

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

~~~~~

ग्रन्थाङ्कः ७१

त्रिमहामहद्विरचिता

बृहद्योगतरङ्गिणी ।

अस्याः प्रथमो भागः ।

एतत्पुस्तकं

गिरस्थैः वे० शा० रा० रा० हनुमन्त पाध्येशास्त्री
इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३५

ख्रिस्ताब्दाः १९१३

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं रूपकपञ्चकम् । (रु. ५)

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अस्या बृहद्योगतरङ्गिण्याः पुस्तकानि यैः परहितैकपरतया प्रदत्तानि
तेषां नामानि पुस्तकानां संज्ञाश्च प्रदर्शयन्ते ।

(क.) इति संज्ञितम्—आनन्दाश्रमस्थम् ।

(ख.) इति संज्ञितम्—व्यङ्कटेश्वरमुद्रणालये मुद्रितम् ।

(ग.) इति संज्ञितम्—कै० वे० शा० रा० रा० कृष्णशास्त्री माटे इरफे-
तेषाम् । अस्य लेखनशकः १७३३.

समाप्त्यर्थादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

AUGARGHAND BHAIRODAN SETHIA
JAIN LIBRARY,
SIKANER, RAIPUTANA.

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

त्रिमल्लभद्विरचिता

बृहद्योगतरङ्गिणी ।

तत्र ग्रन्थावतारिकानाम् प्रथमस्तरङ्गः ।

जयति जगति जनताजयहेतुः सकलदुरितचयवारिधिसेतुः ।
गणपतिरचलमुतामुखसिन्धुः प्रणतमनुजमुनिदैवतबन्धुः ॥ १ ॥

कुचकलशपयोभिर्मेनया साधुसिक्ता

पुरमथनसुरद्वुस्तम्बमालम्बमाना ।

कराकिसलयकान्ता मन्दहासप्रसूना

फलतु फलममीष्टं कल्पवल्ली शिवा नः ॥ २ ॥

ब्रह्मादीनमिवन्दे संदेहध्वान्तभास्करान्मिषजः ।

सुश्रुतंचरकाचार्यानुचैश्च वैद्यके शास्त्रे ॥ ३ ॥

सकाथादिरसैर्निदानसहितैरात्मानुभूतैर्मितै-

स्तैलङ्गच्छिपुरान्तकस्य नगरे योगेच्छिमल्लो द्विजः ।

नाम्ना योगतरङ्गिणीं ग्रथयति ग्रन्थं ज्वराद्यामयं

श्रेणीपावककालजुष्टवपुषां नृणामिह श्रेयसे ॥ ४ ॥

अत्र ग्रन्थे मूरितन्त्रात्तसारे सद्भिर्दत्तं दूषणं मूषणं नः ।

छिन्नं वग्धं घृष्टमष्टापदं हि च्छायामच्छामृच्छति स्वेच्छयैव ॥ ५ ॥

देहादुत्पाद्यते पुंसः पुरुषार्थचतुष्टयम् ।

न नीरोगः स कस्यापि तच्छान्तिस्तु चिकित्सया ॥ ६ ॥

रोगपङ्कार्णवे मग्नं यः समुद्धरते नरम् ।

कस्तेन न कृतो धर्मः कां च पूजां न सोऽर्हति ॥ ७ ॥

अन्नदो जलदश्चैव विप्रो रोगचिकित्सकः ।

त्रयस्ते स्वर्गमायान्ति विना यज्ञेन भारत ॥ ८ ॥

क्वचिद्धर्मः क्वचिन्मैत्री क्वचिदर्थः क्वचिद्यशः ।

कर्माभ्यासः क्वचिद्येति चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥ ९ ॥

अतो मम श्रमस्तोमश्चिकित्सायां तपस्ययम् ।

संक्षिप्ता सरसा चेषं संहिता मुवि जृम्भताम् ॥ १० ॥

हारीतात् ॥

जन्मान्तरकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते ।
तच्छान्तिरोपधेदानैर्जपहोमसुरार्चनैः ॥ ११ ॥

वाग्जटात् ॥

रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ।
निजागन्तुविभेदेन ते च रोगा द्विधा मताः ॥ १२ ॥
कालार्थकर्मणां योगो हीनमिथ्यातिमात्रकः ।
सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणम् ॥ १३ ॥
रसादिस्थेषु दोषेषु व्याधयः संभवन्ति ये ।
तज्जा इत्युपचारेण तानाहुर्वृतदुग्धवत् ॥ १४ ॥
शल्यं शालाक्यमगदं कुमारमरणं तथा ।
कायमूतक्रिया वाजीकरणं च रसायनम् ॥ १५ ॥
अष्टौ चिकित्सितस्योक्तान्यङ्गानीति समासतः ।
राम्यक्षप्रयुक्तैरेतैर्हि सनाथा रुक्प्रतिक्रिया ॥ १६ ॥
वैद्यो ध्याध्युपसृष्टश्च भेषजं परिचारकः ।
एते पादाश्विकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥ १७ ॥
ज्ञातशास्त्रः शुचिः शूरो लघुहस्तः कृतोद्यमः ।
पृष्टकर्मा कृती धर्मी स भिषक्पाद उच्यते ॥ १८ ॥
आढ्यो रोगी भिषग्बन्धु ज्ञापकः सत्त्ववाञ्छुचिः ।
असर्वलक्षणः पथ्यशीलः पादः परो मतः ॥ १९ ॥
दोषकालवयोदेशमात्राप्रकृतिरेव सा ।
सात्म्यं यद्भेषजं तत्स्यात्परः पादाश्विकित्सिते ॥ २० ॥
अबह्वाशी जितस्वप्नो हितो धर्मार्थकोविदः ।
बहुदर्शी कर्मदक्षः पादः स्यात्परिचारकः ॥ २१ ॥
घातः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः ।
प्रत्येकं पञ्चधा तेऽथ तेषां भेदो द्विपाटिधा ॥ २२ ॥
तेषां कायमनोभेदादधिष्ठानमपि द्विधा ।
विकृता भ्रन्ति ते देहान्वर्धयन्त्यविकारिणः ॥ २३ ॥
स्रवप्रकोषप्रशमां वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु ।
वर्षादिषु तु पित्तस्य श्लेष्मणः शिशिराविषु ॥ २४ ॥

ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ।

वयोहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात् ॥ २५ ॥

विमलसलिलपूर्णा निर्झरा सा धरित्री

हरितयवसलीलावृक्षवह्योऽतिशीताः ।

धूमणिरपि कदाचिद्दृक्पथं याति नो वा

कफपवनविकारी स्यात्स आनूपदेशः ॥ २६ ॥

प्रबलरविकरोच्चैर्भूधराः संप्रतप्ताः

पृथुलदलविहीनाः पादपाः कण्टकाद्याः ।

दिशि दिशि मृगतृष्णा निर्जला भूतधात्री

दहनरुधिरकोपी पित्तकृज्जाङ्गलोऽयम् ॥ २७ ॥

नोष्णं यस्मिन्वैपरीत्यं न शीतं

स्वे स्वे काले पङ्क्तूनां प्रकाशः ।

मिश्रैश्चिह्नैः पूर्वमुक्तैर्विमिश्रो

देशः प्रोक्तोऽसौ तु साधारणाख्यः ॥ २८ ॥

मात्रा चतुर्विधा ज्ञेया मृदुर्मन्दा च तीक्ष्णका ।

विषमा चेति संप्रोक्ता तत्तद्बह्विधिशेषतः ॥ २९ ॥

शुक्रार्थवस्थैर्जन्मादौ विषेणैव विषक्रिमेः ।

तैश्च प्रकृतयस्तिप्तो हीनमध्योत्तराः पृथक् ॥ ३० ॥

मलाघत्तं बलं पुंसां शुक्रायत्तं तु जीवितम् ।

अतश्चिकित्सितं कार्यं संरक्षन्मलेरेतसी ॥ ३१ ॥

जातमात्रचिकित्स्यस्तु नोपेक्ष्योऽल्पतया गदः ।

षड्विंशच्चुविषैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि द्विकरोत्ययम् ॥ ३२ ॥

यावज्जीवं चिकित्स्यस्तु नोपेक्ष्यो भिषजा गदी ।

यावत्कण्ठगताः प्राणास्तावत्कार्षाः प्रतिक्रियाः ॥ ३३ ॥

कदाचिद्द्वैवयोगेन दृष्टारिष्टोऽपि जीवति ।

आदौ सर्वेषु रोगेषु निदानपरिवर्जनम् ॥

तन्नैव रोगाः शीर्यन्ते शुष्कनीरा इवाङ्कुराः ॥ ३४ ॥

चिकित्सितं शरीरं यो न निष्क्रीणाति दुर्मतिः ।

स यत्करोति सुकृतं तत्सर्वं भिषगश्नुते ॥ ३५ ॥

नैव कुर्वीत लोभेन चिकित्सापण्यविक्रयम् ।

ईश्वराणां वसुमतां लिप्सेतार्थं तु वृत्तये ॥ ३६ ॥

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
 ततः कर्म भिषक्कुर्याज्ज्ञानपूर्वं विचक्षणः ॥ ३७ ॥
 कर्मप्रकोपजाः केचित्केचिद्दोषप्रकोपजाः ।
 कर्मदोषोद्भवाः केचिन्मनःकायस्थिता गदाः ॥ ३८ ॥
 कर्मक्षयात्कर्मकृतो दोषजः स्वशमौषधैः ।
 कर्मदोषोद्भवो याति कर्मदोषक्षयात्क्षयम् ॥ ३९ ॥
 यथाशास्त्रं तु निर्णीतो तथा व्याधिचिकित्सितः ।
 न शमं याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः ॥ ४० ॥
 पुण्यैश्च भेषजैः शान्तास्ते ज्ञेयाः कर्मदोषजाः ।
 विज्ञेया दोषजास्त्वन्ये केचला वाऽथ संकराः ॥ ४१ ॥
 यामिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
 सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्भिषजां मतम् ॥ ४२ ॥
 दर्शनस्पर्शनप्रश्नेर्व्याधिज्ञानं त्रिधा मतम् ।
 आयुरादि दृशा स्पर्शाच्छीतादि प्रश्नतोऽपरम् ॥ ४३ ॥
 स्वमावांघ्राधयः साध्याः केचिद्याप्या उपेक्षिताः ।
 साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्यश्चासाध्यतां तथा ॥ ४४ ॥
 निवृत्तोऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनाऽऽयाति हेतुना ।
 दोषैर्मार्गीकृते देहे शेषः सूक्ष्म इवानलः ॥ ४५ ॥
 व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
 एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रमुराबुधः ॥ ४६ ॥
 विकारनामाकुशलो न जिह्वीयात्कदाचन ।
 न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ॥ ४७ ॥
 नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः ।
 अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ॥ ४८ ॥

अथाऽऽह तीसदाचार्यः ।

वातस्य पित्तस्य कफस्य चापि

विकारिणः कायवतां हि काये ।

प्रकोपहेतुः कुपितस्य लिङ्गं

चिकित्सितं चेति निरूपणीयम् ॥ ४९ ॥

रुक्षैस्तिक्तैः कषायैः कटुमिरनशनैर्वेगसंधारणैश्च

ध्यापयैश्च व्य्हायैः प्रतरणश्लवद्विग्रहैर्जागैश्च ।

श्यामानीवारकङ्कुप्रमृतिभिरशनैरुलसद्भिः पयोदै-

स्ने जीर्णे च जन्तोरिति भवति तनौ मारुतस्य प्रकोपः ॥५०॥

कट्फलोष्णविदाहितीक्षणलवणक्रोधोपवासात्तप-

स्त्रीसंपर्कतिलातसीदधिसुरासुक्कारनालादिभिः ।

मुक्ते जीर्यति भोजने च शरदि ग्रीष्मेऽपि च प्राणिनां

मध्याह्नेऽपि तथाऽर्धरात्रसमये पित्तप्रकोपो भवेत् ॥ ५१ ॥

गुरुमधुरातिशीतदधिदुग्धनवान्नपय-

स्तिलविकृतीक्षुभक्षणलवणानि दिवा शयनैः ।

समविषमाशनाध्यशनपायसपिष्टकृतै-

रपि च कफः प्रकुप्यति गर्धौ दिनादिष्व ॥ ५२ ॥

इति प्रकोपकारणैः प्रकोपमेत्य सर्वगाः

समीरणादयस्तनौ रुजः सृजन्ति जन्तुषु ।

घातपित्तकफकोपकारणं सूचितं यदिह सूत्रसंग्रहे

प्रोच्यते तदिह सांप्रतं मया रुक्परीक्षणमनेन कारयेत् ॥५३॥

दृशि शिरसि च शङ्खे श्रोत्रनेत्रान्तरेषु

भ्रुवि हृदि हनुमन्यास्कन्धमूर्धाधिंसंधौ ।

रुगतिनिशि दिवाऽल्पा स्यादकस्मात्प्रशान्ता

भवति च मुजजङ्घास्तब्धसंकोचता च ॥ ५४ ॥

कटिषिटपयकृत्सु क्लोम्नि च प्लीह्नि पृष्ठे

जठरवृषणवक्षःकुक्षिकक्षान्तरेषु ।

प्रसरति गुरुशूलं नाभिवस्तिस्तनेषु

त्रिकवलिगुद्गुह्योपान्तपक्षद्वयेषु ॥ ५५ ॥

घदनविरसता स्याद्दूर्धसः कर्कशत्वं

भवति वपुषि काश्यं रात्रिनिद्रानिवृत्तिः ।

त्वचि च परुषता स्यात्स्पाच्च वैपम्यमग्ने-

रिति पवनविकारे लक्षणं लक्षणीयम् ॥ ५६ ॥

भ्रममदमुखशोषस्वेदसंतापमूर्छा

मुखनयननखत्वङ्मूत्रविद्वृत्तता च ।

प्रलपनमतिसारश्चारुचिश्च ज्वरश्च

पित्तरोगस्य लिङ्गम् ॥ ५७ ॥

त्रिमल्लमष्टविरचिते-

अङ्गस्य गौरवमपाटवमन्तराम्ने-

रुक्मेशता च हृदयस्य मुसमसेकः ।

आलस्यमास्यमधुरत्वमकाण्टकण्डू-

रापाण्डुता नयनयोरतिरोमहर्षः ॥ ५८ ॥

प्रज्ञाप्लुतिर्वमथुपीनसकासनिद्रा

तन्द्रादयश्चुलुचुलापनमुल्वणं च ।

स्यादोष्ठकण्ठरसनारदमूलतालु-

घ्राणेषु श्रवणशष्कुलिकान्तरेषु ॥ ५९ ॥

श्लेष्मोल्बणे भवति लिङ्गमिदं नराणां

संसर्गजेषु च गदेषु भवेद्विदोषम् ।

उक्तं च-

कफवातो वातकफो वातः पित्तं च वृद्धिहामी ॥ ६० ॥

त्रिभिराद्यैस्त्रिभिरन्तपैस्त्रिभिराद्यपरैस्तदन्यैश्च ।

अन्त्याद्यावाद्यमाद्यान्त्यावन्त्यं कोपहामी मलम् ॥ ६१ ॥

मध्यमध्येतरौ मध्यं प्रयोगान्नयतस्त्रिकौ ।

आद्यमध्यं नयत्यन्तं मधुराद्याः शमेतरौ ॥ ६२ ॥

आद्यं मध्वान्त्यमाद्यं तु मध्यमान्तिममन्तिमम् ।

आद्यमध्यं मध्यमान्त्यमाद्यं मध्वान्तिमं कृत्वात् ॥ ६३ ॥

आद्यं दोषरसाः प्रायः प्रयोगपरिशीलिताः ।

युग्मम्-

रात्र्यहोरादिमध्वान्ते पुनरन्त्याद्यमध्यतः ॥ ६४ ॥

मध्ये चान्ते तथाऽऽशौ च दोषैर्नाल्पाऽतिरुक्कमात् ।

मुक्ते जीर्यति जीर्णेऽन्ते जीर्णे युक्ते च जीर्यति ॥ ६५ ॥

जीर्णे जीर्यति मुक्ते च दोषैर्नाल्पाऽतिरुक्कमात् ।

कफपित्तानिलाः पूर्वमध्वान्तेषु ज्वदास्थिताः ॥ ६६ ॥

देहाहोरात्रिषयसा संधिष्वपि कफानिलौ ।

आदायन्ते च दौर्बल्यं विसर्गादानयोर्नृणाम् ॥ ६७ ॥

मध्ये मध्यबलं त्वन्ते श्रेष्ठमाशौ च निर्दिशेत् ।

इति श्रीबृहद्योगतरङ्गिण्यां ग्रन्थावतारिका नाम प्रथमोऽङ्कः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयस्तरङ्गः ॥

अथ शारीरम् ।

दोषधातुमलादीनामाधारस्तु वपुर्यतः ।

तत्स्वरूपमतो ज्ञातुं शारीरं प्राङ्निरूप्यते ॥ १ ॥

शारीरज्ञानप्रयोजनमाह—

यः शारीरज्ञविज्ञाय शस्त्रक्षारादिकर्मसु ।

प्रवर्ततेऽसौ स्वलति वर्त्मनीव गतेक्षणः ॥ २ ॥

अथ सर्वशारीरसंग्रहश्लोकमाह—

अङ्गप्रत्यङ्गजीवाशयधमनिशिरास्रायुभिः कण्डराभिः

पेश्यस्थित्वक्त्रलाभिर्निजमलसहितैर्धातुभिः संधिमिध्व ।

धातैः पित्तैर्वलासैः प्रकृतिभिरखिलैर्मर्मरन्ध्रोपधानु-

स्रोतःश्रेणीगुणैरप्यमलतराधियः साभिशारीरमाहुः ॥ ३ ॥

अथ शरीरोत्पत्तिक्रममाह—

शुक्रशोणितसंबन्धे जातमात्रे स्वकर्मणा ।

जीवो दिशति सौराद्धि मणेरग्निरिवेन्धनम् ॥ ४ ॥

शुक्रशोणितसंबन्धो वायुनैव विधीयते ।

धातुदोषमलादेर्यद्वायुरेव प्रवर्तकः ॥ ५ ॥

अथ गृहीतगर्भाया लक्षणम् ।

लिङ्गं तु सद्योगर्भाया योन्यां बीजस्य संग्रहः ।

तृप्तिगुरुत्वं स्फुरणं शुक्लास्रस्य तु बन्धनम् ॥ ६ ॥

हृदयस्पन्दनं तन्द्रा तुङ्गलानिलोमिहर्षणम् ।

अथर्तुलक्षणम् ।

मासि मासि रजः स्त्रीणां त्र्यहं स्रवति योनितः ॥ ७ ॥

ऋतुस्तु द्वादशाहानि पूर्वास्तिस्रोऽत्र निन्दिताः ।

एकादशी च युग्मासु स्यात्पुत्रोऽन्यासु कन्यका ॥ ८ ॥

अथानार्तवकाले कथं न गर्भो भवतीत्याह—

पद्मं संकोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ।

ऋतावतीते योनिस्तु शुक्रं नातः प्रतीच्छति ॥ ९ ॥

त्रिमलमष्टविरचिता-

अथ गर्भवृद्धिमाह-

धीजात्मकैर्महामूतैः सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्च सः ।
मातुश्चाऽऽहाररसजैः क्रमाद्गर्भो विवर्धते ॥ १० ॥

अथ प्रतिमासं गर्भवृद्धिव्यवस्थामाह-

अव्यक्तं प्रथमे मासि सप्ताहात्कललं भवेत् ।
द्वितीये मासि कललाद्घनः पेश्यथ घाऽर्बुदम् ॥ ११ ॥
पुंस्त्रीक्रीडाः क्रमात्तैभ्यस्तत्र व्यक्तस्य लक्षणम् ।
क्षामता गरिमा कुक्षेर्मूर्च्छा छर्दिररोचकः ॥ १२ ॥
जृम्माप्रसेकः सदर्नं रोमराज्याः प्रकाशनम् ।
अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुकौ ॥ १३ ॥
पादशोफो विदाहोऽङ्गे श्रद्धाश्च विविधात्मिकाः ।
व्यक्ती भवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम् ॥ १४ ॥
मस्तकं सक्थिनी बाहू सर्वसूक्ष्माङ्गजन्म च ।
सममेव हि मूर्धाद्यैर्ज्ञानं च सुखदुःखयोः ॥ १५ ॥
गर्भस्य नाभौ मातुस्तु हृदि नाडी निवर्धते ।
यथा स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया ॥ १६ ॥
चतुर्थे व्यक्तताऽङ्गानां चेतनायाश्च जायते ।
प्रतिबुद्धतरत्वं तु मनसो मासि पञ्चके ॥ १७ ॥
षष्ठे स्नायुशिरारोमबुद्धिवर्णनखत्वचाम् ।
सर्वैः सर्वाङ्गसंपूर्णैर्भावैः पुष्पाति सप्तमे ॥ १८ ॥
ओजोऽष्टमे संचरति मातापुत्रौ मुहुः क्रमात् ।
तेन तौ म्लानमुदितौ स्यातां जातो न जीवति ॥ १९ ॥
स देही नवमे मासि सर्वलक्षणलक्षितः ।
दशमे वैकादशे वा द्वादशे मासि वा क्वचित् ॥ २० ॥
जानञ्जुमाशुर्मं कर्म संस्मरन्पूर्वजन्मजम् ।
भातरो विविधा वृष्टाः पितरो भ्रातरस्तथा ॥ २१ ॥
नानायोनिरहं प्राप्तः पशुपन्नगपक्षिणाम् ।
कीटादीनां च तत्रस्थो मलमूत्रादिभिर्वृतः ॥ २२ ॥

बृहद्योगतरङ्गिणी ।

जरायुवेष्टितो मुग्धपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ।
 गर्माशये स्थितो देही ज्ञानवानतिचिन्तयन् ॥ २३ ॥
 किं मया दुष्कृतं कर्म कृतं गर्माशये यतः ।
 पतितो निरये घोरे नानादुःखप्रदायिनि ॥ २४ ॥
 यदि गर्माद्विनिर्यामि करिष्यामि तदा शुभम् ।
 येन मूयो गर्मवासदुःखं द्रक्ष्यामि न क्वचित् ॥ २५ ॥
 इति संचिन्त्यमानः स देही योगीव तत्त्ववित् ।
 निःसारितः समीरेण योनिमार्गनियन्त्रितः ॥ २६ ॥
 निर्गतो योनितो देही मायया विष्यते पुनः ।
 तत्क्षणादात्मविज्ञानविनाशादिव रोदिति ॥ २७ ॥

अथ गर्भस्य द्वैविध्ये हेतुमाह—

परस्परानिलाद्वातात्प्रभिन्ने कलले द्विधा ।
 द्विधा ततः प्रवृद्धयेत युग्मं तस्मात्प्रजायते ॥ २८ ॥

अथ विकृतोत्पत्तिहेतुमाह—

मातुः श्रद्धाविघातेन स्वस्य दुष्कर्मणा तथा ।
 कुञ्जवामनखञ्जं वा विकृताश्च भवन्ति ते ॥ २९ ॥

गर्भनष्टहेतुमाह—

आघातादिनिमित्तेन जठरान्तर्भूते शिशौ ।
 जठरं जायते शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ ३० ॥
 गर्मास्पन्दो भवत्युष्णः कृच्छ्रादुच्छ्वसनं कुमः ।
 अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ ३१ ॥

अथाङ्गप्रत्यङ्गोत्पत्तिः—

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च समासतः ।
 पङ्कजप्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयाविकम् ॥ ३२ ॥

अथ प्रत्यङ्गानि—

चक्षुष्कर्णोष्ठनासास्तनगलरसनागल्लमन्यांसगण्ड-

भ्रुकक्षाजञ्जुहस्ताङ्गुलिनखरकटीनाभिपृष्ठाण्डमेढ्रम् ।

जानू स्फिग्बस्तिपार्श्वोदरगुदपदपाण्ण्यङ्गुलीगुल्फकादि

प्रत्यङ्गं चेत्युमाभ्यां जगदिह विबुधास्तच्छरीरं समस्तम् ॥३३॥

अथाऽऽकाशादीनां शब्दादीन्गुणानाह-

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धः क्रमावृणाः ।
खानिलाग्निमुंघार्येकगुणवृद्ध्यादयः परे ॥ ३४ ॥

अथ कुतो भूतात्किमुत्पद्यत इत्याह-

तत्र खात्खानि देहेऽस्मिन्मोत्रं शब्दो विविक्तता ।
घातात्स्पर्शत्वगुच्छ्वासा वहेद्वृणूपपङ्कयः ॥ ३५ ॥
अद्भ्यो जिह्वारसक्लेदा घ्राणगन्धास्थि तु क्षितेः ।

अथ देहे पितृमातृजप्रत्यङ्गविभागमाह-

सृष्टत्र मातृजं रक्तमांसमज्जागुदादिकम् ॥ ३६ ॥
पैतुकं तु स्थिरं शुक्रधमन्यस्थिकचादिकम् ।

आत्मजं यथा-

चैतन्यं चित्तमक्षाणि नानायोनिषु जन्म च ॥ ३७ ॥

सात्म्यजं यथा-

सात्म्यजं चाऽऽयुरारोग्यमनालस्य प्रमा बलम् ।

रसजं यथा-

रसजं वपुषो जन्म वृत्तिवृद्धिरलोलता ॥ ३८ ॥

सत्त्वादिगुणमाह-

सात्त्विकं शौचमास्तिक्यं साधुकर्म रुचिर्मतिः ।

राजसं बहुभाषित्वं मानकृद्दम्भमत्सरम् ॥ ३९ ॥

तामसं मयमज्ञानं निद्रालस्यं विषादिता ।

इति भूतमये देहे संधिमर्मादिसाधने ॥ ४० ॥

कलाः सप्ताऽऽशयाः सप्त धातवः सप्त तन्मलाः ।

सप्तोपधातवः सप्त त्वचः सप्त प्रकीर्तिताः ॥ ४१ ॥

त्रयो दोषा नवशतं स्नायूनां संधयस्तथा ।

दशाधिकं च द्विशतमस्थूनां च त्रिशतं मतम् ॥ ४२ ॥

सप्तोत्तरं मर्मशतं शिराः सप्तशतं तथा ।

चतुर्विंशतिरख्याता धमन्यो रसबाहिकाः ॥ ४३ ॥

मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
स्त्रीणां तु विंशत्यधिकाः कण्डराश्चैव षोडश ॥ ४४ ॥
नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ।
एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥ ४५ ॥

कलालक्षणम्—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।
देहोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ४६ ॥
यथा हि सारः काष्ठेषु च्छिद्यमानेषु वृश्यते ।
तथा धातुर्हि मांसेषु च्छिद्यमानेषु वीक्ष्यते ॥ ४७ ॥
मांसासृङ्गमेदसां तिस्रो यकृत्प्लिहोश्चतुर्थिका ।
पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥ ४८ ॥
रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कला मताः ।
यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षो रसो यथा ॥ ४९ ॥
शरीरेऽपि तथा रक्तं नृणां विद्याद्भिपग्वरः ।

वशिष्टसंहितायां तु—

स्त्रीणां दश कला ज्ञेया गर्भस्य स्तनयोरपि ॥ ५० ॥
इति कलाः ।

अथाऽऽशयाः—

जीवासाशयमामनन्ति हृदये स्याच्छ्लेष्मणस्त्वाशय-
स्तस्याधस्तदधस्तु सर्वभिपजामाशयः संमतः ।
नाभेर्वामत ऊर्ध्वमीपदनलस्याधोऽस्य पक्षाशय-
स्तस्याधः पवनाशलयो निगदितो बस्तिस्तु मूत्राशयः ॥ ५१ ॥
गर्भाशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्षाशयान्तरे ।
स्तनौ स्तन्याशयावेवं विज्ञेयास्तु दशाऽऽशयाः ॥ ५२ ॥
कोठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोनफुफ्फुसः ।
यकृत्प्लीहोण्डुकवृकौ नाभिर्द्विभ्रात्रवस्तयः ॥ ५३ ॥
दश जीवितधामानि शिरोरसनबन्धनम् ।
कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्बस्तिः शुक्रौजसी गुदम् ॥ ५४ ॥
असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः ।
तं पश्यमातं पित्तैः ॥ ५५ ॥

ततोऽस्यान्त्राणि जायन्ते गुदं वस्तिश्च देहिनः ।
 तेषु मुख्यान्त्रमाबद्धं सार्धं त्रिव्यामसंमितम् ॥ ५६ ॥
 गुदे कृकाटिकायां च यत्र कोष्ठानि सर्वशः ।
 त्रिव्यामसंमितं स्त्रीणां मुख्यमन्त्रं जगुर्बुधाः ॥ ५७ ॥
 कफासृजोः प्रसादात्तु हृदयं चेतनास्पदम् ।
 यदाश्रिता धमन्यस्तु तिष्ठन्ति प्राणधारिकाः ॥ ५८ ॥
 पुण्डरीकेण सहशं हृदयं स्यादधोमुखम् ।
 भाग्रतस्तद्विकसति स्वपतस्तु निमीलति ॥ ५९ ॥
 उदरे पच्यमानानामाध्माताहुक्मसारवत् ।
 कफशोणितमांसानां साराजिह्वा प्रजायते ॥ ६० ॥
 रक्तमेदःप्रसादात्तु वृक्षौ स्तः कुक्षिगोलकौ ।
 तौ तु पुष्टिकरौ ज्ञेयौ जटरस्थस्य मेदसः ॥ ६१ ॥
 मेदःकफास्रमांसानां प्रसादाद्बृषणौ मतौ ।
 बीजवाहिशिराधारौ विशेषात्पौरुषावहौ ॥ ६२ ॥
 ग्रीवाहृद्वाहिणीनां तु कण्डराणां मिथो युतः ।
 अधोभागगतानां हि प्ररोहो मेद्र उच्यते ॥ ६३ ॥
 गर्माधानकरं लिङ्गमयनं बीजमूत्रयोः ।
 वामेऽधस्ताद्धृदः प्लीहा दक्षिणे तु यकृन्मतम् ॥ ६४ ॥
 रक्तवाहिशिरामूलं प्लीहा प्रोक्ता महर्षिमिः ।
 यकृद्भ्रजनपित्तस्य स्थानं रक्तस्य संश्रयः ॥ ६५ ॥
 हृन्नाडिकानिबद्धस्तु वामे शोणितफेनजः ।
 उदानवायोराधारः फुफ्फुसः प्रोच्यते बुधैः ॥ ६६ ॥
 हृदि दक्षिणभागेऽधो विज्ञेयं क्लोमरक्तजम् ।
 जलवाहिशिरामूलं तृष्णाच्छादनकं तु तत् ॥ ६७ ॥
 पक्ताशये मलाधार उन्दुको रक्तकिङ्कजः ।
 इत्याशयाः ॥

अथ धातवः-

रसासृद्धसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ॥ ६८ ॥
 शरीरं धारयत्येते यस्मात्तस्मात्तु धातवः ।
 जायन्तेऽन्योन्यतः सर्वे पाचिताः पित्ततेजसा ॥ ६९ ॥

अन्नं कालेऽभ्यवहृतं कोष्ठे प्राणानिलाहृतम् ।

द्रवैर्विभिन्नसंघातं नीतं पित्तेन मार्दवम् ॥ ७० ॥

संधुक्षितः समानेन पचत्यामाशयस्थितम् ।

औदर्योऽग्निर्यथा बाह्यः स्थालीस्थं तोयतण्डुलम् ॥ ७१ ॥

आदौ पद्मसमप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेत् ।

फेनमूतं कफं यातं विदाहादम्लतां ततः ॥ ७२ ॥

पित्तमामाशयात्कुर्याच्च्यवमानं च्युतं पुनः ।

अग्निना शोषितं पक्वं पिण्डितं कटुमारुतम् ॥ ७३ ॥

भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनामसाः ।

पञ्चाऽऽहारगुणान्स्वान्स्वान्पार्थिवादीन्पचन्त्यनु ॥ ७४ ॥

यथास्वं ते च पुष्णन्ति पक्त्वा भूतगुणान्पृथक् ।

पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांश्च देहगान् ॥ ७५ ॥

किङ्कं सारश्च तत्पक्वमन्नं संभवति द्विधा ।

तत्राच्छं किङ्कमन्नस्य मूत्रं विद्याद्यनं शकृत् ॥ ७६ ॥

रसस्तु सप्तभिर्भूयो यथास्वं पच्यतेऽग्निभिः ।

रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदोस्थि मेदसः ॥ ७७ ॥

अस्थो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्दर्मः प्रजायते ।

केचिदाहुरहोरात्रात्पडहादपरे परे ॥ ७८ ॥

मासेन याति शुक्रत्वमन्नं पाकरसक्रमात् ।

नन्वाहारस्य पक्वाग्निमृते पित्तं तदुच्यते ॥ ७९ ॥

बालाग्रस्य तु कोटिधा विगलितस्यैकेन मार्गेन य-

स्तुल्योऽग्निः प्रभुरन्नपानमखिलं संपाचयत्याशये ।

पित्तं भिन्नमिहानलास्त्वकृतिकृत्तद्भेदविख्यापकाः

सन्त्यर्था बहुशोऽत्र धारिमादिरामत्स्यज्वराद्यादयः ॥८०॥

इति धातवः ।

अथ धातुमलाः ।

।जह्वानेत्रकपोलवारिरसविहरक्तस्य तद्रक्तं

पित्तं कर्णमलश्च मांसविद्धयो मेदो मलो रासनिः ।

कक्षामेदुदतां नखरास्त्वस्थ्यां मलो नेत्रावि-

वक्रापिटकास्त्रैग्ध्ये स्युरेते मलाः ॥८१॥

रसाद्याधिक्यतः प्रायो रसादीनां मलोद्भवः ।

अथोपधातवः

स्तन्यं रजो वसास्वेदो दन्ताः केशीजसी तथा ॥ ८२ ॥

एते सप्त क्रमेणैव ज्ञातव्या उपधातवः ।

ओजस्तु सर्वधातूनां तेजः सोमात्मकं स्थिरम् ॥ ८३ ॥

स्निग्धं शीतं शरीरस्य बलपुष्टिकरं मतम् ।

शुद्धमांसमवस्त्रेहो वसा सा परिकीर्त्यते ॥ ८४ ॥

अथ सप्त त्वचः ।

पच्यमानस्य पिण्डस्य शारीरेणोष्मणा शनैः ।

सप्त त्वचः स्युः क्षीरस्य क्रमात्संतानिका इव ॥ ८५ ॥

ज्ञेयाऽवमासिनीं पूर्वा सिध्मस्थानं च सा स्मृता ।

द्वितीया लोहिता ज्ञेया तिलकालकजन्मभूः ॥ ८६ ॥

श्वेता तृतीया विख्याता स्थानं चर्मदलस्य सा ।

ताम्रा चतुर्थी विज्ञेया किलासश्वित्रमूमिका ॥ ८७ ॥

पञ्चमी वेदिनी ख्याता सर्व कुष्ठोद्भवा ततः ।

विख्यातां लोहिता पृष्ठी ग्रन्थिगण्डापची स्थितिः ॥ ८८ ॥

स्थूला त्वक्सप्तमी ख्याता विद्रध्यादेः स्थितिश्च सा ।

इति सप्त त्वचः प्रोक्ताः स्थूला घीहिद्विमात्रया ॥ ८९ ॥

अथ दोषाः ।

वातपित्तकफा दोषाः प्रत्येकं ते तु पञ्चधा ।

प्रकृतिस्था देहमूलं विकृता देहनाशकाः ॥ ९० ॥

पवनस्तेषु बलवान्विकारकरणान्ततः ।

रजोगुणमयः सूक्ष्मः शीतो रुक्षो लघुश्चलः ॥ ९१ ॥

प्राणापानौ समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ।

हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ॥ ९२ ॥

उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ।

हंसरूपस्थितः प्राणः प्रीणनाद्वपुषो हृदि ॥ ९३ ॥

मलमूत्रापनयनादपानः कथ्यते बुधैः ।

पीतमक्षितमाघातं रक्तपित्तकफादि च ॥ ९४ ॥

समं नयति गात्राणि समानस्तेन कथ्यते ।
स्यन्दनादूर्ध्वनयनादुदानो मण्यते बुधैः ॥ ९५ ॥
ष्यानो ष्यानयति प्रायो रोगादीन्सर्वदेहगः ।
नामेरधो विशेषेण वायुर्वसति देहधृत् ॥ ९६ ॥
पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्त्रणम् ।
कटुतिक्तसं ज्ञेयं विदग्धं वाऽऽम्लतां व्रजेत् ॥ ९७ ॥
अग्न्याशये घरेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचकं तथा ॥ ९८ ॥
साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
दुततारनिभं मुक्तपाचनात्पाचकं विदुः ॥ ९९ ॥
रसरञ्जनतो रक्ते यकृत्प्लीहोश्च रञ्जकम् ।
अभ्यङ्गादि गृहीत्वाऽङ्गं भ्राजनाद्भ्राजकं स्मृतम् ॥ १०० ॥
आलोचयति यद्दृष्ट्या रूपमालोचकं हि तत् ।
तमोरूपं कफं भित्त्वा साधके धर्मसाधनात् ॥ १ ॥
स्युरेतान्यग्न्युपपदान्यखिलानि स्वकर्मसु ।
स्थानं विशिष्टं पित्तस्य हृदोऽधस्तात्प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥
कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतलस्तथा ।
तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ॥ ३ ॥
कफस्त्वामाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ।
तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ॥ ४ ॥
क्लेदनस्तर्पकश्चैव बोधनश्चावलम्बकः ।
श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ॥ ५ ॥
क्लेदको मुक्तसंक्लेदात्तर्पको नेत्रतर्पणात् ।
बोधको रससंबोधादालम्बादवलम्बकः ॥ ६ ॥
श्लेष्मकः संधिसंश्लेषादिति तेषां विचेतना ।
कण्ठस्याधो विशेषेण कफस्थानं जगुर्बुधाः ॥ ७ ॥
दुष्टं रक्तमपि प्राहुर्दोषं केचन पित्तवत् ।
वातपित्तकफानां तु त्रयो वैशेषिका गुणाः ॥ ८ ॥
रौक्ष्यं वातस्य पित्तस्य तैक्ष्ण्यं स्निग्ध्यं कफस्य च ।
साम्यं वृद्धिक्षयश्चेति दोषाणां त्रिविधा गतिः ॥ १०९ ॥

तत्साम्यकृतमारोग्यं रोगो घृद्धिक्षयात्मकः ।

अथ शिराः-

चत्वारिंशन्मूलशिरा घातपित्तकफासृजाम् ॥ ११० ॥

पृथक् पृथग्दशाऽऽधारास्तासां सप्तशती मिदा ।

सं पञ्चसप्तत्यधिकशतं ता वायुधामगाः ॥ ११ ॥

विभिद्यन्ते प्रतानैः स्वैरेवमन्या अपि स्मृताः ।

नीलाः शीता मरुत्पूर्णाः शिराः स्युर्मरुदाश्रयाः ॥ १२ ॥

पीतोष्णाः पित्तलास्तास्तु श्लेष्मलाः स्युः सिताः स्थिराः ।

यकृत्प्लीहोरक्तवहाः कृष्णात्युष्णारुणारुणाः ॥ १३ ॥

प्राप्नुवन्त्यमितो देहं नामितः प्रसृताः शिराः ।

प्रतानाः पद्मिनीकन्दाद्विसादीनां यथा जलम् ॥ १४ ॥

यथा द्रुपत्रसेवन्यः प्रसृताः स्युः समन्ततः ।

तथा शिराप्रतानास्तु प्रसरन्त्यत्र वर्ष्मणि ॥ १५ ॥

यथा त्रिससृणालानि विवर्धन्ते समन्ततः ।

भूमौ पङ्कोदकस्थानि तथा मांसे शिरादयः ॥ १६ ॥

अथ स्नायवः-

स्नायवो बन्धनानि स्युर्देहे मांसास्थिमेदसाम् ।

मेदसः स्नेहमादाय शिरा स्थूला भवेद्यदा ॥ १७ ॥

तदा स्नायुत्वमाप्नोति तासां नवशती मिदा ।

शाखासु पद्शती तासां ग्रीवादौ सप्ततिर्मता ॥ १८ ॥

कोष्ठगास्त्रिंशदधिकं द्विशतं स्नायवः स्मृताः ।

अथ कण्डराः-

अतिस्थूलाः स्नायवस्तु कण्डराः कण्डनक्षमाः ॥ १९ ॥

सर्वदेहक्रियाधाराः स्युः स्तम्भाः सङ्गनामिव ।

कण्डराः षोडश ख्यातास्तत्र शाखासु ताश्चतुः ॥ २० ॥

पक्वामाशययोश्चापि चतस्रो वस्तिगाश्चतुः ।

उरःशिरःपृष्ठपार्श्वद्वंद्वेऽपि च चतुर्मताः ॥ २१ ॥

अथ धमन्यः-

चतुर्विंशतिराख्याता धमन्यो रसवाहिकाः ।

नामेरुध्वं दशाधस्ताद्वश च प्रसरन्ति ताः ॥ २२ ॥

द्वे द्वे तिर्यग्थ त्र्यय्याः प्रत्येकं प्रभवन्ति ताः ।
 पार्श्वेष्टोदरस्कन्धग्रीवोरो बाहुशीर्षकम् ॥ २३ ॥
 दधत्यूर्ध्वगतास्तत्राधो याताः सक्थिनी अपि ।
 पकाशयकटीवस्तिविष्मूत्रगुदमेढूकम् ॥ २४ ॥
 तिर्यग्गतास्त्वसंख्येयशाखा बध्नन्त्यधो षण्णुः ।
 अन्तर्बहिश्च दधति रसं स्वेदं च पुण्डये ॥ २५ ॥

अथ पेश्यः—

पेश्यः पञ्च शतानि स्युस्तासां शाखाचतुष्टये ।
 चतुःशत्यथ कोष्ठेषु पट्टपट्टिः समुदाहृताः ॥ २६ ॥
 ग्रीवादौ तु चतुस्त्रिंशत्स्त्रीणां तां विंशताधिकाः (१) ।
 स्तनयोर्दश पेश्यः स्युरपत्यपथगाश्चतुः ॥ २७ ॥
 तिस्रो जरायोस्तिस्त्रस्तु गर्मच्छिद्रसमाश्रिताः ।
 मांसपेश्यो बलाय स्युरवष्टम्माय देहिनाम् ॥ २८ ॥

अथास्थीनि—

अस्थीनि त्रिंशतानि स्युस्तत्र शाखाचतुष्टये ।
 सविंशतिशतं तानि शतं सप्तदशाधिकम् ॥ २९ ॥
 श्रोण्यादावथ कण्ठादौ त्रिपट्टिस्तानि पञ्चधा ।
 कपालरुचकौ चैव तरुणो बलयं तथा ॥ ३० ॥
 जलकश्चेति नामानि तेषां भेदा अनेकशः ।
 इत्यस्थीनि ॥

अथ संधयः—

संधयश्च द्विधा प्रोक्ताश्चेष्टावन्तश्च सुस्थिराः ॥ ३१ ॥
 शाखासु हन्वोः कट्यां च चेष्टावन्तस्तु संधयः ।
 शेषास्तु संधयः सर्वे विज्ञेयाः स्युः स्थिरा बुधैः ॥ ३२ ॥
 दशाधिकं तु द्विशतं संधीनामिह सर्वशः ।
 शाखासु तेऽष्टपट्टिः स्युरुनपट्टिस्तु कोष्ठगाः ॥ ३३ ॥
 ग्रीवादौ तु अशीतिस्ते सर्वे कीकससंश्रिताः ।
 इति संधयः ॥

अथ रन्धाणि—

नृदेहे दश रन्धाणि नारीदेहे त्रयोदश ॥ ३४ ॥

नासानयनकर्णानां द्वे द्वे रन्ध्रे प्रकीर्तिते ।
 मेहनापानवक्त्राणामेकैकं रन्ध्रमुच्यते ॥ ३५ ॥
 वशर्म मस्तके प्रोक्तं रन्धाणीति नृणां विदुः ।
 स्त्रीणां त्रीण्यधिकानि स्युः स्तनयोर्गर्मवर्त्मनि ॥ ३६ ॥
 सूक्ष्मच्छिद्राणि चान्यानि मतानि त्वचि जन्मिनाम् ।
 इति रन्धाणि ॥

अथ स्रोतांसि-

प्राणान्नरसरक्ताम्युपल्लार्तवरेतसाम् ॥ ३७ ॥
 मेदोमूत्रमलादीनां स्रोतांसि म्रिपजो जगुः ।
 इति स्रोतांसि ॥
 नृणां प्रकृतयः सप्त पृथग्द्वंद्वाखिलैर्मलैः ॥ ३८ ॥
 दोषलिङ्गेन म्रिपजा विज्ञेयास्ता यथाक्रमम् ।

उक्तं च सुश्रुते-

अधृतिरहृदसौहृदः कृतघ्नः कृशपरुषो धमनी ततः प्रलापी ।
 हृतगतिरठनोऽनघस्थितात्मा वियति च गच्छति संभ्रमेण सुतः ॥ ३९ ॥
 अव्यवस्थितमतिश्चलदृष्टिर्मन्दरत्नधनसंचयमित्रः ।
 किञ्चिदेव विलपत्यनिबद्धं मारुतप्रकृतिरेष मनुष्यः ॥ १४० ॥

मेधावी निपुणमतिर्धिगृह्यवक्ता
 तेजस्वी समितिषु दुर्निवारवीर्यः ।
 सुतः सन्कनकपलाशकर्णिकारा-
 न्संपश्येदपि च हुताशविद्युदुल्काः ॥ ४१ ॥

न मयात्प्रणमेदनंतेष्वमृदुः
 प्रणतेष्वपि सान्त्वनदानपरः ।
 भवतीह सदा ध्यधितास्यगतिः
 स मयेदिह पित्तकृतप्रकृतिः ॥ ४२ ॥

शुक्लाक्षस्थिरकुटिलालिनीलकेशो
 लक्ष्मीवाञ्जलदमृदङ्गसिंहघोषः ।
 सुतः सन्सकमलहंसचक्रवाकान्
 संपश्येदपि च जलाशयान्मनोज्ञान् ॥ ४३ ॥

रक्तान्तनेत्रः सुधिमक्तगात्रः

स्निग्धच्छविः सत्त्वगुणोपपन्नः ।

क्लेशक्षमो मानयिता गुरूणां

ज्ञेयो बलासप्रकृतिर्मनुष्यः ॥ ४४ ॥

द्वयोर्वा तिसृणां वाऽपि प्रकृतीनां तु लक्षणेः ।

ज्ञात्वा संसर्गजा वैद्यः प्रकृतीरभिदर्शयेत् ॥ ४५ ॥

विपजातो यथा कीटो न विषेण विषद्यते ।

तद्वत्प्रकृतयो मर्त्यं शक्नुवन्ति न घाधितुम् ॥ ४६ ॥

इति प्रकृतयः ।

शिराः स्रोतांसि धमनी मर्माण्यपि विशेषतः ।

शस्त्रादिभिः परिहरेद्यदि जीवितुमिच्छति ॥ ४७ ॥

अथ मर्माणि—

अष्टौ स्युरस्थिमर्माणि संधिमर्माणि विंशतिः ।

शिरामर्माण्येकचत्वारिंशदेकादशैव तु ॥ ४८ ॥

मांसमर्माण्यथ स्रायुमर्मणां सप्तविंशतिः ।

एवं सप्तोत्तरे मर्मशतं धन्वन्तरिजंगौ ॥ ४९ ॥

मर्माणि जीवाधाराणि प्रायेण मुनयो जगुः ।

अतस्तेषु हता विद्धा दग्धाः स्युर्दुःखिता नराः ॥ १५० ॥

तत्रास्थिमर्माणि—

त्रिकबद्धे पृष्ठवंशमुभयत्रास्थिमर्माणि ।

नाम्नांसफलके अर्धाङ्गुले वैकल्पकारिणि ॥ ५१ ॥

श्रोण्योरुपर्युमयतः पृष्ठवंशस्य संनिधौ ।

फटीकतरुणे तद्वत्सद्योम्ने अस्थिमर्मणि ॥ ५२ ॥

आशयाच्छादनावन्तरुपरि श्रोणिकाण्डयोः ।

सद्योम्ने पार्श्वसंबद्धौ नितम्बावस्थिमर्मणि ॥ ५३ ॥

अपाङ्गकर्णयोर्मध्ये शङ्खौ द्वावस्थिमर्मणी ।

अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः सद्यो विषद्यते ॥ ५४ ॥

अथ संधिमर्माणि—

जंघोर्वोत्त्रयङ्गुले मध्ये जानुनी संधिमर्मणी ।

हतस्तत्राऽऽमयान्मर्त्यो वैकल्यं खञ्जतामपि ॥ ५५ ॥

मधुपानी भुजयोः पश्चात्कूर्परो संधिमर्मणी ।
 एकाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पसृच्छति ॥ ५६ ॥
 शीर्षस्यान्तः सिरासंधिरुपपांघतलक्षणः ।
 नामतोऽधिपतिः संधिमर्मार्धाङ्गुलमाशुदा ॥ ५७ ॥
 निम्नयोस्तु भ्रुवोरुर्ध्वमाघर्ता संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो विकलतां वजेत् ॥ ५८ ॥
 कृकाटिके शिरोऽग्नीवासंधाने संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्याच्चलमस्तकः ॥ ५९ ॥
 जङ्घाचरणसंधाने गुल्फौ द्वौ संधिमर्मणी ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतः स्वाङ्घ्रं वजेन्नरः ॥ ६० ॥
 पृष्ठवंशं तूमयतः किञ्चिन्निम्नो कुङ्कुन्दरी ।
 अर्धाङ्गुली वहिः पार्श्वजघनात्संधिमर्मणी ॥ ६१ ॥
 पाणिप्रकोष्ठमध्यस्थावङ्गुलात्संधिमर्मणी ।
 मणिवन्धौ तत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६२ ॥
 संधयः पञ्च शिरसि विमक्ताश्चतुरङ्गुलाः ।
 संधिमर्माण्यत्र हतः पक्षाघातमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अथ शिरामर्माणि-

कण्ठनाडीमुमयतः शिरामर्माणि ताश्चतुः ।
 द्वे मर्मे द्वे तु नीले स्तस्तत्र विद्धो विपद्यते ॥ ६४ ॥
 चतस्रो मातृकाख्यास्तु ग्रीवामुमयतः शिराः ।
 वेदाङ्गुलाः शिरामर्माण्यष्टौ सद्यो मृतिप्रदाः ॥ ६५ ॥
 शिराणामक्षिरसनाकर्णघ्राणजुषां मिथः ।
 योगाः शृङ्गाटकानि स्युः शिरामर्माणि पूर्ववत् ॥ ६६ ॥
 नेत्राङ्गुयोरपाङ्गाख्ये द्वे शिरामर्मणी स्मृते ।
 अर्धाङ्गुलमिते तत्र हतो वैकल्पमाप्नुयात् ॥ ६७ ॥
 स्थपनी तु भ्रुवोर्मध्ये शिरामर्मार्धमङ्गुलम् ।
 विशल्यघ्नं मर्म तत्रोद्धृतशल्यो विपद्यते ॥ ६८ ॥
 अन्तःघोतोद्वयानन्दे नासामुमयतः फणे ।
 अर्धाङ्गुले मर्मणी स्तो घाताद्वैकल्पकारिणी ॥ ६९ ॥
 स्तनमूले मर्मणी स्तः स्तनयोर्द्व्यङ्गुलादधः ।
 समं ततः शिरे तत्र हतः कालेन नश्यति ॥ ७० ॥

- ऊष्मत्रयो रसोवातवहे नाड्यौ तु मर्मणी ।
 अर्धाङ्गुले अपस्तम्भौ कालान्तरस्मृतिपदे ॥ ७२ ॥
 पार्श्वद्वंद्वस्योपरिष्ठादधस्तादन्तयोः शिरे ।
 अर्धाङ्गुले अपालापौ मर्मणी चिरमारके ॥ ७३ ॥
 हृदयं स्तनयोर्मध्यं चतुरङ्गुलसंमितम् ।
 शिरामर्मात्रं हननात्सद्य एव विपद्यते ॥ ७३ ॥
 शिरामूलं शिरामर्मं नाभिः स्याच्चतुरङ्गुला ।
 समन्ततस्तत्र हतः सद्यो मृतिमवाप्नुयात् ॥ ७४ ॥
 अधस्तात्पार्श्वयोर्मध्ये जघनस्योर्ध्वमल्पशः ।
 पृष्ठगौ पार्श्वसंघाते तिर्यगूर्ध्वं तु मर्मणी ॥ ७५ ॥
 स्तनमूलाद्भ्रुवयतः पृष्ठवंशमृजु शिरे ।
 अर्धाङ्गुले बृहत्स्यो स्तो मर्मणी चिरमारके ॥ ७६ ॥
 ऊरुमध्योर्ध्वतोऽधस्ताद्द्वङ्गुणस्याङ्गुलार्धतः ।
 लोहिताक्षाणि मर्माणि घाताद्वैकल्यदानि हि ॥ ७७ ॥
 ऊरुमध्ये शिरे ऊर्वोरङ्गुलैकमिते ऋजू ।
 मर्मणी स्तस्तत्र हते वैकल्यमुपजायते ॥ ७८ ॥
 इत्येकचत्वारिंशच्छिरामर्माणि ।

अथैकादश मांसमर्माणि ।

- अर्धाङ्गुलं नाम तलहृदयं चिरमारकम् ।
 मांसमर्मं चतुर्धा स्यात्पाणिपत्तलमध्यगम् ॥ ७९ ॥
 त्रयोदशाङ्गुलादूर्ध्वं प्रतिपाष्णीन्द्रवस्तयः ।
 मांसमर्माणि चत्वारि द्यङ्गुलान्मानजङ्घयोः ॥ ८० ॥
 अधश्चुबुकयोरर्धाङ्गुलौ तु स्तनरोहितौ ।
 कालान्तरप्राणहरे जायेते मांसमर्मणी ॥ ८१ ॥
 सद्योघाति गुदो मांसमर्मं स्याच्चतुरङ्गुलम् ।

अथ सप्तविंशतिस्नायुमर्माणि ।

- स्नायुमर्माणि चत्वारि स्युः श्रोण्योर्जानुसंधितः ॥ ८२ ॥
 ऊर्ध्वं चोभयतो घाताद्द्व्यङ्गुला विकलत्वदाः ।
 मुष्कवङ्क्षणयोर्मध्ये विटपौ स्नायुमर्मणी ॥ ८३ ॥

एकाङ्गुलमिते घाताद्वैकल्यं कुरुते मृशम् ।
 द्वे वक्षःकक्षधरयोः स्राव्योः कक्षधरात्रिमे (?) ॥ ८४ ॥
 मध्य एकाङ्गुले स्रायुमर्मणी दोःक्रियाहरे ।
 क्षिप्रस्योर्ध्वं तूमयतोऽधश्च कूर्चाः क्षमाङ्गुलाः ॥ ८५ ॥
 स्रायुमर्माणि चत्वारि हते पद्ममणप्रदः ।
 गुल्फसंधेरधः कूर्चाशिरांस्युन्नयतश्चतुः ॥ ८६ ॥
 स्रायुमर्माणि वैकल्यकृन्ति त्वेकाङ्गुलानि वै ।
 वस्तिः स्यात्स्रायुमर्मात्रं विन्दे ह्युमयतोऽश्मरीम् ॥ ८७ ॥
 विन्ता विपद्यते सद्यः स्राविघ्नयथ वा मवेत् ।
 पादाङ्गुष्ठाङ्गुलीमध्यं क्षिप्रमर्धाङ्गुलोन्मितम् ॥ ८८ ॥
 स्रायुमर्म चतुर्धाऽत्र घातात्कालान्तरे मृतिः ।
 अंसमध्यं त्र्यङ्गुलं तु स्रायुमर्मद्वयं हते ॥ ८९ ॥
 तत्र स्यात्पक्षघाती वा किं वा निष्क्रियबाहुकः ।
 विधुरे कर्णपृष्ठाधः संस्थिते स्रायुमर्मणी ॥ ९० ॥
 किञ्चिन्निम्ने तत्र घाताद्विकलो धधिरत्वता ।
 केशान्ते शङ्खयोरुर्ध्वमुत्क्षेपौ स्रायुमर्मणी ॥ ९१ ॥
 अर्धाङ्गुले सशल्योऽत्र जीवेन्नोद्धृतशल्यकः ।
 इति स्रायुमर्माणि ।
 इति सप्तोत्तरं मर्मशतम् ।

अथाऽऽहारादिलक्षणम् ।

उदानकोपादाहारसुस्थिरत्वाच्च यद्भवेत् ॥ ९२ ॥
 पवनस्योर्ध्वगमनं तदुद्गारं प्रचक्षते ।
 तमःकफाभ्यां निद्रा स्यान्मूर्छा पित्ततमोद्धवा ॥ ९३ ॥
 रजःपित्तानिलैर्भ्रान्तिस्तन्द्रा श्लेष्मतमोनिलैः ।
 ग्लानिरोजःक्षयाद्दुःखादर्जोणाच्च श्रमाद्भवेत् ॥ ९४ ॥
 यः सामर्थ्येऽप्यनुत्साहस्तदालस्यमुदीर्यते ।
 चैतन्यशिथिलत्वाच्च पीत्वैकं श्वासमुद्धहेत् ॥ ९५ ॥
 विदीर्णवदनश्वासं जृम्भा सा कथयते बुधैः ।
 उदानप्राणयोरुर्ध्वयोगान्मौलिकफस्रवात् ॥ ९६ ॥
 शब्दः संजायते नस्तः क्षुत्तं तत्कथयते बुधैः ।

अथ स्वस्थसमधातोर्मज्जादिमानं वाग्भटात्—

मज्जा मेदो वसा मूत्रं पित्तश्लेष्मशकृदसृक् ॥ १७ ॥

रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाञ्जलिर्वाधितम् ।

पृथक्स्वप्नसुप्तं प्रोक्तमोजोमस्तिष्करेतसाम् ॥ १८ ॥

द्वावञ्जली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसस्त्रियाः ।

समधातोरिदं मानं विद्याद्वृद्धिक्षयान्विताः ॥ १९ ॥

शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्माशयर्तुषु ।

यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोविता ॥ २०० ॥

अथ वयोविचारः—

बाल्यमापोऽष्टाद्वर्षात्ततो मध्येऽधिसप्ततिः ।

पृच्छस्तदूर्ध्वं विज्ञेयं वयोमानमिति त्रिधा ॥ १ ॥

उक्तं च वाग्भटे—

वयस्त्वा षोडशाद्बाल्यं तत्र धात्विन्द्रियौजसाम् ।

वृद्धिरा सप्ततेर्मध्यं तत्रावृद्धिः परं क्षयः ॥ २ ॥

स्वं स्वं हस्तत्रयं सार्धं षण्णुः पात्रं सुखायुषोः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शारीरं नाम द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ।

अथ परिमाणा ।

न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां ज्ञायते क्वचित् ।

अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया ॥ १ ॥

मानं च द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा ।

कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः ॥ २ ॥

असरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।

असरेणोस्तु पर्याधैर्नाम्ना वंशी निगद्यते ॥ ३ ॥

जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वंशी निगद्यते ।

षड्वंशीमिर्मरीचिः स्यात्तामिः षड्मिश्र राजिका ॥ ४ ॥

तिसृभी राजिकाभिश्च सर्पपः प्रोच्यते बुधैः ।

पतोऽष्टसर्पपैः प्रोक्तो गुक्ता स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥ ५ ॥

षड्मिश्र रक्तिकाभिश्च मापको हेमधानको ।

सापैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्दूरणः स निगद्यते ॥ ६ ॥

टङ्कः स एव फथितस्तद्वयं कोल उच्यते ।
 सुवर्णो घटकश्चैव ब्रह्मक्षणः स निगद्यते ॥ ७ ॥
 कोलद्वयं च कर्पः स्यात्स प्रोक्तः पाणिमानिका ।
 अक्षं पिलुः पाणितलं किंचित्पाणिश्च तिन्दुकम् ॥ ८ ॥
 बिडालपदकं चैव तथा षोडशिका मता ।
 करमध्ये हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः ॥ ९ ॥
 उदुम्बरश्च पपांयैः कर्प एव निगद्यते ।
 स्यात्कर्पाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका मता ॥ १० ॥
 शुक्तिर्मां च पलं ज्ञेयं मुष्टिरास्रं चतुर्थिका ।
 प्रकुञ्चः षोडशी बिल्वं पलमेवात्र कीर्त्यते ॥ ११ ॥
 पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतं च निगद्यते ।
 प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्धशरावकः ॥ १२ ॥
 अर्धमानं च विज्ञेयं कुडवाभ्यां च मानिका ।
 शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र पिचक्षणैः ॥ १३ ॥
 शरावाभ्यां मवेत्प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाऽऽढकम् ।
 माजनं कंसपात्रं च चतुःपष्टिपलश्च सः ॥ १४ ॥
 चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नलवणो मतः ।
 उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकः ॥ १५ ॥
 द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःपष्टिशरावकः ।
 सूर्याभ्यां च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा स्मृता ॥ १६ ॥
 गोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिमिः ।
 चतुःसहस्रपलिका पणवत्यधिका च सा ॥ १७ ॥
 पलानां द्विसहस्रेण मार एकः प्रकीर्तितः ।
 तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ॥ १८ ॥
 मापटङ्काक्षबिल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ।
 राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ १९ ॥

उक्तं च-

सिद्धार्थैरष्टसंख्यैर्यव इह गदितस्तैश्चतुर्भिश्च गुञ्जा
 पद्मिस्ताभिश्च मापो जलधिमिरपि तैष्टङ्ककस्तौ च कोलः ।
 कर्पः शुक्तिः पलं च प्रसृतिकुडवको मानिका प्रस्थकश्च
 माभ्यां द्वाभ्यां क्रमेण स्युरथ हरिकरैः प्रस्थकैराढकं स्यात् ॥ २० ॥

शाणस्तेः स्याच्चतुर्भिर्युगलमथ तयोः सूर्यकस्तौ च हस्त-
 स्तद्वी खारी तुला स्यात्पलशतमथ तद्विंशतिर्मार एकः ।
 गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्स्यात्कुडवस्थितिः ॥ २१ ॥
 द्ववार्द्रशुक्लद्रव्याणां तावन्मानं च संस्मृतम् ।
 प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तु द्ववार्द्रयोः ॥ २२ ॥
 मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न क्वचित्स्मृतम् ।
 मृद्बृक्षवेणुलोहादेर्माण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ॥ २३ ॥
 विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् ।
 पदीषधं तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ॥ २४ ॥
 तन्नामैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ।
 तृणिः स्यादणुभिः पङ्क्तिभिः पङ्क्तिश्च समीरिता ॥ २५ ॥
 तामिः पङ्क्तिर्भवेद्युक्ता पङ्क्त्युक्तामी रजात्तमम् ।
 जालान्तरगतैः सूर्यकरैर्वशी विलोक्यते ॥ २६ ॥
 तस्या नामान्तरं ज्ञेयं त्रसरेणू रजस्तथा ।

इति मागधपरिभाषा ॥

अथ कलिङ्गपरिभाषा—

पयो द्वादशभिर्गौरसर्पपैः प्रोच्यते बुधैः ॥ २७ ॥
 यवद्वयेन गुञ्जा स्याद्विगुञ्जो बल उच्यते ।
 मापो गुञ्जाभिरष्टामिः सप्तभिर्वा भवेत्कचित् ॥ २८ ॥
 स्याच्चतुर्मापकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च ।
 गद्याणो मापकैः पङ्क्तिभिः कर्पः स्याद्दशमापकः ॥ २९ ॥
 चतुष्कर्पैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ।
 चतुष्पलैश्च कुडवं प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥ ३० ॥

इति शार्ङ्गधरात् ॥

अथ कृष्णात्रेयात्—

रजांसि त्रीणि सिकता तामिः षोडशभिस्तथा ।
 सर्पपश्च भवेद्गौरस्ते चाष्टौ तण्डुलं विदुः ॥ ३१ ॥
 तद्वयं धान्यकं मापं तत्रयं रक्तिका मता ।
 रक्तिकाद्वितयेनापि बलः प्रोक्तो विशारदैः ॥ ३२ ॥
 चतुर्भिश्चाण्डिका तैः स्यादेवं मानपरम्परा ।

तथोक्तं मतिमुकुरे-

द्विचत्वारिंशता मापेरष्टादशकवर्धकैः ॥ ३३ ॥
 पलं द्वादशवर्द्धं स्याद्गुञ्जापट्टकसमन्वितैः ॥
 ति योगतरङ्गिण्यां मानपरिभाषाकथनं नाम तृतीयस्तरः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्परस्तरः ।

अथ युक्तायुक्तकथनम्-।

नवान्येष हि योज्यानि द्रव्याण्यखिलकर्मसु ।
 विना विडङ्गकृष्णाभ्यां गुह्यधान्याज्यमाक्षिकीः ॥ १ ॥
 गुह्येची कुटजो धासा कूष्माण्ठं च शताधरी ।
 अश्वगन्धा सहचरा शतपुष्पा प्रसारिणी ॥ २ ॥
 प्रयोक्तव्याः सदैवाऽऽर्द्रा द्विगुणा नैव कारयेत् ।
 शुष्कं नवीनं यद्द्रव्यं योज्यं सकलकर्मसु ॥ ३ ॥
 आर्द्रं च द्विगुणं युञ्ज्यादेव सर्वत्र निश्चयः ।
 कालेऽनुक्ते प्रमातं स्यादङ्गेऽनुक्ते जटा भवेत् ॥ ४ ॥
 मागेऽनुक्ते च साम्यं स्यात्पात्रेऽनुक्ते च मृन्मयम् ।
 एकमप्यौषधं योगे यस्मिन्यत्पुनरुच्यते ॥ ५ ॥
 मानतो द्विगुणं प्रोक्तं तद्द्रव्यं तत्त्वदर्शिभिः ।
 चूर्णस्रोहासवा लेहाः प्रायशब्धन्दनान्विताः ॥ ६ ॥
 कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचन्दनम् ।
 गुणहीनं भवेद्द्वर्षाद्द्रव्यं तद्द्रव्यमौषधम् ॥ ७ ॥
 मासद्वयात्तथा चूर्णं हीनवीर्यत्वमाप्नुयात् ।
 हीनत्वं गुटिकालेहो लभेते वत्सरात्परम् ॥ ८ ॥
 हीनाः स्युर्घृततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकास्तथा ।
 ओषधो लघुपाकाः स्युर्निर्घीर्षा वत्सरात्परम् ॥ ९ ॥
 पुराणाः स्युर्गुणैर्युक्ता आसवा धातवो रसाः ।
 व्याधेरयुक्तं यद्द्रव्यं गणोक्तमपि तत्त्यजेत् ॥ १० ॥
 अनुक्तमपि युक्तं हि योजयेत्तत्र तद्बुधः

शार्ङ्गधरात्-

षड्भामावे तु वैक्रान्तं स्वर्णाभावे तु माक्षिकम् ॥ ११ ॥

हेममाक्षिकजं सर्वं मृतहेमसमं गुणैः ।
 धिमला माक्षिकं ज्ञेयं ध्रुवं रजतयद्गुणैः ॥ १२ ॥
 मुक्ताभावे क्षिपेन्नूनं मुक्ताशुक्तिं च तद्गुणाम् ।
 अभावेऽध्रकसर्वस्य कान्तलोहं प्रकल्पयेत् ॥ १३ ॥
 कान्ताभावे तीक्ष्णलोहमित्युक्तं रसदर्पणे ।
 अभावे मधुनो योज्यो गुडो जीर्णश्च तद्गुणः ॥ १४ ॥
 सिताभावे मवेत्स्वर्णं शल्पभावे च पट्टिकाः ।
 असंभवे तु द्राक्षायाः प्रदेयं काश्मरीफलम् ॥ १५ ॥
 वृक्षाम्लं न मवेद्यत्र दाडिमाम्लं प्रयोजयेत् ।
 वेतसाम्लस्य चामावे हरिमन्थाम्लमादिशेत् ॥ १६ ॥
 अभावे चन्दनस्यापि मेलयेत्तत्र चन्दनम् ।
 अभावे सति पत्राणां रसादेर्भावनाविधौ ॥ १७ ॥
 विषमुष्टिकपायेण पद्मगुणा भावना मवेत् ।

गौरक्षमतात् ।

मेदाजीवककाकोलीद्वंद्वामावे प्रयोजयेत् ॥ १८ ॥
 यथीविदार्यश्वगन्धाबलावाराहिका नषाः ।

वैयालंकारात् । अन्यत्राप्युक्तम्—

मेदाजीवककाकोली ऋद्धिद्वंद्वेऽसति क्षिपेत् ॥ १९ ॥
 वरीविदार्यश्वगन्धावाराहीः क्रमशो विषक् ।
 फलमाममपुष्टं च त्यजेद्विल्वाद्भृते तदा ॥ २० ॥
 द्राक्षाबिल्वशिवादीनां फलं शुष्कं गुणोत्तरम् ।
 आदिशब्दाद्विमीतकपरूपकादेरपि ।

गौरक्षमतात्—

मलातकासहस्वे तु प्रदेयं रक्तचन्दनम् ॥ २१ ॥
 तुगामावे प्रदातव्या त्वक्षीरी तद्गुणा चतुः ।
 अन्तः संमार्जने मोदास्थाने योज्या यवानिका ॥ २२ ॥
 बहिः संमार्जने मोदा ह्यजमोदैव गृह्यते ।
 अन्तः संमार्जने योज्यं वचास्थाने कुलिञ्जनम् ॥ २३ ॥
 बहिः संमार्जने सैव प्रयोक्तव्या मनीषिभिः ।
 कृष्णजीरकयोगो न कर्तव्यो मक्ष्यमेपजे ॥ २४ ॥

तस्य स्थाने विधातव्यो जीरकः कुशलेः सदा ।
सारश्च खदिरादीनां निम्ब्यादीनां त्वचः स्मृताः ॥ २५ ॥
फलं च दाडिमादीनां पटोलादेर्दलं मतम् ।

इति मद्रशौनकात् ॥

क्वचित्पत्रं क्वचिन्मूलं क्वचित्पुष्पं क्वचित्फलम् ॥ २६ ॥
क्वचिद्वीजं क्वचिद्वल्कं क्वचित्काष्ठं क्वचिज्जलम् ।
क्वचिन्नालं योजनीयं क्षीरं क्षारं क्वचित्क्वचित् ॥ २७ ॥
एकैकस्यौषधस्यैवं यथायोगं प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥
अर्धः सिद्धरसस्य तैलघृतयोर्लोहस्य मागोऽष्टमः
संसिद्धाखिललोहचूर्णगुटिकादीनां तथा सप्तमः ॥
यो दीयेत् मिषग्वराय सरुजां निर्दिश्य धन्वन्तरिं
देहारोग्यसुखाप्तये निगदितो मागः स धन्वन्तरेः ॥ २९ ॥
क्रीतद्रव्यस्य भैषज्ये मागश्चैकादशो हि यः ॥ ३० ॥
क्रीतस्य भैषजस्यापि मागश्चैकादशो मतः ।
वणिग्भ्यो गृह्यते वैद्यै रुद्रभागः स कथ्यते ॥ ३१ ॥
गृहीत्वाऽधिकमीशांशाद्योऽसमीचीनमौषधम् ।
दापयेल्लुब्धहृद्द्वैद्यः स स्याद्विश्वासघातकः ॥ ३२ ॥

इति वैद्यालंकारात् ॥

इति योगतरङ्गिण्यां युक्तायुक्तकपनं नाम चतुर्थस्तरङ्गः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमस्तरङ्गः ।

अथ स्नेहपानविधिः ।

स्नेहाद्या अथ कथ्यन्ते योगा रोगोपघातकाः ।
स्नेहश्चतुर्विधः प्रोक्तो घृतं तैलं वसा तथा ॥ १ ॥
मज्जा च तं पिबेन्मर्त्यः किञ्चिद्भ्युदिते रवौ ।
स्थावरो जङ्गमश्चैव द्वियोनिः स्नेह उच्यते ॥ २ ॥
तिलतैलं स्थावरेषु जङ्गमेषु घृतं वरम् ।
द्वाम्ब्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान् ॥ ३ ॥
पिबेड्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहं तथा ।
सप्तरात्रात्परं स्नेहः सात्मी भवति सेवितः ॥ ४ ॥

(दोषकालाम्बिवयसां बलं वृष्ट्वा प्रयोजयेत् ।
 हीनां च मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां स्नेहस्य बुद्धिमान् ॥
 अमात्रया तथाऽकाले मिथ्याहारविहारतः) ।
 स्नेहः करोति शोफाशस्तन्द्रानिद्राविसंज्ञताः ।
 देया दीप्ताग्नेये मात्रा स्नेहस्य पलसंमिता ॥ ५ ॥
 मध्यमा च त्रिकर्षा स्वाज्जघन्या च द्विकार्षिकी ।
 केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके सैन्धवान्वितम् ॥ ६ ॥
 पेयं बहुकफे वाऽपि व्योपक्षारसमन्वितम् ।
 रूक्षक्षतविपार्तानां वातपित्तविकारिणाम् ॥ ७ ॥
 हीनमेधास्मृतानां च सर्पिष्पानं प्रशस्यते ।
 कुमिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः ॥ ८ ॥
 पिबेद्युस्तैलसात्म्या ये तैलं दाढ्याथनश्च ये ।
 व्यायामकर्षिणः शुष्का रेतोरिक्ता महारुजः ॥ ९ ॥
 महाग्निमारुतप्राणा वसायोग्या नरा मताः ।
 क्रूराशयाः क्लेशसहा वातार्ता दीप्तवह्नयः ॥ १० ॥
 मज्जानमापिबेद्युस्ते सर्पिर्वा सर्वतो हितम् ।
 शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकालं पिबेन्निशि ॥ ११ ॥
 वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ।
 नस्याभ्यञ्जनगण्डूषे मूर्धकर्णाक्षितर्पणे ॥ १२ ॥
 तैलं घृतं वा युञ्जीत दृष्ट्वा दोषबलाबलम् ।
 घृते कोष्णं जलं पेयं तैले यूपः प्रशस्यते ॥ १३ ॥
 वसामज्जाविधौ मण्डमनुपानं सुखावहम् ।
 वृद्धबालकृशा रूक्षाः क्षीणास्राः क्षीणरेतसः ॥ १४ ॥
 वातार्तास्तिमिरार्ता ये तेषां स्नेहनमुत्तमम् ।
 रूक्षस्य स्नेहनं स्नेहरतिस्निग्धस्य रूक्षणम् ॥ १५ ॥
 मक्तद्वेषो मुखस्रावो गुदे दाहः प्रवाहिका ।
 तन्द्रातीसारपाण्डुत्वं भृशं स्निग्धस्य लक्षणम् ॥ १६ ॥
 श्यामाकचणकाद्यश्च मक्तपिण्याकसक्तुभिः ।
 रूक्षणं स्नेहेतैर्यथादोषं यथाबलम् ॥ १७ ॥
 स्नेहे शीतवेगाघातप्रजागरान् ।
 रूक्षान्नं च विधेजयेत् ॥

इति स्नेहपानविधिः शार्ङ्गधरात् ।

अथ स्नेहपाकविधिः ।

विघ्नेशक्षेत्रपालौ बटुकमपि शुभे वासरे पूजयित्वा

तैलस्याऽऽज्यस्य किं वा रचयतु निपुणं संस्कृतिं संप्रदायात् ।

आदौ वह्निं प्रदद्याद्यद्वधि शनकैः फेनशब्दव्ययः स्या-

त्पश्चान्मृत्पिण्डकेस्तद्दशभिरलघुभिर्नातिपीनेर्विशोध्यम् ॥१९॥

एकं संस्थाप्य घस्रं विधिवदथ पचेद्दासरादग्निमान्द्यं

क्वाथैर्दुग्धैश्च कल्कैस्तदनुसुरभिभिः शोधनीयेर्विशुद्धैः ।

कस्तूरीचन्दनं ग्लौर्जलजलदसटीरक्तपाटीरकुठ-

त्वङ्मञ्जिष्ठातुरुष्कागुरुनखरदंलपांतकङ्कोलमुख्यैः ॥ २० ॥

सारसंग्रहात् ।

तैलं कृत्वा कटाहे वृद्धतरविमले मन्दमन्दानलैस्त-

त्पक्वं निष्फेनमावं गतमिह हि यदा शैत्यमावं समेत्य ।

मञ्जिष्ठारात्रिलोधिर्जलधरतनुकैः सामलैः साक्षपथ्यैः

सूचीपुष्पाङ्घ्रिनीरैरुपहितमथितैस्तैलगन्धं जहाति ॥ २१ ॥

तैलस्येन्दुकलांशकैकविकसामौगास्तु तस्यांशको

ये चान्ये त्रिफला पयोदरजनीह्वीबेरलोधादयः ॥

सूचीपुष्पवटावरोहनलिका तस्याश्च पादांशका

दुर्गन्धं विनिहत्य तैलमरुणं सौरभ्यमाकुर्वते ॥ २२ ॥

आम्रजम्बूकपित्थानां बीजपूरकबिल्वयोः ॥

शोधनं तिलतैलस्य पल्लवानां तु पञ्चकम् ॥ २३ ॥

जलस्नेहौपधीनां च प्रमाणं यत्र नोदितम् ।

तत्र स्यादौषधात्स्नेहः स्नेहात्क्वाथश्चतुर्गुणः ॥ २४ ॥

स्नेहाच्चतुर्गुणं क्वाथ्यं सदा च स्नेहसंविधौ ।

जलं चतुर्गुणं दत्त्वा क्वाथः क्वाथ्यसमो मतः ॥ २५ ॥

उक्तं च चरकात्-

कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहात्क्वाथ्यं चतुर्गुणम् ।

क्वाथ्याच्चतुर्गुणं वारि क्वाथः क्वाथ्यसमो मतः ॥ २६ ॥

१ ख. 'धयेतैर्विशोध्यम् । क० । २ ख. 'दलश्वेतकाली' । ३ ख. 'मलोऽपि मूर्च्छाविधौ ये ।
४ ख. 'ध्यान्वितः सू' ।

मृदौ चतुर्गुणं देयं कठिनेऽष्टगुणं जलम् ।
 कठिनात्कठिने द्रव्ये चारि षोडशभागकम् ॥ २७ ॥
 कर्पादितः पलं यावद्धारि षोडशकं क्षिपेत् ।
 तद्रूध्वं कुडवं यावत्क्षिपेदष्टगुणं जलम् ॥ २८ ॥
 प्रस्थादितः क्षिपेन्नीरं खारी यावच्चतुर्गुणम् ।
 अम्बुक्काथरसैर्यत्र पृथक्स्रेहस्य साधनम् ॥ २९ ॥
 कल्कस्यांशं तत्र दद्याच्चतुर्थं षष्ठमष्टमम् ।
 दुग्धे दधिरसे तत्रे कल्को देयोऽष्टमांशकः ॥ ३० ॥
 कल्कस्य सम्यक्पाकाथ तोयमत्र चतुर्गुणम् ।
 द्रव्याणि यत्र स्नेहेषु पञ्चादीनि भवन्ति हि ॥ ३१ ॥
 तत्र स्नेहसमान्याहुर्यथापूर्वं चतुर्गुणम् ।
 द्रव्येण केवलेनैव स्नेहपाको भवेद्यदि ॥ ३२ ॥
 तत्राम्बुपिष्टः कल्कः स्याज्जलं चात्र चतुर्गुणम् ।
 काथेन केवलेनैव पाको यत्रेरितः क्वचित् ॥ ३३ ॥
 काथ्यद्रव्यस्य कल्कोऽपि तत्र स्नेहे प्रयुज्यते ।
 शुष्ककल्कस्तु यः स्नेहस्तत्र तोयं चतुर्गुणम् ॥ ३४ ॥
 स्नेहात्स्नेहाष्टमांशस्य शुष्ककल्कः प्रयुज्यते ।
 स्नेहकल्को यदाऽङ्गुल्या वर्तितो वर्तिषद्भवेत् ॥ ३५ ॥
 बह्वौ क्षिप्ते च नो शब्दस्तदा सिद्धं विनिर्दिशेत् ।

उक्तं च—

शब्दव्युपरमे प्राप्ते फेनस्योपशमे तथा ॥ ३६ ॥
 गन्धवर्णरसादीनां संपत्तौ सिद्धमादिशेत् ।
 घृतस्यैवं विपक्वस्य संसिद्धं कुशलो भिषक् ॥ ३७ ॥
 फेनोद्गमे च तैलस्य शेष घृतवदादिशेत् ।

योगरत्नावलितः—

अकल्कयोग्यद्रव्याणां कठिनानां विचारतः ॥ ३८ ॥
 काथो विधीयतेऽन्येषां कल्क एव भिषज्जातः ।

वैयालंकारात्—

आदौ संचारयेत्काथं दुग्धं कल्कं ततः क्रमात् ॥ ३९ ॥
 ततोऽन्यत्पुरामि द्रव्यमेष स्नेहविधौ क्रमः ।

मतिमुकुरात्-

क्षीरं स्नेहसमं दद्यादनुक्ते स्नेहसंविधी ॥ ४० ॥
 शकृद्रसं मांसरसं मूत्रं सांवीरकादिकम् ।
 स्नेहाद्यष्टगुणं देयं जलं च द्विगुणं क्षिपेत् ॥ ४१ ॥
 अर्धावशिष्टः कर्तव्यः पाको गन्धाम्बुकं ततः ।
 चन्द्रकस्तूरिकादीनां सहस्रांशं प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥
 पुष्पाणि गन्धनिर्यासं सिद्धे शीतेऽवतारिते ।

चरकात्-

ईपत्पिष्टो मधेत्कल्कः काथोऽग्निक्थितो मतः ॥ ४३ ॥
 स्नेहपाकस्त्रिधा प्रोक्तो मृदुर्मध्यः खरस्तथा ।
 ईपत्सरसकल्कस्तु स्नेहपाको मृदुर्भवेत् ॥ ४४ ॥
 मध्यपाकस्य संसिद्धिः कल्के नीरसकोमले ।
 ईपत्कठिनकल्कश्च स्नेहपाको भवेत्खरः ॥ ४५ ॥
 तदूर्ध्वं दग्धपाकः स्याद्वाहकृन्निष्प्रयोजनः ।
 आमपाकश्च निर्वीर्यो वह्निमान्द्यकरश्च सः ॥ ४६ ॥
 नस्यार्थं स्यान्मृदुः पाको मध्यमः सर्वकर्मसु ।
 अभ्यङ्गार्थं खरः प्रोक्तो युञ्ज्यादेवं यथाचितम् ॥ ४७ ॥
 घृततैलगुडादींस्तु साधयेन्नैकवासरे ।
 प्रकुर्वन्त्युपिता ह्येते विशेषाद्गुणसंचयम् ॥ ४८ ॥
 शार्ङ्गधरात् ।

इति योगतरङ्गिण्यां स्नेहपानपाकविधिर्नाम पञ्चमस्तरङ्गः ॥ ९ ॥

अथ षष्ठस्तरङ्गः ।

अथ स्वेदविधिः-

स्वेदश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तापोष्मस्वेदसंज्ञितौ ।
 उपनाहो द्रवः स्वेदः सर्वे वातार्तिहारिणः ॥ १ ॥
 स्वेदो तापोष्मजो प्रायः श्लेष्मघ्नौ समुदीरितौ ।
 उपनाहस्तु वातघ्नः पित्तसंज्ञे द्रवो हितः ॥ २ ॥
 महाबले महाव्याधौ शीते स्वेदो महान्मतः ।
 दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्ये मध्यतमो मतः ॥ ३ ॥

- (+ येषां नस्यं प्रदातव्यं घस्तिश्चापि हि वेहिणाम् ।
 शोधनीयाश्च ये केचित्पूर्वं स्वेद्याश्च ते मताः ॥ ४ ॥)
 स्वेद्या ऊर्ध्वं त्रयो ष्ठीहमगंद्यर्शसस्तथा ।
 अश्मर्या पाऽऽतुरो जन्तुः शमयेच्छ्रकर्मणा ॥ ५ ॥
 पश्चात्स्वेद्यो हृते शल्ये मूढगर्मगदे तथा ।
 काले प्रसूताऽकाले वा पश्चात्स्वेद्या नितम्बिनी ॥ ६ ॥
 सर्वान्स्वेदाग्निपाते च जीर्णाहारे च कारयेत् ।
 स्वियमानशरीरस्य हृदयं शीतलेः स्पृशेत् ॥ ७ ॥
 सेहाम्यक्तशरीरस्य शीतैराच्छाद्य चक्षुषी ।
 अजीर्णा दुर्बलो मेही क्षतक्षीणः पिपासितः ॥ ८ ॥
 अतीसारी रक्तपित्ती पाण्डुरोगी तथोदरी ।
 मयार्तो गर्मिणी चैव न हि स्वेद्या विजानता ॥ ९ ॥
 एतानपि मृदुस्वेदैः स्वेदसाध्यानुपाचरेत् ।
 मृदुस्वेदं प्रयुञ्जीत तथा हन्मुष्कदृष्टिषु ॥ १० ॥
 अतिस्वेदात्संधिपीडा दाहस्तृष्णा क्रमो भ्रमः ।
 पित्तासृक्पिटिकाकोपस्तत्र शीतैरुपाचरेत् ॥ ११ ॥
 तेषु तापामिधः स्वेदो बालुकावस्त्रपाणिमिः ।
 अस्तरैरम्लसिक्तैश्च काये रक्षकवेष्टिते ॥ १२ ॥
 अथ वा वातनिर्नाशिद्रवकाथरसादिमिः ।
 उष्णैर्घटं पूरयित्वा पार्श्वे छिद्रं विधाय च ॥ १३ ॥
 विमुञ्चाऽऽस्यं त्रिसण्डां च धातुजां काष्ठजामथ ।
 पडङ्गुलास्यां गोपुच्छां नाडीं गुरुषांश्चिशुण्डिकाम् ॥ १४ ॥
 सुखापविष्टमभ्यक्तं गुरुप्रावरणावृतम् ।
 हस्तिशुण्डिकया नाड्या स्वेदयेद्वातरोगिणम् ॥ १५ ॥
 पुरुषायाममात्रां वा भूमिमुत्कीर्य खादिरैः ।
 काष्ठैर्दग्ध्वा तथाऽभ्युक्ष्य क्षीरधान्याम्लवारिमिः ॥ १६ ॥
 वातघ्नपत्रैराच्छाद्य शयानं स्वेदयेन्नरम् ।
 एवं माषादिमिः स्वित्नेः शयानं स्वेदमाचरेत् ॥ १७ ॥
 तथोपनाहस्वेदं च कुर्याद्वातहरौपधैः ।
 प्रदिग्धदेहं वातार्तं क्षीरमांसरसान्वितैः ॥ १८ ॥

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः स. पुस्तके वर्तते ।

१ स. 'री' मदारो । २ 'ये वन्नक' । ३ स. 'ज्याश्चिह्नस्तिष्काम् । सु' ।

अम्लपिष्टैः सलयणैः मुखोष्णैः श्लेहसंपुतैः ।
 उपग्राम्यानुपमासैर्जायनीयगणेन च ॥ १९ ॥
 धिसौवीरकक्षीरैर्वीरतर्वादिना तथा ।
 कुलित्यमापगोधूमैरतसीतिलसंपैः ॥ २० ॥
 शतपुष्पादेवदारुशेफालीस्थूलजीरकैः ।
 एरण्डमूलबीजैश्च रासामूलकशिग्रुभिः ॥ २१ ॥
 मिशिकृष्णाकुठेरैश्च लयणैरम्लसंपुतैः ।
 प्रसारिण्यश्वगन्धाम्यां बलयाम् वृशमूलकैः ॥ २२ ॥
 गुह्युष्या घानरीधीजैर्यथा लामं समाहृतैः
 क्षुण्णैः स्वित्तैश्च घस्त्रेण घर्द्धः संस्वेदयेन्नरम् ॥ २३ ॥
 महाशाल्वणसंज्ञोऽयं योगः सर्वानिलातिहृत् ।
 द्रवस्वेदस्तु घातघ्नद्रव्यकाथेन पूरितम् ॥ २४ ॥
 फटाहं कोष्णकं चापि सूपविष्टोऽथगाहयेत् ।
 नामैः पलञ्जुलं यावन्मग्नः काथस्य धारया ॥ २५ ॥
 कोष्णया स्कन्धयोः सिक्तो मधेत्त्रिगधतनुर्नरः ।
 पधं तैलेन दुग्धेन सर्पिषा स्वेदयेन्नरम् ॥ २६ ॥
 एकान्तरे ह्यन्तरे वा श्लेहो युक्तोऽथगाहने ।
 शिरामुखै रोमकूपैर्धमनीभिश्च तर्पयेत् ॥ २७ ॥
 शरीरे बलमाधत्ते युक्तः श्लेहोऽथगाहने ।
 जलसिक्तस्य वर्धन्ते यथामूलेऽङ्कुरास्तरोः ॥ २८ ॥
 तथा धानुविबृद्धिर्हि श्लेहसिक्तस्य जायते ।
 नातः परतरः कश्चिदुपायो घातनाशनः ॥ २९ ॥
 कार्पासास्थिकुलित्यक्रातिलयवैर्मापातसीपष्टिका-
 मुद्गैरण्डपुनर्नवायुगलकैर्धान्याम्लपिष्टैः समैः ।
 स्वेदो घ्रीहिमवो बुधैर्निगदितो घातामयानां हितो
 हन्यात्पृष्ठगतां रुजं त्रिकगतां पार्श्वार्द्धधिकटचूरुजाम् ॥ २९ ॥
 शीतशूलस्योपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।
 दीप्तेऽग्नौ मार्दवे जाते स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥ ३० ॥
 इति योगरत्नावल्यां स्वेदविधिः ।
 इति योगरत्नविद्यां स्वेदनविधिर्नाम षष्ठस्तोत्रः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमस्तरङ्गः ।

अथ पञ्च कर्माणि—

वमनं रेचनं नस्यं निरूहश्चानुवासनम् ।
एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वमनविधिः—

शरत्काले वसन्ते च प्रावृद्धकाले च देहिनाम् ।
वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥ २ ॥
बलवन्तं कफव्याप्तं हृत्प्रासादिनिपीडितम् ।
तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥ ३ ॥
विपदोपे स्तन्यरोगे मन्दाग्रौ श्लीपदेऽर्बुदे ।
हृद्रोगकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ४ ॥
विदारिकापचीकासश्वासपीनसवृद्धिषु ।
अपस्मारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ॥ ५ ॥
नासाताल्वोद्वपाके च कर्णस्रावेऽधिजिह्वके ।
गलशुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥ ६ ॥
मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।
न वामनीयस्तिमिरी न गुल्मी नोदरी कृशः ॥ ७ ॥
नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातुरः ।
मदातो बालको रुक्षः क्षुधितश्च निरूहितः ॥ ८ ॥
उदावर्त्यूर्ध्वरक्ती च क्षुच्छर्यः केवलानिठी ।
पाण्डुरोगी कृमिव्याप्तः पठनात्स्वरघातकः ॥ ९ ॥
एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाम्या ये विपपीडिताः ।
कफव्याप्ताश्च ते वाम्या मधूकक्लाथपानतः ॥ १० ॥
सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं मीरुं न वामयेत् ।
पीत्वा यवागूमाकण्ठं क्षीरतक्रदधीनि च ॥ ११ ॥
असात्म्यैः श्लेष्मलैर्मोज्यैर्दोषानुत्क्रिय देहिनः ।
स्निग्धास्विन्नाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्तते ॥ १२ ॥
वमनेषु च सर्वेषु सैन्धवं मधुना हितम् ।
वीमत्सं वमनं दद्याद्विपरीतं विरेचनम् ॥ १३ ॥

- काथद्रव्यस्य कुडवं स्थापयित्वा जलाढके ।
 अर्धभागावशिष्टं च वमनेष्वेवतारयेत् ॥ १४ ॥
 काथपाने नवप्रस्था श्रेष्ठा मात्रा प्रकीर्तिता ।
 मध्यमा पाणिमता प्रोक्ता त्रिप्रस्था च कनीयसी ॥ १५ ॥
 कल्कचूर्णावलेहानां त्रिपलं श्रेष्ठमात्रया ।
 मध्यमं द्विपलं विद्यात्कनीयस्तु पलं मयेत् ॥ १६ ॥
 वमने चापि वेगाः स्युरष्टौ पित्तान्त उत्तमाः ।
 पङ्क्वेगा मध्यमा वेगाश्चत्वारस्त्ववरा मताः ॥ १७ ॥
 वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे ।
 अर्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः ॥ १८ ॥
 कफं कटुकतीक्ष्णोष्णैः पित्तं स्वादुहिमैर्जयेत् ।
 सुस्वादुलवणाम्लोष्णैः संसृष्टं वायुना कफम् ॥ १९ ॥
 कृष्णाराठफलं सिन्धुं कफे कोष्णैर्जलैः पिबेत् ।
 पटोलवासानिम्बैश्च पित्ते शीतजलैः पिबेत् ॥ २० ॥
 सश्लेष्मवातपीडायां सक्षीरं मदनं पिबेत् ।
 अजीर्णं कोष्णपानीयं सिन्धुं पीत्वा वमेत्सुधीः ॥ २१ ॥
 वामनं पाययित्वा तु जानुमात्रासने स्थितम् ।
 कण्ठमेरण्डनालेन स्पृशन्तं वामयेद्भिषक् ॥ २२ ॥
 प्रसेको हृद्ग्रहः कोष्ठः कण्डूर्दुश्छर्दिते भवेत् ।
 अतिवान्ते भवेत्तृष्णा हिक्कोद्गारो विसंज्ञता ॥ २३ ॥
 जिह्वानिःसर्पणं चाक्ष्णोर्व्यावृत्तिर्हनुसंहतिः ।
 रक्तच्छर्दिष्ठीवनं च कण्ठपीडा च जायते ॥ २४ ॥
 वमनस्यातियोगे तु मृदु कुर्याद्विरेचनम् ।
 वमनान्तःप्रविष्टायां जिह्वायां कवलग्रहः ॥ २५ ॥
 स्निग्धाम्ललवणैर्हृद्यैर्घृतक्षीररसैर्हितः ।
 फलान्यम्लानि खादेषुस्तस्य चान्येऽग्रतो नराः ॥ २६ ॥
 निःसृतां तु लिहेद्द्राक्षां कल्कलिप्तां प्रवेशयेत् ।
 घ्यावृत्ताक्ष्णोर्घृताभ्यक्ते पीडयेच्च शनैः शनैः ॥ २७ ॥

- हनोर्मोक्षे स्मृतः स्वेदो रक्तच्छर्दिविधौ पुनः ।
 रक्तपित्तविधानेन रक्तच्छर्दिमुपाचरेत् ॥ २८ ॥
 धात्रीरसाञ्जनोशीरलाजचन्दनवारिभिः ।
 काथं कृत्वा पाययेच्च सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ २९ ॥
 शाम्यन्त्यनेन तृष्णाद्याः पीडाश्छर्दिसमुद्भवाः ।
 हृत्कण्ठाशिरसां शुद्धिर्दीप्ताग्निं च लाघवम् ॥ ३० ॥
 कफपित्तविनाशश्च सम्यग्वान्तस्य चेष्टितम् ।
 ततोऽपराह्णे दीप्ताग्निं मुद्गपट्टिकशालिभिः ॥ ३१ ॥
 हृद्यैश्च जाङ्गलरसैः कृत्वा सूपं च मोजयेत् ।
 तन्द्रा निद्राऽऽस्यदौर्गन्ध्यं पाण्डुश्च ग्रहणीविषम् ॥ ३२ ॥
 सुवान्तस्य न पीडायै भवन्त्येते कदाचन ।
 अजीर्णं शीतपानीयं व्यायामं मैथुनं तथा ॥ ३३ ॥
 स्नेहाभ्यङ्गान्प्रदेहांश्च दिनैकं वर्जयेत्सुधीः ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां वमनविधिर्नाम सप्तमस्तरङ्गः ॥ ७ ॥

अथाष्टमस्तरङ्गः ।

अथ विरेकविधिः—

- स्निग्धस्विन्नस्य वान्तस्य दद्यात्सम्यग्विरेचनम् ।
 अवान्तस्य त्वधः स्रस्तो ग्रहणीं छादयेत्कफः ॥ १ ॥
 मन्दाग्निं गौरवं कुर्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् ।
 अथ वा पाचनैरामं बलासं च विपाचयेत् ॥ २ ॥
 पित्ते विरेचनं युक्त्यादामोद्भूते गदे तथा ।
 उदरे च तथाऽऽध्माने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः ॥ ३ ॥
 दीपाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।
 ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ ४ ॥
 बालवृद्धावतिस्निग्धः क्षतक्षीणो मयान्वितः ।
 वान्तस्तृपार्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी ॥ ५ ॥
 नवप्रसूता नारी च मन्दाग्निश्च मदात्ययी ।
 शल्योद्धृतश्च रूक्षश्च न विरेच्या विजानता ॥ ६ ॥

जीर्णज्वरी गरव्यासो घातरक्ती मगंडरी ।
 अर्शःपाण्डूदरग्रन्थिहृद्रोगारुचिपीठिताः ॥ ७ ॥
 योनिरोगप्रमेहार्तगुल्मप्लीहवर्णादिताः ।
 विद्रधिच्छर्दिविस्फोटविपूचीकुष्ठसंयुताः ॥ ८ ॥
 कर्णनासाशिरोयस्त्रगुद्ममूत्रामयान्विताः ।
 प्लीहशोथाक्षिरोगार्ताः कृमिक्षारानिछादिताः ॥ ९ ॥
 शूलिनो मूत्रघातार्ता विरेकार्हा नरा मताः ।
 बहुपित्तो मृदुः प्रोक्तो बहुश्लेष्मा च मध्यमः ॥ १० ॥
 बहुवातः क्रूरकोष्ठो दुर्विरच्यः स कथ्यते ।
 मृद्वी मात्रा मृदो कोष्ठे मध्यकोष्ठे तु मध्यमा ॥ ११ ॥
 क्रूरे तीक्ष्णा मता द्रव्यैर्मृदुमध्यमतीक्ष्णकैः ।
 मृदुद्राक्षापयश्चारुतेलेरपि विरिच्यते ॥ १२ ॥
 मध्यमस्त्रिवृतातिकारजवृक्षैर्विरिच्यते ।
 क्रूरः सुक्पयसा हेमक्षीरीदन्तीफलादिभिः ॥ १३ ॥
 मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्देगैः कफान्तका ।
 वेगैर्विंशतिभिर्मध्या हीनोक्ता दशवेगकैः ॥ १४ ॥
 द्विपलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमं तु पलं मधेत् ।
 पलार्धं च कपायाणां कनीयस्तु विरेचनम् ॥ १५ ॥
 कल्कमोदकचूर्णानां कर्षं मध्याज्जपलेहतः ।
 कर्षद्वयं पलं वाऽपि देयं रोगाद्यपेक्षया ॥ १६ ॥
 पित्तोत्तरे त्रिवृच्चूर्णं द्राक्षाकाथादिभिः पिवेत् ।
 त्रिफलाकाथगोमूत्रैः पिवेद्द्वयोपं कफादितः ॥ १७ ॥
 त्रिवृत्सैन्धवशुण्ठीनां चूर्णमम्लैः पिवेन्नरः ।
 वातादितो विरेकाय जाङ्गलानां रसेन वा ॥ १८ ॥
 एरण्डतैलं त्रिफलाकाथेन द्विगुणेन वा ।
 युक्तं पीतं पयोभिर्वा नचिरेण विरिच्यते ॥ १९ ॥
 त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पली विश्वमेपजम् ।
 समृद्धिकारसः क्षौद्रं वर्षाकाले विरेचनम् ॥ २० ॥
 त्रिवृद्दुरालभोदीच्यशर्करामुस्तचन्दनम् ।
 द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याह्वं शीतलं च घनात्यये ॥ २१ ॥

त्रिवृतां चित्रकं पोठामजाजीं सरलं वचाम् ।
 हेमक्षीरीं च हेमन्ते चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ॥ २२ ॥
 पिप्पलीं नागरं शुण्ठीं श्यामां त्रिवृतया सह ।
 लिहेत्क्षौद्रेण शिशिरे वसन्ते च विरेचनम् ॥ २३ ॥
 त्रिवृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ।

अथाभयामोदकः—

अमया मरिचं शुण्ठी विडङ्गामलकानि च ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं त्वक्पत्रं मुस्तमेधं च ॥ २४ ॥
 एतानि समभागानि दन्ती च त्रिगुणा भवेत् ।
 त्रिवृदष्टगुणा ज्ञेया पद्मगुणा च सिता मता ॥ २५ ॥
 मधुना मोदकान्कृत्वा कर्षमात्रान्पमाणतः ।
 एकैकं मक्षयेत्पातः शीतं चानु पिबेज्जलम् ॥ २६ ॥
 तावाद्द्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ।
 पानाहारविहारेषु भवेन्निर्यन्त्रणः सदा ॥ २७ ॥
 विषमञ्जरमन्दाग्निपाण्डुकासमगंदरान् ।
 दुर्नामकुष्ठगुल्मार्शांगलगण्डभ्रमोदरान् ॥ २८ ॥
 विदाहमुहिहमेहांश्च यक्ष्माणं नयनामयान् ।
 वातरोगांस्तथाऽऽध्मानं मूत्रकृच्छ्राणि चाश्मरीम् ॥ २९ ॥
 पृष्ठपार्श्वोरुजघनजानूदररुजं जयेत् ।
 सततं शीलनादेष पालितानि विनाशयेत् ॥ ३० ॥
 अमयामोदका एते रसायनमनुत्तमम् ।

[*मृद्धीका कटुरोहिणी जलधरः शंपाकमज्जाशिवा
 कृष्णा मूलपटोलिके त्रिवृदिला वृक्षीयपत्रं समम् ।
 संकाथ्याऽऽशु निपीत एष तु गणः संरेचयेदाश्वयं
 ताम्बूलाशिनमग्निसेविनमिलागेहस्थितं मानवम् ॥ ३१ ॥]

अमयामोदकविरेकस्य कृ[त्वि]माह—

पीत्वा विरेचनं शीतजलैः संसिच्य चक्षुषी ।
 सुगन्धि किञ्चिदाघाय ताम्बूलं शीलयेद्दरम् ॥ ३२ ॥

निषातस्थो न वेगांश्च धारयेन्न स्वपेत्तथा ।

शीताम्बु न स्पृशेत्कापि कोष्णं नीरं पिबेन्मुहुः ॥ ३३ ॥

बलासौषधपित्तानि वारि वान्ते यथा व्रजेत् ।

रेकात्तथा मलं पित्तं मेपजं च कफो व्रजेत् ॥ ३४ ॥

तत्र दुधिरिक्तस्य लक्षणमाह—

दुधविरिक्तस्य नामेस्तु स्तब्धत्वं कुक्षिशूलता ।

पुरीषवातसङ्गं च कण्डूमण्डलगौरवम् ॥ ३५ ॥

विदाहोऽरुचिराध्मानं भ्रमश्छर्दिश्च जायते ।

तत्र विरेकस्यातियोगमाह—

तं पुनः पाचनैः स्नेहैः पक्त्वा संस्नेह्य रेचयेत् ।

तेनास्योपद्रवा यान्ति दीप्ताग्निर्लघुता मवेत् ॥ ३६ ॥

तस्योपशमनमाह—

विरेकस्यातियोगेन मूर्च्छा भ्रंशो गुदस्य च ।

शूलं कफातियोगः स्यान्मांसधावनसंनिमम् ॥ ३७ ॥

मेदोनिभं जलामासं रक्तं चापि विरिच्यते ।

तस्य शान्तिमाह—

तस्य शीताम्बुभिः सिक्त्वा शरीरं तण्डुलाम्बुभिः ॥ ३८ ॥

मधुमिश्रैस्तथा शीतैः कारयेद्दमनं मृदु ।

सहकारत्वचः कल्को दध्ना सौवीरकेण वा ॥ ३९ ॥

पिष्टो नाभिप्रलेपेन हन्त्यतीसारमुल्बणम् ।

अजाक्षीरं गवां वाऽपि वैष्किरं हारिणं तथा ॥ ४० ॥

शालिभिः पाष्टिभिः साकं मसूरैर्वाऽपि भोजयेत् ।

शीतैः संग्राहिभिर्द्रव्यैः कुर्यात्संग्रहणं भिषक् ॥ ४१ ॥

सुविरिक्तत्वमाह—

लाघवे मनसस्तुष्टावनुलोमं गतेऽनिले ।

सुविरिक्तं नरं ज्ञात्वा पाचनं पाययेन्निशि ॥ ४२ ॥

तत्र रेचकस्य सेवनगुणमाह—

इन्द्रियाणां बलं बुद्धेः प्रसादो वह्निदीप्तता ।

धातुस्थैर्यं वयःस्थैर्यं मवेद्रेचनसेवनात् ॥ ४३ ॥

तत्र विरेक(च)मध्ये यो निपेधस्तमाह—

प्रघातसेवां शीताम्बु स्नेहाभ्यङ्गमजीर्णताम् ।

ध्यायामं मैथुनं चैव न सेवेत विरेचितः ॥ ४४ ॥

तत्र भोज्यानाह—

शालिपष्टिकमुद्गाद्यैर्यवागूं भोजयेत्कृताम् ।

जङ्घालविष्किराणां वा रसैः शाल्योदनं हितम् ॥ ४५ ॥

इति शार्ङ्गधरात् ।

सारसंग्रहात्—

शंभोर्बीजं सदङ्कं बलिमरिचयुतं शृङ्गबेरं च तुल्यं

योज्यं नैकुम्भबीजं समशिखिसहितं मर्वितं याममेकम् ।

मुक्तं गुञ्जाद्विमात्रं शिशिरजलयुतं त्यक्तसंतप्तमुच्चै-

रिच्छामेदी रसोऽयं प्रचलमलहरः सर्वरोगैकहर्ता ॥ ४६ ॥

(* ध्योपवरैलामुस्तविडङ्गं पत्रमखिलसममत्र लवङ्गम् ।

सर्वेभ्यो द्विखिवृताकन्दं प्रचलमलहरमुष्णकवन्धम् ॥ १ ॥

शिवा कृष्णामूलं त्रिकटुकमजाजीजलधर-

स्त्रिवृद्धात्री भूमी तरुपटुविडङ्गामरसुमम् ।

दलं कुष्ठं हिङ्गुर्ज्वलन इति संपिप्य सुदुलं

जलैरावेग्युत्थैर्मलहरमिदं सूष्णपयसा ॥ २ ॥)

अथ नाराचो रसः—

जेपालेन समैः सूतव्योपदङ्कणगन्धकैः ।

नाराचः स्याद्रसो मापमात्रः सर्पिःसितायुतः ॥ ४७ ॥

हन्ति संग्रहमानाहमामशूलं नवज्वरम् ।

जीर्णज्वरं विरेकेण शीतलाम्बुनिपेवणात् ॥ ४८ ॥

इति नाराचो रसः रसरत्नप्रदीपात् ।

अथ विचित्रविद्याधरः—

वराम्बुना देशसमाख्यबीजं सुवर्णमित्रं कुसुमाभिधानम् ।

विचित्रविद्याधरनामकोऽयं मलं विना मुञ्चति माऽऽममेव ॥ ४९ ॥

* इदं श्लोकद्वयं स्व. पुस्तकस्थम् ।

इति विचित्रविद्याधरः ।

अथ इच्छाविमेदी रसः-

शुण्ठीतीक्ष्णरसेन्द्रदङ्गुणयलिप्रोक्तं समं तद्धिधा ।

कुम्भीबीजयुतं विमर्द्य स मवेदिच्छाविमेदी रसः ।

बलः शर्करयाऽन्वितो हि खलुकं पुंसः सुरं रेचयेत्

निःशेषं मलदोषमेव विनिहन्त्युच्चैर्यथेमं हरिः ॥ ५० ॥

इतीच्छाविमेदी रसः ।

अथ नाराचरसः-

तुल्यं पारददङ्गुणं समरिचं गन्धाश्मत्तुल्यं त्रिभि

र्षिभ्यं च त्रिगुणं ततो नवगुणं जेपालबीजं क्षिपेत् ।

खल्वे वृण्ठयुगं विमर्द्य विधिवत्संन्यस्य पर्णं ततः

स्विन्नं गोमयवाह्निना स तु मवेन्नाराचनामा रसः ॥५१॥

गुञ्जैकप्रमितो रसो हिमजलैः संसेधितो रेचयेत् ।

यावन्नोष्णजलं मजेत्खलु नरो मोज्यं तु दध्योवृत्नम् ॥५२॥

इति नाराचरसः ।

रेचनानां तु सर्वेषां दध्यन्नं स्तम्भने हितम् ।

आमान्ते च प्रदातव्यमन्यथा मुद्गयूपकम् ॥ ५३ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां विरेकविधिर्नामा-

ष्टमस्तरङ्गः ॥ ८ ॥

अथ नवमस्तरङ्गः ।

अथ प्रथमं वस्तिविधिः ।

वस्तिद्विधाऽनुवासाख्यो निरूहश्च ततः परम् ।

यः स्नेहेर्दीयते स स्यादनुवासननामकः ॥ १ ॥

कषायक्षीरतैलैर्वा निरूहः स निगद्यते ।

वस्तिमिर्दीयते यस्मात्तस्माद्द्वस्तिरिति स्मृतः ॥ २ ॥

सृगाजसूकरगवां महिषस्यापि वा भवेत् ।

मूत्रकोशस्तु वस्तिः स्यात्तदलामेऽन्यचर्मजः ॥ ३ ॥

नेत्रं कार्यं सुवर्णादिधातुमृद्वृक्षवेणुभिः ।

नलैर्दन्तैर्विषाणाग्रैर्मणिभिर्वा विधीयते ॥ ४ ॥

१ ख. 'याऽधिक्यसु' । २ ग. 'वदुष्ण' । ३ क. 'मं च ने' ।

आतुराङ्गुष्ठमानेन मूले स्थूलं विधीयते ।
 कनिष्ठिकापरीणाहमग्रे च गुट्टिकामुखम् ॥ ५ ॥
 मुद्गच्छिद्रपुतं वक्त्रे गोपुच्छसवृशं हृदम् ।
 षडङ्गुलमितं तच्च किं वा स्याद्वावशाङ्गुलम् ॥ ६ ॥
 तन्मूले कर्णिके द्वे च कार्ये मागाच्चतुर्थकात् ।
 योजयेत्तत्र वस्तिं च बन्धद्वयविधानतः ॥ ७ ॥

तत्र मात्रामाह—

उत्तमस्य पलेः पद्मभिर्मध्यमस्य पलैस्त्रिभिः ।
 पलेनार्धेन हीनस्य युक्ता मात्राऽनुवासने ॥ ८ ॥
 भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतचक्रक्रमणं ततः ।
 उत्सृष्टानिलविष्णुमूत्रं योजयेत्स्नेहवस्तिना ॥ ९ ॥
 सुप्तस्य धामपार्श्वे वा वामजङ्घापसारिणः ।
 प्रकुञ्चितान्यजङ्घस्य नेत्रं स्निग्धे गुदे न्यसेत् ॥ १० ॥
 यामेन पाणिना वस्तिकण्ठमालम्ब्य धीरधीः ।
 वस्तिं संपीडयेत्पश्चान्मध्यवेगोऽन्यपाणिना ॥ ११ ॥
 जृम्भाकासक्षयादींश्च वस्तिकाले न कारयेत् ।
 त्रिंशन्मात्रामितः कालः प्रोक्तो वस्तेस्तु पीडने ॥ १२ ॥
 ततः प्राणिहितः स्नेह उत्तानो षाकशतं भवेत् ।
 प्रसारितैः सर्वगात्रैर्यथावीर्यं प्रसर्पति ॥ १३ ॥
 ताडयेत्तलयोरेनं त्रींस्त्रीन्द्वाराञ्जनैः शनैः ।
 स्फिजोश्चैव ततः शोणीं शय्यां चैव क्षिपेत्ततः ॥ १४ ॥
 जाते विधाने च ततो कुर्यात्सिद्धां यथास्तुतम् ।
 सतैलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य तु ॥ १५ ॥
 उपद्रवं विना चैव स सम्यगनुवासितः ।
 अनेन विधिना देयाः सप्त घाऽष्टौ च वस्तयः ॥ १६ ॥
 अनायाते त्वहोरात्रे स्नेहं संशोधनैर्हरेत् ।
 अतिसंक्षेपतः प्रोक्तो वस्तिरेषोऽनुवासनः ॥ १७ ॥

अथ निरूहवस्तिः ।

निरूहवस्तिर्बहुधा भिद्यते कारणान्तरैः ।
 तैरेव तस्य नामानि कृतानि मुनिपुङ्गवैः ॥ १८ ॥

निरुहस्यापरं नाम प्रोक्तमास्यापनं धुधैः ।

स्वस्थानस्थापनाद्दोषधातूनां स्थापनं मतम् ॥ १९ ॥

निरुहस्य प्रमाणं च प्रस्थं पादोत्तरं मतम् ।

मध्यमं प्रस्थमुद्दिष्टं हीनं च कुलवाद्ययः ॥ २० ॥

(* अनुवास्यस्तु रुक्षः स्यात्तीक्ष्णाग्निः केयलानिठी ।

नानुवास्यस्तु कुण्ठी वै मेही स्थूली तथोदरी ॥ १ ॥

न स्थाप्या नानुयास्याः स्युरजीर्णोन्मादतृणयुताः ।

शोकमूर्च्छारुचिमयाश्वसकासक्षयातुराः ॥ २)

अतिसिन्धः क्लिष्टदोषः क्षतोरस्कः कृशस्तथा ।

आध्मानच्छर्दिहिकाशःकासश्वासप्रपीडितः ॥ २१ ॥

गुदशोफातिसारातो विपूचीकुष्ठसंयुतः ।

गर्मिणी मधुमेही च नाऽऽस्थाप्यश्च जलोदरी ॥ २२ ॥

घातव्याधाघुदावर्तं घातानृग्विषमज्वरे ।

मूर्च्छातृष्णोदरानाहमूत्रकृच्छ्राश्मरीषु च ॥ २३ ॥

पृथ्थ्वसृग्द्वरमन्दाग्निप्रमेहेषु निरुहणम् ।

शूलाम्लपित्ते हृद्रोगे योजयेद्विधिवद्बुधः ॥ २४ ॥

छेहचस्तिववत्रापि विधिरन्यो निरुहणे ।

(+ मगधामधुकामयबिल्ववचामिसिपुष्करमूलसटीशिलिमिः ।

मदनामरदारुयुतैर्विषचेत्पयसा गुदवास्तिषु तैलमिदम् ॥ १ ॥)

गुडतित्तिडिका कुडवस्तु मधेदपि चात्र मूत्रकुडवाहितयम् ।

मिसिरामठराढकसिन्धुयुतं नृनिरुहणं तु विहितं मुनिभिः ॥ २५ ॥

इति दिव्यात्रो निरुहवस्तिः ।

अथोत्तरवस्तिः-

अतःपरं प्रवक्ष्यामि वस्तिमुत्तरसंज्ञितम् ।

द्वादशाङ्गुलमानेन नेत्रं कुर्यात्सकर्णिकम् ॥ २६ ॥

मालतीपुष्पवृन्तामं छिद्रं सर्पपनिर्गमम् ।

पञ्चविंशतिवर्षाणामधोमात्रा द्विकार्पिकी ॥ २७ ॥

* अनुधिहान्तर्गततो प्रन्यः स, पुस्तकस्यः । + अयमपि श्लोकः स- पुस्तकस्यः ।

तदूर्ध्वं पलमात्रा हि स्नेहस्योक्ता भिषग्वरैः ।
 स्थितस्य जानुमात्रे च पीठेऽन्विष्य शलाकया ॥ २८ ॥
 सिग्धया मेहमार्गे च ततो नेत्रं नियोजयेत् ।
 अनुवासकमः सर्वोऽप्यन्यत्रापि निवेदितः ॥ २९ ॥
 स्त्रीणां दशाङ्गुलं नेत्रं स्थूलं प्रोक्तं कनिष्ठया ।
 मुद्गच्छिद्राननं योज्यं योन्यन्तश्चतुरङ्गुलम् ॥ ३० ॥
 द्वाङ्गुलं मूत्रमार्गे तु सूक्ष्मं नेत्रं नियोजयेत् ।
 मूत्रकृच्छ्राविकारेषु बालानामेकमङ्गुलम् ॥ ३१ ॥
 शनैर्निष्कम्पमाधेयं सूक्ष्मं नेत्रं विचक्षणैः ।
 योनिमार्गेषु नारीणां स्नेहमात्रा द्विपालिका ॥ ३२ ॥
 द्विकार्पिकी च बालानां मूत्रमार्गे निरूपिता ।
 घस्तौ शुक्ररुजः पुंसां स्त्रीणामार्तवजा रुजः ॥ ३३ ॥
 हन्यादुत्तरवस्तिस्तु नोचितो मेहिनां क्वचित् ।

इत्युत्तरवस्तिः ।

अथ नेत्रवस्तिरुच्यते—

नेत्रसंतर्पणार्थं च नेत्रवस्तिं प्रकल्पयेत् ॥ ३४ ॥
 घातात्परजोहीनदेशे चोत्तानशापिनः ।
 नेत्रक्षेत्रं परित्यज्य सार्धं च द्वयमङ्गुलम् ॥ ३५ ॥
 सर्वतश्चाप्यथ मर्सी जलं दत्त्वा प्रमर्दयेत् ।
 तेन पिण्डे नालवालं दृढं संधिविवर्जितम् ॥ ३६ ॥
 कृत्वा नवीनतैलेन शुक्लमार्गं द्रवेण वै ।
 पूरयेच्च यथा पक्ष्म पूरितं चैव जायते ॥ ३७ ॥
 नेत्रे यत्नं प्रकुर्वीत विकाशस्तु तथैव च ।
 घस्तौ कफे संधिरोगे मात्रा पञ्चशतं विदुः ॥ ३८ ॥
 कफे घाते कृष्णरोगे सप्तमात्राशतं मतम् ।
 वृष्टिरोगेष्वष्टशतमधिमन्थे सहस्रकम् ॥ ३९ ॥
 शुष्केऽतिकुटिले ह्रस्वे स्याद्द्वादशशती मता ।
 पित्तरोगे नवशतं सहस्रं वातरोगिणाम् ॥ ४० ॥
 एकाहं वा त्र्यहं वाऽपि पञ्चाहं वैष्यतेऽथ वा ।

द्रव्यं चापाङ्गतो नीत्वा नीलद्रव्यं विलोक्य च ॥ ४१ ॥

सुखं निरीक्षयेत्पश्चान्नेत्रवस्तिविधिस्त्वयम् ।

निर्वृतिर्व्याधिशान्तिश्च क्रियालाघवमेव च ॥ ४२ ॥

सम्यग्योगे सुखं सुप्तिर्वैशद्यं वर्णपाटवम् ।

शोफाश्रुपातगुरुता मौग्ध्यं स्यादतितर्पिते ॥ ४३ ॥

रूक्षाविलं सरक्तं च नेत्रं स्याद्धीनतर्पितम् ।

रूक्षः स्निग्धः क्रमश्चात्र प्रयोज्यः संप्रदायतः ॥ ४४ ॥

इति नेत्रवस्तिर्बृहदात्रेयात् ।

अथ शिरोवस्तिः—

अम्यङ्गः परिपेकश्च पिचुर्वस्तिरिति क्रमात् ।

तैलं मूर्ध्नि चतुर्ध्रुवं बलवच्चोत्तरोत्तरम् ॥ ४५ ॥

एतेषां च परा मात्रा यावत्प्रावश्च नेत्रयोः ।

सूचीभिरिव तोदश्च केशमूमिषु जायते ॥ ४६ ॥

श्रेहं पिचुप्लुतं कृत्वा प्रदद्यान्मस्तकोपरि ।

उर्ध्वजङ्घविकारेषु पिचुतैलं प्रशस्यते ॥ ४७ ॥

शिरोवस्तिश्चर्मकृतो द्विमुखो द्वादशाङ्गुलः ।

शिरःप्रमाणं तं कृत्वा चर्मबन्धेन यन्त्रयेत् ॥ ४८ ॥

अथ वा संधिरोधं च चमसीमिः प्रयोजयेत् ।

ततस्तैलं न्यसेत्तावद्यावत्संपूर्णता भवेत् ॥ ४९ ॥

तावद्धार्यस्तु यावत्स्यात्कर्णनासामुखसुतिः ।

वेदनोपशमो वाऽपि मात्राणां वा सहस्रकम् ॥ ५० ॥

विना भोजनमेवात्र शिरोवस्तिर्विधीयते ।

विमोच्याथ शिरोवस्तिं युगपत्तु विमर्दयेत् ॥ ५१ ॥

इति शिरोवस्तिः ।

अथ वस्तिमात्रा-

दक्षजानुकरावर्तश्छोटिकां चाङ्गुलिद्वयात् ।

निमेषोन्मेषकाले वा वस्तौ मात्रा कृता बुधैः ॥ ५२ ॥

१ अ. 'पितेः । २ क. विवर्जयेत् । ३ अ. वर्त छोटि° । ४ अ. 'काच्छादिकाकु-
म् । नि° ।

इति वस्तिमात्रा ।

अथ वस्त्यवगाहनविधिः ।

कटाहे मृन्मये पात्रे किं वा पक्ककमूलके ।
 ताम्रादिजेऽथ वा पात्रे किं वा पाषाणसंभवे ॥ ५३ ॥
 आकण्ठमर्मा निवसेन्मनुजः प्रातरेव वै ।
 रोमान्तेष्विह कूपेषु स्थित्वा मात्राशतत्रयम् ॥ ५४ ॥
 तान्विमिद्य ततः स्नेहश्चतुर्मिर्गच्छति त्वचम् ।
 पञ्चमिश्र मजेद्रक्तं पद्मभिर्मांसं प्रपद्यते ॥ ५५ ॥
 भेदःस्थानं सप्तशतैरष्टमिश्रास्थिषु घजेत् ।
 नवाभिर्याति मज्जानं ततो मात्रां न कारयेत् ॥ ५६ ॥
 ततस्तु हरते रोगान्वातपित्तकफोद्भवान् ।
 मात्राणां त्रिचतुःपञ्चपट्टसप्तवसुनन्दकैः ॥ ५७ ॥
 शतैः स्नेहः क्रमाद्याति धातुषु स्नेहगाहने ।
 स्नेहावगाहे मात्राणां द्विचत्वारिंशता शतैः ॥ ५८ ॥
 कालः सुखकरोऽन्योऽस्माद्बलाबलमपेक्षते ।
 स्रोतसां मार्दवकरः कफपित्तविनाशनः ॥ ५९ ॥
 धातूनां पुष्टिजननो बलवर्णकरः परः ।
 घातरोगानशेषांश्च जयेदेष विशेषतः ॥ ६० ॥
 यथा मूलेऽम्बुसंसिक्तो वृक्षः पल्लवितो भवेत् ।
 स्नेहसिक्तस्तथा मर्त्यः पृथुधातुबलो भवेत् ॥ ६१ ॥
 इति वस्त्यवगाहविधिः ।

अथ कर्णपूरणमात्राविधिः ।

रसाद्यैः पूरणं कर्णे मोजनात्प्राक्प्रशस्यते ।
 तैलाद्यैः पूरणं कर्णे मास्करेऽस्तमुपागते ॥ ६२ ॥
 स्वेदयेत्कर्णदेशं तु परिवर्तनशायिनः ।
 मूत्रैः स्नेहै रसैः कोष्णैः पूरयेच्च ततो भिषक् ॥ ६३ ॥
 स्वस्थस्य पूरयेत्स्नेहैर्मात्राशतमवेदने ।
 शतत्रयं श्रोत्रगदे शिरोरोगे तथैव च ॥ ६४ ॥
 कर्णं प्रपूरयेत्सम्यक्स्नेहाद्यैर्मात्रयोक्तया ।

नोद्यैः श्रुतिर्न घाधिर्यं स्यान्नित्यं कर्णपूरणात् ॥ ६५ ॥
इति प्रयोगपारिजातात्कर्णपूरणमात्राविधिः ।

कृष्णात्रेयात् ।

निद्राकरो देहसुखश्चक्षुष्यः पादरोगहा ॥ ६६ ॥

पादत्वङ्मृदुकर्ता च पादाभ्यङ्गः प्रशस्यते ।

सुदो समे सुपर्यङ्के गतस्थस्थतमो नरः ॥ ६७ ॥

उत्तानशायी संभूय तैलाभ्यङ्गं समाचरेत् ।

सद्विशेषो नवाभ्यङ्गः शिरोनासाक्षितापजित् ॥ ६८ ॥

शिरोभ्यक्तेन तैलेन नाङ्गं किञ्चिदुपस्पृशेत् ।

तपो विद्यां धनं चक्षुरायुः कीर्तिं प्रजां हरेत् ॥ ६९ ॥

श्रोत्राक्षिबलदं पित्तश्रमतृद्धदाहमेहनुत् ।

घाते पित्ते कफे रक्ते संनिपाते तथैव च ॥ ७० ॥

मदमूर्छाप्रलापेषु तृष्णाजीर्णज्वरेषु च ।

संतप्ते सतताजीर्णे मार्गश्रान्ते विशेषतः ॥ ७१ ॥

शाले घृद्धे च तरुणे तैलाभ्यङ्गः सदोत्तमः ।

कृष्णात्रेयात् ।

इति योगतरङ्गिण्यां संक्षेपतो नस्तिविधिर्नाम नवमस्तारः ॥ ९ ॥

अथ दशमस्तारः ।

अथ नस्यविधिः ।

नस्यं तत्कथ्यते धीरैर्नासाग्राह्यं यदीषधम् ।

नावनं सूक्ष्मकर्मेति यस्य नामद्वयं मतम् ॥ १ ॥

तस्य भेदद्वयं प्रोक्तं रेचनं स्नेहनं तथा ।

रेचनं कर्षणं प्रोक्तं स्नेहनं बृंहणं मतम् ॥ २ ॥

कफपित्तानिलध्वंसे पूर्वमध्यापराह्लके ।

दिनस्य गृह्यते नस्यं रात्रावप्युत्कटे गदे ॥ ३ ॥

नस्यनिषेधमाह-

नस्यं त्यजेद्भोजनादौ दुर्दिने चापतर्पिते ।

तथा नवप्रतिश्यायी गर्मिणी गरद्वृषितः ॥ ४ ॥

१ क. 'साक्षिता' । २ क. पुस्तके नस्तकस्य इतिपाठान्तरम् । नासिकायां कर्मेभिः विकि-
त्सा येन तमस्तकर्म इति च रिप्पणी । ग. 'नं नस्यक' ।

अजीर्णी दत्तवस्तिश्च पीतस्रोहोदकासयः ।
 कुन्दः शोकागमिभूतश्च तृपार्तो वृद्धबालको ॥ ५ ॥
 वेगावरोधी स्रातश्च स्रातुकामश्च वर्जयेत् ।

नस्यदाने च क्रममाह—

अष्टवर्षस्य बालस्य नस्यकर्म समाचरेत् ॥ ६ ॥
 अशीतिवर्षाद्दूर्ध्वं च नावनं नैव दीयते ।

तस्य क्रममाह—

अथ वै रेचनं नस्यं ग्राह्यं तैलैः सुतीक्ष्णकैः ॥ ७ ॥
 तीक्ष्णमेपजसिद्धैर्वा स्रोहेः काथै रसैस्तथा ।

नस्यस्य विन्दुमात्रामाह—

नासिकारन्ध्रयोरष्टौ षट् चत्वारश्च विन्दवः ॥ ८ ॥
 प्रत्येकं रेचनं षोडशं मुख्यमध्यान्त्यमात्रया ।

तस्य नस्यस्य मात्रामाह—

नस्यकर्माणि दातव्यं शाणैकं तीक्ष्णमौषधम् ॥ ९ ॥
 हिङ्गु स्वाद्यवमात्रं तु मापैकं सैन्धवं मतम् ।
 क्षीरं चैवाष्टशाणं स्यात्पानीयं च त्रिकार्षिकम् ॥ १० ॥
 कार्षिकं मधुरद्रव्यं नस्यकर्माणि योजयेत् ।
 षडङ्गुला द्विवक्त्री या नली चूर्णं तथा धमेत् ॥ ११ ॥
 तीक्ष्णं कोलमितं वक्त्रवातैः प्रथमं हितम् ।

वैरेचनं यथा—

नस्यं स्याद्दृढशुण्ठीभ्यां पिप्पल्या सैन्धवेन वा ॥ १२ ॥
 जलपिष्टेन तेनाक्षिकर्णनासाशिरोगदाः ।
 मन्याहनुगलोद्भूता नश्यन्ति भुजपृष्ठजाः ॥ १३ ॥
 मधुकसारकृष्णाभ्यां वचामरिचसैन्धवैः ।
 नस्यं कोष्णजलैः पिष्टं दद्यात्संज्ञाप्रघोधनम् ॥ १४ ॥
 अपस्मारे तथोन्मादे संनिपातेऽपतन्त्रके ।
 सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्पपाः कुष्ठमेव च ॥ १५ ॥

धस्तमूत्रेण पिष्टानि नस्यं तन्द्रानिवारणम् ।
रोहीतमत्स्यपित्तेन मावितं मरिचं धर्चा ॥ १६ ॥
कद्रफलं चेति घूर्णं हि देयं प्रथमं बुधैः ।

अथ बृंहणप्रकारः-

मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्वौ भेदौ स्नेहने मती ॥ १७ ॥
मर्शस्य तर्पणी मात्रा मुख्या शाणैः स्मृताऽष्टभिः ।
मध्यमा च चतुःशाणैर्हीना शाणमिता मता ॥ १८ ॥

नस्यदाने दिनमर्यादामाह-

एकैकस्मिंस्तु मात्रेयं देया नासापुटे बुधैः ।
मर्शस्य द्वित्रिवेलं च वृद्धा दोषबलाबलम् ॥ १९ ॥
एकान्तरं द्वन्तरं वा नस्यं दद्याद्विचक्षणः ।
त्र्यहं पञ्चाहमथ वा सप्ताहं वा सुयन्त्रितः ॥ २० ॥
मर्शः शिरोविरेके च व्यापदो विविधाः स्मृताः ।
दोषोत्केशाक्षयाच्चापि विज्ञेयास्ता यथाक्रमात् ॥ २१ ॥
शिरोनासाक्षिरोगेषु सूर्यावतार्धमेदके ।
दन्तरोगे बले हीने मन्यावाहंसजे गदे ॥ २२ ॥
मुखशोषे कर्णनादे घातपित्तगदे तथा ।
अकालपलिते चैव केशश्मश्रुप्रपातने ॥ २३ ॥
पुज्यते बृंहणं नस्यं स्नेहैर्वा मधुरद्रवैः ।

यथा-

सशर्करं पयःपिष्टं मृष्टमाज्येन कुङ्कुमम् ॥ २४ ॥
नस्यप्रयोगतो हन्याद्वातरक्तमर्वा रुजम् ।
भूशङ्खाक्षिशिरःकर्णसूर्यावतार्धमेदकान् (कम्) ॥ २५ ॥
नस्यं स्यादणुतैलेन तथा नारायणेन वा ।
माषादिना वा सर्पिर्भिस्तत्तद्भेषजसाधितैः ॥ २६ ॥
तैलं कफे सघाते च केबले पवने वसा ।
दद्यान्नस्यं सदा पित्ते सर्पिर्मज्जानमेव वा ॥ २७ ॥
माषात्मगुप्तरास्नामिषलाहचकरोहिषैः ।
कृतोऽश्वगन्धया काथो हिङ्गुसेन्धवसंयुतः ॥ २८ ॥

कोष्णो नस्यप्रयोगेण पक्षाघातं सकम्पनम् ।
 जयेदादितवातं च मन्यास्तम्मापवाहकौ ॥ २९ ॥
 प्रतिमर्शस्य मात्रा तु द्वित्रिविन्दुमिता मत्ता ।
 प्रत्येकयोर्नासिकयोः स्नेहेनेति विनिश्चितम् ॥ ३० ॥

तत्र विन्दुप्रमाणमाह—

स्नेहे ग्रन्थिद्वयं यावन्निसमं चोद्धृतं ततः ।
 तर्जन्याश्च स्रवेत्तस्या यः स विन्दुरुदाहृतः ॥ ३१ ॥
 एवंविधैरष्टसंख्यैर्विन्दुभिः शाण उच्यते ।
 स वेद्यो मर्शनस्येषु प्रतिमर्शो द्विविन्दुकः ॥ ३२ ॥
 समयाः प्रतिमर्शस्य बुधैः प्रोक्ताश्चतुर्वश ।
 प्रमाते दन्तकाष्ठान्ते गृहान्निर्गमने तथा ॥ ३३ ॥
 व्यायामाध्वव्यवायान्ते विण्मूत्रान्तेऽश्रुने कृते ।
 कवलान्ते भोजनान्ते दिवास्वप्नोत्थिते तथा ॥ ३४ ॥
 घर्मनान्ते तथा सायं प्रतिमर्शः प्रयुज्यते ।
 प्रतिमर्शेन शाम्यन्ति रोगाश्चैवोर्ध्वजन्तुजाः ॥ ३५ ॥
 विमीतनिम्बकम्मारीशिवाः शैलुश्च काकिनी ।
 एकैकतैलनस्येन पलितं नश्यति ध्रुवम् ॥ ३६ ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां नस्यविधिर्नाम दशमस्तरङ्गः ॥ १० ॥

अथैकादशस्तरङ्गः ।

अथ धूमपानविधिः—

धूमस्तु पञ्चविधः प्रोक्तः शमनो बृंहणस्तथा ।
 रेचनः कासहा चैव वामनो घ्नणशोधनः ॥ १ ॥
 शमनस्य तु पर्यायो मध्यः प्रायोगिकस्तथा ।
 बृंहणस्य च पर्यायो स्नेहनो मृदुरेद च ॥ २ ॥
 रेचनस्य तु पर्यायो शोधनस्तीक्ष्ण एव च ।

एतेषां धूमस्य निषेधमाह—

अधूमार्हाश्च खल्वेते शीतो मीतश्च दुःखितः ॥ ३ ॥
 दत्तवस्तिर्विरिक्तश्च रात्रौ जागरितस्तथा ।
 पिपासितश्च दाहार्तस्तालुशोपी तथोदरी ॥ ४ ॥

शिरोमितापी तिमिरी छयाधमानपपीडितः ।
 क्षतोरस्कः प्रमेहार्तः पाण्डुरोगी च गर्भिणी ॥ ५ ॥
 रुक्षः क्षीणोऽप्यवहृतक्षीरक्षौद्रघृतासवः ॥
 मुक्तान्नवधिमत्स्यश्च बालो वृद्धः कृशस्तथा ॥ ६ ॥
 अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्यादुपद्रवान् ।
 धूमो द्वादशमाह्वर्याहीयतेऽशीतितो न च ॥ ७ ॥
 कासश्वासप्रतिश्यायमन्याहनुशिरोरुजः ।
 घातश्लेपविकारांश्च हन्याद्धूमः सुयोजितः ॥ ८ ॥
 धूमप्रयोगात्पुरुषः प्रसन्नेन्द्रियवाह्यनाः ।
 हृदकेशद्विजश्मश्रुः सुगन्धिवदनो भवेत् ॥ ९ ॥
 घदनेन पिबेद्धूर्मं घदनेनैव संत्यजेत् ।
 नासिकाभ्यां ततः पीत्वा मुखेनैव वमेत्सुधीः ॥ १० ॥
 शरायंसंपुटे क्षिप्या कल्कमङ्गारदीपितम् ।
 छिद्रे नेत्रं निवेश्याथ घणं तेनैव धूपयेत् ॥ ११ ॥
 एलादिकल्कं शमने स्निग्धं सर्जरसं सुदी ।
 रेचने तीक्ष्णकल्कं च कासघ्ने क्षुद्रिकोषणम् ॥ १२ ॥
 घामने स्रायुचर्माद्यं दद्याद्धूमस्य पानकम् ।
 घणे निम्बवचाद्यं च धूपनं तु प्रशस्यते ॥ १३ ॥
 अन्येऽपि धूमा गृहेषु कर्तव्या रोगशान्तये ।
 मयूरपिच्छं निम्बस्य पत्राणि बृहतीफलम् ॥ १४ ॥
 मरिचं हिङ्गु मांसी च बीजं कार्पाससंभवम् ।
 छगरोमाणि निर्मोकं विष्ठा वैडालिकी तथा ॥ १५ ॥
 गजदन्तस्य चूर्णं हि किञ्चिद्घृतविमिश्रितम् ।
 गृहेषु धूपनं दत्तं सर्वान्मालग्रहाञ्जयेत् ॥ १६ ॥
 पिशाचान् राक्षसान् हत्वा सर्वज्वरहरो भवेत् ।

इत्यपराजितो धूमः ।

नेत्राणि घातुजान्याहुर्नलवंशमवान्यपि ॥ १७ ॥

चतुर्विंशत्यङ्गुलानि खण्डानि त्रीणि युक्तितः ।

योजितानि त्रिखण्डेयं नलिका नेत्रसंज्ञिता ॥ १८ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां धूमपानविधिर्नामैकादशस्तोत्रः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशस्तरङ्गः ।

अथ रक्तस्रुतिः—

शरत्काले स्वभावेन कुर्पाद्रक्तस्रुतिं नरः ।
त्वग्दोषग्रन्थिशोफाद्या न स्यू रक्तस्रुतेर्यतः ॥ १ ॥
विस्रता द्रवता रागश्चलनं विलयस्तथा ।
मूम्पादिपञ्चभूतानामेते रक्ते गुणाः स्मृताः ॥ २ ॥

रुधिरस्वरूपमाह—

इन्द्रगोपनिभं ज्ञेयं प्रकृतिस्थमसंहतम् ।
अन्यत्सर्वमशुद्धं हि विज्ञेयं रुधिरं नृणाम् ॥ ३ ॥

तेषां रक्तस्रावः प्रशस्त इत्याह—

शोथे दाहेऽङ्गपाके च रक्तवर्णे सृजः स्रुतौ ।
वातरक्ते तथा कुष्ठे सपीडे दुर्जयेऽनिले ॥ ४ ॥
पाणिरोगे श्लीपदे च विषदुष्टे च शोणिते ।
ग्रन्थ्यर्बुदापचीक्षुद्रोरोगरक्ताधिमन्थिषु ॥ ५ ॥
विदारीस्तनरोगेषु वपुषश्चातिगौरवे ।
रक्ताभिष्यन्दतन्द्रायां पूतिघ्राणस्य हेतवे ॥ ६ ॥
यकृत्प्लीहविसर्पेषु विद्रधौ पिडकोद्गमे ।
कर्णोष्ठघ्राणवक्त्राणां पाके दाहे शिरोरुजि ॥ ७ ॥
उपदंशे रुक्तपित्ते रक्तस्रावः प्रशस्यते ।

येन रक्तमोक्षकरणं तद्विधिमाह—

एषु रोगेषु शृङ्गैर्वा *जलौकालाबुक्कैरपि ॥ ८ ॥
अथवाऽपि शिरावेद्यै रक्तस्रावः प्रशस्यते ।
पञ्चकर्मं विशुद्धस्य पीतमेहस्ये देहिजः ॥ ९ ॥
सर्वाङ्गशोथसुक्तानामुद्धरश्वासकासनाम् ।
छर्द्यतीसारदुष्टानां पाण्डूनां स्विक्रदेहिनाम् ॥ १० ॥

* जलौका° इत्यत्रेयं टिप्पणी क. पुस्तके—जलौकसा लक्षं ताः द्वादश सविधानिविधाश्च सविधाः ॥ ६ ॥ तावन्त्य एव निविधः ६ कल्पजलादौ सविधाः । अक्षजले निविधाः देवालय-रथाः । क्षेत्राणि ग्रहणं जातिः पोषणं सावचारणम् । जलौकसा च यो वेत्ति स साध्यान्वजयेद्भद्रान् ।

ऊनपोडशवर्षस्य गतसप्ततिकस्य च ।

आघातस्रुतरक्तस्य शिरामोक्षो न शस्यते ॥ ११ ॥

गृह्णाति शोणितं शृङ्गं दशाङ्गुलमितं स्थलात् ।

जलीका हस्तमात्रं तु तुभ्यं च द्वादशाङ्गुलम् ॥ १२ ॥

तत्र रक्तमोक्षेऽङ्गुलप्रमाणमाह-

एकमङ्गुलमात्रं तु शिरा सर्वाङ्गशोधनी ।

तत्र सावशेपरक्तस्त्रावितमाह-

रक्ते दृष्टेऽवशिष्टेऽपि व्याधिर्नैव प्रकुप्यति ॥ १३ ॥

सावशेपमतः स्राव्यं रक्ते नातिक्रमो मतः ।

अतिरक्तस्त्रावितस्य लक्षणमाह-

आन्ध्यमाक्षेपकं तृष्णां तिमिरं च शिरोरुजम् ॥ १४ ॥

पक्षघातं श्वासकासी हिकां दाहं च पाण्डुताम् ।

फुरुतेऽतिघृतं रक्तं मरणं वा करोति हि ॥ १५ ॥

तस्य क्रिया-

वेहस्योत्पत्तिरसृजा वेहस्तेनैव धार्यते ।

विना तेन व्रजेज्जीवो रक्षेत्रक्तमतो बुधः ॥ १६ ॥

शीतोपचारैः कुपिते स्रुतरक्तस्य मारुते ।

कोष्णेन सर्पिषा शोथं शनकैः परिपेचयेत् ॥ १७ ॥

तस्य हितमाह-

क्षीणस्थैणशशोरभ्रहरिणच्छागमांसजः ।

रसः समुचितः पाने क्षीरं वा पट्टिका हिता ॥ १८ ॥

पीडा शान्तिर्लघुत्वं च व्याधेरुद्वेकसंक्षयः ।

मनःस्थास्थ्यं मधेच्चिह्नं सम्यग्विस्रावितेऽसृजि ॥ १९ ॥

तस्य निषेधमाह-

व्यायाममैथुनक्रोधशीतस्नानप्रवातकान् ।

एकांसनं दिवा निद्रां क्षाराम्लकटुभोजनम् ॥ २० ॥

शोकं वाऽपि मदाजीर्णं त्यजेद्यावद्बली भवेत् ।

तत्र त्रिदोपरुधिरचिह्नमाह—

फेनि रूक्षं भवेत्सूची निस्तोदि पवनादसृक् ॥ २१ ॥

विसृताश्यावपीतामं कोष्णं पित्तेन जायते ।

मन्दगं बहलं स्निग्धं मांसपेशीप्रमं कफात् ॥ २२ ॥

द्विदोपदुष्टं संसृष्टं रुधिरं पूतिगन्धिकम् ।

सर्वलक्षणसंपन्नं काञ्जिकामं च जायते ॥ २३ ॥

विषदुष्टं मधेच्छयावं नासिकोन्मार्गं तथा ।

मिथं काञ्जिकसंकाशं सर्वकुष्ठकरं भवेत् ॥ २४ ॥

इति शार्ङ्गधरात् ।

इति योगतरङ्गिण्यां रुधिरमोक्षविधिनामं द्वादशस्तोत्रः ॥ १२ ॥

अथ अथोदशस्तोत्रः ।

अथ राजाह्वरसवत्यादिगुणाः ।

आग्नेयां दिशि कर्तव्यमावासस्य महानसम् ।

गवाक्षजालमार्गाढ्यमर्धमित्युपलेपितम् ॥ १ ॥

अग्निस्थानं यतस्तत्र भोक्तुरन्नं तु वर्धते ।

जाठरोऽग्निरिति प्रायो वृद्धवैद्योक्तिविश्रुतिः ॥ २ ॥

चुली तत्र प्रकर्तव्या पूर्वपश्चिममायता ।

घृन्मपादीनि माण्डानि क्षालितानि च चारिणा ॥ ३ ॥

तेषु यत्पच्यते द्रव्यं गुणवत्सर्वसंमतम् ।

तत्र माण्डस्य गुणमाह—

मृदभावे पचेल्लोहे चक्षुरशोविकारमुत् ।

कांस्यजे पाचितं यद्धि तद्धितं मतिदं शुचि ॥ ४ ॥

यत्तु ताम्रमये सिद्धमरुचं त्वम्लपित्तकृत् ।

सौवर्णे राजते पाच्यमाढ्यमूमिमुजां गृहे ॥ ५ ॥

तत्पात्रं सर्वदोषघ्नं धिपणोत्सवदं सदा ।

संकीर्णं पात्रसंभारे मार्गे वा ग्रामवर्जिते ॥ ६ ॥

अथ पाकविधिः-

स्थापयेद्गुणवत्सूदः सिद्धान्नं पात्रकान्तरे ।
 मक्तं स्वपात्रके स्थाप्यं न स्थाप्यं पात्रकान्तरे ॥ ७ ॥
 घृतं काष्ठायसोः स्थाप्यं मांसमांसरसौ पुनः ।
 स्थापयेद्वाजते हेमे पात्रे लौहेऽथ काष्ठजे ॥ ८ ॥
 पत्रादि पद्मविधं शाकं स्थाप्यं काष्ठाश्मलोहजे ।
 पक्वान्नं पिष्टजं मक्ष्यं स्थाप्यं कांस्येऽथ दारुजे ॥ ९ ॥
 घृतं क्षीरं स्थापनीयं पात्रे काष्ठस्य वा सूदः ।
 पानीयं पायसं तर्कं मृन्मयेष्वेव धारयेत् ॥ १० ॥
 काञ्चने स्फाटिके वाऽथ वैदूर्यादिविचित्रिते ।
 धारयेत्सर्वदा पात्रे रागखाडवसक्तुकान् ॥ ११ ॥
 एतेषु स्थापितं द्रव्यं पात्रेषु गुणदं भवेत् ।
 सर्वदा सुखदं हृद्यमन्यथा दोषकारकम् ॥ १२ ॥

अथ महानसोपयोग्युपकरणानि-

वस्तूनि मोजनार्हाणि विविच्यानि पुनः पुनः ।
 सर्वाणि गुणयुक्तानि स्थापितानि महामसे ॥ १३ ॥

अथ सर्ववस्तून्याह-

दास्यात्या(?)मार्जनी चाढा पूतहण्डी सुकूर्चिका ।
 घर्षणी वैणवं पात्रं जलपूर्णं स्थलं ततः ॥ १४ ॥
 वह्निसंजननग्रावा कुद्दालः सुकुठारकः ।
 दारुखण्डानि शुष्काणि हस्तमात्राणि चेन्धनम् ॥ १५ ॥
 अजीर्णान्यगुरूणीह कीटवर्ज्यानि सन्ति च ।
 अम्बरीपश्चालनी च मुसलं चाप्युलूखलम् ॥ १६ ॥
 शिला शिलासुतः शूर्पं चतुरस्रा च पट्टिका ।
 संदंशकौ च दर्व्यश्च वस्त्रखण्डचतुष्टयम् ॥ १७ ॥
 नलिका लुरिका चैव शूलानि च कटाहकम् ।
 वह्निसंचालनार्थाय दर्वी दीर्घा सुलोहजा ॥ १८ ॥
 इत्यादिवस्तुजातैः स्याद्गुणाढ्यं तन्महानसम् ॥

अथानरक्षार्थं विपद्दुष्टान्नपरीक्षार्थं च सदैयस्थापनम् ।

राजा राजगृहासन्ने प्राणाचार्यं निवेशयेत् ॥ १९ ॥

सर्वदा स मवत्येवं सर्वत्र प्रतिजागृविः ।

अन्नपानं विपाद्रक्षेद्विशेषेण महीपतेः ॥ २० ॥

योगक्षेमी तदायत्तौ धर्माद्या यत्त्रिचन्धनाः ।

तस्माद्वैयेन सततं विपाद्रक्ष्यो नराधिपः ॥ २१ ॥

अथ सदैयलक्षणम् ।

आयुर्वेदकृताभ्यासः सर्वत्र प्रियदर्शनः ।

एक्तिहेतुसमायुक्त एष वैद्यो विधीयते ॥ २२ ॥

क्रोधपारुष्यमात्सर्यमार्याशादिविर्वर्जितम् ।

जितेन्द्रियं क्षमावन्तं शीलशौचदयान्वितम् ॥ २३ ॥

कुलीनं धार्मिकं सिग्धं सुसत्यं सन्मते स्थितम् ।

अलुब्धमशठं भक्तं कृतज्ञं प्रियदर्शनम् ॥ २४ ॥

मेधाविनमविभ्रान्तमनुरक्तं हितैषिणम् ॥ २५ ॥

एतुं प्रगल्भं निपुणं दक्षमालस्यवर्जितम् ।

सर्ववैद्यगुणैर्युक्तं नित्यसंनिहितागदम् ॥ २६ ॥

महानसे प्रयुञ्जीत वैद्यं सदैयपूजितम् ।

वैद्यः पुरोहितो मन्त्री देवज्ञश्च चतुर्थकः ॥ २७ ॥

द्रष्टव्याः प्रातरेवैते नित्यं श्रेयोभिवृद्धये ।

अत्रैव विदेहः—

देवज्ञो मन्त्रविद्वैद्यः पुरोधाश्च चतुर्थकः ॥ २८ ॥

एते राज्ञा सदा पोष्याः कृच्छ्रेणापि यथाऽर्मकाः ।

वैद्यविद्वज्जनामात्या यस्य राज्ञः प्रियंवदाः ॥ २९ ॥

आरोग्यधर्मकोशाश्च प्रहीयन्तेऽस्य न कश्चित् ।

गतश्रीर्गणकान्द्वेष्टि गतायुश्च चिकित्सकान् ॥ ३० ॥

गतश्रीश्च गतायुश्च घ्राह्यणान्द्वेष्टि भारत ।

[* क्वचिद्धर्मः क्वचिन्मैत्री क्वचिदर्थः क्वचिदशः ।

कर्माभ्यासः क्वचिद्धेति चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥ १ ॥

* धनुर्विद्वान्तर्गतो ग्रन्थो ग. पुस्तकस्थः ।

चिकित्सितेश्वरं यो वै न निष्क्रीणाति दुर्मतिः ।
 स यत्करोति सुकृतं तत्सर्वं भिषगश्नुते ॥ २ ॥]
 संचयं च प्रकोपं च प्रसरं स्थानमेव च ॥ ३१ ॥
 दोषाणामिह यो वेद स भवेद्भिषगुत्तमः ।

कुवैद्यः

कुवैद्यः कर्कशो दीनः स्वाधीनः स्वयमागतः ॥ ३२ ॥
 पञ्च वैद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा अपि ।
 न स्वप्याद्रोगिसदने न मुञ्जीयात्कदाचन ॥ ३३ ॥
 विनाऽऽह्वानं न गच्छेच्च न ब्रूयान्मरणं भिषक् ।
 निघण्टुना विना वैद्यो विद्वान्व्याकरणं विना ॥ ३४ ॥
 आयुधेन विना योद्धा त्रयो हास्यविभागिनः ।
 ज्योतिषं व्यवहारं च प्रायश्चित्तं चिकित्सितम् ॥ ३५ ॥
 विना शास्त्रेण यो ब्रूयात्तमाहुर्बह्वघातकम् ।
 सुश्रुतं न श्रुतं येन हारीतं न तु हारितम् ॥ ३६ ॥
 नाऽऽलोकि चरकं शास्त्रं स वैद्यो वैद्यनिन्दितः ।
 सुश्रुतं सुश्रुतं येन किमन्यैर्बहुभिः श्रुतैः ॥ ३७ ॥
 सुश्रुतं न श्रुतं येन किमन्यैर्बहुभिः श्रुतैः ।

इति योगतरङ्गिण्यां राजाहरसवत्यादिगुणकथनं नाम

त्रयोदशस्तरङ्गः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशस्तरङ्गः ।

अथ सूपकारप्रशंसा-

पितृपैतामहो दक्षः शास्त्रीयो मिष्टपाचकः ॥ १ ॥
 शौचवानतिभक्तश्च सूपकारः स उच्यते ।

उक्तं च-

मधेयुर्धार्मिकाः स्निग्धाः सूपकाराः क्रमागताः ॥ २ ॥
 धृतोष्णीपाश्च शुचयस्तथा वैद्यवशे स्थिताः ।
 नृपामित्रद्विपो दक्षा बलक्षकुलसंभवाः ॥ ३ ॥
 सर्वपाकेषु निष्णाता द्यावन्तो विचक्षणाः ।
 अन्येऽपि तत्र ये केचिच्चरन्ति परिचारकाः ॥ ४ ॥

तेऽपि चैवंविधा योज्यास्तदध्यक्षोऽपि तावृशः ।
 सूपकारपतिस्तत्र प्रायो वैद्यगुणान्वितः ॥ ५ ॥
 क्षणं न विश्वसेत्तांस्तु तत्त्वज्ञस्तत्प्रशासनः ।
 जीवनं जीविनामन्नमृतूक्तं विधिपाचितम् ॥ ६ ॥
 तदेवाविधिना युक्तं परिणामे विषोषमम् ।
 ऋतूनां लक्षणं ज्ञात्वा ततस्तद्विधिमाचरेत् ॥ ७ ॥
 अत एवात्र वक्ष्यामि तच्चिह्नं तद्धिताहितम् ।
 इति योगतरङ्गिण्यां सूपकारप्रशंसा नाम चतुर्दशस्तरङ्गः ॥ १४ ॥

अथ षडशस्तरङ्गः ।

अथ ऋतुचर्याः—

शिशिरः पुष्पसमयो ग्रीष्मो वर्षाः शरद्धिमः ।
 माघादिमासयुग्मैः स्युर्ऋतवः पट्ट क्रमादिभिः ॥ १ ॥
 ग्रीष्मो मेषवृषी प्रोक्तः प्रावृष्णिमथुनकर्कटी ।
 सिंहकन्ये स्मृता वर्षास्तुलावृश्चिकयोः शरत् ॥ २ ॥
 धनुर्ग्राही च हेमन्तो वसन्तः कुम्भमीनयोः ।
 गङ्गाया दक्षिणे देशे वृष्टेर्बहुलमावतः ॥ ३ ॥
 उमी मुनिभिराख्यातौ प्रावृद्धवर्षाभिधावृतौ ।
 तस्या एवोत्तरे देशे हिमप्रचुरमावतः ॥
 एताद्गुप्तौ समाख्यातौ हेमन्तशिशिरावृतौ ॥ ४ ॥

अथ प्रत्यह्नि ऋतवः—

अह्नोऽंशः प्रथमो वसन्तसदनयो मध्यो निदाघस्तथाः
 यः शेषः खलु तस्य त्तोऽत्र समयो हेमन्तसंज्ञो मतः ॥
 यामिन्याः प्रथमस्तु यः स शिशिरो मध्यश्च तस्याः शर-
 तच्छेषस्तु मुनीश्वरैरभिहितः कालो हि वर्षाभिधः ॥ ५ ॥

अथायनविचारः—

शिशिराद्यैश्चिभिस्तैस्तु विद्यादयनमुत्तरम् ।
 वर्षादिभिश्चिभिस्तैस्तु विज्ञेयं दक्षिणायनम् ॥ ६ ॥

उत्तरायणमादानं यदादत्ते नृणां बलम् ।
 मार्गस्वमावात्तीक्ष्णोष्णरूक्षा अत्रार्कमारुताः ॥ ७ ॥
 क्षपयन्ति भुवः सौम्यान्गुणानाग्नेयमित्पदः ।
 दक्षिणायनमाख्यातं विसर्गोऽत्र बली शशी ॥ ८ ॥
 सौम्यत्वाद्बलमाधत्ते विसर्गाः प्राणिनामतः ।
 हेमन्ते शिशिरे चाग्न्यं विसर्गोदानयोर्वलम् ॥ ९ ॥
 शरद्वसन्तयोर्मध्यं हीनं वर्षानिदाघयोः ॥ १० ॥

इत्ययनविचारः ।

अथ ऋतुलक्षणानि तत्राऽऽदौ हेमन्तः-

तुषारजालैः पिहितानि यत्र सबाष्पनीराणि मुखानि मानुः ।
 प्रातः प्रसन्नानि करैः करोति दिशांबधूनामिव खण्डितानाम् ॥ ११ ॥
 प्रियङ्गुपुंनगकलोधरेणुव्रजैर्नभो वाति हिमाद्रिवायुः ।
 आच्छाद्यन्धूमवितानलीढं विद्याद्वृतुं तं हिमनामधेयम् ॥ १२ ॥
 नीहारानिलसंस्पर्शाद्बिलवान्मारुतो यतः ।
 अतो हेमन्तसमये सेव्या शुण्ठी हरीतकी ॥ १३ ॥
 तिलतैलेन शिरसो गात्रस्याभ्यङ्गमाचरेत् ।
 सेवेताऽऽदित्यकिरणान्निर्धूमं च हुताशनम् ॥ १४ ॥
 मास्त्रिंशं चापि कौशेयं लोमजं चित्रमग्न्यरम् ।
 नव्यं सेव्यं च धनिभिः सद्म जोङ्गकधूपितम् ॥ १५ ॥
 हेमन्ते कटुतिक्तोष्णमम्लक्षारं घृतं दाधि ।
 गोधूमतिलमापेक्षुविकारान्मक्षयेद्बहून् ॥ १६ ॥
 औदकानूपमांसानि शूलपक्वानि वाऽन्यथा ।
 हेमन्ते सेवयेन्नित्यमाशु शीतार्तिशान्तये ॥ १७ ॥
 कस्तूरिकागुरुविमिश्रितकुङ्कुमार्द्र-
 देहो निषेव्य रमणी रतिस्वेदखिन्नः ।
 शीते कृती हिमविशालनिशासु धन्य-
 स्तारुण्यपीनकुचयोगनिरस्तशीतः ॥ १८ ॥
 निर्वातं गृहमासवाश्च विमलाः सिग्धानि मांसानि च
 क्षीरं सान्द्रतरं दधीनि संसराण्याज्यानि मूयांसि च ।

तूल्यां पीनपयोधरा च हुतमुक्तैलं सुखोष्णं जलं
द्विस्त्रिभोजनमोषधामयमहो हेमन्तकाले हितम् ॥ १९ ॥

इति हेमन्तः ।

अथ शिशिरः—

यत्रामृतद्युतिकरवजसंनिकाशै-

व्यासा दिशश्च पिहिताश्च तुयारंजालैः ।

रुद्धं नमश्च समुदीक्ष्य ततो मियेव

वह्नेर्दिशं स भजते शिशिरे विवस्वान् ॥ २० ॥

हिमोक्तचर्या शिशिरेऽपि कार्या

पथ्याऽत्र पथ्याऽसह पिप्पलीभिः ।

पिष्टान्नकैः सूरणशृङ्गवेर-

मिधैस्तु भोज्यं मनुजैर्नियोज्यम् ॥ २१ ॥

इति शिशिरः ।

अथ वसन्तः ।

यत्रागस्त्यहरित्प्रवृत्तपवनव्याधूतचूतधजा-

रामोद्दामपरागपुञ्जपिहितं व्योमानिशं राजते ।

छन्नं रेणुचयैरिव स्मरविमोर्यात्रोद्धृतैरिच्छतो

जेतुं सर्वजगद्धि स स्मरसखो ज्ञेयो वसन्तोदयः ॥ २२ ॥

तत्र श्लेष्मा बलोपेतो रुणद्धि जठरानलम् ।

रोगान्करोति बहुशस्तेन पूर्वं कफं जयेत् ॥ २३ ॥

वान्ती रेको मृदुश्च प्रहिजलमन(नि)लः पद्धतिः क्षौद्रपथ्ये

जीर्णं गोधूममुद्गाढकिचणकयवाद्यन्नमस्त्रिग्धमेतत् ।

तिक्तस्तीक्ष्णः कषायः कटुरपि च रसो जाङ्गलं मांसमहि

स्वापत्यागस्तृतीयेऽहनि तु निधुवनं पथ्यमेतद्वसन्ते ॥ २४ ॥

दधि दुग्धं गुरुस्त्रिग्धमम्लं च मधुरं रसम् ।

अक्षौद्रं द्राक्षमहनि स्वापं च सुरतं त्यजेत् ॥ २५ ॥

इति वसन्तः ।

अथ शीष्मः—

यत्र प्रचण्डतरचण्डकरप्रताप-

संशोपितद्रुमलतातृणवारिपूरः ।

उज्जृम्भते पवनवेगविकीर्णरेण-

च्छन्ना भवन्ति च दिशः स निदाघकालः* ॥ २६ ॥

तीक्ष्णांशुरतितीक्ष्णांशुर्गोष्मे संक्षिपतीव यत् ।

प्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुर्विवर्धते ॥ २७ ॥

स्निग्धच्छायं गृहं सेव्यं सेव्या पथ्या गुडान्विता ।

शशीणमुद्गगोधूमशालितण्डुलशर्करम् ॥ २८ ॥

तण्डुलीयककूष्माण्डद्राक्षामलकसेरुकम् ।

कराम्बुजककालिङ्गखर्जूरकपरूपकम् ॥ २९ ॥

पथ्यमन्नं तथा चान्यद्वातपित्तहरं मजेत् ।

सुधौतानि च घृणाणि सेव्यान्पातपशान्तये ॥ ३० ॥

भोज्यं शीतं च मधुरं फलं तुष्णाहरं मृदु ।

स्निग्धं द्रवं रसालादि पानकं शीतलं पिबेत् ॥ ३१ ॥

सक्तूनालोडिताञ्शीतवारिणा साज्यशर्करान् ।

मक्षयेच्छीतलं वारि पिबेदेलेन्दुवासितम् ॥ ३२ ॥

निषेधः—

त्यजेत्कटुकतीक्ष्णोष्णलवणाम्लविदाहकृत ।

ध्यायामं सीधुपानं च गोष्मे चाकांशुसेवनम् ॥ ३३ ॥

अथ सेव्यम् ।

आरामभूरुहनिरस्तरविप्रतापा

वाप्यः प्रसन्नकमलाः कमलाकराश्च ।

नद्यश्च चन्दनरसो घनसारमिश्रः

सेव्याः स्रजो विधुरुचश्च निदाघकाले ॥ ३४ ॥

उक्तं च—

आरामाः शीतमन्नं शिशिरमपि जलं सेन्दु सैलं च निद्रा

श्वेतं सूक्ष्मं च वस्त्रं स्रगपि सुकुसुमा चन्द्रपाटीरलेपः ।

* ग. पुस्तके निदाघकाल इत्यस्याम—निदाघे भास्करः प्राणितेजः क्षिपति भाजुभिः, इतीदमर्थं दृश्यते ।

सायं तीयावगाहः सरसि सरिति वा फुल्लपङ्केरुहायां
सश्वेता साज्यसक्तुर्व्यजनमरुदपि ग्रीष्मकाले हिताय ॥ ३५ ॥

पक्काश्लिकाहारहूरामन्थः शर्करयाऽन्वितः ।

मरिचैलेन्दुयुक्पीतो दाहतृष्णोष्णतापहः ॥ ३६ ॥

दिवा स्वापं प्रकुर्वीत शीतले भवनोदरे ।

पित्तं शाम्यति तेनात्र ग्रीष्मे वायुर्न चीयते ॥ ३७ ॥

इति ग्रीष्मः ।

अथ वर्षाः ।

पत्र व्योम चितं चयैर्जलमुचां भूमिर्नवैः शाद्वलेः

क्वापि क्वापि तु नूतनाभ्युपटलच्छन्नोच्चनिम्नस्थली ।

भैरवैः पक्कपलाण्डुपाण्डुरुचिमिस्तोयाशया सेविता

नीपैः सर्वविशश्च सोऽस्तु जगतो हर्षाय वर्षागमः ॥ ३८ ॥

पेयं कूपजलं ससैन्धवयुता मक्षयाऽभया प्रावृषि

स्थेयं सौधतले सुखोष्णसलिले स्नानं सुहृर्मर्दनम् ।

स्नेहैर्नाति विधीयते निधुवनं भोज्यं च योज्यं जनै-

राज्यं सामिपमीनमक्ष्यमुचितं साम्लं सद्ध्यादिकम् ॥ ३९ ॥

इति वर्षाः ।

अथ शरत्

यत्रोज्ज्वला जलमुचो लसदिदुबिम्ब-

तारं नमो विकचनीरजकैरवाणि ।

नीराणि मानसनिमानि सतां विमान्ति

स्वच्छानि काशकुसुमानि च सा शरत्स्यात् ॥ ४० ॥

चितं प्रावृषि यत्पित्तं शरद्येतत्पकुप्यति ।

तेन शर्करया सार्धं सेवनीया हरीतकी ॥ ४१ ॥

ऐक्षवं शालयो मुद्गाः सरोम्मः कथितं पयः ।

शरद्येतानि पश्यानि पदोपे चेन्दुरश्मयः ॥ ४२ ॥

रसालां पानकं मिष्टं क्षेरेयं स्वादुतक्रकम् ।

कपायं मधुरं तिक्तं शीतलं जाङ्गलं पलम् ॥ ४३ ॥

धात्रीं पटोलं सर्पिश्च कारवेळं मजेदिह ।

तीक्ष्णमग्लं च लवणं दाधि तैलासवातपम् ॥ ४४ ॥

यत्र प्रचण्डतरचण्डकरपताप-

संशोपितदुमलतानृणधारिपूरः ।

उज्जृम्भते पथनयेगविकीर्णरेण-

च्छन्ना मयन्ति च दिशः स निदाघकालः ॥ २६ ॥

तीक्ष्णांशुरतितीक्ष्णांशुर्गोष्मे संक्षिपतीव यत् ।

प्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुर्विषयते ॥ २७ ॥

स्निग्धच्छायं गृहं सेद्यं सेध्या पथ्या गुढान्विता ।

शशीणमुद्गगोधूमशालितण्डुलशर्करम् ॥ २८ ॥

तण्डुलीयककूष्माण्डद्राक्षामलकसेरुकम् ।

कराम्बुजककालिङ्गरजूरकपरूपकम् ॥ २९ ॥

पथ्यमन्नं तथा चान्यद्वातपित्तहरं मजेत् ।

गुधीतानि च वस्त्राणि सेध्यान्यातपशान्तये ॥ ३० ॥

मोज्यं शीतं च मधुरं फलं तुष्णाहरं सुदृ ।

स्निग्धं द्रव्यं रसालादि पानकं शीतलं पिबेत् ॥ ३१ ॥

सक्तूनालोडिताञ्शीतधारिणा साज्यशर्करान् ।

मक्षयेच्छीतलं धारि पिबेदेलेन्दुवासितम् ॥ ३२ ॥

निषेधः—

त्यजेत्कटुकतीक्ष्णोष्णलघणाम्लविदाहकृतं ।

ध्यायामं सीधूपानं च गोष्मे चाकांशुसेवनम् ॥ ३३ ॥

अथ सेव्यम् ।

आरामभूरुहनिरस्तरविप्रतापा

वाप्यः प्रसन्नकमलाः कमलाकराश्च ।

नद्यश्च चन्दनरसो घनसारमिश्रः

सेध्याः स्रजो विधुरुचश्च निदाघकाले ॥ ३४ ॥

उक्तं च—

आरामाः शीतमन्नं शिशिरमपि जलं सेन्दु सैलं च निद्रा

श्वेतं सूक्ष्मं च वस्त्रं स्रगपि सुकुसुमा चन्द्रपाटीरलेपः ।

* ग. पुस्तके निदाघकाल इत्यस्याम—निदाघे भास्करे प्राणितेजः क्षिपति मानुषिः, इतीदमर्थे दृश्यते ।

घटिकानन्तरं दूर्व्योपरिमाणं विनिर्हरेत् ।

मक्तं विमक्तमेतत्तु राजयोग्यं मनोहरम् ॥ ९ ॥

सद्यः शालेयमन्त्रं शशिकरनिकरप्रोज्ज्वलं सिद्धसारं

भ्राम्यद्वाप्पच्छलेन त्रिदशपुरसुधाधेयमाधुर्यधुर्यम् ।

अन्योन्यं नैव लग्नं परिमलमरितागारवेदीविभागं

स प्राप्नोति प्रसन्नः प्रमथपरिवृद्धो यस्य पुंसः सदा स्यात् ॥ १० ॥

तत्र मक्तगुणाः—

मक्तं वह्निकरं पृथं तर्पणं मूत्रलं लघु ।

रसे पाके च मधुरं वातपित्तहरं परम् ॥ ११ ॥

वृष्यं कृशहितं नापि श्लेष्मलं बलकारकम् ।

सुधौतं प्रसृतं कोष्णं विशवं गुणवन्मतम् ॥ १२ ॥

अधौतमसृतं शीतं गुरुवृष्यं कफप्रदम् ।

अथ भृष्टतण्डुलभक्तम्—

भृष्टतण्डुलजं मक्तं रुचिकृत्कफजिह्वु ॥ १३ ॥

वातपित्तहरं ग्राहि ज्वरयक्ष्मातिसारनुत् ।

अथ नानाधान्यभक्तगुणाः—

यस्य धान्यस्य यद्भक्तं तस्य तद्गुणमुद्दिशेत् ॥ १४ ॥

अथ पीतभक्तम्—

सर्पिषि पङ्क्तिमृष्टानां तण्डुलानां सितत्विषाम् ।

पद्मगुणेऽम्मसि सिद्धानां तथा तत्र घटीः क्षिपेत् ॥ १५ ॥

घृतमृष्टां अष्टमांशा लवणं चोचितं ततः ।

काश्मीरं पयसा किञ्चित्पिष्ट्वा सूक्ष्मं समावपेत् ॥ १६ ॥

मरीचैलालवङ्गेन्दून्यदि दद्यान्न रामठम् ।

किञ्चिदाज्यं पुनर्दत्त्वा पिधाय स्थापयेद्बुधः ॥ १७ ॥

एवं भांसादिभिरपि पीतमक्तं प्रकुर्वते ।

पीतमक्तं गुरुस्निग्धं वृष्यं बल्यं कफप्रदम् ॥ १८ ॥

पित्तवातहरं स्वादु रुच्यगोजःप्रमाकरम् ।

अथेशुरससाधितं भक्तम्—

इक्षुम्बुसाधितं मक्तं वातपित्तज्वरापहम् ॥ १९ ॥

दिवास्वप्ने पुरोधार्तं शरत्काले विवर्जयेत् ।

इति शरत् ।

पूर्वर्तुमातसप्ताहाद्भ्राविनो विधिमाचरेत् ॥ ४५ ॥

ऋतोर्लक्षणसंयोगावृतुसंधिर्यतो मवेत् ।

इति योगतरङ्गिण्यामृतुपट्टवर्णनं नाम षडशस्तकः ॥ १५ ॥

अथ षोडशस्तकः ।

अथ सिद्धान्नादिपाकगुणकथनम् ।

तत्र मक्तम्—

तण्डुलानम्मसा धीतान्द्विचिर्वा मौक्तिकाकृतीन् ।

पृथो शराधे स्थात्यास्यस्थिते सधियरे हृढे ॥ १ ॥

परितो घञ्चखण्डेन विसंधिपरिवेष्टिते ।

निक्षिप्य पिण्डवत्कृत्वा वर्तुलान्स्थापयेत्क्षणम् ॥ २ ॥

यावद्वाप्पोद्गमस्तस्मात्ततस्तास्तु शलाकया ।

तेन च्छिद्रेण निक्षिप्य पचेत्तत्राथ कोमले ॥ ३ ॥

निर्मण्डं स्रावयेत्पश्चात्सर्पिस्तत्राल्पमर्षयेत् ।

क्षणमाच्छाद्य गृह्णीयाद्भक्तं राजार्हमुत्तमम् ॥ ४ ॥

नलपाकस्तु—

नीरे चतुर्दशगुणे तण्डुलानां च पोटलीम् ।

सूक्ष्माग्धरेण संबध्य दोलायन्त्रक्रमेण तु ॥ ५ ॥

पचेदुपरि यावत्स्थाद्बुद्बुदानां समुद्भवः ।

मण्डवच्च जलं पश्चात्पोटलीमुद्धरेत्ततः ॥ ६ ॥

घटिकार्धं तथाऽऽस्थाप्य ततो मक्तं समाहरेत् ।

अन्ये तु—

पथोचिते जले धीतांस्तण्डुलान्विपचेत्सुधीः ॥ ७ ॥

मण्डं संघ्राव्य सर्पिस्तु तत्र किञ्चिद्विनिक्षिपेत् ।

ज्वलन्तमेकमङ्गारं तदुपर्यर्षयेदथ ॥ ८ ॥

घटिकानन्तरं द्रव्योपरिमाणं विनिर्हरेत् ।

मक्तं विमक्तमेतच्च राजयोग्यं मनोहरम् ॥ ९ ॥

सद्यः शालेयमन्नं शशिकरनिकरमोज्ज्वलं सिद्धसारं

भ्राम्यद्वाप्पच्छलेन त्रिदशपुरसुधाधेयमाधुर्यधुर्यम् ।

अन्योन्यं नैव लघुं परिमलभरितागारवेदीविभागं

स प्राप्नोति प्रसन्नः प्रमथपरिवृढो यस्य पुंसः सदा स्यात् ॥ १० ॥

तत्र भक्तगुणाः—

मक्तं वह्निकरं पथ्यं तर्पणं मूत्रलं लघु ।

रसे पाके च मधुरं वातपित्तहरं परम् ॥ ११ ॥

घृष्यं कृशहितं नापि श्लेष्मलं बलकारकम् ।

सुधौतं प्रसृतं कोष्णं विशदं गुणवन्मतम् ॥ १२ ॥

अधौतमसृतं शीतं गुरुघृष्यं कफप्रदम् ।

अथ भृष्टतण्डुलभक्तम्—

भृष्टतण्डुलजं मक्तं रुचिकृत्कफजिल्लघु ॥ १३ ॥

वातपित्तहरं ग्राहि ज्वरयक्ष्मातिसारनुत् ।

अथ नानाधान्यभक्तगुणाः—

यस्य धान्यस्य यद्भक्तं तस्य तद्वृणमुद्दिशेत् ॥ १४ ॥

अथ पीतभक्तम्—

सर्वेपि पङ्क्तिमृष्टानां तण्डुलानां सितत्विषाम् ।

पङ्क्तगुणेऽम्मसि सिद्धानां तथा तत्र घटीः क्षिपेत् ॥ १५ ॥

घृतमृष्टा अष्टमांशा लवणं चोचितं ततः ।

काश्मीरं पद्मसा किञ्चित्पिप्प्ला सूक्ष्मं समावपेत् ॥ १६ ॥

मरीचैलालवङ्गेन्दून्यदि दद्यान्न रामठम् ।

किञ्चिदाज्यं पुनर्दत्त्वा पिधाय स्थापयेद्बुधः ॥ १७ ॥

एवं भांसादिभिरपि पीतमक्तं प्रकुर्वते ।

पीतमक्तं गुरुस्निग्धं घृष्यं बल्यं कफप्रदम् ॥ १८ ॥

पित्तवातहरं स्वादु रुच्यगोजःप्रमाकरम् ।

अथेश्वरससाधितं भक्तम्—

इक्ष्वम्बुसाधितं मक्तं वातपित्तज्वरापहम् ॥ १९ ॥

घृण्यं बल्यं गुरु स्वादु रसे पाके कफप्रवम् ।

अथ तक्रसिद्धं शक्तम्-

तक्रसिद्धं तु पद्भक्तं ग्रहण्यशःश्रमापहम् ॥ २० ॥

घातघ्नं बलघ्नं श्लेष्मपित्तरक्तविषर्धनम् ।

अथ यवागुः

यवागुः पद्भगुणे तोये संसिद्धा विरलद्रवा ॥ २१ ॥

यवागूर्माहिणी तुष्णाज्वरघ्नी वास्तिशोधिनी ।

अथ विलेपी-

चतुर्गुणाम्बुसंसिद्धा विलेपी घनसिक्थिका ॥ २२ ॥

विलेपी दीपनी बल्या हृद्या संग्राहिणी लघुः ।

घणाक्षिरोगिणां पथ्या तर्पणी तुद्भज्वरापहा ॥ २३ ॥

अथ पेया-

पेया सिक्थान्विता तोये चतुर्दशगुण कृता ।

पेया कुक्षिगदक्लान्तिज्वरस्तम्भातिसारजित् ॥ २४ ॥

रुच्यग्निक्लृष्टुर्दोषमलस्येदानुलोमिनी ।

अथ मण्डः-

मण्डश्चतुर्देशगुणे सिद्धस्तोये त्वसिक्थकः ॥ २५ ॥

मण्डो ग्राही लघुः शीतो दीपनो धातुसाम्पकृत् ।

स्रोतोमार्दवकृत्पित्तज्वरश्लेष्मश्रमापहः ॥ २६ ॥

घात्यमण्डो यवेर्मृष्टैर्लाजमण्डस्तु शालिमिः ।

घात्यमण्डो लघुर्ग्राही शूलानाहत्रिदोषनुत् ॥ २७ ॥

नवज्वरेऽपि पथ्योऽघं पटोलमगधान्वितः ।

लाजमण्डो लघुर्ग्राही हृद्यः पाचनदीपनः ॥

अतीसारग्रहण्यशोरोचकारुक्त्रिदोषजित् ॥ २८ ॥

संसिद्धा विरलद्रवा रसगुणे तोये यवागूर्मता

पेया सिक्थसमान्विता अनुगुणे तोये कृता कीर्तिता ॥

पानीये घनसिक्थकाम्बुधिगुणे सिद्धा विलेपी भवेत्

मण्डः शकगुणे जले विरचितः सिक्थेन शून्यः स्मृतः ॥ २९ ॥

तुष्णाधिद्भ्रमहपाप्मरेकगुरुताहन्त्री यवागूर्मता

पेया दोषमलक्लमज्वरवपुस्तम्भातिसारे हिता ॥

आवालयग्रहणीज्वरवणदृगातङ्के विलेपी वरा ।
मण्डस्तृड्ज्वररेकवान्त्यरुचिहा स्याद्धातुसाम्यप्रदः ॥ ३० ॥

अथाष्टगुणमण्डः—

वण्डुलैरर्धमुद्गांशैः किञ्चिद्मृष्टैः सुपाचितैः ।
हिङ्गुसिन्धूत्थधनिकतैलत्रिकटुसाधितः ॥ ३१ ॥
ज्ञेयः सोऽष्टगुणो मण्डो ज्वरदोषत्रयापहः ।
रक्तसुद्धर्धनः प्राणप्रदो वास्तिविशोधनः ॥ ३२ ॥

अथ यूपाः—

तत्र वैदलयूपः

यूपः कृतो वैदलानामष्टादशगुणेऽम्बुनि ।
यूपो बलयो लघुः पाके रुच्यः कण्ठ्यः कफापहः ॥ ३३ ॥

तत्र मुद्गयूपः—

मुद्गानामुत्तमो यूपो दीपनः शीतलो लघुः ।
घ्नोर्ध्वजङ्घरुग्दाहकफपित्तज्वराम्बुजित् ॥ ३४ ॥

इति शुद्धमुद्गयूपः ॥

अथ दाडिमामलकयूपः—

दाडिमामलकाम्यां तु मुद्गयूपः सुसाधितः ।
पित्तवातहरः पथ्यो लघुरग्निप्रदः सरः ॥ ३५ ॥

इति दाडिमामलकयूपः ।

अथ मुद्गामलकयूपः

मुद्गामलकयूपस्तु भेदनः कफपित्तजित् ।
तृड्दाहशमनः शीतो गुल्माभ्रसमदापहः ॥ ३६ ॥

इति मुद्गामलकयूपः ।

अथ कुलित्थयूपः—

कुलित्थयूपो गुल्मार्शः कफवाताश्मशर्कराः ॥ ३७ ॥
तूणीप्रतूणीमेदांसि मेहं हन्त्यग्निवृत्सरः ॥

इति कुलित्थयूपः ।

अथ सूपमूलकयूपः-

सूपमूलकयोर्यूपो गलग्रहकफज्वरान् ।

हन्ति श्वासकफश्यायकासमेदोरुचिक्रिमीन् ॥ ३८ ॥

इति सूपमूलकयूपः ।

अथ चणकयूपः-

चणकैर्विदलैर्यूपोऽनुष्णस्तुवरको लघुः ।

रक्तपित्तप्रतिश्यायकासपित्तकफापहः ॥ ३९ ॥

इति चणकयूपः ।

अथ मकुष्ठयूपः-

मकुष्ठयूपः संग्राही पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।

लघुः संतर्पणः पथ्यो हृद्यः पीनसकासजित् ॥ ४० ॥

इति मकुष्ठयूपः ।

अथ कृताकृतयूपौ-

यूपः कृताख्यो लवणस्नेहकद्वादिसाधितः ।

अकृतस्तैर्विना सिद्धः क्रमाद्गुरुलघू च तौ ॥ ४१ ॥

इति कृताकृतयूपौ ।

यूपा गोरसधान्याल्मपट्वम्लादिभिरन्विताः ।

यथोत्तरं गुरुतरा वातघ्ना रुचिकारिणः ॥ ४२ ॥

यैरन्नैरौषधैर्यैश्च कृता मण्डादयो बुधेः ।

विचार्य तद्गुणानेतांस्तद्गुणानेव निर्दिशेत् ॥ ४३ ॥

इति यूपाः ।

अथ सूपाः-

काण्डितैर्वेदलैः किञ्चिदाज्यपीतादधिप्लुतैः ।

सिद्धैश्चतुर्गुणे तोये यथोचितपटुश्रितैः ॥ ४४ ॥

नातिद्रवघनेराज्ये छकृतै रामठान्वितैः ।

सूपः स्यात्साधनोऽन्नस्य रोचनः पाचनोऽग्निकृत् ॥ ४५ ॥

पथ्यैः स्निग्धो बलकरो वातश्लेष्मगदे हितः ॥ ४६ ॥

इति सामान्यसूपरन्धनप्रकारगुणः ।

अथ कुल्मापः—

अर्धं विकसितं यावत्तावत्स्विन्नाः ससैन्धवाः ।

सरामठाः स्युः कुल्मापा मुद्गजा मापजा अपि ॥ ४७ ॥

मुद्गसूपो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिमः ।

स्वादुर्नेत्रयोऽनिलहरः कुल्मापः शुक्रवर्धनः ॥ ४८ ॥

इति मुद्गसूपः ।

अथ मापसूपः—

मापसूपश्च कुल्मापः स्निग्धो वृष्योऽनिलापहः ।

उष्णः संतर्पणो बल्यः सुस्वादु रुचिकारकः ॥ ४९ ॥

अथाऽऽढकीसूपः—

आढकीसूप उद्दिष्टः श्लेष्मपित्तहरो हिमः ।

किञ्चित्कषायो रुचिकृत्साज्यो दोषत्रयप्रणुत् ॥ ५० ॥

अथ चाणकसूपः—

चाणकः सूप आख्यातो रोचनः पाचनः परः ।

बलासपित्तनुद्बल्यो रक्तजिन्नातिवातलः ॥ ५१ ॥

अथ कलायसूपः—

कलायसूपः सुस्वादुर्वातलो रक्तपित्तजित् ।

शूलाध्मानकरो मेध्यश्छर्द्यरोचकनाशनः ॥ ५२ ॥

अथ मकुठसूपः—

मकुठसूपोऽल्पबलः पाचनो दीपनो लघुः ।

चक्षुष्यो बृंहणो वृष्यः पित्तश्लेष्मास्ररोगनुत् ॥ ५३ ॥

अथ मसूरसूपः—

मसूरसूपः संग्राही शीतलो मधुरो लघुः ।

कफपित्तास्रजिह्वर्षो विषमज्वरनाशनः ॥ ५४ ॥

इति मसूरसूपः ।

अथ राजमापसूपः—

राजमापभवः सूपः स्वादु रुक्षः कषायकः ।

ग्राही गुरुर्वातकरः स्तन्यकृद्बुचिकारकः ॥ ५५ ॥

इति रानमाधसूपः ॥

अथ निष्पावसूपः-

निष्पावसूपः पितासूत्रस्तन्यानिष्ठसूतः ।

विशसूत्रो गुरुः शोणकफकृच्छुकलः सः ॥ ५६ ॥

इति निष्पावसूपः ॥

[*अथ वतुलसूपः-

सूपो वतुलनः शीतो घ्राही रूक्षो लघुः शुचिः ।

कफपित्तान्नित्यादुविपाको रोचकापहः ॥ १ ॥]

अथ कुलित्यसूपः-

कुलित्यसूपो घातहः कटुपाकः कषायकः ।

कफाशरोधी पितासूत्रोऽश्मश्वासकासजित् ॥ ५७ ॥

अथ द्विविधैदलसूपगुणाः-

द्विविधैदलजः सूपो गुदः कफबलपहः ।

घातहा मधुरः पाके शुक्लो रोचकापहः ॥ ५८ ॥

अथ नानानसूपगुणाः-

अन्नस्य यस्य कः सूपस्तस्य तद्वज्रमुदिशेत् ।

अथ सतुपविनुपसूपगुणागुणा-

सतुपो गुरुतामानकरः सूप उदाहृतः ॥ ५९ ॥

विनुपस्तु लघुः पथ्यो ज्वरे कासे क्षयेऽद्यधी ।

इति सूपः ॥

अथ पर्पटाः-

पेदुनीकषाहीकस्यत्रिकामरिधान्विताः ॥ ६० ॥

अरोषकृन्निगोपूर्णा पर्पटाः पुरतो भटाः ।

मापयोः पर्पटा घत्या रोचनाः पाचनाः साराः ।

गुरवो रक्तपित्ताग्निकफदा बहुवचसः ।

* यत्र कान्तरेलो मन्वे स इत्येवम् ।

अथ मुद्गजाः—

मुद्गजाः पर्पटाः पथ्या ज्वराक्षिश्रवणामये ॥ ६२ ॥
अरोचकच्छिदः क्षिग्धा लघवी दोषनाशनाः ।

अथ तण्डुलपर्पटाः—

ताण्डुलाः पर्पटा मिष्टा रसे पाकेऽपि क्रोमलाः ॥ ६३ ॥
बल्या वृष्या वृंहणाश्च रोचकाः पाचकाः सराः ।

अथ कृशरा—

तण्डुलैर्मौक्तिकाकारैः कण्डितैर्न च खण्डितैः ॥ ६४ ॥

चतुर्थमागैर्मापस्य वेदलैः परिमिश्रितैः ।

यथोषिताम्बुसंसिद्धैः सहिङ्गुलवणार्द्रकैः ॥ ६५ ॥

सस्नेहा कामिनी चयं कृशरा शिशिरे हिता ।

कृशरा दुर्जरा बल्या गुर्वी घातविनाशिनी ॥ ६६ ॥

बलपुष्टिमलश्लेष्मपित्तरेतःप्रदा सरा ॥

इति मापतण्डुलकृशरा ॥

अथ मुद्गतण्डुलकृशरा—

मुद्गतण्डुलजा ज्ञेया कृशराऽल्पबला लघुः ॥ ६७ ॥

मुक्ततो दुर्जरा बल्या पुष्टिकृत्तर्पणी हिमा ॥

इति मुद्गतण्डुलजा कृशरा ।

अथ पायसम्—

अर्धावशिष्टे कथनाद्दुग्धेऽष्टांशान्मुतण्डुलान् ॥ ६८ ॥

पचेन्नातिद्रवघनं परमान्नमिदं स्मृतम् ।

पायसं दुर्जरं बल्यं धातुपुष्टिमदं गुरु ॥ ६९ ॥

विष्टम्भि पित्तरक्ताग्निमारुतान्निर्हरेत्क्रमात् ।

अथ पोलिका—

गोधूमपोलिका बल्या कफला वातनुद्गुरुः ॥ ७० ॥

शुक्रला मधुरा पाके पित्तघ्नी वृंहणी सरा ।

अथाङ्गारकर्करी—

गोधूमचूर्णं वस्वंशचणकक्षोदमिश्रितम् ॥ ७१ ॥

पवानीहिङ्गुलवणैः किञ्चिदाज्यैश्च मोदितम् ।
 संमर्द्य चक्रिकास्तस्य कार्या निम्नास्तु मध्यतः ॥ ७२ ॥
 निर्धूमाङ्गारसंभृष्टा अद्गधास्ताम्ररोचिपः ।
 अङ्गारकर्करी बल्या बृंहणी शुक्रला लघुः ॥ ७३ ॥
 दीपनी कफहृद्रोगपीनसश्वासवातनुत् ।

अथ मण्डकाः-

कुकूलखर्परप्राष्ट्रे खराङ्गरैर्विपाचितः ॥ ७४ ॥
 मण्डको लघुरुष्णस्तु पथ्यो दोषत्रयापहः ।
 रेतःपुष्टिप्रमाहृष्टिप्रदः स्निग्धश्च बृंहणः ॥ ७५ ॥
 स शीतस्तु कफस्थूल्यबलशुक्रगुरुत्वकृत् ।
 सदुग्धखण्डोऽतिगुरुर्वृष्यबृंहणतर्पणः ॥ ७६ ॥
 मण्डकोऽङ्गारमृष्टस्तु लघुर्दोषत्रयापहः ।

॥ इति मण्डकाः ॥

अथ मण्डपूरिका-

श्वेतमण्डकमास्तीर्यं सितामुपरि निक्षिपेत् ॥ ७७ ॥
 चतुष्पत्रं तु तं कृत्वा बहिर्नेति यथा सिता ।
 सूत्रेण बद्ध्वा प्रतलेद्यावत्कुरुकुरायते ॥ ७८ ॥
 घृते विसूत्रांस्तान्कृत्वा स्थापयेद्भ्राजने शुभे ।
 खण्डमण्डो गुरुर्वृष्यो बृंहणो बलवर्णयोः ॥ ७९ ॥
 कफशुक्राग्निमान्द्यानां जनकः पित्तवातनुत् ।
 स्यात्खण्डपूरितो मण्डो मण्डपूरीति सा लघुः ॥ ८० ॥
 रसे पाके च मधुरा बलौजोवर्णशुक्रकृत् ।

इति मण्डपूरिका ।

अथ यमला रोटिका-

यमला रोटिका गुर्वी मधुरा रसपाकयोः ॥ ८१ ॥
 वातपित्ताम्ररोगघ्नी सरा शुक्रबलप्रदा ।

इति यमला रोटिका ।

अथ पूरिका-

पैदलैश्चाणकैः स्वित्तैः सगुडैः सूक्ष्मपेषितैः ॥ ८२ ॥

किं वा सलवणाजाजीहिङ्गुभिः पूरणीकृतैः ।

एतैर्मृताश्च तालिता घृते गोधूमपूरिकाः ॥ ८३ ॥

पूरिका मधुरा बल्या श्रमवातामयापहा ।

शुक्रला बृंहणी श्वासपथ्या हृद्रोगनाशिनी ॥ ८४ ॥

इयं सलवणा लघ्वी श्लेष्मवातविनाशिनी ।

अथ वेष्टनी—

मापजां मुद्गजां वाऽपि पिष्टीमावेष्ट्य युक्तिः ॥ ८५ ॥

लवणाद्रकहिङ्गुवाढ्यां क्षोदैर्गोधूमजैरथ ।

तितञ्जपरि संसिद्धां वेष्टनीमिति तां जगुः ॥ ८६ ॥

वेष्टनी शुक्रला बल्या गुर्वा पित्तकफपदा ।

वातघ्नी मधुरा पाके हिता श्रमवतां सदा ॥ ८७ ॥

इति वेष्टनी ।

अथ कचवल्ली—

इयमाज्ये तु तालिता कचवल्लीति मण्यते ।

कचवल्ली सरा वृष्या बृंहणी तर्पणी गुरुः ॥

बलौजःपुष्टिकृद्दृष्यां घातघ्नी कफपित्तला ॥ ८८ ॥

इति कचवल्ली ॥

अथ वटकः—

लवणमरिचहिङ्गुशृङ्गवेरैः समुपचितो वरमापजः सुपक्वः ।

अतिसुरभिघृतेऽथ वा सुतेले विशति मुखे वटकः सुपुण्यभाजः ॥ ८९ ॥

पवनारुचिदैन्यजये भटकः क्षपितार्दितकम्पमरुत्कटकः ।

रसनातलरङ्गधरो नटकः कफपित्तविकारकरो वटकः ॥ ९० ॥

(अदधितुल्यस्तु वटको बल्यो वृष्यश्च बृंहणः)

रक्तपित्तकफातङ्ककर्ता हर्ता मरुद्भुजाम् ॥ ९१ ॥)

इति वटकः ।

अथ काञ्चीकवटकः—

बाह्नीकधूपजुपि निर्मलवारिपूर्णं

कुण्डे यथोचितपट्टमराजिकाद्यैः ।

साधूपिताः कतिचिदेव दिनानि रुच्या
धाताश्च काञ्जिकवटाः कफपित्ताः स्युः ॥ ९२ ॥

इति काञ्जिकवटकः ।

अथ ध्वांसीवटी-

मापस्य क्षालिता दाढी शुष्कयन्त्रेण पेपिता ।
तस्याः स्थूला वटी तैले घृते वा पाचिता चिरम् ॥ ९३ ॥
हिष्णुना धूपिते तर्के नव्यपात्रे नु संस्थिता ।
तत्र ता वटिकाः क्षिप्ताः क्लिन्नास्तक्रं निर्पीय च ॥ ९४ ॥
नाम्ना ध्वांसीवटीति स्यात्केचित्पुष्पवटीरिता ॥ ९५ ॥
घाह्नीकार्द्रकजीरकोपणगणैः मत्पेकशः संस्कृतै-
रगच्छन्ती शतपत्रपुष्पलघुता ध्वांसीवटी पूरिता ।
तर्के हिष्णुकधूपधूमकल्पे सम्यक्प्लुता पाण्डुरा
सुरानामपि सौरभेण जनयेज्जिह्वालतालोलताम् ॥ ९६ ॥
रुच्या ध्वांसीवटी घृष्या सृष्टी शुक्कयलप्रदा ।
धातघ्नी पुष्टिषा लघ्वी कफपित्तास्रवापिनी ॥ ९७ ॥

इति पुष्पवटी ।

अथ मुद्गवटी-

ध्वांसीवटीध्वञ्चिता मुद्गेमुद्गवटी मवेत् ।
मुद्गवट्यो(टी) गुरु रुच्या धातपित्तास्रदा मता ॥ ९७ ॥
श्लेष्मला पुष्टिबलकृच्छुकटा सुदुलाऽल्पतृद ॥ ९८ ॥

अथ पक्कवट्यः-

तोयेन चणकचूर्णं सलयणहिक्नुं प्रनिर्मथ्य ।
स्येहे तप्ते पका अक्षमिताः पक्कवटिकाः स्युः ॥ ९९ ॥
सवेसवारलवणे क्षिप्तास्तर्के सवेसने(?)
कथिताः कोमला वट्यः पक्कवट्यः प्रकीर्तिताः ।
पक्कवट्योऽतिरुचिरा वातपित्तकफापहाः ॥ १०० ॥

* ग. पुस्तके कञ्चिकञ्चिद्वाङ्गीस्यपि पाठो दृश्यते ।

बलशुक्ररुचिस्थौल्पकान्तिदा लघवः स्मृताः ।

इति पक्ववट्यः ।

अथ खण्डिता—

घाणकं चूर्णमालोड्य वारिणा काथयेन्मृदु ॥ १ ॥
 सपद्येतद्वचनं ज्ञात्वा तदुत्तार्य समं क्षिपेत् ।
 पीठे हस्ततलाघातैः समीकृत्याथ शीतलम् ॥ २ ॥
 छुरिकाग्रेण तत्खण्डान्युक्तितो रचयेद्बुधः ।
 तप्तमेहे च तलितान्मरिचाम्लादिभिर्घृतान् ॥ ३ ॥
 यस्य तुष्टो जगन्नाथः सोऽश्नात्येतान्नरो भुवि ।
 खण्डिता शुक्ला बल्या पित्तरक्तमरुत्प्रणुत् ॥ ४ ॥
 श्लेष्मला रुचिकृत्कान्तिपुष्टिविद्बन्धवा गुरुः ।

इति खण्डिता ।

अथ पत्रवट्यः—

नागबद्ध्यादिपत्राणि पिष्टैः सपदुहिङ्गुमिः ॥ ५ ॥
 आप्लुत्याऽऽप्लुत्य संवेष्ट्य सुस्विन्नान्खण्डिताव्युनः ।
 तप्ते मेहे च तलितान्मरिचाद्यैः प्रलेपितान् ॥ ६ ॥
 सोऽश्नात्येतान्महेशोऽस्ति यस्य तुष्टो मत्तीपिणः ।
 पत्रवट्योऽतिरुचिरा दातपित्तकफापहाः ॥ ७ ॥
 बलशुक्ररुचिस्थौल्पवाह्निकान्तिमतिप्रदाः ।

इति पत्रवट्यः ।

अथ मापमुद्गजेण्डर्यौ—

माषपिष्ट्यथ वा मुद्गपिष्टी सपदुरामठा ॥ ८ ॥
 जीरकाद्वकसंयुक्ता पिण्डिता मुष्टिमात्रया ।
 तृणाम्बुगर्मिते पात्रे सुस्विन्ना तलिता ततः ॥ ९ ॥
 खाद्येयमुण्ड(मिण्ड)ी शुष्का किंवाऽऽम्लाद्यैः प्रलेपिता ।
 मापेण्डर्युदिता बल्या रोचिकाऽनिलजिद्गुरुः ॥ १० ॥
 शुक्ला बृंहणी वाऽथ मुद्गजा मापजा लघुः ।

इति मापमुद्गजेण्डर्यौ ।

अथ शुष्कवटी-

मापादिषटिकाः शुष्का रन्धिता लयणादिभिः ॥ ११ ॥

तत्तदन्नगुणा ज्ञेया विशेषाच्छुष्कपुष्टिदाः ।

इति शुष्कवटी ।

अथ पानकम्-

द्राक्षाम्लिकापरुपादिजलं शर्करयाऽन्वितम् ॥ १२ ॥

मरिचार्द्रककर्पूरचातुर्जातादिसंस्कृतम् ।

पानकं द्विविधं तत्स्यादम्भानम्लविभेदतः ॥ १३ ॥

द्राक्षासर्जूरकाश्मर्यः समधूकपरुपकैः ।

पञ्चसाराभिधं पानं चन्द्रचूर्णावचूर्णितम् ॥ १० ॥

द्राक्षादिपानकं हृद्यं मूत्रलं तृद्ममापहम् ।

पित्तवातकृमच्छर्दिदाहमोहमदमणुत् ॥ १५ ॥

पञ्चसाराभिधं पित्ततृष्णादाहममापहम् ।

माधयं श्रमदाहास्रतृष्णापित्तकृमापहम् ॥ १६ ॥

परुपकानां कोलानां हृद्यं विष्टम्भि पानकम् ।

पक्काम्लीकां सरण्डां पयसि समुचिते साधु निर्मल्य पूतं

तत्तोर्यं पानकं स्याच्छुष्टिशशिमरिचंश्चूर्णितैः पूर्णगर्भम् ।

अम्लीकापानकं हन्त्यरुचिमदमरुत्पित्ततृदछर्दिदाहं

श्रान्तिं श्रान्तिं च वान्तिमचलमलमलं तालुकण्ठास्यशोषम् ॥ १७ ॥

इति पानकम् ।

अथ छिन्नपानकम्-

सितामतिसितां वारिण्यालोढ्यं च चतुर्गुणे ।

मृत्पात्रे स्थापयेत्तत्तु वृटीन्दूपणभूषितम् ॥ १८ ॥

मालतीपाटलापद्ममाल्याद्यामोदितं हिमम् ।

आमिक्षां तु चतुर्धातां मृत्पात्रे निर्मलाम्बुनां ॥ १९ ॥

छित्त्वा तण्डुलवत्तत्र निक्षिपेत्तद्दशांशतः ।

बद्ध्वाऽम्बरेण तद्द्वयं स्थापयेच्छीतले स्थले ॥ २१ ॥

जायते धरणीपालयोग्यं तच्छिन्नपानकम् ।

दाहमूर्छाश्रमच्छर्दिश्रमतृदकृमजिह्वु ॥ २० ॥

रक्तपित्तारुचिधं च प्रीणनं छिन्नपानकम् ॥ २२ ॥

इति छिन्नपानकम् ।

अथ रागखाडवः—

आममाश्रं त्वचा हीनं द्विच्छिर्वा खण्डितं ततः ।
 मृष्टमाज्ये मनागस्तं खण्डपाकेऽथ युक्तितः ॥ २३ ॥
 सुषक्तं च समुत्तार्य मरिचैलेन्दुवासितम् ।
 स्थापितं सिग्धे मृन्दाण्डे *रागखाडवसंज्ञितम् ॥ २४ ॥
 पुष्टिदो बलदः पित्तवातास्रा रुचिनाशनः ।
 सिग्धो गुरुस्तर्पणश्च सुस्वादू रागखाडवः ॥ २५ ॥

इति रागखाडवः ।

अथ शिखरिणी—

खाडवा मधुराम्लादिरससंयोगसंभवाः ।
 क्षीपना बृंहणा रुच्यास्तीक्ष्णा हृद्याः श्रमापहाः ॥ २६ ॥
 दधि बल्यं तुल्यसितं त्वर्धपयोगालितं शनकैः ।
 मरिचैलाशशिसहितं भवति रसालाभिधं लोके ॥ २७ ॥
 रसाला शुक्रला बल्या रोचना वातपित्तजित् ।
 सिग्धा गुरुः प्रतिश्यायं विशेषेण विनाशयेत् ॥ २८ ॥

इति शिखरिणी ।

अथ वासवती—

रसालैवातितमे च मृन्दाण्डे स्थापिताऽल्पके ।
 अतिशीतस्थले यावच्छीतं तद्भाजनं भवेत् ॥ २९ ॥
 एषा वासवती नाम्ना तद्गुणा जायते लघुः ।
 वासवत्या कृता यस्मात्तस्माद्वासवती भता ॥ ३० ॥

इति वासवती ।

अथ संधानम्—

राजिका जीरलवणनिशा द्वे कटुतेलके ।
 फलं मूलं च पुष्पं च धर्मं स्थाप्यं दिनत्रयम् ॥ ३१ ॥
 ततश्चाल्पतरं याति श्लथसंधानकं स्मृतम् ।

* ग. पुस्तके क्वचित्खाण्डव इत्यपि पाठो दृश्यते ।

निम्बाम्रविम्बीवार्ताकमार्द्रकं त्रपुसीफलम् ॥ ३२ ॥

फूष्माण्डशिम्बीसरिचपिप्पलीविश्वट्टिण्डुकम् ।

सूरणः कदलीकन्दो मूलकं वैणवाङ्गुरः ॥ ३३ ॥

एतदन्यच्च संधेयमृतुदेशोद्भयं नृभिः ।

तेषु वार्ताकमुत्स्वेद्य संधेयं चान्यदामकम् ॥ ३४ ॥

एवं निम्बादिकं सर्वं कटुतैले विनिक्षिपेत् ।

स्थापयेद्द्वयमात्रं तु तत ऊर्ध्वं प्रयुज्यते ॥ ३५ ॥

संधानं पित्तकृत्सर्वं रुचि बह्विप्रदं सरम् ।

अत्र वस्तु विशेषत्वात्प्रविचार्यो गुणगुणौ ॥ ३६ ॥

इति निम्बादिसंधानगुणाः ।

अथ मांससंधानम्-

छावका अन्यखण्डा वा संस्वेद्या इक्षुजे रसे ।

ततः फाणितमध्यस्थाः किं वा सार्पपतैलगाः ॥ ३७ ॥

तिष्ठन्ति तादृशा एव न भजन्ते तु विक्रियाम् ।

अथ तित्तिरिसंधानम्-

स्वेद्यं निर्गलिते वृश्चि तैले पक्त्वा तु तित्तिरिम् ॥ ३८ ॥

तं पुनस्तैलसंयुक्तं निम्बुतोये विनिक्षिपेत् ।

इति तित्तिरिसंधानम् ।

अथ वराहमांससंधानम्-

वराहाजिनमुद्धृत्य निशाराजी पट्टमैः ॥ ३९ ॥

संमर्द्य घर्मे संशोष्य क्षालितं हिङ्गुसंयुतम् ।

सनिम्बुकरसं शुष्कं क्षिपेत्तैले सहिङ्गुके ॥ ४० ॥

अथ मत्स्यसंधानम्-

कटुतैले सुसंपक्वा मत्स्यखण्डाः ससैन्धवाः ।

स्थापिताः सार्पपे तैले सदा तिष्ठन्ति तादृशाः ॥ ४१ ॥

मांसमत्स्यकसंधानं पित्तश्लेष्महरं सरम् ।

रुचिकृत्पाचनं हृद्यं लघुवातनिघर्हणम् ॥ ४२ ॥

अथ फेणिकादिघृतपक्कमन्नम्-

घृतेन मोदयित्वा तु शामितां मर्दयेद्दृढम् ।

ततो दधि समादाय किञ्चित्संमर्दयेच्छनैः ।
 किञ्चित्किञ्चिज्जलं क्षिप्त्वा श्लथयेत्तां विधानवित् ॥ ४३ ॥
 ततस्तज्जोम्बिकाः कुर्यान्नातिस्थूलकृशाः शनैः ।
 स्थाप्यास्ता आर्द्रवखान्तगृहीत्वैकां ततो घृथः ॥ ४४ ॥
 घृहघिग्धे दीर्घपट्टे वेष्टयेद्वेष्टनेन ताम् ।
 सतण्डुलरजःसर्पिःपङ्कलितां तु वेष्टयेत् ॥ ४५ ॥
 छित्त्वा छित्त्वा विरचयेज्जोम्बिकां वेष्टयेच्च ताम् ।
 अच्छित्त्वा वा विधातव्या लोम्बिकैकैव वेष्टिता ॥ ४६ ॥
 घृतमध्ये च तलिता फेनिका पुटिनी भवेत् ।
 धहिः खण्डप्रलिता वा न लिता वाऽतिकोमला ॥ ४७ ॥
 पूर्णिमाचन्द्रसदृशी सृदुला नवनीतवत् ।
 वातपित्तहरा बल्या किञ्चित्कफकरी सरा ॥ ४८ ॥
 सुस्निग्धा मधुरा शीता वृष्या गुर्वा च फेणिका ।

इति गोधूमफेणिका ।

अथ मापफेणिका—

मापगृङ्गाटशालूकक्षीररम्मासमुद्भवाम् ॥ ४९ ॥
 फेणिकां रचयन्त्येके न तथैवोत्तमा मता ।

अथ नवनीतफेणिका—

दुग्धे स्वेद्यं धीतमुद्गद्विदलं समतण्डुलम् ॥ ५० ॥
 नवनीतेन दध्ना वा पिष्टीकृत्य वटांश्चरेत् ।
 घृते पचेद्दहिः खण्डचूर्णेनोद्घूलयेदिमान् ॥ ५१ ॥
 फेणिका नवनीतस्य वातपित्तहरा सरा ।
 गुर्वा घृष्या बृंहणी च सुस्निग्धा मधुरा हिमा ॥ ५२ ॥

अथ मापफेणी—

निस्तुषां मापडालीकां द्विस्त्रिः सूक्ष्मां तुःपेपयेत् ।
 शिलायां पिष्टिकामेतां नवनीतेन संयुताम् ॥ ५३ ॥
 गाढवस्त्रमयः पोतच्छिद्रितः पूरितस्तथा ।
 भ्रामयेच्च घृते तप्तं तं निष्पील्य तु वर्तुलाम् ॥ ५४ ॥
 सिद्धां निष्कास्य लितां तां मर्दयेत्करैः ।
 अतिबल्या सुस्निग्धाऽतिशुक्ला ॥ ५५ ॥

किञ्चिदुष्णाऽनिलहरा कफपित्तकरी सरा ।

अथ लड्डुकाः—

अथ दधिउड्डुकः ।

घण्टदध्ना समं चूर्णं ताण्डुलं खैरल्पसैन्धवम् ॥ ५६ ॥

संमर्द्य गोलकीकृत्य घृते पक्त्वा शनैः शनैः ।

पाके सिताया आलितो जायते दधिमोदकः ॥ ५७ ॥

घृत्यो घातहरो हृद्यः पिपासादाहनाशनः ।

वृष्यश्च घृहणो रुच्यः पित्तघ्नो दधिमोदकः ॥ ५८ ॥

अथ शमितालड्डुकाः ।

शमितामष्टमांशेन सर्पिषा मोदितं पुनः ।

मर्दितामम्भसा पश्चाद्द्वर्तितं काष्ठपट्टके ॥ ५९ ॥

नातिस्थूलकृशान्तेषांस्तलितान्पाकितान्पुनः ।

खण्डपाकेन तान्पश्चाद्घृहीयात्पिण्डवद्बुधः ॥ ६० ॥

अथान्यप्रकारः—

घृतेन शमिता मिथा मर्दिता पाणिना मृदा ।

अम्बु दत्त्वा ततश्चर्कीं कृत्वा सर्पिषि पाचयेत् ॥ ६१ ॥

पक्वां निष्कास्य तां पिष्ट्वा सूक्ष्मं दत्त्वा घृतं पुनः ।

सितामेरण्डमरिचव्राक्षाखर्जूरखण्डकान् ॥ ६२ ॥

नारिकेलान्त्रखण्डांश्च घृहीयात्तस्य मोदकान् ।

अन्येऽपि विविधाः ख्याता गोधूमस्य च लड्डुकाः ॥ ६३ ॥

गोधूमलड्डुकाः स्निग्धा गुरुवः शीतलाः सराः ।

घातपित्तहराः श्लेष्मशुक्रमन्दाग्निकारकाः ॥ ६४ ॥

अथ मापमुद्गलड्डुकाः—

मापस्य पिष्टिका किंवा मुद्गस्य धवलद्रुतिः ।

गलिता निर्गलच्छिद्रात्तलिता तप्तसर्पिषि ॥ ६५ ॥

पाकीकृता विषद्धा च मोदको जायते वरः ।

मापस्य तु गुरुः स्निग्धो मोदको घातनाशनः ॥ ६६ ॥

उष्णः संतर्पणो वृष्यो मुद्गजस्तु हिमो लघुः ।

अथ मत्स्यलड्डुकाः—

गतत्वङ्मत्स्यखण्डानि तक्त्रेणोत्सादयेन्मनाक् ॥ ६८ ॥

ततो निष्कण्टकीकृत्य तत्रेणातिविमर्षयेत् ।
 अथ वस्त्रेण निर्गाल्य स्वित्तशालूकमिश्रितम् ॥
 तं कल्कं पेपयेत्पट्टे तत्पिण्डीं च समाचरेत् ॥ ६९ ॥
 तस्या निर्धर्तयेत्सेवान्धृते तमे पचेद्मृशम् ।
 कर्पूरैलायुते पाके पाके खण्डस्य पाचयेत् ॥ ७० ॥
 मत्स्यजा लङ्घुका बल्या गुरवः कफकारकाः ।
 वृष्यानिलहराः प्रोक्ताः किञ्चित्पित्तप्रकोपिनः ॥ ७१ ॥

अथ मांसलङ्घुकाः—

एवमेव विधातव्याः स्वित्तमांसस्य लङ्घुकाः ।
 गुणा मांसानुसारेण ज्ञातव्या लङ्घुकेष्वपि ॥ ७२ ॥

अथ शालूकलङ्घुकाः—

शालूक वितुषं स्वित्तं श्लक्ष्णापिष्टीकृतं पुनः ।
 सेवान्निर्वर्त्य विपचेद्घृते खण्डेन पाचयेत् ॥ ७३ ॥
 शालूकलङ्घुको रूक्षो दुर्जरः कफपित्तहः ।
 किञ्चित्कषायो विष्टम्भी शूलाध्मानकरो हिमः ॥ ७४ ॥
 एवं सूरणशृङ्गाटकसेरुकमलाक्षजाः ।
 कूष्माण्डार्द्रकरम्मादिलङ्घुका अपि तद्वृणाः ॥ ७५ ॥

इति सूरणादिमोदकाः ।

अथ विन्दुमोदकाः—

चाणकं चूर्णमालोड्य वारिणा तत्र योजिते ।
 किञ्चिच्च तण्डुलं चूर्णं नातिसान्द्रव्रवं तु तत्र ॥ ७६ ॥
 पाचयेन्निर्गलच्छिद्रसमूहात्तप्तसर्पिषि ।
 यावनालनिभांस्तास्तु विन्दूनादाय शार्करैः ॥ ७७ ॥
 पङ्कुरालिष्य वध्नीयान्मोदकान्विल्वमानतः ।
 कर्पूरैलासुरभितानथ वा मण्डकीकृतान् ॥ ७८ ॥
 चतुरस्रीकृतान्वाऽथ किं वा मुक्तान्तसमाचरेत् ।
 लघुवृष्यो बृंहणश्च पित्तश्लेष्मानिलापहः ॥ ७९ ॥
 तर्पणः शीतलो रूक्षो मधुरो विन्दुमोदकः ।

अथ कूष्माण्डादिबीजमोदकाः—

सर्पिषीषद्विमृष्टानां बीजानां गतवर्मणान् ॥ ८० ॥

खण्डेन पाकितानां च मोदकाः स्युर्मनोरमाः ।
गुरुर्वृष्यो चलस्थीत्यवर्णशुक्रकफप्रदः ॥ ८१ ॥
पित्तानिलास्रजिच्छीतो मधुरो वीजमोदकः ।

अथ दुग्धप्रकाराः—

दुग्धं विनष्टं निस्तोयं शनैर्मुष्टं तु सर्परे ॥ ८२ ॥
ससितं गालितं वस्त्रे निःस्रेहो दधिसक्तुकः ।

अथ स्नेहदुग्धसक्तुकः—

पाकपिण्डीकृतं दुग्धं नवमृन्मयभाजने ॥ ८३ ॥
मर्दितं गालितं वस्त्रे जायते दुग्धसक्तुकः ।

अथ क्षीरवटी—

गर्भिता मरिचैर्नष्टक्षीरजा वटका वटी ॥ ८४ ॥
पक्त्वा घृते क्षिपेत्क्षीरे खण्डपाकेऽथवा घरे ।

अथ क्षीरमोदकः—

नष्टं दुग्धं शिलापिष्टं मापतण्डुलपिष्टयुक् ॥ ८५ ॥
घृते पक्त्वाऽथ संचूर्ण्य खण्डपाकविमिश्रितम् ।
मोदकादिप्रकाराणां हेतुतामुपगच्छति ॥ ८६ ॥

अथ स्वादुलड्डुकाः—

घनीभूतं शृतं दुग्धं शमितशांविमिश्रितम् ।
निर्गलाच्छिद्रया तप्तसर्पिषि प्रपचेद्गतम् ॥ ८७ ॥
पाकितं खण्डपाकेन सदेलोपणचर्णिना ।
जायते राजयोग्योऽयं सुस्वादुर्दुग्धमोदकः ॥ ८८ ॥

अथ दुग्धमण्डकाः—

कार्पासास्थयम्बुसंपूर्णां विस्तीर्णां स्वाच्च हण्डिका ।
चुह्यां स्थाप्य ततस्तस्या अधो ज्वालयो हुताशनः ॥ ८९ ॥
शीतिस्थालकमेकं तु तन्मुखेऽधोमुखं न्यसेत् ।
तत्तप्तं घनदुग्धाक्तपोतेन शनकैर्दिहेत् (?) ॥ ९० ॥
मुहुर्मुहुर्मवेद्यावत्स्थूलं मण्डकमात्रया ।
ततो युक्त्वा विनिष्कास्य मण्डकं हुरिकादिभिः ॥ ९१ ॥
मीनाण्डिकैलाकर्पूरैश्चूर्णितैस्वधूलयेत् ।

अथ दुग्धकरञ्जिका—

पूर्ववल्लोम्बिकां कृत्वा स्थालके तां प्रपूरयेत् ॥ ९२ ॥
 शर्करामरिचैलाभिः सेन्दुमिश्रन्द्रखण्डवत् ।
 कृत्वा स्थाप्या शुभे पात्रे पयःसंस्था करञ्जिका ॥ ९३ ॥
 एवं पयःशृङ्गाटका अपि ।

अथ क्षीरशाकम्—

विनष्टदुग्धं खण्डं च तलयेत्तप्तसर्पिणि ।
 तन्निर्द्रवं खण्डसमं क्षीरशाकमुदीर्यते ॥ ९४ ॥
 सर्वं क्षीरमर्धं मक्ष्यं दृष्टिशुक्रप्रदं हिमम् ।
 गुरु श्लेष्मकरं स्निग्धं बृंहणं वातपित्तजित् ॥ ९५ ॥

अथ लपसी—

घृते तप्ते विनिक्षिप्य शमितां मर्जेयेच्छनैः ।
 ततोऽल्पमल्पं निक्षिप्य क्षीरं सर्वसमं पचेत् ॥ ९६ ॥
 ततः खण्डांशकं दत्त्वा पचेद्वाघृतदर्शनम् ।
 लघङ्गैल्लोपणवती लपसीका प्रजायते ॥ ९७ ॥
 लपसीका गुरुस्निग्धा वृष्या बल्याऽतिबृंहणी ।
 श्लेष्मला वातपित्तघ्नी मधुरा रसपाकयोः ॥ ९८ ॥

अथ भैमी—

धेष्टं गोधूमचूर्णं प्रचुरघृतयुतं सन्निनेत्रत्वगेला-
 द्वाक्षाखजूरशुण्ठीमरिचशशिसितापूर्णमर्धं पचेत्तत् ।
 मन्दं मन्दं कटाहे पटुं पटुनि घृते ताम्रवर्णां च भैमी
 स्यादेपा शीतकाले स्वजनपरिवृतैर्भुज्यते भोग्यभाग्भिः ॥ ९९ ॥

अथ चन्द्रहासा—

स्थूलं गोधूमचूर्णं हिमकरकिरणप्रोज्ज्वलं भृशमाज्ये
 क्षिप्तं दुग्धे सखण्डे मृदुपटुगलिते पाचितं मन्दमन्दम् ।
 कर्पूरैल्लोपणाढ्यं भवति लपसिका चन्द्रहासामिधाना
 वृष्या पित्तानिलघ्नी गुरुरपि कफला बृंहणी चातिबल्या ॥ १०० ॥

अथ शुद्धघेवरः-

क्षीरेण मर्दितं चूर्णं गोधूमानां हि मालितम् ।
विस्तार्य सर्पिषा पाच्यं कटाहेऽथ सितान्वितम् ॥ १ ॥
घृतपूरोऽयमुद्दिष्टः कर्पूरमरिचान्वितः ।

अथ नारिकेरजो घृतपूरः-

शमितां मर्दितां क्षीरैः सितान्विनयनान्विताम् ॥ २ ॥
आज्ये पचेन्मन्दमन्दं घृतपूरोऽपरो मतः ।

अथ दुग्धघेवरः-

पाकपिण्डीकृतं क्षीरं शर्कराचूर्णमिश्रितम् ॥ ३ ॥
घृतपूरविनिर्माणं खादेत्स्वल्पसुसर्पिषि ।

अथ शालिपिष्टजो घेवरः-

मुशालिपिष्टं घनदुग्धमिश्रं सशर्करं वस्त्रपुनोत्तमेतत् ॥ ४ ॥
घृते सुपक्वं पृथुलीकृतं बुधैर्निगद्यते शालिजघेवरोऽयम् ।

अथ कसेरुघेवरः-

कसेरुचूर्णे निक्षिप्य पाकपिण्डीकृतं पयः ॥ ५ ॥
कसेरुघेवरं कुर्यात्पूर्ववत्खण्डमण्डितम् ।

अथाऽऽम्ररसघेवरः-

पक्वाग्रस्य घृते तप्ते रसस्तलनपिण्डितः ॥ ६ ॥
शुद्धशर्करया युक्तो घृतपूरोऽतिसुन्दरः ।
एवं शृङ्गाटकादीनां घृतपूरो भवेदपि ॥ ७ ॥
घृतपूरो गुरुर्वृष्यो हृद्यः पित्तानिलापहः ।
सद्यः प्राणप्रदो बल्यः सुरुच्योऽग्निप्रदीपनः ॥ ८ ॥
विचार्य वस्तुसंयोगं घृतपूरस्य बुद्धिमान् ।
गुणांस्तथा वदेद्वैद्यः प्रधानं तु गुणे स्मृतम् ॥ ९ ॥

अथ गौरसयावक इति केचिद्गुह्यक इति संस्कृते-

शमितां सर्पिषा मृष्टां सितैलादिसमान्विताम् ।
क्षिप्याऽन्यशमिता(तां) लम्बपुटे संग्राथितानने ॥ २१० ॥

घृते पचेत्ततः खण्डे रसीभूते तु पाकयेत् ॥
 गुह्यको बृंहणी वृष्यो हृद्यः पित्तानिलापहः ॥ ११ ॥
 मधुरोऽतिगुरुः पाके किञ्चित्संधानकृत्सरः ॥

अथापूपकम्

शामितां गुडतोयेन समेन परिमर्दिताम् ॥ १२ ॥
 घृते विस्तार्य विपचेत्सुवृत्तः स्यादपूपकः ॥
 अपूपः पुष्टिदो बलयो हृद्यो गुरुतरः स्मृतः ॥ १३ ॥
 पित्तानिलहरो वृष्यः सुपको रुचिकारकः ।

अथ दधिवटिका

शालिपिष्टं युतं दध्ना मर्दयित्वा घृते पचेत् ॥ १४ ॥
 वटिकावद्विधायैतत्खण्डपाके विपाचयेत् ।
 पित्तानिलहरी वृष्या दधिवट्यमृतोपमा ॥ १५ ॥
 बृंहणी रुचिकृद्बहिमान्यश्लेष्मबलप्रदा ।

अथ जिलेवी कुण्डलीति संस्कृते-

द्विप्रस्था शुद्धशामिता चतुर्गोधूमगालिता ॥ १६ ॥
 विमर्द्य पयसा स्थाप्यं यावदम्लत्वमाप्नुयात् ।
 सद्विद्धे नारिकेलस्य पात्रे तत्पक्वमाहरेत् ॥ १७ ॥
 परिभ्राम्य घृते तप्ते पचेत्तन्मन्दवह्निना ।
 सुपकां कङ्कणाकारां सितालेहे विनिक्षिपेत् ॥ १८ ॥
 सा तु कुण्डलिका नाश्ना क्वचिच्च जलवल्लिका ।
 जलवल्ली सरा वृष्या बृंहणी वृष्टिपुष्टिदा ॥ १९ ॥
 धातुस्तम्भकरी हृद्या विशेषाद्बलतुष्टिदा ।

अथ मण्डः-

शामितां तुर्यसर्पिष्कां गाढं संमर्द्य वारिणा ॥ २० ॥
 चक्राकारां तु तां कृत्वाऽनेकच्छिद्रपरम्पराम् ।
 तलयेत्सर्पिषि प्राज्ये यावद्वजति शोणताम् ॥ २१ ॥
 खण्डपाकेन संपाक्य स्थापयेन्मण्डमुत्तमम् ।
 मण्डो गुरुर्वातपित्तक्षेप्यारुचिहरः परः ॥ २२ ॥

श्लेष्मलस्तर्पणो घृष्यो बृंहणो बलकारकः ।

अथेन्दुरसा-

तृतीयमागखण्डेन मिश्रितं पष्टिपिष्टकम् ॥ २३ ॥

शुभमीपहृषियुतं मर्क्षयेद्दृढपाणिना ।

एवं सुमर्दितं कृत्वा स्थापयेत्सकलां निशाम् ॥ २४ ॥

ततोऽन्यस्मिन्दिने तच्च चित्रितं निस्तुपेस्तिलैः ।

विधायापूपकं तस्य तापिकायां घृते पचेत् ॥ २५ ॥

ततोऽसृतरसप्रस्था यातघ्ना बलवर्धना ।

अरोचकहरा हृद्या सुशीता कफहारिणी ॥ २६ ॥

अथ कंसारः-

घृते तप्ते विनिक्षिप्य शमितां मर्जयेच्छनैः ।

समं खण्डं तत्र दद्यादेलयोपस्कुरान्वितम् ॥ २७ ॥

स्निग्धे पात्रे विनिक्षिप्य चतुरस्रीकृतं तु तत्र ।

कंसारः स्यान्नातिपित्तश्लेष्मलः पवनापहः ॥ २८ ॥

विष्टम्मारोचकहरो नातिस्निग्धो गुरुस्त्वयम् ।

अथ सक्तुः-

सक्तवः शीतला रूक्षाः सराः पित्तकाफच्छिदः ॥ २९ ॥

धमकुमभ्रमान्वाहं निघ्नन्ति बलशुक्रदाः ।

अथ यवसक्तुः-

सक्तवो यवजाः शीता दीपना लघवः सराः ॥ २३० ॥

कफपित्तहरा रूक्षा लेहनाः पानतस्तु ते ।

सद्यो बलप्रदाः पथ्या घर्मादिक्लान्तदेहिनाम् ॥ ३१ ॥

इति केवलयवसक्तुः ।

अथ यवचणकसक्तवः-

निस्तुपैर्मजितैः पिष्टैः सयवैश्चणकैः कृताः ।

॥ सक्तवः शर्करासर्पिर्युक्ता श्रीष्मेऽतिपूजिताः ॥ ३२ ॥

पीताः शुक्रबलस्थैर्यशैत्यतृप्तिरुचिप्रदाः ।

॥ पिण्डी प्रोक्ता गुरुस्तेषां द्रवत्वालेहिका लघुः ॥ ३३ ॥

इति यषचणकसक्तवः ।

अथ चणकसक्तवः—

शीताः संग्राहिणी रूक्षास्तर्पणा वातकारकाः ।

पित्तश्लेष्मच्छिदोऽसृग्दाः सक्तवो हरिमन्थजाः ॥ ३४ ॥

इति चणकसक्तवः ।

अथ लाजसक्तुः—

लाजसक्तुर्लघुर्ग्राही रक्तपित्तवामिप्रणुत् ।

वातश्लेष्मगदे पथ्यस्तर्पणः प्राणवर्धनः ॥ ३५ ॥

अथ सक्तुनिषेधः—

न मुक्त्वा न रदैश्छित्त्वा न निशार्या न वा बहून् ।

न जलान्तरितान्नद्विः सक्तूनद्यान्न केवलान् ॥ ३६ ॥

अथ कुल्माषाः—

कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला मिन्नवर्चसः ।

फफमेदःशुकपुष्टिबलमन्दानलत्वदाः ॥ ३७ ॥

अथ लाजाः—

लाजा लघुतराः शीता बल्याः पित्तकफच्छिदः ।

वम्पतीसारदाहास्रमेहमेदस्तृपापहाः ॥ ३८ ॥

अथ धानागुणाः—

मृष्टा यथादिजा धाना कण्डिताल्पं च निस्तुपा ।

धाना विष्टम्भिनी रूक्षा कफमेदोहरा गुरुः ॥ ३९ ॥

ईषद्वातकरी पित्ता बलघ्नी दुर्जरा अपि ।

अथ पृथुकगुणाः—

पृथुका गुरवो बल्याः श्लेष्मला वातनाशनाः ॥ ४० ॥

दुर्जराः शुक्ररुचिदा आमविष्टम्मकारिणः ।

अथ होलकः—

शिम्बीधान्यैरर्धपक्तेः सुभृष्टहोलको मतः ॥ ४१ ॥

होलकोऽल्पानिलो मेदःकफदः स्वस्वभावतः ।

[अथ त्रंविक्ता (रुचिका) -

अपकमृष्टैर्गोधूमै रुचिका घातपित्तहा ॥ ४२ ॥
कफमेदोघटस्त्रैर्षंधातुपुष्टिप्रदा लघुः ।]

अथ पुष्करम्-

घाघनालोऽर्धपकस्तु मृष्टोऽग्नौ पुष्करामिधः ॥ ४३ ॥
+पुष्करं मधुरं रुच्यं बलकृत्तृषु शीतलम् ।
त्रिदोषशमनं क्षीणहितं शुक्करं परम् ॥
तक्षजा लघुवो रुक्षास्ततो न्यूनगुणा मताः ॥ ४४ ॥

अथ चणकहोलकः-

लघुः क्षतजपित्तनुत्कफहरो मरुत्कोपनो
हिमो रुचिविषर्धनस्तुवरकश्च रुक्षस्तथा ।
विबन्धकृदपि प्रमाचलकरोऽल्पपुंस्त्वः स्मृतो
नृणां चणकहोलकः सपदि तुष्टिपुष्टिप्रदः* ॥ ४५ ॥

अथ मांसरन्धनप्रकारगुणागुणाः-

मूचरखेचरजलचरजन्तुपलं दिक्वलं यदिह ।
मयति तदा ग्रेहपलं देयं लवणार्धपलमच्छम् ॥ ४६ ॥
शाणं तृद्धूलनकं मरिचाद्यं शाणयुगलं स्यात् ।
मत्स्यपलेषु सपाद्यं ब्रह्म्यं देयं तु मांसस्य ॥ ४७ ॥
तत्सुज्ञैर्मांसघदे(?)तलकेष्वल्पं ततः किञ्चित् ।
न्यूनाधिकं च देयं लोको यस्माच्च भिन्नरुचिः ॥ ४८ ॥
हिङ्गुं श्रेहं च लवणं पानीयं व्यञ्जनेऽखिले ।
अनुक्तमपि दातव्यं पारम्पर्याच्च योगतः ॥ ४९ ॥
भृष्टं स्विन्नं च तलितं शुष्कं चापि प्रलेहितम् ।
मरितं चाऽपि शूल्यं च तान्दूरं घटकीकृतम् ।
इत्यादिर्बहुधा पाको मांसस्य मुनिभिः स्मृतः ॥ २५० ॥

* यनुधिदान्तगतो ग्रन्थो ग, पुस्तकस्यः । + क. विवजमर्ध तु पुष्करम् । × पुष्टिप्रद इत्य-
स्यामे वक्ष्यमाणो ग्रन्थो ग, पुस्तके—अथ शा(वा) रिगतचरदिनश्चो(र्ध) वारि चद्रस्य
जीरकदुग्दुलवक्षीदिदिङ्गुप्रमोदि ! प्रविधति सुदुरन्ते मोहनस्य प्रकारे स तु पुनरपि भोक्तुं
कान्तवे सावदेव ॥ ३ ॥

अथ भृष्टादिलक्षणम्—

सुस्विन्नं पललं सम्यग्लवणादियुतं पुनः ।
 कटाहे सघृते भृष्टं तद्भृष्टं समुदीर्यते ॥ ५१ ॥
 स्विन्नं सोपस्करं चैतस्विन्नमित्यभिधीयते ।
 संस्वेद्य तल्लितं स्नेहे प्राज्ये तत्तल्लितं पलम् ॥ ५२ ॥
 सोपस्करं तु यन्मांसं सिद्धं शोषितमायसे ।
 पात्रे तु शुष्कतां यातं तच्छुष्कं पललं स्मृतम् ॥ ५३ ॥
 विधिवत्पाचितं पश्चात्स्नेहाम्लेन परिप्लुतम् ।
 मरिचादृचेन तन्मांसं प्रलेहितमिति स्मृतम् ॥ ५४ ॥
 अग्निभृष्टं मरीतं स्वाल्लवणाद्येन संयुतम् ।
 अङ्गारपूर्णगर्तस्य मलसं पार्श्वतः क्वचित् ॥ ५५ ॥
 विलम्बिपक्वं विधिवत्तान्दूरपलले स्मृतम् ।

अथ वा—

कोष्टिकोषां वियत्येव बाहिर्वह्नौ पलं पचेत् ॥ ५६ ॥
 तत्तान्दूरं विपक्वं स्यात्पलस्नेहादिसंस्कृतम् ।
 संविध्य पलखण्डानि शूलेनाऽऽयसजेन हि ॥ ५७ ॥
 निर्धूमाग्नी सलवणाज्यानि तानि शनैः पचेत् ।
 शूलपक्वमिदं मांसं नवनीतोपमं सृष्टु ॥ ५८ ॥
 संस्वेद्य पिष्टं च पुनर्वटकीकृतमल्पशः ।
 सोपस्करं पलं ज्ञेयं वटकीकृतमुत्तमम् ॥ ५९ ॥

अथ सर्वमांसप्रक्षालनप्रकारः—

धौतं केवलतोयेन हिङ्गुतक्राम्बुना ततः ।
 खण्डीकृतं पलं धौतं निजगन्धं जहाति हि ॥ २६० ॥

अथ मांसरन्धनवेसवारः—

हरिद्राव्योपसिन्धूत्थहिङ्गुधान्याकदाडिमैः ।
 साजाजिभिर्वेसवारैः सो(स)रसोऽयमुदाहृतः ॥ २६१ ॥

इति वेसवारः ।

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां सिद्धाक्षादिपाकगुणकथनं नाम षोडशस्तरङ्गः ॥ १६ ॥

अथ दिनचर्याः ।

अथ दिनचर्या-

- प्रातःकाले समुत्तिष्ठेत्स्वस्थो रक्षार्थमायुषः ।
 दध्यावर्शकसिद्धार्थविल्वगोरोचनसजाम् ॥ १ ॥
 याजियारणगोधिप्रहरिद्वाशतपर्षणाम् ।
 दर्शनं स्पर्शनं कार्यं प्रयुद्धेन शुभायहम् ॥ २ ॥
 प्रतिचिम्बं घृते पश्येत् चिरंजीवितकारुक्षया ।
 घृद्यः पुरोहितो मन्त्री देवज्ञश्च तुरीयकः ॥ ३ ॥
 वृष्ट्याः प्रातरेवैते नित्यं श्रेयोभिवृद्धये ।
 द्विपुरीषं चतुर्मुखं विधियद्विध्व मोजनम् ॥ ४ ॥
 विद्या जागरणं कुर्याद्वात्री निद्रां च मेधुनम् ।
 आयुषे मोजने जीर्णे वेगानामविधारणम् ॥ ५ ॥
 ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसार्तां च वर्जनम् ।
 न वेगितोऽन्यकार्यं स्यान्न वेगानीरयेद्दलात् ॥ ६ ॥
 लोमशोकमयक्रोधान्मनोवेगान्विधारयेत् ।
 घातविष्णुत्रजृम्भाशुक्षतोद्धारयमीन्द्रियैः ॥ ७ ॥
 क्षुत्तृष्णोच्छ्वासनिद्राणां धृत्योदाघर्षसंभवः ।
 गुदादिमलमार्गाणां शौचं कान्तिबलप्रदम् ॥ ८ ॥
 मेध्यं पवित्रं चाऽऽयुष्यं पापालक्ष्मीविनाशनम् ।
 पादप्रक्षालनं पादमूलरोगप्रमापहम् ॥ ९ ॥
 वृष्टिप्रसाधनं घृष्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्धनम् ।
 मक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यबाधपन् ॥ १० ॥
 जिह्वानिर्लेखनेनापि जिह्वानिर्लेखनं चरेत् ।
 मुखं प्रक्षालयेद्धीमान्पश्चाद्दण्डुपर्कं चरेत् ॥ ११ ॥
 वेगन्ध्यारुचिदन्तास्यजिह्वारोगमलक्ताः ।
 दन्तधावनतो न स्युः स्युः प्रमाधीविशुद्धताः ॥ १२ ॥
 अर्के धीयं घटे दीप्तिः करञ्जे विजयो मयेत् ।
 पूक्षे चैवार्थसंपत्तिर्घदयां मधुरो ध्वनिः ॥ १३ ॥

खद्विरे मुखसौगन्ध्यं विलम्बे तु बहुलं धनम् ।
 उदुम्बरे घयोवृद्धिराम्ने त्वारोग्यमेव च ॥ १४ ॥
 फदम्बे तु धृतिर्भेधा जाम्बवे तु दृढा श्रुतिः ।
 शिरीषे कीर्तिसौमाम्ये आयुरारोग्यमेव च ॥ १५ ॥
 अपामार्गे धृतिर्भेधा प्रजाशक्तिस्तथा ध्वनिः ।
 दाडिम्यां सुन्दराकारः ककुभे कुटजे तथा ॥ १६ ॥
 जातीतगरमन्दारैर्दुःस्वप्नं च विनश्यति ।
 न खादेन्मुखशोषार्तिकासहिक्कावमीषु च ॥ १७ ॥
 दुर्बलो जीर्णयुक्तश्च मूर्छार्तो मदपीडितः ।
 शिरोरुजार्तस्तृपितः श्रान्तः पानकुमान्वितः ॥ १८ ॥
 अर्दिती कर्णशूली च दन्तरोगी नवज्वरी ।
 ओष्ठरोगी तथा तालुजिह्वारोगसमन्वितः ॥ १९ ॥
 जिह्वानिर्लेखनं रौप्यं सौवर्णं ताम्रजं तथा ।
 तन्मलापहरं शस्तं मृदु श्लक्ष्णं दशाङ्गुलम् ॥ २० ॥
 मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यशोषजाड्यहरं सुखम् ।
 असंचार्यो मुखे पूर्णे गण्डूषः कवलोऽप्यथा ॥ २१ ॥
 खद्विरक्षीरवृक्षादिभेदाम्लकवलग्रहः ।
 अरोचकास्यवैरस्यमलपूतिप्रसेकजित् ॥ २२ ॥
 गण्डूषमथ कुर्वीत शीतेन पयसा मुहुः ।
 कफकण्डूमलहरं मुखान्तःशुद्धिकारकम् ॥ २३ ॥
 सुखोष्णोदकगण्डूषः कफारुचिमलापहः ।
 दन्तजाड्यहरश्चापि मुखलाघवकारकः ॥ २४ ॥

निषेधः—

विषमूर्छामदातानां शोषिणां रक्तपित्तिनाम् ।
 कुपिताक्षिमलक्षीणरूक्षाणां स न शस्यते ॥ २५ ॥
 मुखप्रक्षालनं शीतपयसा रक्तपित्तजित् ।
 मुखस्य पिण्डिकाशोषनीलिकाव्यङ्गनाशनम् ॥ २६ ॥
 कुर्याद्वाऽपि कटुष्णेन पयसाऽपि विशोधनम् ।
 कफवातहरं स्निग्धं मुखदोषविनाशनम् ॥ २७ ॥

अथ नस्यम्-

कटुतेलादि नस्यार्थं नित्याभ्यासेन योजयेत् ।
 प्रातः श्लेष्मणि मध्याह्ने पित्ते सायं समीरणे ॥ २८ ॥
 सुगन्धिवदनाः स्निग्धनिःस्वना विमलेन्द्रियाः ।
 निर्वलीपलितव्यङ्गा भवेयुर्नस्यशीलिनः ॥ २९ ॥

अथाञ्जनम्-

सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्षणोः प्रकीर्तितम् ।
 लोचने भवतस्तेन मनोज्ञे सूक्ष्मदर्शने ॥ ३० ॥

अथाञ्जने निषेधः-

रात्री जागरितः भ्रान्तश्छर्दितो भुक्तवांस्तथा ।
 ज्वरातुरः शिरःस्नातो नाक्षणोरञ्जनमाचरेत् ॥ ३१ ॥
 पञ्चरात्रान्नखश्मश्लुकेशलोमानि कृन्तयेत् ।
 केशश्मश्लुनखादीनां कर्तनं संप्रसाधनम् ॥ ३२ ॥
 पौष्टिकं धन्यमायुष्यं शौचं कान्तिकरं परम् ।
 उत्पादयेत्तु लोमानि नासाया न कदाचन ॥ ३३ ॥
 तदुत्पादनतो वृष्टेर्दोषल्यं त्वरया भवेत् ।

अथ केशप्रसाधनकरणम्-

केशपाशस्य कुर्वीत प्रसाधन्या प्रसाधनम् ॥ ३४ ॥
 केशप्रसाधनं केश्यं रजोजन्तुमलापहम् ।

अथाऽऽदर्शगुणाः-

आदर्शालोकनं प्रोक्तं मङ्गल्यं कान्तिकारकम् ॥ ३५ ॥
 पुष्टिदं बल्यमायुष्यं पापालक्ष्मीविनाशनम् ।

व्यायामगुणाः-

लाघवं कर्मसागर्थ्यं वीतोऽग्निर्मेदसः क्षयः ॥ ३६ ॥
 विमक्तघनगात्रत्वं व्यायामादुपजायते ।
 व्यायामहृदगात्रस्य व्याधिर्नैवोपजायते ॥ ३७ ॥
 विरुद्धं वा विदग्धं वा भुक्तं शीघ्रं विपच्यते ।
 शीघ्रं भवन्ति नैतस्य षलीशिथिलतादयः ॥ ३८ ॥

न चैनं सहसाऽऽक्रम्य जरा समधिरोहति ।

सामान्यो न जनः कश्चिदेनमाकट्टमीहते ॥ ३९ ॥

शङ्कुन्तेऽस्माच्च बलिनः परामवमरातयः ।

स सदा गुणमाधत्ते बलिनां क्षिग्धमोजिनाम् ॥ ४० ॥

वसन्ते शीतसमये सुतरां स हितो मतः ।

अन्यदाऽपि च कर्तव्यो बलार्थेन यथाबलम् ॥ ४१ ॥

अर्धवललक्षणम्—

हृदयस्थो यदा वायुर्वक्त्रं शीघ्रं प्रपद्यते ।

मुखशोषं च लभते तद्बलार्थस्य लक्षणम् ॥ ४२ ॥

किंवा ललाटे नासायां गात्रसंधिषु कक्षयोः ।

यदा संजायते स्वेदो बलार्थं तु तदा दिशेत् ॥ ४३ ॥

निषेधः—

मुक्तवान्कृतसंभोगः कासी श्वासी कृशः क्षयी ।

रक्तपित्ती क्षती शोथी न ते कुर्यात्कदाचन ॥ ४४ ॥

अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिः श्रमः कुमरः ।

तुष्णा क्षयः प्रतमको रक्तपित्तं च जायते ॥ ४५ ॥

अभ्यङ्गः—

अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं सर्वेष्वङ्गेषु यत्नतः ।

शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ॥ ४६ ॥

तैलमाह—

सार्पपं गन्धतैलं च यत्तैलं पुष्पवासितम् ।

अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दृष्यति कदाचन ॥ ४७ ॥

अभ्यङ्गो घातकफहृच्छ्रमशान्तिं बलं स्मृतिम् ।

निद्रां वर्णं सृष्ट्वं च कुरुते हृष्टिपुष्टिकृतं ॥ ४८ ॥

स केश्यः शीलितो मूर्ध्नि कपालेन्द्रियतर्पणः ।

चक्षुष्पुष्टिप्रदः प्रोक्तः केशभूमिगदापहः ॥ ४९ ॥

न कर्णरोगो न मलो न च मन्या हनुग्रहः ।

नोच्चैः श्रुतिर्न बाधिर्यं स्यान्नित्यं कर्णपूरणात् ॥ ५० ॥

कर्णरसपूरणम्—

रसाद्यैः पूरणं कर्णे भोजनात्माक्प्रशस्यते ।
 तैलाद्यैः पूरणं कर्णे मास्करेऽस्तमुपागते ॥ ५१ ॥
 पादाभ्यङ्गस्तु तत्स्थैर्यनिद्रादृष्टिप्रसादकृत् ।
 पादसुप्तिश्रमस्तम्भसंकोचस्फुटनप्रणुत् ॥ ५२ ॥
 व्यायामक्षुण्णवपुषं पच्यां संमर्दितं नरम् ।
 व्याधयो नोपसंपन्ति वैनतेयमिवोरगाः ॥ ५३ ॥

श्लेहावगाहनगुणाः—

श्लेहावगाहनं घातशमनं धातुपुष्टिदम् ।
 अद्भिः संसिक्तमूलानां तरुणामिव पल्लवाः ॥ ५४ ॥
 वर्धन्ते हि तथा नृणां श्लेहासिक्तास्तु धातवः ।

निषेधः—

नवज्वरी ह्यजीर्णी च नाभ्यक्तव्यः कथंचन ॥ ५५ ॥
 तथा विरिक्तो वान्तश्च निरुद्धो यश्च मानवः ।
 पूर्वयोः कृच्छ्रता व्याधेरसाध्यत्वमथापि वा ॥ ५६ ॥
 शेषाणामामयानां च वह्नेः सादादयो गदाः ।
 उद्धर्तनं कफहरं मेदोग्नं शुक्रवर्धनम् ॥ ५७ ॥
 बल्यं शोणितदं कान्तित्वकप्रसादमृदुत्वकृत् ।
 मुखलेपाद्दृढं वक्त्रं नेत्रं कान्तं सरोजवत् ॥ ५८ ॥
 पिण्डकाव्यङ्गरहितं सुगन्धद्युति जायते ।

स्नानगुणाः—

दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमोजोबलप्रदम् ॥ ५९ ॥
 कण्डूमलश्रमस्वेदतन्द्रातृद्भदाहपाप्मनुत् ।
 बह्यैः सेकैस्तु शीतार्थं रूप्माऽन्तर्याति पीडितः ॥ ६० ॥
 नरस्य स्नानमात्रस्य दीप्यते तेन पावकः ।
 शीतेन पयसा स्नानं रक्तपित्तप्रशान्तिकृत् ॥ ६१ ॥
 तदेवोष्णेन तोयेन बल्यं घातकफप्रणुत् ।
 शिरःस्नानमचक्षुष्यमत्युष्णेनाम्बुना सदा ॥ ६२ ॥
 कफघातप्रकोपे तु हितं तच्च प्रकीर्तितम् ।
 अशीतेनाम्मसा स्नानं पयःपानं युवस्त्रियः ॥ ६३ ॥

एतद्भो मानवाः पथ्यं स्निग्धमल्पं च मोजनम् ।

यः सदाऽऽमलकैः स्नानं करोति स विनिश्चितम् ॥ ६४ ॥

बलीपलितनिर्मुक्तो जीवेद्दर्पशतं नरः ।

स्नाननिषेधः—

स्नानं ज्वरेऽतिसारे च नेत्रकर्णानिलातिषु ॥ ६५ ॥

आध्मानपीतसाजीर्णभुक्तवत्सु विगर्हितम् ।

स्नानस्यानन्तरं सम्यग्बलेण तनुमार्जनम् ॥ ६६ ॥

कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्डूत्वग्दोषनाशनम् ।

कौशेयं चित्रवस्त्रं वा रक्तवस्त्रं तथैव च ॥ ६७ ॥

घातश्लेष्महरं तत्तु शीतकाले विधारयेत् ।

मेध्यं सुशीतं पित्तघ्नं कापायं वस्त्रमुच्यते ॥ ६८ ॥

तद्धारयेदुष्णकाले तच्चापि लघु शस्यते ।

शुक्रं तु शुभ्रं वस्त्रं शीतातपनिवारणम् ॥ ६९ ॥

न चोष्णं न च शीतं वा तत्तु वर्षासु धार्यते ।

प्रशस्यं धार्यमायुष्यं श्रौदमानन्दवर्धनम् ॥ ७० ॥

त्वच्यं घशीकरं हृद्यं नवं निर्मलमम्बरम् ।

कदाऽपि न जनैः सद्भिर्धार्यं मलिनमम्बरम् ॥ ७१ ॥

तत्तु कण्डूक्रिमिकरं ग्लान्यलक्ष्मीकरं परम् ।

पट्टवस्त्रं त्रिदोषघ्नं त्वच्यमानन्दवर्धनम् ॥ ७२ ॥

घशीकरं पवित्रं च शुक्रपुष्टिवलप्रदम् ।

कुङ्कुमं चन्दनं चापि कृष्णागुरुविमिश्रितम् ॥ ७३ ॥

उष्णं कफानिलहरं शीतकाले तदिष्यते ।

चन्दनं घनसारेण बालुकेन च मिश्रितम् ॥ ७४ ॥

सुगन्धि परमं शीतमुष्णकाले प्रशस्यते ।

चन्दनं घुसृणोपेतं मृगनाभिविमिश्रितम् ॥ ७५ ॥

न चोष्णं न च शीतं च वर्षाकाले प्रशस्यते ।

अनुलेपस्तुषामूर्च्छादौर्गन्ध्यश्मदाहजित् ॥ ७६ ॥

सौभाग्यतेजस्त्वग्घर्णप्रीत्योजोबलवर्धनः ।

स्नानानर्हमनुष्णाणामनुलेपोऽपि नो हितः ॥ ७७ ॥

भूषणगुणाः—

- सुगन्धिपुष्पपत्राणां धारणं कान्तिकारकम् ।
पापरक्षोग्रहहरं कामोजःश्रीविवर्धनम् ॥ ७८ ॥
मूपणैर्मूपयैदङ्गं यथायोग्यं विधानतः ।
शुचि सौभाग्यसंतोपदायकं काञ्चनं स्मृतम् ॥ ७९ ॥
ग्रहद्विहरं पुष्टिकरं दुःखप्रणाशनम् ।
पापक्षीमाग्यशमनं रत्नामरणधारणम् ॥ ८० ॥
माणिक्यं तरणैः सुजातममलं गुक्ताफलं शीतगो-
र्भमियस्य च विहुमं मरकतं सौम्यस्य गारुत्मतम् ।
द्वेज्यस्य च पुष्परागमसुरामात्यस्य यत्र शने-
र्जालं निर्मलमन्ययोश्च गदिते गोभेद्वैदूर्यके ॥ ८१ ॥
धासःस्रक्स्वर्णरत्नानां धारणं प्रीतिवर्धनम् ।
रक्षीघ्नं सुष्ठु चौजस्यं सौभाग्यकरमुत्तमम् ॥ ८२ ॥
सततं सिद्धियन्त्रस्य महौषध्यास्तथैव च ।
रोचनासर्पपादीनां मङ्गल्यानां च धारणम् ॥ ८३ ॥
आयुर्लक्ष्मीकरं रक्षोहरं मङ्गलदं शुचि ।
हिंसादिमयविध्वंसि वशीकरणमुत्तमम् ॥ ८४ ॥
देवगोविप्रवृद्धानां गुरुणां चैव पूजनम् ।
आयुष्यं वृद्धिदं पुण्यमलक्ष्मीकलिलखण्डनम् ॥ ८५ ॥
ततो भोजनवेलायां कुर्यान्मङ्गलदर्शनम् ।
तस्य प्रदक्षिणं नित्यमायुर्लक्ष्मीविवर्धनम् ॥ ८६ ॥
लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽहमः ॥ ८७ ॥
पादुकारोहणं कुर्यात्पूर्वं भोजनतः परम् ।
पादरोगहरं वृष्यं चक्षुष्यं चाऽऽयुषे हितम् ॥ ८८ ॥
क्षरीरे जायते नृणां वाञ्छा नित्यं चतुर्विधा ।
बुभुक्षाऽथ पिपासा च गुपुप्तिः सुरतस्पृहा ॥ ८९ ॥
भोजनेच्छाविघातात्स्यादङ्गमर्दोऽरुचिः श्रमः ।
तन्द्रा लोचनदीर्घल्यं धातुदाहो बलक्षयः ॥ ९० ॥
विघातेन पिपासायाः शोषः कण्ठास्ययोर्मवेत् ।
श्रवणस्यावरोधश्च रक्तशोपो हृदि व्यथा ॥ ९१ ॥
निद्राविघाततो जृम्भा-शिरोलोचनगौरवम् ।
अङ्गमर्दश्च तन्द्रा च स्यादन्नापाक एव च ॥ ९२ ॥

मवेन्मूत्राशयेऽपाने मुष्कयोः श्वयश्रुर्व्यथा ।
 मूत्ररोधः प्रमेहश्च घातकुण्डलिकादयः ॥ ९३ ॥
 वृष्टेराच्छिन्नता शुक्लाश्रमरी शुक्रस्य धारणात् ।
 बुभुक्षितो न योऽश्नाति तस्याऽऽधारेन्धनक्षयात् ॥ ९४ ॥
 क्षामी भवति कायाग्निर्यथा चाग्निर्निरिन्धनः ।

आहारव्यवस्था—

आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः पचति ।
 दोषक्षये च धातून् धातुक्षेप्ये तथा प्राणान् ॥ ९५ ॥
 आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारणः ।
 स्मृत्यायुःशक्तिवर्णोजःसत्त्वशोभाविवर्धनः ॥ ९६ ॥
 याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् ।
 याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्मे बलक्षयः ॥ ९७ ॥
 उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ।
 लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ ९८ ॥
 ज्वरितं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेत्लघु ।
 श्लेष्मक्षये प्रवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ॥ ९९ ॥

अथाऽऽहं चरकः—

सज्वरं विज्वरं वाऽपि मात्रया लघु भोजयेत् ।
 दिनापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्धनेम् ॥ १०० ॥
 आहारं तु रहः कुर्यान्निर्हारमपि सर्वदा ॥ १०१ ॥

निर्हारो मलमूत्रोत्सर्गः ।

उक्तं च—

आहारनिर्हारविहारयोगाः सदैव सद्भिर्दिजने विधेयाः । इति ॥
 रुचिः पाको बलं पुष्टिर्जायते चाऽऽमयक्षयः ।

अथ हेमपात्रम्—

* दोषहृद्दुष्टिदं पृथयं बलौजःशुक्रकान्तिदम् ॥ २ ॥
 यशस्यं निर्विकारं च हैमं भोजनमाजनम् ।

* ग, पुस्तकस्थमिदमर्थम् ।

१ ग, निराहारं च सर्वथा ।

अथ रौप्यम्-

रौप्यं मघति चक्षुष्यं पित्तहृत्कफघातकृत् ॥ ३ ॥

कांस्यपात्रम्-

कांस्यं बुद्धिमत्त्वं रुच्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।

अथ पैत्तलम्-

पित्तघ्नं पातकहृत्क्षयुष्णं कृमिकफमणुत् ॥ ४ ॥

अथ लोहपात्रम्-

आमसे कान्तपात्रे च भोजनं सिद्धिकारकम् ।

शोथपाण्डुहरं बल्यं कामलापहमुत्तमम् ॥ ५ ॥

ताम्रपात्रम्-

ताम्रपात्रं निपिद्धं स्यादामयपदमग्नित् ।

मृन्मयपात्रम्-

शैलजे मृन्मये वाऽपि भोजनं भीतिकेतनम् ॥ ६ ॥

काष्ठपात्रम्-

षाठ्ठुर्द्धवं विशेषेण रुचिदं श्लेष्मकारकम् ।

[* दलपात्रम्-

दाल्यं तु रोचनं वृष्यं दृषणं विषयानजित् ।]

जलपात्रम्-

जलपात्रं तु ताम्रस्य तदभावे सुवः शुभम् ॥ ७ ॥

हेमादीनामम्बुमाजां पात्राणां पूर्ववद्गुणाः ।

क्राचस्फटिकषैडूषपात्रं शीतलमुत्तमम् ॥ ८ ॥

अन्नं ब्रह्मा रसो विष्णुर्मोक्षा देवो महेश्वरः ।

इति संचिन्त्य भुञ्जानं दृष्टिदोषो न बाधते ॥ ९ ॥

या दृष्टिः सर्वमूतानां या च दृष्टिः स्वदोषजा ।

तद्दुष्टदृष्टिनाशाय नारदं संस्मरेत्पुमान् ॥ ११० ॥

अञ्जनागर्मसंभूतं कुमारं ब्रह्मचारिणम् ।

दृष्टिदोषनिवृत्त्यर्थं हनुमन्तं स्मराम्यहम् ॥ ११ ॥

हीनदीनक्षुधातानां ग्रामाद्यागतरोगिणाम् ।
 कुलुटादिशुनां वृद्धिर्भोजने नैव शोमना ॥ १२ ॥
 पितृमातृसुहृद्द्वेषाककृच्छ्रं सर्वहिणाम् ।
 सारसस्य चकोरस्य भोजने वृद्धिरुत्तमा ॥ १३ ॥
 आदौ रसान्समश्रीयात्कहुतिककपायकान् ।
 मध्ये मधुरमन्ते तु स्वाद्वम्ललवणान्मजेत् ॥ १४ ॥
 प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्रीयान्मध्ये तु कठिनं घनम् ।
 अन्ते पुनर्द्रवाशी तु धलारोग्ये न मुञ्चति ॥ १५ ॥
 आदौ द्रवं समश्रीयात्तत्राम्बु न पिवेद्बहु ।
 मध्ये तु कठिने मक्ष्ये यथेष्टं शस्यते जलम् ॥ १६ ॥
 अतिदुताशिताहारो गुणान्दोषान्न विन्दति ।
 भोज्यं शीतमहृद्यं च स्याद्विलम्बितमंशतः ॥ १७ ॥
 अत्युष्णान्नं बलं हन्ति शीतं शुष्कं च दुर्जरम् ।
 अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं युक्तियुक्तं च भोजनम् ॥ १८ ॥
 मन्वस्तीक्ष्णो विषमः समश्च वह्निश्चतुर्विधः पुंसाम् ।
 लघुमन्दे गुरु तीक्ष्णे स्निग्धं विषमे समे समं भोज्यम् ॥ १९ ॥

आदौ सूपाज्यमक्तं सकथिकमुदितं पायसं वाऽथ रम्यं
 पक्वान्नं मध्यवर्शं बहुविधपललं व्यञ्जनान्येन्न भोज्ये ॥
 अन्ते दुग्धं सिताढ्यं शृतमंतुलरसं सांज्ञमत्यन्तमिष्टं
 वृध्यन्नं वा यथेच्छापरिकलितमिदं वैशरीत्या विदध्यात् ॥ १२० ॥

एकं व्यञ्जनमास्वाद्य ततः प्रक्षालयेत्करंम् ।
 पुनरन्यत्प्रमुञ्जीत यथेच्छं नृपतिः सुखम् ॥ २१ ॥
 एवमन्नं हि भुञ्जानः स्वादुत्वं लभते मृशम् ।
 प्राप्नोति महतीं पुष्टिं क्षमशो धरणीपतिः ॥ २२ ॥
 कथां रसालां शृणुयात्समये भोजनस्य हि ।
 तथा हृष्टहृदो मक्ष्ये भवत्येव गुणाधिकम् ॥ २३ ॥
 भुञ्जानो न बहु ब्रूयान्न निन्देदपि किञ्चन ।
 जुगुप्सितकथां नैव शृणुयादपि नो वदेत् ॥ २४ ॥
 यथोक्तं मुद्ग्व मा भैषीः तक्रं सलवणं पिव ।
 तस्योपरि जलं न किञ्चन ॥ २५ ॥

फलान्यादौ समश्रीयाद्वाडिमाधीनि बुद्धिमान् ।
 विना मोचाफलं तद्वद्वर्जनीया च कर्कटी ॥ २६ ॥
 यद्रीषीजशालूककन्देक्षुप्रमृतीनि च ।
 पूर्वं भोज्यानि मिषजा न तु मुक्ते कदाचन ॥ २७ ॥
 गुरु पिष्टमयं द्रव्यं तण्डुलान्पृथुकादिकान् ।
 न जातु मुक्तवान्खादेन्मात्रां खादेद्बुभुक्षितः ॥ २८ ॥
 कुक्षेर्मागद्वयं भोज्यैरङ्घ्रिरेकं प्रपूरयेत् ।
 यायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥ २९ ॥
 ध्वाङ्क्षः स्वरान्विकुरतेऽत्र पिकात्मजश्च
 बभ्रुः शिखण्डितनयश्च मवेद्विहृष्टः ।
 क्रोश्रः प्रदुष्यति विरीति च ताम्रचूडः
 छर्दिः शुकः प्रकुरुते विलपन्ति कीराः ॥ ३० ॥
 हंसाः स्खलन्ति गतिषु प्रसभं चकोरो
 धत्ते विरक्तिमचिरेण विलोक्य वृष्ट्या ।
 अन्नाद्विषेण कलितादत एव तेभ्यो
 घृत्वाऽल्पमन्नमथ पात्रगतात्ततोऽद्यात् ॥ ३१ ॥

[* अथ विषयुक्तम्—

मक्तं पर्युषितोपमं विषयुतं सूपो हरित्फेनिलो
 मांसं नीरसनीलराजिरुगिति व्याशुष्यति व्यञ्जनम् ।
 क्षीराद्यं तु पिशङ्गपीत+ऋषुष्यं विगन्ध्यं वरं
 ध्यामं मण्डलि चान्यदेवमुदितं वैरस्यवैवर्ण्ययुक् ॥

एवं विषयुक्तम् ।]

अन्यच्छुष्कान्नादिफलजलताम्बूलादि-

रसेनान्नस्य रसना प्रथमेनोपतर्पिता ।

न तथा स्वाद्माप्नोति सेव्यमम्मस्ततो मुहुः ॥ ३३ ॥

अत्यम्बुपानान्न विषयतेऽन्नं निरम्बुपानाच्च स एव दोषः ।

तस्मान्नरी वह्निविघर्धनाय मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदमूरि ॥ ३४ ॥

* धनुर्विद्वान्तर्गतो ग्रन्थो ग. पुस्तकस्थः । + धनुर्विद्वान्तर्गतो ग्रन्थो ग. पुस्तकस्थः

मुक्तस्याऽऽदौ जलं पीतं काश्यमन्वाग्निदोषकृत् ।
 मध्येऽग्निदीपनं श्रेष्ठगन्ते स्थौल्यकफप्रदम् ॥ ३५ ॥
 तृपितस्तु न चाश्नीयात्क्षुधितो न पिबेज्जलम् ।
 तृपितस्तु मवेद्गुल्मी क्षुधितश्च जलोदरी ॥ ३६ ॥
 आचम्य जलयुक्ताभ्यां पाणिभ्यां चक्षुषी स्पृशेत् ।
 मुक्त्वा पाणितलं पृष्ट्वा चक्षुषोर्यादि दीयते ॥ ३७ ॥
 अचिरेणैव तद्द्वारि तिमिराणि व्यपोहति ।
 शर्यातिं च सुकन्यां च च्यवनं शक्रमश्विनौ ॥ ३८ ॥
 भोजनान्ते स्मरन्नक्षणोरङ्गुलाग्राम्बु निक्षिपेत् ।
 ततस्तु संस्मरेन्नित्यमगस्त्यादीन्मुनीन्स्पृशन् ॥
 जठरं तेन तस्याऽऽशु मुक्तं पचति देहिनः ॥ ३९ ॥
 अगस्तिं कुम्भकर्णं च शनिं च बडवानलम् ।
 आहारपरिपाकार्थं स्मरामि च वृकोदरम् ॥ ४० ॥
 मुक्तवानुपसेवेत तेनान्नं साधु तिष्ठति ।
 अङ्गारकमगस्तिं च पावकं सूर्यमश्विनौ ॥ ४१ ॥
 यश्चेतान्संस्मरेन्नित्यं मुक्तं तस्याऽऽशु जीर्यति ।
 ततः संशीलयेन्मर्त्यस्ताम्बूलममृतोपमम् ॥ ४२ ॥
 ताम्बूलपत्रं तीक्ष्णोष्णं रोचनं तुवरं सरम् ।
 तिक्तं च पाचनं कामरक्तपित्तकरं लघु ॥ ४३ ॥
 वश्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम् ।
 पूगं स्यात्कफपित्तघ्नं तत्तु स्वित्तं त्रिदोषनुत् ॥ ४४ ॥
 सरसं गुर्धामिष्यन्दि तद्दृशं वह्निनाशनम् ।
 खदिरः कफपित्तघ्नश्चूर्णं वातबलासनुत् ॥ ४५ ॥
 संयोगतो दोषहरं सौमनस्यं करोति च ।
 मुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकम् ॥ ४६ ॥
 ममाते पूगमधिकं मध्याह्ने खदिरं तथा ।
 निशायां तु तथा चूर्णं ताम्बूलं मक्षयेत्सदा ॥ ४७ ॥
 चात्युच्चैर्नातिनीचैश्च पर्णानां दशकं वरम् ।
 अर्धपूगं तखदिररक्तिकं योग्यचूर्णयुक् ॥ ४८ ॥
 एतत्ताम्बूलमुचितं कामद्वृत्त्याचनं सरम् ।
 पर्णाधिक्यात्पित्तकरं पूगाधिक्यात्कफप्रदम् ॥ ४९ ॥

शुक्रहृत्खविराधिकवात्तस्मात्तदुचितं वरम् ।
 आयुरग्रे पशो मूले लक्ष्मीर्मध्ये व्यवस्थिता ॥ ४९ ॥
 तस्मादग्रं तथा मूलं मध्यं चास्य विपर्जयेत् ।
 पर्णमूले मधेद्याधिः पर्णाग्रे चाऽऽयुषः क्षयः ॥
 चूर्णपर्णं हरेत्लक्ष्मीः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥ ५० ॥

ताम्बूलगुणाः—

ताम्बूलं कटु तिक्तमुष्णमधुरं क्षार कपायान्वितं
 वातघ्नं कृमिनाशनं कफहरं दुर्गन्धिनिर्नाशनम् ।
 यक्त्रस्याऽऽमरणं विशुद्धिकरणं कामाग्निसंक्षीपनं
 ताम्बूलस्य सखे त्रयोदश गुणाः स्वर्गेऽपि ते दुर्लभाः ॥ ५१ ॥

निषेधः—

न नेत्रकोपे न च रक्तपित्ते क्षते न घाते न विषे न शोपे ।
 मदात्पये नापि न मोहमूर्च्छाश्वासेषु ताम्बूलमुशन्ति वैद्याः ॥ ५२ ॥
 आदौ विषोपमं पीतं द्वितीयं भेदि दुर्जरम् ।
 तृतीयादि तु पातर्धं सुधातुल्यं रसायनम् ॥ ५३ ॥
 शयनं चाऽऽसनं चाति न मजेन्न द्रवादिकम् ।
 नाग्न्यातपो न पुथनं न यानं नापि वाहनम् ॥ ५४ ॥
 व्यायामं च द्यवायं च धावनं मारमेव च ।
 युद्धं गीतं च पाठं च मुहूर्तं मुक्तवास्त्यजेत् ॥ ५५ ॥
 मुक्त्वा शतपदं गच्छेच्छतपद्या तु जायते ।
 अन्नसंघातशीथिल्यं ग्रीवाजानुकटीगुसम् ॥ ५६ ॥
 मुक्त्वोपविशतस्तुन्दं शयानस्य घलं भवेत् ।
 आयुश्चङ्क्रममाणस्य मृत्युर्धावति धायतः ॥ ५७ ॥
 वामदिशायामनलो नाभ्यूर्ध्वस्थित इतो बलवान् ।
 तस्मात्तु वामपार्श्वे शयीत मुक्तप्रपाकार्थम् ॥ ५८ ॥

मतान्तरम्—

मनागुत्तानशायी स्याद्भुक्त्वा दक्षिणशाव्यपि ॥ ५९ ॥
 वागशायी ततोऽन्नस्य शीथिल्यं स्थैर्यपङ्क्तिने* ॥ (?)

* "श्रायान्त्यो समुत्तानस्तान् द्विः पार्श्वे तु दक्षिणे । ततस्तद्विगुणान्वाभे पश्चात्स्वप्यायथा-
 सुरवम् । भोजनकुहलात् । इतीर्य टिप्पनी स्थैर्यपङ्क्तिन इत्यम क. पुस्तके ।

खट्वातूल्यादिगुणाः—

त्रिदोषशमनी खट्वा तूली घातकफापहा ॥ १६० ॥
 भूशय्या घृहणी वृष्या काष्ठशय्या तु घातला ।
 भूशय्याशयनं हृद्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम् ॥ ६१ ॥
 श्रमानिलहरं वृष्यं कफवातश्रमापहम् ।
 प्रवातं रौक्ष्यवैषण्यसुखकृद्दाहपित्तनुत् ॥ ६२ ॥
 स्वेदमूर्च्छापिपासाघ्नमंप्रवातमतोऽन्यथा ।
 सुखं प्रवातं सेवेत ग्रीष्मे शरदि वा तथा ॥ ६३ ॥
 निर्वातमायुषे सेव्यमारोग्याय सुखाय च ।

पूर्वादिवातगुणाः—

पूर्वानिलो गुरुश्चोष्णः स्निग्धः पित्तास्रघ्नकः ॥ ६४ ॥
 विदाही घातलः श्रान्तकफशोषवर्ता हितः ।
 स्वादुः पटुरभिष्यन्वी त्वग्दोषार्तो विपकिमीन् ॥ ६५ ॥
 संनिपातं ञ्वरं श्वासमामवातं च कोपयेत् ।
 दक्षिणः पवनः स्वादुः पित्तरक्तहरो लघुः ॥ ६६ ॥
 धीर्येण शीतलो बल्यश्चक्षुष्यो न तु घातलः ।
 पश्चिमः पवनस्तीक्ष्णः शोषणो बलहृद्घुः ॥ ६७ ॥
 भेदःपित्तकफध्वंसी प्रमञ्जनविवर्धनः ।
 उत्तरो मारुतः शीतः स्निग्धो दोषप्रकोपकृत् ॥ ६८ ॥
 क्लेदनः प्रकृतिस्थानां बलदो मधुरो सुदुः ।
 ऐशानः कट्टुराग्नेयो रूक्षो दाहकरो मतः ॥ ६९ ॥
 नेर्क्ततोऽतिप्रदाही स्यात्तित्तो वायव्य उच्यते ।

व्यजनगुणाः—

व्यजनस्यानिलस्तृष्णास्वेदमूर्च्छाश्रमापहः ॥ ७० ॥
 तालवृन्तमवो घातस्त्रिदोषशमनो मतः ।
 वंशजव्यजनश्चोष्णो रक्तपित्तप्रकोपनः ॥ ७१ ॥
 चासरो वस्त्रजातश्च मायुरो वेत्रजस्तथा ।
 एते दोषजितो वाताः स्निग्धा हृद्याः सुपूजिताः ॥ ७२ ॥
 दिवा स्वापं न कुर्वीत यतोऽसौ स्यात्कफावहः ।
 ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवा स्वप्नो निषिध्यते ॥ ७३ ॥

उचितो हि दिवास्वप्नो निरपं येषां शरीरिणाम् ।
 घातादयः प्रकुप्यन्ति तेषामस्वपतां विषां ॥ ७४ ॥
 व्यापामप्रमवाध्यवाहनरतान्कान्तानतीसारिणः
 शूलश्वासयतस्तूपापरिगतान्हिक्कामरुषीष्ठितान् ॥
 क्षीणान्क्षीणरुफाञ्जिशून्यमदहतान्वृद्धावसाजीर्णिनो
 रात्री जागरितान्नराञ्जिरशानान्कामं दिवा स्यापयेत् ॥ ७५ ॥
 दिवा वा यदि वा रात्री निद्रा सारणीकृता न येः ।
 तेषां स्यापवतां दोषो जाग्रतां चोपजायते ॥ ७६ ॥
 भोजनानन्तरं निद्रा घातघ्नी कफपुष्टिकृत् ।
 शयनं पित्तनाशाय घातनाशाय मर्दनम् ॥ ७७ ॥
 धमनं कफनाशाय ज्वरनाशाय लघ्नम् ।
 आयुःक्षयमयाद्विद्वान्नाहि सेधेत कामिनीम् ॥ ७८ ॥
 अवशो यदि सेधेत तदा ग्रीष्मवसन्तयोः ।
 आस्या स्थूलपारुचिश्लेष्मसीकुमार्यसुखप्रदा ॥ ७९ ॥
 अध्वा घर्णश्लेष्ममेदःसौकुमार्यविनाशनः ।
 यस्य चङ्कमणं नास्ति तस्य स्यादङ्गपीडनम् ॥ ८० ॥
 तदायुर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनम् ।
 उष्णीषं कचिकृत्केश्यं रजोघातकफापहम् ॥ ८१ ॥
 लघु तच्छस्यते यस्माद्गुरु पित्ताक्षिरोगकृत् ।
 उपानद्धारणं नेत्र्यमायुष्यं पादरोगजित् ॥ ८२ ॥
 सुखप्रचारमोजस्यं सदा वृष्यमुदीरितम् ।
 पादाभ्यामनुपानञ्चयां सदा चङ्कमणं नृणाम् ॥ ८३ ॥
 अनारोग्यमनायुष्यमिन्द्रियघ्नमहृष्टिदम् ।
 छत्रसंधारणं वर्षातपवातरजोहरम् ॥ ८४ ॥
 श्रमघ्नं हितमक्ष्णोश्च मङ्गल्यमपि कीर्तितम् ।
 सत्त्वोत्साहबलस्थैर्यशौर्यधैर्यविवर्धनम् ॥ ८५ ॥
 अवष्टम्भकरं चापि मयघ्नं दण्डधारणम् ।
 ऊर्ध्वाच्छावनसंयुक्ता शिबिका सर्वबलमा ॥ ८६ ॥
 आस्या गुणकरी ज्ञेया दोषघ्नी च यशस्करी ।
 घातश्लेष्मगदातानामहिता भ्रमकृत्तरिः ॥ ८७ ॥
 पित्तानिलकरो हस्ती लक्ष्म्यायुःपुष्टिवर्धनः ।
 घोटकारोहणं घातपित्ताग्निभ्रमकृन्मतम् ॥ ८८ ॥

कफमेदोवर्णहरं हितं तद्धलिनां परम् ।
 आतपः स्वेदमूर्च्छासृक्पित्ततृष्णाक्लमभ्रमान् ॥ ८९ ॥
 दाहं विवर्णतां कुर्यादेताञ्छाया व्यपोहति ।
 वृष्टिर्वृष्या हिमा बल्या निद्रालस्यविधापिनी ॥ ९० ॥
 मयावहा मोहसम्पक्कफवातरुजाकरी ।
 अग्निर्वातकफस्तम्भशीतवेपथुनाशनः ॥ ९१ ॥
 आमामिष्यन्दशमनो रक्तपित्तप्रकोपनः ।
 धूमः पित्तानिलौ कुर्यात्सद्यः श्लेष्मकरश्च सः ॥ ९२ ॥
 सतताध्ययनं वादः परतश्चावलोकनम् ।
 सद्विद्याऽऽचारसेवा च बुद्धिर्मध्यकरी शुभा ॥ ९३ ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां दिनचर्याकथनं नाम सप्तदशस्तरङ्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशस्तरङ्गः ।

अथ रात्रिचर्या—

चत्वारीमानि कर्माणि संध्यायां वर्जयेद्बुधः ।
 आहारं मैथुनं निद्रां पठनं च तुरीयकम् ॥ १ ॥
 आहाराज्जायते व्याधिर्गर्भो रौद्रश्च मैथुनात् ।
 निद्राया जायतेऽलक्ष्मीः पठनादायुषः क्षयः ॥ २ ॥
 ज्योत्स्ना शीता स्मरानन्दप्रदा तृदपित्तदाहजित् ।
 ततो हीनगुणः कुर्याद्वश्यायः कफानिलौ ॥ ३ ॥
 तमो मयावहं मोहकफपित्तक्लमप्रदम् ।
 घालिनो मनसो रोधात्क्रोधाद्वा ब्रह्मचर्यतः ॥ ४ ॥
 नारीणां रतजत्वात्तु क्षीणं शुक्रं भवेन्नृणाम् ।
 दौर्बल्यं मुखशोषश्च पाण्डुत्वं सदनं भ्रमः ॥ ५ ॥
 क्लेश्यं शुक्रविसर्गश्च क्षीणशुक्रस्य लक्षणम् ।
 अव्यवायान्मेहमेदोवृद्धिः शिथिलता तनोः ॥ ६ ॥
 सेवनं योपितां कुर्याद्बुधो बुद्ध्वा रतिक्रमम् ।
 घाला योग्याऽधिरूढा च अनुरागाधिमावनात् ॥ ७ ॥

घालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश ।

द्वात्रिंशद्वर्षपर्यन्तं तरुणी तदनन्तरम् ॥ ८ ॥

पञ्चाशद्वर्षपर्यन्तमधिरूढा ततः परम् ।

वृद्धा तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्सववर्जिता ॥ ९ ॥

निदाघशरदोर्वाला हिता विषयिणे भवेत् ।

हेमन्ते शिशिरे योग्या प्रौढा वर्षावसन्तयोः ॥ १० ॥

नित्यं वा सेव्यमाना हि बाला वर्धयते बलम् ।

क्षयं नयति योग्या स्त्री प्रौढा जनयते जराम् ॥ ११ ॥

सद्यो मांसं नवं चान्नं बाला स्त्री क्षीरमोजनम् ।

घृतमुष्णोदकघ्नानं सद्यः प्राणकराणि पद ॥ १२ ॥

पूतिमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ।

प्रमाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि पद ॥ १३ ॥

वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात् ।

वयोधिकां स्त्रियं गत्वा तरुणः स्थविरायते ॥ १४ ॥

देशविशेषजातस्त्रीस्वभावः—

रूक्षाङ्गी बहुमोजनी चलमतिर्गीतप्रिया घातला

शैलाम्मोनिधिपार्श्वदेशवनिता प्रायो भवेद्दीदृशी ।

वर्षायां कुसुमागमे च बहुशः सेव्या परं प्रीतिदा

गुर्वी हारसुगन्धिमाल्यवसना स्निग्धाऽङ्गरागादितः ॥ १५ ॥

व्यक्तग्रन्थिरहर्निशं च सकले गात्रे बहन्त्युष्णता-

मम्मोजप्रसवारुणोत्तमकला शीताऽनिलप्रेयसी ।

सौराष्ट्र्यङ्गकलिङ्गसिन्धुयुवतिः कामं भवेत्पित्तला

हेमन्ते शिशिरे नरैरनुदिनं सेव्या यथा काङ्क्षया ॥ १६ ॥

ज्ञेया कोकिलकाकली मृदुरवा नन्दैपिणी शीतला

निद्रालुश्च शिरीषकोमलतनुः स्निग्धाननां श्लेष्मला ।

बङ्गस्त्री हठकामरूपतरुणी सुस्निग्धकेशी भवे-

द्वन्त्वव्या शरदि प्रदिष्टमदना ग्रीष्मेऽपि पुंभिर्वरैः ॥ १७ ॥

सेवेत कामतः कामं तृप्तो वाजीकृतां हिमे ।

प्रकामं तु निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे ॥ १८ ॥

* 'प्राणशब्दः शक्तिबलवाचको न तु जीववाचकः' इयं टिप्पणी क पुस्तकस्या ।

१ क. 'दुमालिनी बलयती गीत' । २ ग. गुर्वाहा । ३ क. 'वेच्छीतला' । ४ क. 'ना कोमला ।

५ क. 'मृदुरवमना' । ६ ग. 'कामिनी कामं बल्य वाजीकृतो हि' ।

दिनमर्यादामाह—

अपहाह्वसन्तशरदोः पक्षाद्वृष्टिनिदाघयोः ।

शीते रात्रौ दिवा ग्रीष्मे वसन्ते तु दिवा निशि ॥ १९ ॥

वर्षासु जलदध्वाने शरत्सु सरसः स्मरः ।

रजस्वला व्याधिमती विशेषाद्योनिरोगिणी ॥ २० ॥

षयोधिका च निष्कामा मलिना गर्भिणी तथा ।

एतासां संगमात्माहुर्वैगुण्यानि बहूनि च ॥ २१ ॥

गर्भिणी सप्तमान्मासादुपरिष्टान्निषिध्यते ।

संप्राप्ते त्वष्टमे मासि मैथुनं परिवर्जयेत् ॥ २२ ॥

[* यदि गच्छति दुर्मेधाः काममोहाच्च यो जनः ।

अन्धो मूकोऽथ बधिरो जायते कुब्ज एव च ॥ २३ ॥]

निषेधः—

अत्याशितोऽधृतिः क्षुद्धान्व्यथिताङ्गः पिपासितः ।

बालो वृद्धोऽन्यवेगार्तस्त्यजेद्दोगी च मैथुनम् ॥ २३ ॥

शूलकासज्वरश्वासकार्ष्यपाण्डूवामयक्षयाः ।

अतिव्यवायाज्जापन्ते रोगाश्चाऽऽक्षेपकादपः ॥ २४ ॥

आयुष्मन्तो मन्दजरावपुर्वर्णबलान्विताः ।

स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयुताः ॥ २५ ॥

स्नानं सशर्करं क्षीरं रसा मक्ष्याश्च गौडिकाः ।

व्यजनं स्वप्नसेवा च व्यवायान्ते हिताः सदा ॥ २६ ॥

रात्रौ जागरणं रूक्षं कफदोषविघातिजित् ।

निद्राऽनुसेविता काले धातुसाम्यमतन्द्रताम् ॥ २७ ॥

पुष्टिवर्णबलोत्साहदीप्तबह्वीन्करोति च ॥ २८ ॥

सवितुरुदयकाले प्रसृतीः सलिलस्य पिबेदष्टौ ।

रोगजरापरिमुक्तो जीवेद्द्वर्षशतं साग्रम् ॥ २९ ॥

अस्य जलपानस्योपक्रमकालो रात्रेश्चतुर्थप्रहरप्रवेशः ।

तथा च भोजः—

पिबति पर्युपितं जलमन्वहं तिमिरवांश्चरमप्रहरे निशः ।

यदि तदा लभते स तु गारुडीं वृशमपास्तसमस्तगदो नरः ॥३०॥

एतज्जलपानकालमयांवा सूर्योदयातिसंनिहितः प्राक्तालः ।

तथा च ग्रन्थान्तरे-

अम्मसः प्रसृतीरष्टौ रवावनुदिते पिबेत् ।

नयनागमलं प्राप्य जीवेद्दुर्घशतं नरः ॥ ३१ ॥

सलिलस्यात्र पर्युपितस्य ग्रहणं भोजवचनानुसारतः ।

विगतघननिशीथे प्रातरुत्थाप नित्यं

पिबति खलु नरो यो घ्राणरन्ध्रेण धारि ।

स भवति मतिपूर्णश्चक्षुषा ताक्षर्यतुल्यो

बलिपलितविहीनः सर्वरोगैर्धिमुक्तः ॥ ३२ ॥

निशीथोऽत्र निशान्धकारः । गात्राप्रसृतित्रयम् ।

उक्तं च भोजेन-

‘ प्रसृतित्रयमम्मसः पिबेन्मनुजो नासिकया समाहितः ’ ॥ इति ।

चेहे पीते क्षतेऽशुद्धावाध्माते स्तिमितोदरे ।

हिकायां कफघातोत्थे व्याधौ तद्धारि धारयेत् ॥ ३३ ॥

इति रात्रिचर्यागुणाः ।

इति योगतरङ्गिण्यां रात्रिचर्या नामाष्टादशस्तरङ्गः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशस्तरङ्गः ।

अथ द्रव्यरसविपाकादिवर्णनम्-

द्रव्यमेव रसादीनां श्रेष्ठं ते हि तदाश्रयाः ।

पञ्चमूलात्मकं तच्च क्षामधिष्ठाय जायते ॥ १ ॥

अम्मोयोन्यग्निपवननमसां समवापतः ।

तन्निर्वृत्तिर्विशेषश्च व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ २ ॥

तस्मान्नैकरसं द्रव्यं भूतसंघातसंभवात् ।

द्रव्ये रसो गुणो वीर्यं विपाकः शक्तिरेव च ॥ ३ ॥

संबन्धेन क्रमादेताः पञ्चावस्थाः प्रकीर्तिताः ।

क्वचिद्रसा गुणाः क्वापि वीर्यं पाकः क्वचित्क्वचित् ॥ ४ ॥

कचित्प्रभावः स्वं कर्म द्रव्यस्थो विदधाति हि ।
रसाः स्वाद्मल्लवणतिकोषणकपायकाः ॥ ५ ॥
पद्द्रव्यमाश्रितास्ते तु यथापूर्वं गुणावहाः ।

मधुरगुणाः—

रसो हि मधुरः शीतो धातुस्तन्यबलप्रदः ॥ ६ ॥
चक्षुष्यो वातपित्तघ्नः कुर्यात्स्थौल्यमलक्रिमीन् ।
घालवृद्धक्षतक्षीणवर्णकेशेन्द्रियौजसाम् ॥ ७ ॥
प्रशस्तो बृंहणः कण्ठ्यो गुरुः संघातकृन्मतः ।
सोऽतियुक्तो ज्वरश्वासगलगण्डांबुर्दक्रिमीन् ॥ ८ ॥
स्थौल्याग्निमान्द्यमेहांश्च कुर्यान्मेदः कफामयान् ।

अथाम्लरसः—

रसोऽम्लः पाचनो रुच्यः पित्तश्लेष्मप्रदो लघुः ॥ ९ ॥
लेखनोष्णो बहिः शीतः क्लेदनः पवनापहः ।
स्निग्धस्तीक्ष्णरसः शुकविबन्धानाहृद्विहा ॥ १० ॥
हर्षणो रोमदन्तानामक्षिभ्रुवनिकोचनः ।
सोऽतियुक्तो भ्रमं कुर्यात्तृड्वाहतिमिरज्वरान् ॥ ११ ॥
कण्डूपाण्डुत्ववीसर्पस्फोटविस्फोटकुष्ठकृत् ।

लवणरसः—

लवणः शोधनो रुच्यः पाचनः कफपित्तदः ॥ १२ ॥
पुंस्त्ववातहरः कायशैथिल्यमृदुताकरः ।
बलघ्न आस्यजलदः कपोलगलदाहकृत् ॥ १३ ॥
सोऽतियुक्तोऽक्षिपाकास्रपित्तकोपक्षतादिकृत् ।
बलीपलितखालित्यकुष्ठवीसर्पतृट्प्रदः ॥ १४ ॥

अथ तिक्तः—

तिक्तः शीतस्तृपामूर्च्छाज्वरपित्तकफाक्षयेत् ।
कृमिकुष्ठविषक्लेददाहरक्तकफापहः ॥ १५ ॥
रुच्यः स्वयमरोचिष्णुः कण्ठस्तन्यास्थशोधनः ।
यातलोऽग्निकरो नासाशोषणो रुचको लघुः ॥ १६ ॥
सोऽतियुक्तः शिरःशूलमन्यास्तम्भश्रमार्तिकृत् ।
कम्पमूर्च्छातृपाकारी बलशुकक्षयप्रदः ॥ १७ ॥

कटुरसः-

कटुकः पित्तलः श्लेष्मकृमिकण्डूयिपापहः ।
 आमोयो घातलः स्तम्भमेवस्थौल्पहरो लघुः ॥ १८ ॥
 अध्रुवो नासिकाक्षस्य जिह्वाग्रे द्विजकोपतः ।
 वीपनः पाचनो रुच्यो नासिकाशोषणः परः ॥ १९ ॥
 क्लेबमेदोयसामज्जशकृन्मूत्रोपशोषणः ।
 स्रोतःप्रकाशको रुच्यो मेध्यो वर्यो विषृष्टिकृत् ॥ २० ॥
 सोऽतियुक्तो त्रमास्योष्ठतालुशोषातिदाहवः ।
 कण्ठादिपीडामूर्च्छातृद्रकम्पवा बलशुकहृत् ॥ २१ ॥

कपायः-

कपायो रोपणो ग्राही शोषणो घातकोपनः ।
 कफशोणितपित्तघ्ना रुक्षः शीतो गुरुर्मतः ॥ २२ ॥
 त्वक्प्रसादन आमस्य स्तम्भनः परमो मतः ।
 जिह्वाजाड्यकरः कण्ठस्रोतसां च विबन्धकृत् ॥ २३ ॥
 सोऽतियुक्तो महाध्मानहृत्पीडाक्षेपणादिकृत् ।

अथ गुणाः-

लघुगुरुस्तथा क्षिग्धो रुक्षस्तीक्ष्ण इति क्रमात् ॥ २४ ॥
 नमोभूयारिघातानां बह्वेश्वेते गुणा मताः ।

अथ गुणागुणाः-

लघु पथ्यं परं प्राक्तं कफघ्नं शीघ्रपाकि च ॥ २५ ॥
 गुरु घातहरं पुष्टिश्लेष्मकृच्चिरपाकि च ।
 क्षिग्धं कफकरं घातहरं वृष्यं बलावहम् ॥ २६ ॥
 रुक्षं परं कफहरं समीरणकरं वरम् ।
 तीक्ष्णं पित्तकरं प्रायो लेखनं कफघातहृत् ॥ २७ ॥

अथ वीर्यम्-

वीर्यमुष्णं तथा शीतं प्रायशो द्रव्यसंयुतम् ।
 यत्सर्वमग्नीषोमीयं वृश्यते भुवनत्रयम् ॥ २८ ॥

अथैतद्गुणाः—

उष्णं घातकफध्वंसि पित्तं तु तनुतेतराम् ।
शीतं घातकफातङ्कान्कुरुते पित्तहृत्परम् ॥ २९ ॥

अथ विपाकः—

मिष्टः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः ।
कटुतिक्तकषायार्णां पाकः स्यात्प्रायशः कटुः ॥ ३० ॥

अथ विपाकगुणाः—

श्लेष्मकृन्मधुरः पाको वातपित्तहरो मतः ।
अम्लस्तु कुरुते पित्तं वातश्लेष्मगदापहः ॥ ३१ ॥
कटुः करोति पवनं कफपित्तं च नाशयेत् ।

अथ प्रभावः—

प्रभावस्तु यथा धात्री लकुचस्य रसादिभिः ॥ ३२ ॥
समाऽपि कुरुते दोषत्रितयस्य विनाशनम् ।
क्वचित्तु केवलं द्रव्यं कर्म कुर्यात्प्रभावतः ॥ ३३ ॥
ज्वरं हन्ति शिखाबद्धा सहदेवीजटा यथा ।

अथ विशेषमाह—

मधुरं श्लेष्मलं सर्वमृते शालेः पुरातनात् ॥ ३४ ॥
मुद्गाद्गोधूमतः क्षौद्रात्सिताया जाङ्गलामिषात् ।
अम्लः पित्तकरः प्रायो विना धात्रीं च दाडिमीम् ॥ ३५ ॥
लवणं प्रायशो द्वेषि नेत्रयोः सैन्धवं विना ।
प्रायः कटुस्तथा तिक्तमवृष्यं वातकोपनम् ॥ ३६ ॥
शुण्ठीकृष्णारसोनानि पटोलममृतां विना ।
प्रायशस्तम्मनं प्रोक्तं कषायमभयां विना ॥ ३७ ॥
सामान्येनात्र निर्दिष्टा गुणाः पद्मसंसंभवाः ।
रसानां योगतोऽपि स्यादन्य एव गुणोदयः ॥ ३८ ॥

रसभेदा यथा—

संयोगाः सप्तपञ्चाशत्कल्पना तु त्रिपट्टिधा ।
रसानां यौगिकत्वेन यथास्थूलमुदाहृताः ॥ ३९ ॥
एकैकहीनास्तान्पञ्च दश यान्ति रसा द्विके ।
त्रिके स्वादुर्दशाम्लः पटु त्रीन्पटुस्तिक्त एककम् ॥ ४० ॥

चतुष्के तु दश स्यादुद्यतुरोऽन्तः पट्टः सकृत् ।

पञ्चकेष्वेकमेवाम्बु मधुरः पञ्च सेवते ॥ ४१ ॥

द्वयमेकं पट्टास्याद्वयसंपुक्ताश्च पट्टरसाः ॥ ४२ ॥

पट्टपञ्चकाः पट्टश्च पृष्यप्रसाः स्पृश्यतुर्द्विकौ पञ्चदशमकारौ ।

मेदायिका विंशतिरेकमेव द्वयं पट्टास्याद्वयमिति त्रिपट्टिः ॥ ४३ ॥

ते रसानुरसतो रसमेदास्यास्तम्बपरिजल्यनया च ।

संभवन्ति गणनां समतीता दोषभेषजपञ्चादुपयोग्याः ॥ ४४ ॥

अथ रसोत्पत्तिहेतुभूतानि-

क्षमाग्नीप्रिह्राम्बुतेजःसयाप्यग्न्यनिष्ठगोनिष्ठैः ।

द्वपोत्सृजैः क्षमाद्भूतमधुरादिरसोद्भवः ॥ ४५ ॥

इति योगनरक्षिण्यां द्रव्यरसविपाकादिर्णने नामैकोनविंशत्यंशः ॥ १९ ॥

४५ विंशत्यंशः ।

अथ जलगुणगुणकथनम् ।

द्विधं भौममिति प्रोक्तं पानीयं द्विविधं बुधैः ।

द्विधं चतुर्धा गदितं तीपारं हिमजं तथा ॥ १ ॥

धारार्जं करकाजातमिति धारं पुनर्द्विधा ।

गाढं समुद्रजं चेति गाढं श्रेष्ठतमं तयोः ॥ २ ॥

आकाशगद्गनासंभूतं जलमादाय दिग्गजाः ।

मेघरन्तरिता वृष्टिं कुर्वन्तीति सतां वचः ॥ ३ ॥

युक्त्याऽन्तरिक्षे विधृतं न स्पृष्टं क्षितिमण्डलम् ।

स्थापयेन्मृन्मये पात्रे राजते हेमजेऽथ वा ॥ ४ ॥

शाल्यन्नं येन संसिक्तं विकृतिं नैव गच्छति ।

तद्गाढं सर्वदोषघ्नं ज्ञेयं सामुद्रमन्यथा ॥ ५ ॥

आश्विने मासि सामुद्रं गुणैर्गाढमिवाऽऽदिशेत् ।

अथ सामान्यवारिगुणाः-

पानीयं शीतलं हृद्यं हन्ति पित्तं विषं कृमीन् ॥ ६ ॥

दाहाजीर्णश्रमच्छर्दिमदमूर्छामदात्ययान् ।
 तुण्मोहमेदोमेर्हाश्च मोहपाण्डुगलामयान् ।
 तन्द्राक्लमभ्रमालंस्यारुचीश्च बलकृत्परम् ॥ ७ ॥
 पानीयं श्रमनाशनं कुमहरं मूर्छापिपासापहं
 तन्द्रास्वप्नविनाशनं बलकरं स्याज्जीवनं तर्पणम् ।
 हृद्यं गुप्तरसं ह्यजीर्णशमनं चैकान्तपथ्यं परं
 शीतं दिव्यसुतोपमं रसगणानां कारणं छर्दिहृत् ॥ ८ ॥

अथ सामान्यदिव्यवारिगुणाः—

दिव्यं त्वनिर्देश्यरसं जीवनं तर्पणं लघु ।
 रसायनं नृपामूर्छातन्द्रादाहक्लमापहम् ॥ ९ ॥
 सदा सौम्यगुणं बल्यं मदमिद्रान्निदोपहृत् ।
 आश्वसं जननं ह्लादि श्रमघ्नमतिबुद्धिदम् ॥ १० ॥

अथ तौषारम्—

अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्नेरापः समुत्थिताः ।
 धूमावपर्वनिर्मुक्तास्तुपाराख्यास्तु ताः स्मृताः ॥ ११ ॥
 अपथ्याः प्राणिनां प्रायो मूरुहाणां तु ता हिताः ।
 तौषारं वातलं शीतं रुक्षं पित्तकफापहम् ।
 गलगण्डरुगाभ्रानकण्डूकृत्तृत्तिकारकम् ॥ १३ ॥

अथ हिमजलम्—

हिमवच्छिखरादिभ्यो द्रवीभूयामिवर्षति ।
 हिमं यदम्भस्तद्धैमं प्रवदन्ति भिषग्वराः ॥ १४ ॥
 हैमं गुरुतरं शीतं पित्तनुद्घातघर्धनम् ।
 तर्पणं ह्लादि बलकृद्पथ्यं वातरोगिणाम् ॥ १५ ॥

अथ धाराजलम्—

धारं मूमावपतितं दिव्यं तत्सर्वदोषनुत् ।
 पथ्यं विशेषात्कर्णाक्षिनासारोगवतां नृणाम् ॥ १६ ॥

अथ करकाजलम्-

करकाजं जलं रुक्षं शिशिरं गुरु घातलम् ।
विशधं कफकृद्दल्यं पित्तघ्नममदार्तिजित् ॥ १७ ॥

अथ भौमलक्षणगुणागुणाः-

दिव्यं तु भूमिपतितं मौममित्यभिधीयते ।
मौमं त्वनेकधा तोयं नादेयाद्विभिमेदतः ॥ १८ ॥
विष्यामावे तु तत्पेयं विचार्य च गुणागुणान् ।

अथ सामान्यनदीजलगुणागुणाः-

नादेयं क्षीपनं रुक्षं घातलं लघुलेखनम् ॥ १९ ॥
पित्तघ्नं नातिकफकृत्पुष्टिकृद्दलवर्धनम् ।

अथ विशेषः-

नद्यः शीघ्रवहा लघ्व्यः सर्वा याश्चामलोदकाः ॥ २० ॥
मन्दगाः कलुषा गुर्वी याश्च शीवलसेविताः ।

अथ हिमालयोद्भूतनदीवारिगुणागुणाः-

हिमवत्प्रमवाः पथ्या नद्यस्तद्भूतपाथसः ॥ २१ ॥
गङ्गाशतद्वुशरसूयमुनाद्या गुणोत्तमाः ।
ईपत्पित्तकराः स्वच्छाः पुण्या घातकफोवहाः ॥ २२ ॥
चामुनं किञ्चिदलघु पाथः किमपि घातलम् ।

अथ मलयजनदीजले गुणागुणाः-

मलयाचलजा नद्यो लघ्व्यः शीघ्रवहा हिताः ॥ २३ ॥
कृतमालाताम्रपर्णाप्रमुखा विमलोदकाः ।
स्थिरास्तद्भूत्वा एव कुर्वन्ति श्लीपदापचीः ॥ २४ ॥
शोफपादशिरःकण्ठगलरोगार्हुदकिमीन् ।

अथ सह्यजनदीगुणागुणाः-

सह्यशीलमवा नद्यो वेणीगोदावरीमुखाः ॥ २५ ॥
कुर्वन्ति प्रायशः कुष्ठभीषद्घातकफापहाः ।

अथ विन्ध्यजनदीगुणागुणाः-

विन्ध्यजाः सरितः क्षिप्रा रेवाद्याः पाण्डुकुष्ठदाः ॥ २६ ॥

बलप्रदा रक्तपित्तजठरानाहशूलदाः ।

अथ पारियात्रजनदीगुणागुणाः—

पारियात्रोद्भवा नद्यो देशकालविशेषतः ॥ २६ ॥
सात्म्यासात्म्यविशेषाच्च कुर्वन्ति च गुणागुणान् ।

अथ तडागोद्भूतनदीगुणागुणाः—

पथ्यास्तडागजा नद्यस्त्रिदोषघ्न्यो बलावहाः ॥ २८ ॥
तुष्टिपुष्टिप्रभामेधाकर्त्र्यो नेत्रगदापहाः ।

अथ कन्दरोद्भूतनदीगुणागुणाः—

दरीजाः कुम्भजङ्घादिश्लीषदश्लेष्मरोगदाः ।
गुर्व्यो बलवतां पथ्या बलदा गलगण्डदाः ॥ २९ ॥

अथ मरुद्भूतनदीगुणागुणाः—

मरुजाः सरितो बल्या बह्विषौरुपकान्तिदाः ।
ईषत्कफकरा लघ्व्यो मधुरा वातपित्तहाः ॥ ३० ॥

अथ पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्रगाणां सरितां

गुणागुणाः—

पूर्वसागरगा नद्यो मन्दगा गुरुपाथसः ।
कफकण्डूप्रमेहार्शःप्रदाः पित्तास्रबुद्धिदाः ॥ ३१ ॥
दक्षिणोदधिगा नद्यो वातश्लेष्मबलप्रदाः ।
पित्तास्रमदमूर्च्छाघ्न्यो मधुरास्तृप्तिदाः पराः ॥ ३२ ॥
पश्चिमोदधिगा नद्यो गोमतीनर्मदादयः ।
पथ्या वातास्रपित्तघ्न्यो बल्याः कण्डूकफावहाः ॥ ३३ ॥

अथ कूपवारिगुणागुणाः—

भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गाम्भीर्येणाधिको मृशम् ।
इष्टकादिनिबद्धश्च स कूप इति कीर्त्यते ॥ ३४ ॥
कौपं श्लेष्महरं क्षारं पित्तलं क्षीपनं लघु ।
पानीयं तु तदक्षारं बलकारि त्रिदोषनुत् ॥ ३५ ॥

अथ सारसाम्बुगुणागुणाः-

नद्याः शैलवराह्याऽपि स्रुतमेकत्र संस्थितम् ।
कुमुदाम्भोजसंछन्नं वारि सारसमुच्यते ॥ ३६ ॥
सारसं मधुरं बल्यं तृष्णाघ्नं तु वरं लघु ।
हृत्पक्केफप्रदं पित्तसमीरशसनं परम् ॥ ३७ ॥

अथ तडागजलगुणागुणाः-

प्रशस्तभूमिमागस्थं नैकसंवत्सरे स्थितम् ।
मुनिभिः कीलितं तोयं तडागमिति कीर्त्यते ॥ ३८ ॥
ताडागं वातलं स्वादु तुवरं कटुपाकि च ।
कफघ्नं वह्निजननं मतिकान्तिप्रदं परम् ॥ ३९ ॥

अथ वापीजलगुणागुणाः-

पापाणैरिष्टिकाभिर्वा बद्धास्या खातकूपवत् ।
वापी सा खलु विज्ञेया कृतसोपानपद्धतिः ॥ ४० ॥
वाप्यं पित्तकरं क्षारं कटु वातकफापहम् ।

अथ निर्झरजलम्-

शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहो निर्झरो मतः ॥ ४१ ॥
स तु प्रस्रवणश्चापि तज्जलं नैर्झरं मतम् ।
नैर्झरं लेखनं हृद्यं कफघ्नं दीपनं लघु ॥ ४२ ॥

अथौद्भिदं जलम्-

विदार्य भूमिं निम्नां यन्महत्या धारया स्रवेत् ।
तत्तोयमौद्भिदं नाम प्राक्तना भिषजो जगुः ॥
औद्भिदं लघु पित्तघ्नमविदाह्यग्निवर्धनम् ॥ ४३ ॥

अथ चौण्ड्यजलम्-

अश्मादिभिरबद्धो यः सतीर्थो वापिकाकृतिः ।
खातेश्चौण्ड्यरिति ख्यातस्तदम्भश्चौण्ड्यमीड्यते ॥ ४४ ॥
चौण्ड्यमग्निप्रदं रुक्षं स्वादु श्लेष्मकरं न च ।

अथ केदारजलम्—

केदारं क्षेत्रमित्युक्तं केदारं तज्जलं मतम् ॥ ४५ ॥
केदारं स्वाद्भिष्यन्दि विपाके गुरु दोषलम् ॥

अथ पल्लजलम्—

अल्पं सरः पल्लं स्यात्तज्जलं पल्लं मतम् ॥ ४६ ॥
पाल्लं तद्वदुद्दिष्टं विशेषात्सर्वदोषकृत् ।

अथ चन्द्रकान्तजलम्—

चन्द्रकान्तजलं रुक्षं लघु पित्तविपासजित् ॥ ४७ ॥
श्लानिमूर्च्छावमिश्रान्तिमेदोदाहहरं परम् ।

अथ हंसोदकम्—

नूतने स्थापिते कुम्भे दिव्यं वा मौमसम्बु वा ॥ ४८ ॥
दिवा दिवाकरकरैर्निशाकरकरैर्निशि ।
जुष्टं हंसोदकं तच्च स्निग्धं दोषत्रयापहम् ॥ ४९ ॥
अनभिष्यन्दि निर्दोषमान्तरिक्षजलोपमम् ।
बल्यं रसायनं नेत्र्यं शीतं लघु सुधासमम् ॥ ५० ॥

अथ ऋतुविशेषे जलविशेषगुणाः—

वर्षासु दिव्यं पानीयमौद्भिदं वा प्रशस्यते ।
शरदि स्वच्छमखिलमगस्त्योदयतो हितम् ॥ ५१ ॥
सरस्तडागयोः पथ्यं हेमन्ते शिशिरेऽपि च ।
वसन्तग्रीष्मयोः कौपं वाप्यं नैर्झरसम्बु वा ॥ ५२ ॥

अथ वृद्धसुश्रुतमतम्—

पौषे वारि सरोजातं माघे मासि तडागजम् ।
फाल्गुने कूपसंभूतं चैत्रे चौण्ड्यं हितं मतम् ॥ ५३ ॥
वैशाखे नैर्झरं नीरं ज्येष्ठे शस्तं तदौद्भिदम् ।
आषाढे शस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च ॥ ५४ ॥
भाद्रे कौपं पयः शस्तमाश्विने चौण्ड्यमेव च ।
कार्तिके मार्गशीर्षे च तोयमात्रं प्रशस्यते ॥ ५५ ॥

अथाऽऽनूपजाङ्गलसाधारणजलगुणाः-

देशः प्रचुरपानीयो बहुवृक्षसमाकुलः ।
 बहुवातकफव्याधिरनूप इति कीर्त्यते ॥ ५६ ॥
 स्वल्पोदकः स्वल्पवृक्षो बहुपित्तासृगामयः ।
 कथ्यते जाङ्गलो देशस्ताभ्यां साधारणः परः ॥ ५७ ॥
 आनूपं दोषकृद्धारि प्रायोऽभिष्यन्क्वि निन्दितम् ।
 जाङ्गलं हन्ति सकलान्दोषानग्निप्रदीपनम् ॥ ५८ ॥
 साधारणं हिमं स्वादु तृष्णाघ्नं तोषकृलघु ॥ ५९ ॥

अथ निन्द्यजलम्-

कलुषं छन्नमभोजपर्णनीलीतृणावृतम् ।
 लूतादितन्तुविण्मूत्रविषसंश्लेषदूषितम् ॥ ६० ॥
 दुष्टगन्धमसंसृष्टं सूर्याचन्द्रमसोः करैः ।
 व्यापन्नमिति जानीयात्सर्वदोषप्रकोपकृत् ॥
 तोषं तद्वर्जयेत्सर्वं यच्चानृतुसमुद्भवम् ॥ ६१ ॥

अथ व्यापन्नजलसंस्काराः-

व्यापन्नमपि पानीयं कथितं चार्कतापितम् ।
 तप्तायःपिण्डसिकताग्रावभिर्या सुसाधितम् ॥ ६२ ॥
 कर्पूरजातिपुन्नागपाटलादिसुवासितम् ।
 स्वच्छं कतकमण्याद्यैः शीतं दोषापहं भवेत् ॥ ६३ ॥

अथ जलग्रहणविधिः-

मौमानामम्मसां प्रायो ग्रहणं प्रातरिष्यते ।
 शीतत्वं निर्मलत्वं च यतस्तेषां परो गुणः ॥ ६४ ॥
 अरुणांशुसमाश्लिष्टमुपर्याहृत्य शैवलम् ।
 दूरीकृत्योपरितनं भागमन्तर्जलं हरेत् ॥ ६५ ॥
 कर्पूरागरुकस्तूरीपाटलैलादिवासिते ।
 नूतने मृन्मये कुम्भे तत्पूतं स्थापयेद्बुधः ॥ ६६ ॥
 छायासु शीतले देशे कृमिकीटविवर्जिते ।
 तदुम्बु सर्वदोषघ्नं बलशुक्ररुचिप्रदम् ॥ ६७ ॥

अथ जलपानविधिः-

पानीयं न तु पानीयं पानीयेऽन्यप्रदेशजे ।
 अजीर्णं कथितं चाऽऽमे पक्वे जीर्णे तु नेतरत् ॥ ६८ ॥

शीते विधिरयं तमे त्वजीर्णे शिशिरं त्यजेत् ।
 पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेतद्धि तन्मयम् ॥ ६३ ॥
 अतोऽत्यन्ततया सूत्रेण कचिद्धारि वार्यते ।
 आस्यशोपाङ्गसादाद्या मृत्युर्वा तदलामतः ॥ ७० ॥
 न हि तोयाद्धिना वृत्तिः स्वस्थस्य व्याधितस्य वा ।
 केवलं सौपथं पक्वमाममुष्णं हितं च तत् ॥ ७१ ॥
 समीक्ष्य मात्रया युक्तममृतं विषमन्यथा ।
 अजीर्णं भेषजं वारि जीर्णं वारि बलप्रदम् ॥
 भोजने चामृतं वारि रात्रौ वारि विषोपमम् ॥ ७२ ॥
 अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नं निरम्बुपानाच्च स एव दोषः ॥
 तस्मान्नरो वह्निविवर्धनार्थं मुहुर्मुहुर्वारि पिबेद्भूरि ॥ ७३ ॥
 ग्रीष्मे शरदि पातव्यं स्वेच्छया सलिलं नरैः ।
 अन्यदा स्वल्पमेवेतद्वातश्लेष्मभयात्पिबेत् ॥ ७४ ॥
 अतियोगेन सलिलं तृप्यतोऽपि प्रयोजितम् ।
 प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं ज्वरितस्य विशेषतः ॥ ७५ ॥

अथ भोजने जलपानविधिः—

आदिमध्यावसानेषु भोजने पयसा युते ।
 कार्ष्ण्यं साम्यं तथा स्थौल्यमिति स्युः क्रमशो गुणाः ॥ ७६ ॥
 आदौ द्रवं समशीयात्तत्राम्बु न पिबेद्बहु ।
 मध्ये तु कठिने मक्ष्ये यथेच्छं शस्यते जलम् ॥ ७७ ॥
 तथा च भोजनस्यान्ते पीतमम्बु बलप्रदम् ।
 द्रवप्रधानभुक्तान्ते किंतु तन्मात्रया पिबेत् ॥ ७८ ॥

अथ रात्रिशेषे पीतजलस्य गुणाः—

कांसेश्वासांतिसारज्वरजघनकटीपृष्ठकोष्ठामया ये
 मूत्राघातोदरार्शःश्वयथुगलशिरःकर्णनासामया ये ।
 ये चान्ये वातपित्तक्षतजकफमवा व्याधयः सन्ति जन्तो-
 स्तांस्तानभ्यासयोगादपनयति पथः पीतमन्ते निशायाः ॥ ७९ ॥

उष्णवारिलक्षणगुणाः—

यत्क्वाथ्यमानं निर्वेगं निष्फेनं निर्मलं भवेत् ।
 अर्धावशिष्टं भवति तदुष्णोष्णकमुच्यते ॥ ८० ॥

कफमेदोनिलापघ्नं पाचनं वस्तिशोधनम् ।
 कासश्वासश्चरहरं पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥ ८१ ॥
 तत्पादहीनं घातघ्नमर्धहीनं तु पित्तनुत् ।
 त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं पाचनं लघु दीपनम् ॥ ८२ ॥

अथ ऋतुविशेषे जलकाथानियमः-

शारदं चार्धपादोनं पादहीनं तु हेमनम् ।
 शिशिरे च वसन्ते च ग्रीष्मे चार्धावशेषितम् ॥ ८३ ॥
 विपरीत ऋतो तद्वत्प्रावृष्ये चाष्टमागिकम् ।

अथ रात्रिपीतोष्णोदकगुणाः-

मिनस्ति श्लेष्मसंघातं मारुतं चापकर्षति ॥ ८४ ॥
 अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि ।

अथ शीतलकरणाविधिः-

धारापातेन पिष्टम्नि दुर्जरं पयनाहतम् ॥ ८५ ॥
 शृतशीतं त्रिदोषघ्नं बाह्यान्तर्भावशीतलम् ।

अथ निपिद्धमुष्णोदकम्-

दिवा शृतं तु यत्तोषं रात्रौ तद्वृकतां वजेत् ॥ ८६ ॥
 रात्रौ शृतं दिवा तच्च गुरुत्वंमधिगच्छति ।
 तच्च पर्युषितं निन्द्यमम्लीभूतं त्रिदोषकृत् ॥ ८७ ॥

अथोष्णोदकप्रयोगः-

शीतं तत्तिमिरे कोष्ठे गलरोगे नवज्वरे ।
 ग्रहणीपीनसाध्मानहिक्कागुल्मेषु विद्रधौ ८८ ॥
 कासे मेहेऽरुचौ श्वासे पाण्डौ वातामयेषु च ।
 पार्श्वशूले स्नेहपीते सद्यः शुद्धौ च शस्यते ॥ ८९ ॥

अथोष्णोदकनिषेधः-

मूर्छापित्तोष्मदाहेषु विपरोगे मदात्यये ।
 धमक्लमपरीतेषु मार्गक्रान्ते वमीषु च ॥ ९० ॥
 ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्मः प्रशस्यते ।

अथोष्णवारिमन्दाचरणम्-

अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये ॥ ९१ ॥

मन्दाग्नाद्युदरे कुष्ठे ज्वरे नेत्रामये तथा ।
व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥ ९२ ॥

अथ नालिकेरपानीयगुणाः—

स्निग्धं स्वादु हिमं हृद्यं दीपनं बस्तिशोधनम् ।
वृष्यं पित्तपिपासाघ्नं नालिकेरोदकं लघु ।
तदेव जीर्णं विष्टम्भि गुरु पित्तकरं मतम् ॥ ९३ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां जलगुणागुणककथनं नाम
विंशस्तरङ्गः ॥ २० ॥

अथैकविंशस्तरङ्गः ।

अथ दुग्धम्—

गव्यं माहिषमाजं च कारभं स्त्रैणमाविकम् ।
ऐमसैकशफं चेति दुग्धमष्टविधं मतम् ॥ १ ॥

तत्र सामान्यक्षीरगुणागुणाः—

दुग्धं बलकरं शीतं मधुरं वातपित्तजित् ।
स्निग्धं रसायनं मेध्यं जीवनं धातुवर्धनम् ॥ २ ॥
चेतोरक्तगदश्वासक्षयाशांभ्रमनुद्गुरु ।
बालवृद्धकृशादीनां स्त्रीसक्तानां प्रशस्यते ॥ ३ ॥
प्रायः प्राणभृतां सात्म्यं विशेषाद्भजसे हितम् ।

अथ गोदुग्धगुणागुणाः—

गोक्षीरं मधुरं शीतं गुरु स्निग्धं रसायनम् ॥ ४ ॥
बृंहणं स्तन्यकृद्बल्यं जीवनं वातपित्तनुत् ।

अथ गोवर्णभेददुग्धगुणागुणाः—

कृष्णगव्यं वरं क्षीरं वातपित्तकफप्रणुत् ॥ ५ ॥
पीताया वातपित्तघ्नं रक्ताया वातहृत्परम् ।
चिन्नायास्तद्वदाख्यातं श्वेतायाः श्लेष्मलं गुरु ॥ ६ ॥

अथ बालवत्साविवत्सानां दुग्धम् ।

आमासं बालवत्सा स्यात्तस्याः क्षीरं त्रिदोषकृत् ।

तद्वत्तन्मृतवत्सायाः सुरमेः समुवीरितम् ॥ ७ ॥

अथ पिण्याकाद्यंशनजदुग्धम् ।

पिण्याकाद्यंशनाज्जातं क्षीरं गुरु कफप्रदम् ।

निद्वारेतोवलस्थोल्ब्यवह्निमान्द्यकरं हिमम् ॥ ८ ॥

अथ माहिपम् ।

माहिपं मधुरं गव्यात्स्निग्धं गुरु बलप्रदम् ।

निद्राशुक्रकरं शीतमभिष्यन्द्यग्निमान्द्यकृत् ॥ ९ ॥

अथाजाजम् ।

आजं गव्यगुणं ग्राहि विशेषाद्दीपनं लघु ।

हन्ति क्षयाशीतीसारत्रिदोषाश्चभ्रमज्वरान् ॥ १० ॥

अजानामल्पकायत्वात्कटुतिक्तनिषेवणात् ।

अल्पाम्बुपानाद्यापामात्सर्वव्याधिहरं पयः ॥ ११ ॥

अथाऽऽधिकम् ।

आधिकं मधुरं स्निग्धं केश्यमश्मारिनाशनम् ।

अहृद्यं प्रीणनं चोष्णं शुक्रपित्तकफप्रदम् ॥ १२ ॥

गुरु कासेऽनिलोद्भूते केवले चानिले वरम् ।

अथौष्ट्रम् ।

औष्ट्रं स्वादु पयो रुक्षं लवणं लघु दीपनम् ॥ १३ ॥

कृमिकुष्ठकफानाहशोफोदरहरं परम् ।

अथ हस्तिनीदुग्धम् ।

हस्तिन्यां दुर्जरं दुग्धं वातश्लेष्मकरं गुरु ॥ १४ ॥

मधुरं पित्तकृद्दल्पं शीतं भ्रमवतां हितम् ।

अथाऽऽश्वम् ।

आश्वमुष्णं पयो रुक्षं बल्यं श्वासानिलापहम् ॥ १५ ॥

अम्लं कटु लघु स्वादु सर्वमैकशफं तथा ।

अथ नार्याः—

नार्या लघु पयः शीतं क्षीपनं वातपित्तजित् ॥ १६ ॥
नेत्रशूलाभिघातघ्नं नस्याश्चोतनयोहितम् ।

अथ धारोष्णधाराशीतगुणाः—

धारोष्णं गोपघो बल्पं लघु शीतं सुधासमम् ॥ १७ ॥
त्रिदोषनुक्षीपनं तद्धारशीतं त्रिदोषकृत् ।
धारोष्णं शस्यते गव्यं धाराशीतं तु माहिपम् ॥ १८ ॥
शृतोष्णमाविकं पथ्यं शृतशीतमजापयः ।

अथापक्वदुग्धम् ।

आमं क्षीरमभिष्यन्दि गुरु श्लेष्मामवर्धनम् ॥ १९ ॥
तदपथ्यं मवेत्सर्वं गव्यमाहिपवर्जितम् ।

अथ कथितदुग्धम् ।

शृतोष्णं कफवातघ्नं शृतशीतं तु पित्तनुत् ॥ २० ॥
अर्धविकं क्षीरशिष्टमामालुघुतरं हितम् ।
जलेन रहितं दुग्धं कथितं स्याद्यथा यथा ॥ २१ ॥
तथा तथा गुरुं सिग्धं चृष्यं बलविवर्धनम् ।

अथ शर्करासहितदुग्धम् ।

शर्करासहितं क्षीरं कफकृत्पवनापहम् ॥ २२ ॥
सितासितोपलायुक्तं शुक्लं क्षीपनाशनम् ।
सगुडं मूत्रकृच्छ्रघ्नं पित्तश्लेष्मकरं तथा ॥ २३ ॥

अथ रात्रिक्षीरगुणाः—

रात्रिक्षीरं न सेवेत यदि सेवेत न स्वपेत् ।
यदि स्वपेद्धरत्यायुस्तस्मात्पथ्यं दिवा पयः ॥ २४ ॥
रात्रौ चन्द्रगुणाधिक्याद्यायामपरिवर्जनात् ।
प्रामातिकं पयः प्रायो विष्टन्मि गुरु दोषलम् ॥ २५ ॥

अथ संध्याकालीनं पयः—

दिवाकरकराघाताव्यायामानिलसेवनात् ।
प्रादोषं श्रमनुद्दल्यं चक्षुष्यं वातपित्तनुत् ॥ २६ ॥

अथ रात्रिपीतदुग्धगुणाः-

विदाहीन्यन्नपानानि दिवा मुक्तानि यानि च ।
तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं रात्रौ दुग्धं प्रशस्यते ॥ २७ ॥

अथ निषिद्धदुग्धम्-

विवर्णं विरसं चाम्लं दुर्गन्धिं घृथितं पयः ।
घर्जपेदम्ललवणयुक्तं कुष्ठादिदोषकृत् ॥ २८ ॥

अथाधिकारविशेषे गुणविशेषः-

धीमानले कृशे पुंसि बाले वृद्धे रतिमिधे ।
मत्तं हिततमं यस्मात्सद्यः शुक्रकरं पयः ॥ २९ ॥
जीर्णज्वरे मूत्रकृच्छ्रे रक्तपित्तं मदारपये ।
कासे श्वासे प्रशंसन्ति गव्यं क्षीरं भिषग्वराः ॥ ३० ॥

अथ वृष्कयण्या दुग्धगुणाः-

वृष्कयण्यास्त्रिदोषघ्नं तर्पणं बलकृत्पयः ।
षष्ठान्मासाद्वृष्कयण्यौ गौमहिष्यौ परं स्मृते ॥ ३१ ॥
अजामेप्यौ तृतीयात्तु स्त्रीतुरङ्गयो तथाऽष्टमात् ।

अथ मथितदुग्धगुणाः-

क्षीरं गव्यमथाऽऽजं वा क्षोष्णं दण्डाहतं भवेत् ॥ ३२ ॥
घृष्यं लघु ज्वरहरं वातपित्तकफापहम् ।

अथ तत्फेनगुणाः-

गोदुग्धप्रमथं किंवा छागीदुग्धसमुद्भवम् ॥ ३३ ॥
तयोः फेनं त्रिदोषघ्नं रोचनं बलवर्धनम् ।
बह्विवृद्धिकरं पथ्यं सद्यस्तृप्तिकरं लघु ॥ ३४ ॥
अतिक्षीणातिसाराग्निमान्ये जीर्णेऽतिशस्यते ।

अथ संतानिकागुणाः-

संतानिका गुरुः क्षिग्धा वृष्या पित्तास्रवातनुत् ॥ ३५ ॥
तर्पणी बृंहणी शीता बलासबलशुक्रदा ।

अथ पीयूषादिगुणलक्षणानि-

पीयूषं मोरदक्षापि कूर्चिका दधितक्रयोः ॥ ३६ ॥

किलाटः क्षीरशाकश्च तक्रपिण्डश्च पुष्टिदाः ।
 गुरवः श्लेष्मला वृष्या हृद्या वाताग्निनाशनाः ॥ ३७ ॥
 दीप्ताग्नीनामनिद्राणां व्यवाये चातिपूजिताः ।
 क्षीरं तत्कालसूताया घनं पीयूषमुच्यते ॥ ३८ ॥
 संवत्सरात्परं क्षीरमप्रसन्नं तु मोरटः ।
 नष्टदुग्धमवं मस्तु मोरटं जैयटोऽववीत् ॥ ३९ ॥
 पक्वं दध्ना समं क्षीरं विज्ञेया दधिकूर्चिकम् ।
 तक्त्रेण तक्रकूर्चिः स्यात्तयोः पिण्डः किलाटकः ॥ ४० ॥
 पाकं विना स एव स्यात्क्षीरशाकः सशर्करः ।
 तक्रनष्टं सतक्रं यद्दुग्धं बद्धं सुवाससा ।
 द्रवभागपरित्यक्तं तक्रपिण्डः स कथ्यते ॥ ४१ ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां दुग्धगुणागुणकथनं नामैकविंशस्तरङ्गः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशस्तरङ्गः ।

अथ सामान्यदधिगुणागुणाः—

दृध्युष्णं दीपनं स्निग्धं कपायानुरसं गुरु ।
 पाकेऽम्लं ग्राहि पित्तास्रशोफभेदः कफप्रदम् ॥ १ ॥
 मूत्रकृच्छ्रे प्रतिश्याये शीतगे विषमज्वरे ।
 अतीसारेऽरुचौ कार्ष्णे शस्यते बलशुक्रकृत् ॥ २ ॥

अथ दधिभेदाः—

आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वाद्म्लं च ततः परम् ।
 अम्लं चतुर्थमत्यम्लं पञ्चमं दधि पञ्चधा ॥ ३ ॥
 मन्दं दुग्धवदव्यक्तरसं किञ्चिद्घनं मतम् ।
 मन्दं स्यात्सृष्टविष्मूत्रं दीपत्रयविदाहकृत् ॥ ४ ॥
 यत्सम्यग्घनतां यातं व्यक्तस्वादुरसं भवेत् ।
 अव्यक्ताम्लरसं तत्तु स्वादु तज्जैरुदीरितम् ॥ ५ ॥

स्वादु स्वादत्यमिष्यन्दि वृष्यं मेदःकर्फावहम् ।
 घातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ ६ ॥
 (* प्रामातिकं तु मधुरं वातपित्तनिवर्हणम् ।)
 स्वाद्वम्लं साम्लमधुरं कषायानुरागं भवेत् ॥ ७ ॥
 स्वाद्वम्लस्य गुणा ज्ञेयाः सामान्यदधिवर्जनैः ।
 यत्तिरोहति माधुर्यं व्यक्ताम्लत्वं तद्वल्लकम् ॥ ८ ॥
 अम्लं तु दीपनं रक्तपित्तश्लेष्मदिवर्धनम् ।
 तदत्यम्लं दन्तरोमहर्षकण्ठादिद्राहकृत् ॥
 अत्यम्लं दीपनं रक्तपित्तद्रुष्टिकरं परम् ॥ ९ ॥

अथ गोदधिगुणाः-

गव्यं दध्युत्तमं बल्यं पाके स्वादु रुचिप्रदम् ।
 पवित्रं दीपनं स्निग्धं पुष्टिकृत्पथनापहम् ॥
 उष्णं दध्नामशेषाणां मध्ये गव्यं गुणाधिकम् ॥ १० ॥

अथ माहिपम्-

माहिपं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत् ।
 स्वादुपाकममिष्यन्दि वृष्यं गुर्वस्रद्रूपणम् ॥ ११ ॥

अथाऽऽजम्-

आजं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम् ।
 शस्यते श्वासकासारशःक्षयकार्येषु दीपनम् ॥ १२ ॥

अथ पकदुग्धदधिगुणाः-

शृतक्षीरमव रुच्यं दधि स्निग्धं गुणाधिकम् ।
 पित्तानिलापहं सर्वधात्वग्निबलवर्धनम् ॥ १३ ॥

अथ निःसारदुग्धदधिगुणाः-

असारं दधि संग्राहि कषायं वातलं लघु ।
 विष्टम्भि दीपनं रुच्यं ग्रहणीरोगनाशनम् ॥ १४ ॥

अथ बद्धस्य दध्ना गुणागुणाः-

बद्धं च मालितं स्निग्धं वातघ्नं श्लेष्मलं गुरु ।
 बलपुष्टिकरं रुच्यं मधुरं नाति पित्तलम् ॥ १५ ॥

* धनुषिहान्तमेतन्निदमर्षे ग. पुस्तकस्थम् ।

अथ शर्करादधिगुणाः—

सशर्करं दधि श्रेष्ठं तृष्णापित्तास्रदाहजित् ।

अथ सगुडदधिगुणाः—

सगुडं वातनुद्वृष्यं घृहणं तर्पणं गुरु ॥ १६ ॥

अथ दधिभक्षणे कालादिनियमः—

न रात्रौ दधि सेवेत न चाप्यघृतैश्शर्करम् ।

नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं नोष्णेनाऽऽमलकैर्दिना ॥ १७ ॥

शस्यते दधि नो रात्रौ शस्तं चाम्बुघृतान्वितम् ।

रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेषु हितं न तत् ॥ १८ ॥

अथ ऋतुविशेषे दधिगुणागुणाः—

हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते ।

शरद्वीष्मवसन्तेषु प्रायशस्तद्धि गर्हितम् ॥ १९ ॥

अथ दधिभक्षणविधित्यागे दोषाः—

ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्ड्यामयभ्रमान् ।

प्राप्नुयात्कामलां चोग्रां विधिं हित्वा दधिप्रियः ॥ २० ॥

अथ सरगुणाः—

दध्नस्तूपरिमाणो यो घनः स्नेहसमन्वितः ।

लोके सर इति ख्यातो दध्नो मण्डस्तु मस्त्विति ॥ २१ ॥

सरः स्वादुर्गुरुर्वृष्यो वातवह्निप्रणाशनः ।

घस्तेर्विधमनश्चाम्लपित्तश्लेष्मविवर्धनः ॥ २२ ॥

अथ मस्तु—

मस्तु क्लृमहरं बल्यं लघु मक्ताभिलाषकृत् ।

स्रोतोविशोधनं भेदि कफतृष्णानिलापहम् ॥

अवृष्यं मीषानं शीघ्रं मिनात्ति मलसंग्रहम् ॥ २३ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां दधिगुणकथनं नाम द्वाविंशस्तोत्रः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशत्याहः ।

अथ सागान्यतक्रगुणाः-

तक्रं ग्राहि कपायाम्लं मधुरं दीपनं लघु ।
 धीर्षोष्णं बलदं वृष्यं क्षीणनं घातनाशनम् ॥ १ ॥
 विनिहन्ति गरच्छर्दिप्रसैकयिपमज्वरान् ।
 पाण्डुमेहग्रहण्यशौमूत्रग्रहमगंदरान् ॥ २ ॥
 भेदो गुल्ममतीसारं शूलप्लीहोदरारुचीः ।
 श्वित्रकुष्ठघृतव्यापत्कोष्ठशोफतुपाक्षिमीन् ॥ ३ ॥
 यान्युक्तानि दधीनीह तेषां तक्रं तु तद्वृणम् ।

अथ तक्रभेदाः

तक्रं तु घोलमथितोदश्वित्तक्रमभेदतः ॥ ४ ॥
 सुश्रुताद्यैर्मुनिश्रेष्ठैश्चतुर्धा परिकीर्तितम् ।

अथ तल्लक्षणानि-

ससरं निर्जलं घोलं मथितं त्वसरोदकम् ॥ ५ ॥
 तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्वित्रार्धवारिकम् ।
 दिद्योदासप्रभृतयस्तक्रमर्धजलं जगुः ॥ ६ ॥
 पादतोयं विनिगदन्त्युदश्विदपि ते तथा ।

अथैतद्गुणाः-

घातपित्तहरं घोलं मथितं कफपित्तनुत् ॥ ७ ॥
 तक्रं त्रिदोषशमनमुदश्वित्कफदं स्मृतम् ।

अथ मन्दादितक्रगुणाः-

मन्दजातं मवेत्तक्रं रूक्षाभिष्यन्दि दुर्जरम् ॥ ८ ॥
 तक्रं तु मधुरं सर्वं श्लेष्मलं वातपित्तनुत् ।
 अम्लं घातहरं तत्तु रक्तपित्तप्रकोपनम् ॥ ९ ॥

अथ तन्वादिगुणाः-

तनु सान्द्रं सान्द्रतरं गुरु शिद्याद्यथोत्तरम् ।
 समुद्धृतघृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः ॥ १० ॥

स्तोकोच्छ्रितघृतं तक्रं गुरु वृष्यं कफप्रदम् ।
अनुच्छ्रितघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ॥ ११ ॥

अथ दौषविशेषे संयोगविशेषः—

धातेऽम्लं सैन्धवोपेतं श्वाद्दु पित्तैः सशर्करम् ।
पिबेत्तक्रं कफे रुक्षं व्योपक्षारसमन्वितम् ॥ १२ ॥
मूत्रकृच्छ्रे तु सगुडं पाण्डुरोगे सचित्रकम् ।
हिष्णुजीरपुतं घोलं सैन्धवेनावधूलितम् ॥ १३ ॥
तद्भवेदतिघातघ्नमर्शोतीसारनाशनम् ।
सुरुच्यं पुष्टिवं बल्यं वस्तिशूलविनाशनम् ॥ १४ ॥

अथाऽऽमत्तकगुणाः—

तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च ।
पौनसश्वासकासादौ पक्रमैव विशिष्यते ॥ १५ ॥

अथ कालादिभेदे गुणभेदः—

शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफवातामयेषु च ।
अरुचौ स्रोतसां रोधे तक्रं स्यादमृतोपमम् ॥ १६ ॥

अथ तक्रनिषेधः—

नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले ।
न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपित्तजे ॥ १७ ॥

अथ तक्रसेवनगुणाः—

न तक्रसेवी व्यथते कदाचिन्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः ।
यथा सुराणाममृतं सुखाय तथा नराणां भ्रुवि तक्रमाहुः ॥ १८ ॥

अथाच्छाच्छम्—

तण्डुलीम्बुसमं तक्रं तदच्छाच्छामिधं मत्तम् ।
साजाजीहिष्णुलवणमरिचं सर्वदोषनुत् ॥ १९ ॥
भोजनान्ते धरं प्रोक्तं मूरिमोजनपाचनम् ।
मुखवैशद्यरुचिकृत्प्राज्याज्यविकृतिप्रणुत् ॥ २० ॥

तृप्तिकृद्बलकृत्पथं सर्वकालामयेषु च ।

विना क्षयं विना पाण्डुं विना कासं विना मणम् ।

अनम्लभेतेष्वपि चैत्पथमेव न संशयः ॥ २१ ॥

इति योगतरङ्गिण्या द्रव्यरसविषाकादिवर्णनं नाम त्रयोविंशत्तरङ्गः ॥ २३ ॥

अथ षट्त्रिंशत्तरङ्गः ।

अथ नवनीतम्-

गव्यं नवनीतम्-

नवनीतं हिमं गव्यं वृष्यं घर्णघलामिश्रितम् ।

संग्राहि वातपी * नाशःक्षयाशोर्दितकासजित् ॥ १ ॥

तद्धितं घालके वृद्धे विशेषादसृतं शिशोः ।

इति गव्यं नवनीतम् ।

अथ माहिषम्-

माहिषं नवनीतं तु वातश्लेष्मकरं गुरु ॥ २ ॥

दाहपित्तप्रमहरं मेघःशुकधिवर्धनम् ।

अथाऽऽजम्-

आजं त्रिदोषशमनं नवनीतं तयोर्वरम् ॥ ३ ॥

क्षीरोत्थं तदतिस्निग्धं चक्षुष्यं रक्तपित्तनुत् ।

वृष्यं बलकरं ग्राहि मधुरं शीतलं परम् ॥ ४ ॥

अथ सद्योनवनीतम्-

नवनीतं तु सद्यस्कं स्वादु ग्राहि हिमं लघु ।

मेध्यं किञ्चित्कषायाम्लमीपत्तक्रांशसंक्रमात् ॥ ५ ॥

अथ चिरंतननवनीतम्-

सक्षारकटुकाम्लत्वाच्छयशःकुष्ठकोपनम् ।

श्लेष्मलं गुरु मेदस्यं नवनीतं चिरंतनम् ॥ ६ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां नवनीतगुणागुणकथनं नाम

षट्त्रिंशत्तरङ्गः ॥ २४ ॥

अथ पञ्चविंशत्तरङ्गः ।

अथ घृतम्—

तत्र सामान्यघृतगुणाः—

घृतं रसापनं स्वादु चक्षुष्यं गुरु दीपनम् ।
 शीतवीर्यं विषालंक्ष्मीपापचिन्तानिलापहम् ॥ १ ॥
 अल्पाभिष्यन्दि कान्त्योजस्तेजोलाघण्यबुद्धिकृत् ।
 उदावर्तज्वरोन्मादशूलानाहवणाश्रपेत् ॥ २ ॥
 सिग्धं कफप्रदं रक्षःक्षयवीसर्परक्तजित् ।

अथ गव्यघृतगुणाः—

गव्यं घृतं घृतश्रेष्ठं नेत्र्यं बल्यं च दीपनम् ॥ ३ ॥
 विपाके सधुरं शीतं वातपित्तविषापहम् ।
 सर्वेषु गुणकृद्गव्यमाधिकं त्वतिनिन्दितम् ॥ ४ ॥

अथाऽऽजम्—

आजं गव्यादपि वरं त्रिदोषक्षयनुद्घृतम् ।
 अतिचक्षुष्यमाग्नेयं घृतं कटुरसापनम् ॥ ५ ॥

अथ माहिपम्—

माहिपं तु घृतं स्वादु पित्तरक्तानिलापहम् ।
 शीतलं श्लेष्मलं वृष्यं गुरु पाके च तन्मतम् ॥ ६ ॥

अथ दुग्धभवं घृतम्—

घृतं क्षीरमवं ग्राहि शीतलं नेत्ररोगजित् ।
 निहन्ति पित्तवाहास्रमूर्च्छाभ्रममदानिलान् ॥ ७ ॥

अथ हैयङ्गवीनघृतम्—

ह्योगोदोहोद्भवं सर्पिर्मवेद्धैयङ्गवीनकम् ।
 हैयङ्गवीनं चक्षुष्यं दीपनं रोचनं परम् ॥ ८ ॥
 बल्यं वृष्यं निगदितं जीर्णज्वरविनाशकृत् ।

अथ पुराणघृतम्—

सर्पिः पुराणं विज्ञेयं दशवर्षस्थितं तु यत् ॥ ९ ॥

सर्पिः पुरातनं भेष्टं त्रिदोषतिमिरापहम् ।
 मूर्छाकुष्ठविषोन्मावप्रहापस्मारनाशनम् ॥ १० ॥
 पशसंवत्सरादूर्ध्वमाज्यमुक्तं रसापनम् ।
 शतवर्षस्थितं यस्तु कुम्भसर्पिस्तदुच्यते ॥ ११ ॥
 रक्षोमं कुम्भसर्पिः स्यात्परतस्तु महाघृतम् ।
 पेयं महाघृतं भूतैः सर्वतोऽपि गुणाधिकम् ॥ १२ ॥
 यथा यथा जरा पाति गुणयस्यात्तथा तथा ।
 मक्षणार्कापरोगप्रमथनाग्नेयोरोगजित् ॥ १३ ॥
 शिरोम्यङ्गनादूर्ध्वजघ्नीरोगघ्नं तत्पुरातनम् ।

अथ नूतनम्-

योजयेन्नयमेवाऽऽज्यं योजने तर्पणे क्षमे ॥ १४ ॥
 बलक्षये पाण्डुरोगे कामलानेघरोगयोः ।

अथ घृतमण्डः-

घृतमण्डो घृतस्योर्ध्वमागः स्यात्सुसुतस्य च ॥ १५ ॥
 घृतमण्डोऽपि घृतयद्विशेषास्तारको लघुः ।
 दीपनः सर्वपीडाहृत्तीक्ष्णः सूक्ष्मश्च पित्तलः ॥ १६ ॥

अथ रोगविशेषे घृतविशेषः-

राजयक्ष्मणि घाले च घृद्धे श्लेष्माशये गदे ।
 रोगे सामे विपूर्या च विबन्धे च मदाशये ॥ १७ ॥
 ज्वरे मन्दानले मेहे न सर्पिर्द्यु गन्वते ।

इति योगतश्चिप्या घृतगुणागुणकथनं नाम
 पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अथ दशनेतस्तदः ।

अथ तैलम्-

सर्वघातहरं तैलं विशेषात्तिलसंभवम् ।
 तैलं संयोगसंस्कारात्सर्वरोगहरं स्मृतम् ॥ १ ॥

अथ तिलतैलम्—

तिलतैलं गुरुं स्निग्धं बलवर्णकरं सरम् ।
 घृष्यं विकाशि विशदं मधुरं रसपाकयोः ॥ २ ॥
 सूक्ष्मं कगायानुरसं तिक्तं श्लेष्मानिलापहम् ।
 संस्पर्शवीर्ययोरुष्णं बृंहणं रक्तपित्तकृत् ॥ ३ ॥
 लेखनं बद्धविषमूत्रगमशियविशोधनम् ।
 क्षीपनं मतिदं मेध्यं व्यवापि व्रणमेहनुत् ॥ ४ ॥
 श्रोत्रयोनिशिरःशूलनाशि लाघवकारकम् ।
 त्वच्यं केश्यं च चक्षुष्यमभ्यङ्गे भोजनेऽन्यथा ॥ ५ ॥
 छिन्नमिन्नच्युतोत्पिष्टमथितक्षतपिच्छिटे ।
 मग्नस्फुदितविद्धामिदग्धविश्लिष्टदारिते ॥ ६ ॥
 तथाऽभिहतनिर्भुग्मृगव्याघ्रादिविक्षते ।
 यस्तौ पानेऽन्नसंस्कारे नस्यकर्णाक्षिपूरणे ॥ ७ ॥
 सेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते ।
 रूक्षादिदुष्टः पवनः स्रोतः संकोचयेद्यदा ॥ ८ ॥
 रसासम्यग्बहः काश्यं कुर्याद्रक्ताद्यवर्धयन् ।
 तेषु प्रवेष्टुं रसतासौम्यस्निग्धत्वमार्दवैः ॥ ९ ॥
 तैलं क्षमं रसं नेतुं कृशानां तेन बृंहणम् ।
 व्यर्वापि सूक्ष्मतीक्ष्णोष्णसरत्वेर्मेदसः क्षयम् ॥ १० ॥
 शनैः प्रकुरुते तैलं तेन स्यात्स्थौल्यनाशनम् ।
 श्लक्ष्णं पुरीषं बध्नाति स्वालितं तत्प्रवर्तयेत् ॥ ११ ॥
 ग्राहकं सारकं चापि तेन तैलमुदीरितम् ।
 घृतमब्दात्परं पक्वं हीनवीर्यं प्रजायते ॥ १२ ॥
 तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकम् ।

अथातसीतैलम्—

अतसीतैलमाग्नेयं स्निग्धोष्णं कफपित्तकृत् ॥ १३ ॥
 कटुपाकमचक्षुष्यं बल्यं वातहरं गुरु ।
 केशापद्यं रक्तपित्तप्रकोपकृदरोचनम् ॥ १४ ॥

१ ग. 'द स्पेयव' । २ क. 'वीर्ये' रक्षोष्णं । ३ क. 'तनुत्' । ४ क. 'नासाना' । ५ क. 'रे तस्य' । ६ क. 'धेनम्' । ७ ग. 'दृष्टं घस्यातोदमादि' । ८ ग. 'वायुष्मं ती' । ९ क. 'भ्यारत्नं मे' ।

अथ तुवरीतैलम्-

तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं लघु ग्राहि कफामोजित् ।
 वह्निकृद्विपहृत्कण्डूकुष्ठकोष्ठकिमिषणुत् ॥ १५ ॥
 मेदोदोषापहं चापि घणशोधहरं परम् ।

अथ सार्पपम्-

सार्पपं दीपनं तैलं कटुपाकरसं लघु ॥ १६ ॥
 लेखनं स्पर्शधीरोष्णं तीक्ष्णं पिताम्रदूषणम् ।
 कफमेदोनिलाशोषं शिरःकर्णामयापहम् ॥ १७ ॥
 कण्डूकोष्ठकिमिश्वासकुष्ठदुष्टघणमणुत् ।

अथ राजिकातैलम्-

सार्पपेण समं तैलं राजिकायाश्च कृच्छ्रंजित् ॥ १८ ॥
 कण्डूपामापहं द्रुकृमिनुत्तीक्ष्णकं पुनः ।

अथैरण्डतैलगुणः-

एरण्डतैलं मधुरमुष्णं दीपनशोधनम् ॥ १९ ॥
 वृष्यं * रुच्यं वयस्थापि मेधाकान्तिबलपदम् ।
 कपायानुरसं सूक्ष्मं योनिशुक्रविशोधनम् ॥ २० ॥
 इन्ति वातोदरानाहगुल्माष्ठीलाकटिग्रहान् ।
 वातशोणितगूलादिवधशोफामविद्वधीन् ॥ २१ ॥

अथ कुसुम्भबीजतैलम्-

कुसुम्भतैलं कटुकमचक्षुष्यं बलपदम् ।
 केवलानिलनुत्तीक्ष्णं विदाह्युष्णं त्रिदोषकृत् ॥ २२ ॥
 अपथ्यं शिरसः कासश्वासहृत्लासकारकम् ।

अथ निम्बतैलम्-

निम्बतैलं जयेत्कुष्ठवणमेहमहाकृमीन् ॥ २३ ॥

अथ पालाशमाधुकपाटलातैलानि-

तैलं पालाशमाधुकपाटलाफलसंभवम् ।
 कपायं मधुरं दाहपित्तश्लेष्मगदान्दन्धरेतः ॥ २४ ॥

* क. पुस्तके रुच्यमिति पाठान्तरे ।

१ ग. 'मिश्रितकु' । २ ग. 'रुच्छ्र' ।

अथाऽऽप्रतैलम्—

आप्रतैलं मनाकृतिकं मधुरं नातिपित्तकृतं ।
 कफवातहरं रूक्षं सुगन्धि विशदं परम् ॥
 अन्यत्स्वयोनिवत्तैलं गुणैर्ज्ञेयं मनीषिभिः ॥ २५ ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां तैलगुणागुणकथनं नाम पट्टिंश-
 स्तरङ्गः ॥ २६ ॥

अथ सप्तविंशत्युक्तः ।

अथ मद्यम्—

वीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं धातुपुष्टिवम् ।
 सुस्वादु तिक्तकटुकमम्लपाकरसं सरम् ॥ १ ॥
 सकषायं स्वरारोग्यप्रतिमावर्णकृच्छ्रद्यु ।
 नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्यो हितं पित्तास्रवृषणम् ॥ २ ॥
 कृशस्थूलहितं रूक्षं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनम् ।
 घातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं क्षिपवदन्यथा ॥ ३ ॥
 द्राक्षेक्षुमधुखजूरं शालेः पिष्टं यंबस्यं वा ।
 पञ्च मद्याकराः श्रेष्ठास्तेषां द्राक्षा विशिष्यते ॥ ४ ॥
 गुरुत्वदोषजनने नवं जीर्णमतोऽन्यथा ।
 पेयं नोष्णोपचारेण न विरिक्तक्षुधातुरैः ॥ ५ ॥
 नात्यर्थतीक्ष्णमृद्वल्पसंभारं कल्पं न च ।
 गुल्मोदरार्शोग्रहणीशोषहृत्सैहनी गुरुः ॥ ६ ॥
 सुराऽनिलघ्नी मेदोसृक्स्तन्यमूत्रसुखावहा ।
 तद्गुणा चारुणी हृद्या लघुस्तीक्ष्णा निहन्ति च ॥ ७ ॥
 शूलकासवमिश्रवासविवन्धाध्मानपीनसान् ।
 नातितीव्रमदा लघ्वी पथ्या बीमतिकी सुरा ॥ ८ ॥
 क्षणे पाण्डुवामये कुष्ठे न चात्यर्थं विरुध्यते ।
 विष्टम्भिनी यवसुरा गुर्वी रूक्षा त्रिदोषला ॥ ९ ॥
 यथाद्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः ।
 ग्रहणीपाण्डुकुष्ठार्शःशोषशोथोदरज्वरान् ॥ १० ॥
 हन्ति व्रणक्लिमिप्लीहः कषायकटुवातलः ।
 मार्द्दीकं लेखनं हृद्यं नात्युष्णं मधुरं सरम् ॥ ११ ॥

अल्पापेक्षानिलं पाण्डुमेघाशःकृमिनाशनम् ।
 अस्मादल्पान्तरगुणं सार्जूरं वातलं गुरु ॥ १२ ॥
 शार्करः सुरभिः स्वाशुर्दधो नातिमदो लघुः ।
 सृष्टमूत्रशकृद्वातो गौडस्तर्पणदीपनः ॥ १३ ॥
 घातापित्तकरः सीधुः स्नेहः श्लेष्मविकारहा ।
 मेघशोफोदराशोन्नस्तत्र पक्करसो वरः ॥ १४ ॥
 छेदा मध्वासयस्तीक्ष्णो गेहपीनसकासजित् ।
 रक्तपित्तकफोत्क्लेवि शुक्तं घातानुलोमनम् ॥ १५ ॥
 मृशोष्णरूक्षतीक्ष्णाम्लं हृद्यं रुचिकरं सरम् ।
 दीपनं शिशिरस्पर्शं पाण्डुवृकृमिनाशनम् ॥ १६ ॥
 गुडेक्षुमद्यमार्द्वीकशुक्तं लघु पथोत्तरम् ।
 कन्दमूलफलाद्यं च तत्तद्विन्द्यात्तदासुतम् ॥ १७ ॥
 शाण्डाकी चाऽऽगुतं धान्यकोलाम्लं रोचनं लघु ।
 धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत्स्पर्शशीतलम् ॥ १८ ॥
 भ्रमकृमहरं रुच्यं दीपनं चस्तिशूलनुत् ।
 शस्तमास्थापने हृद्यं लघु वातकफावहम् ॥ १९ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां मद्यगुणागुणकथनं नाम सप्तविंशत्तमः ॥ २७ ॥

अथाष्टाविंशत्तमः ।

अथेक्षुगुणाः ।

सामान्येक्षुगुणाः-

इक्षुः स्वादुर्गुरुः शीतो वृष्यः क्षिग्धो बलप्रदः ।
 जीवनो वातपित्तघ्नः कुर्यान्मूत्रकफकिमीन् ॥ १ ॥
 स मूले मधुरोऽत्यथं मध्ये मधुर एव तु ।
 अग्रे ग्रन्थिषु विज्ञेयो लवणो रसतस्तथा ॥ २ ॥

इति सामान्येक्षुगुणाः ।

अथेक्षुभेदाः

तत्र रक्तेक्षुः-

लोहितेक्षुर्गुरुः शीतो दाहपित्तास्रकृच्छ्रजित् ।

अथ पौण्ड्रकः—

पौण्ड्रकः शीतलः स्निग्धो बृंहणः कफकृत्सरः ॥ ३ ॥

अथ कृष्णक्षुः

कृष्णोक्षुस्तद्वृणैर्ज्ञेया विशेषाद्वाहनाशनः ।

अथ वंशेशुः—

वंशेशुरीपत्कफकृद्वृष्यः स्निग्धो विघ्नधनुत् ॥ ४ ॥

अथ शतपर्वा—

शतपर्वा किञ्चिदुष्णः पित्तवातधमप्रणुत् ।

अथ कान्तारः—

कान्तारो वातलः शीतो वाहपित्तास्रनाशनः ॥ ५ ॥

अथ तापसेक्षुः—

तापसेक्षुरसो वृष्यश्चक्षुष्यो वातकृद्गुरुः ।

अथ काष्ठेशुः—

काष्ठेशुर्विषपित्तास्रनाशनो वातलो हिमः ॥ ६ ॥

अथ कोशकारः—

कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः ।

अथ सूचीपत्रादयः—

सूचीपत्रो नीलपर्वा नैपालो दीर्घपत्रकः ॥ ७ ॥

घातलाः कफपित्तघ्नाः सकपाया विदाहिनः ।

अथ दन्तनिष्पीडितेशुगुणाः—

दन्तनिष्पीडनाक्षेपा रसः पित्तास्रनाशनः ॥ ८ ॥

शर्करासमवीर्यः स्यादविदाही कफमदः ।

अथ यन्त्रनिष्पीडितरसगुणाः—

यन्त्रनिष्पीडनादिक्षो रसो ग्राही गुरुस्तथा ॥ ९ ॥

विदाही घातपित्तघ्नः स्वादुः श्लेष्मविवर्धनः ।

अथावर्तितरसगुणाः—

रसः शृतो गुरुवृष्यः श्लेष्मलो घातपित्तनुत् ॥ १० ॥

लवणानुरसः स्वादुर्दाही धमविनाशनः ।

अथ सितोपला-

सितोपला सरा गुर्वो हिमा पित्तानिलापहा ॥ ११ ॥
 घृष्पा धमक्लमच्छर्दिदाहमूर्छामिदापहा ।

अथ सण्डः-

रुच्यः पुष्टिमदः स्निग्धो मोहदाहमदभ्रमान् ॥ १२ ॥
 निहन्ति सण्डः शिशिरो गुरुः पित्तसमीरजित् ।

अथ श्वेतशर्करा-

सिता हिमा सरा घृष्पा बलतृप्तिकरी लघुः ॥ १३ ॥
 तृदक्लमभ्रमपित्तासदाहमोहानिलापहा ।

अथ मधुशर्करा-

माधवी शर्करा रूक्षा कफपित्तास्रजिह्वरुः ॥ १४ ॥

अथ यवासशर्करा-

यवासशर्करा शीता वातला कफपित्तजित् ।

अथ पुष्पवासितशर्करा-

रक्तपित्तहरी हृद्या सुमनोवासिता सिता ॥ १५ ॥
 घृष्पा गुरुहिमा भान्तिवमित्तृद्दाहमोहजित् ।

अथ फाणितम्-

फाणितं गुर्वमिष्यन्दि दोषलं मूत्रशोधनम् ॥ १६ ॥

अथ गुडः-

गुडः क्षारो गुरुः स्वादुर्वातपित्ताग्निक्लृत्तरः ।
 बल्यः कृमिश्लेष्मकरो मूत्ररक्तविशोधनः ॥ १७ ॥
 जीर्णो हृद्यो लघुः पथ्यो नाभिष्यन्द्यग्निपुष्टिकृत् ।
 इक्षोर्धिकारा विमला यथा कुर्युर्गुणास्तथा ॥ १८ ॥
 तृद्दाहमूर्छापित्तास्रविषमोहहरा हिमाः ।
 गुरवो मधुरा चल्या स्निग्धा वातहराः सराः ॥ १९ ॥

इति योगतरङ्गिण्यामिष्टुशर्करादिगुणकथनं नामाष्टाविंशस्तोत्रः ॥ २८ ॥

भमैकोनत्रिंशत्तरङ्गः ।

अथ मधु—

माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौतिकं छात्रमेव च ।

आर्घ्यमौद्दालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥ १ ॥

मधुवर्णमाह—

माक्षिकं तैलसंकाशं भ्रामरं स्फटिकोज्ज्वलम् ।

क्षौद्रं कपिशवणं स्यात्पौतिकं घृतसंनिभम् ॥ २ ॥

छात्रं तत्पीतकपिलमाध्यं श्वेतपिशङ्गकम् ।

औद्दालकं पीतकपिलं नानावर्णं तु दालकम् ॥ ३ ॥

तत्र सामान्यमधुगुणाः—

मधु शीतं लघु स्वादु रुक्षं ग्राहि विलेखनम् ।

चक्षुष्यं दीपनं स्वर्णं व्रणशोधनरोपणम् ॥ ४ ॥

वर्णं मेधाकरं वृष्यं विशदं रोचनं जयेत् ।

कुठार्शःकासपित्तास्रकफमेहक्लमकिमीन् ॥ ५ ॥

मदतृष्णावमिश्रवासहिक्कातीसारहृद्ब्रहान् ।

दाहक्षतक्षयांस्तनु योगशाह्यल्पवातलम् ॥ ६ ॥

अथ माक्षिकादीनां विशिष्टगुणाः—

क्षये माक्षिकमुद्दिष्टं भ्रामरं रक्तपित्तनुत् ।

क्षौद्रं मेहहरं प्राहुर्वर्णे पौतिकमुत्तमम् ॥ ७ ॥

छात्रं सर्वत्र शस्तं स्यादाध्यं चक्षुष्यमुत्तमम् ।

औद्दालकं कुठहरं रुचिकृद्दालमीरितम् ॥ ८ ॥

एते विशिष्टाः कथिता मधूनां मुनिभिर्गुणाः ।

अथ मधूच्छिष्टगुणाः—

मदनं मृदुलं स्निग्धं भूतघ्नं व्रणरोपणम् ।

भग्नसंधानकृद्घातकुष्ठवीसर्परक्तजित् ॥ ९ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां मधुगुणागुणकथनं नामैकोनत्रिंशत्तरङ्गः ॥ १९ ॥

अथ त्रिशतारङ्गः ।

अथ शाल्यादि-

शालयो रक्तशाल्याद्या ग्रीह्यः पट्टिकाश्चः ।

मुद्गादि धेदुलं प्रातुः कगुह्यादि तुणधान्यकम् ॥ १ ॥

यवादि शूकधान्यं स्यादित्याद्याः क्रमशः स्मृताः ।

अथ सामान्यशालिगुणाः-

शालयो मधुराः स्निग्धा घल्पा बद्धाल्पवर्चसः ॥ २ ॥

पित्तघ्नाः सानिलकफा मूत्रला ला(ठ)घवो हिमाः ।

इति सामान्यशालिगुणाः ।

अथ रक्तशालिः-

रक्तशालिर्यस्तेषां घल्पो घण्यञ्चिदोपजित् ॥ ३ ॥

चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्यः शुक्लस्तुद्वज्वरापहः ।

विषघ्नहरः किञ्चित्तस्मादल्पगुणाः परे ॥ ४ ॥

अथ महाशालिः-

महाशालिर्धैर्यवर्त्यो रक्तशालिगुणैः समः ।

अथ पट्टिकाः-

पट्टिका मधुराः शीता लघवो बद्धवर्चसः ॥ ५ ॥

घातपित्तप्रशमनाः शालीनां च गुणैः समाः ।

अथ महापट्टिकाः-

पट्टिकः प्रवरस्तेषां लघुः स्निग्धञ्चिदोपजित् ॥ ६ ॥

पाके स्वादुर्मुद्गर्वाही स्वेर्यकारी घलप्रदः ।

रक्तशालिगुणैस्तुल्यस्तस्मादल्पगुणाः परे ॥ ७ ॥

अथ कृष्णव्रीहिः-

कृष्णव्रीहिर्यस्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे ।

अथ दग्धभूजातशालयः-

शालयो दग्धभूजाता लघुरूक्षाः कफावहाः ॥ ८ ॥

घल्पाश्च मधुरा घृष्या अतिपण्या हृगामये ।

अथ सामान्यस्थलजशालिगुणाः—

स्थलजाः स्वादवः पित्तकफघ्ना घातवह्निदाः ॥ ९ ॥

अथ केदारजाः—

केदारा घातपित्तघ्ना गुरवः कफशुकलाः ।

अथ रोपिताः—

छिन्नरूढा हिमा रूक्षाः पित्तश्लेष्मनिवर्हणाः ॥ १० ॥

ईषद्घातकरा रुच्या विशेषाल्लघुपाकिनः ।

इति शालिः ।

अथ गोधूमगुणाः—

गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः ॥ ११ ॥

कफशुकंपदो बल्यः स्निग्धसंधानकृत्सरः ।

एतस्मात्स्थूलगोधूमात्क्षुद्रो हीनतरो गुणैः ॥ १२ ॥

अथोम्बिका—

अर्धपक्वैर्वह्निमृष्टैरुम्बिका कथिता बुधैः ।

उम्बिका कफदा बल्यां गुरुः पित्तानिलापहा ॥ १३ ॥

स्निग्धा विबन्धकृद्भक्तमूत्रकृच्छ्रहिता मता ।

अथ यवगुणाः—

यवः कषायो मधुरः शीतः पित्तकफास्रजित् ॥ १४ ॥

व्रणेषु तिलवत्पथ्यो रूक्षो मेधाशिवर्धनः ।

लेखनो बद्धनिष्पन्दः स्वर्गो मेदस्तृपापहः ॥ १५ ॥

बहुवातमलस्थैर्यवर्णकारी च पिच्छिलः ।

अस्मादतिवधः किञ्चिद्गुणैर्हीनतरो मतः ॥ १६ ॥

निःशुकोऽतिवधः प्रोक्तो धवलाकृतिको महान् ।

अथ शिम्बीधान्यम्—

शिम्बी मुद्गश्चणो माषः संतीनः सकलापकः ॥ १७ ॥

मसूरवक्त्रमङ्गल्पामकुष्ठत्रिपुटादयः ।

वैदला मधुरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः ॥ १८ ॥

वातलाः कफपित्तास्रमलमूत्रकरा हिमाः ।

ऋते मुद्गमसूराभ्यामन्ये त्वाध्मानकारकाः ॥ १९ ॥

अथ शिम्बगुणाः-

धान्यानां कञ्जुकं शिम्बी बीजगुप्तिश्च सा मधेत् ।

तद्दुत्तानि तु धान्यानि शिम्बिधान्यानि लक्ष्यते ॥ २० ॥

शिम्बा विष्टम्बिनो मेहदृष्टिघ्ना घातपित्तलाः ।

विशदा गुखो हृद्या रूक्षाः कटुकपाकिनः ॥ २२ ॥

सितासितादिभेदेन बहुधा ते प्रकीर्तिताः ।

अथ मुद्गः-

मुद्गो रूक्षो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिमः ॥ २२ ॥

स्वादुरल्पानिलो नेत्र्यो वन्योऽप्येतद्गुणः स्मृतः ।

मुद्गेषु प्रवरः श्यामो मुद्गाः स्वल्पगुणाः परे ॥ २३ ॥

अथाऽऽर्द्धीकृतमुद्गगुणाः-

स जलार्द्धीकृतः स्वादुः पथ्यः श्रमजुषां नृणाम् ।

विशेषेण च पित्तघ्नस्तर्पणो बलकृद्गुरुः ॥ २४ ॥

अथ मुद्गशिम्बः-

शिम्ब आर्द्रो लघुः किञ्चिद्घातकृत्पित्तहृत्सरः ।

अथ स्नेहसिद्धशिम्बार्द्धमुद्गगुणाः-

स्नेहसिद्धः स बलकृच्चिशोषघ्नो रुचिप्रदः ॥ २५ ॥

अथ मापः-

मापो गुरुः स्वादुपाकः स्निग्धो वृष्योऽनिलाप(व)हः ।

मुद्गकीलार्द्धितश्वासपक्तिशूलान्त्रिनाशयेत् ॥ २६ ॥

अथ राजमापः-

राजमापः स्वादुरूक्षः कपायस्तर्पणो गुरुः ।

ग्राही वातकरस्तन्यबहुवर्चोरुचिप्रदः ॥ २७ ॥

अथ मकुष्ठः-

मकुष्ठो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः ।

बाह्निजिन्मधुरः पाके कृमिकृज्ज्वरनाशनः ॥ २८ ॥

अथ निष्पावः—

निष्पावोऽनिलपित्तास्रमूत्रस्तन्यकरः सरः ।

विदाह्युष्णो गुरुः शोफकफकृच्छुकनाशनः ॥ २९ ॥

अथाऽऽढकी—

आढकी तुवरी रूक्षा वातला कफपित्तजित् ।

किञ्चिदानाहजननी सस्त्रेहा तु त्रिदोषनुत् ॥ ३० ॥

अथ वर्तुलः—

वर्तुलः शीतलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः ।

विपाके मधुरो रूक्षो हरेणुस्तद्वृणो मतः ॥ ३१ ॥

अथ कलायत्रिपुटगुणाः—

कलायः कफपित्तघ्नो ग्राही शीतोऽतिवातलः ।

त्रिपुटोऽपि गुणैरेवं तच्छाकं कफपित्तजित् ॥ ३२ ॥

अथ चणकः—

चणकः शीतलो रूक्षः पित्तरक्तकफोपहः ।

लघुः कपायो विष्टम्भी वातलः पुंस्त्वनाशनः ॥ ३३ ॥

श्वेतोऽप्येवं गुणैर्ज्ञेयः किञ्चित्तस्माद्गुरुमतः ।

मृष्टो रुचिकरः पुष्टिप्रदश्छर्दिबलासजित् ॥ ३४ ॥

स जलार्द्राकृतो रुच्यो घातश्लेष्मकरो हिमः ।

स शिम्बाद्रो हिमः पित्तहरो वातकफप्रदः ॥ ३५ ॥

वृष्यो रुचिकरो बल्यो मेहकृच्छ्राश्मरीहरः ।

अर्धपक्वैश्च शिम्बैश्च होलाकौ बह्निभर्जितः ॥ ३६ ॥

होलाकोऽल्पानिलो मेदी कफकृत्पित्तनाशनः ।

बल्योऽतिरुचिकृत्पथ्यः श्रमभाजां नृणां गुरुः ॥ ३७ ॥

अथ मसूरः—

मसूरो मधुरः पाके संग्राही शीतलो लघुः ।

कफपित्तास्रजिह्वर्ष्यस्तच्छाकं लघुत्तक्तकम् ॥ ३८ ॥

अथ कुलित्थः—

कुलित्थः कटुकः पाके कपायः * कफपित्तजित् ।

* भद्र पित्तरक्तकृदिति पाठो भावप्रकाशे वर्तते इति क. पुस्तके ।

१ ग. 'फावहः । २ क. 'सस्त्रेहा वा' । ३ क. 'कावातम' । ४ ग. 'लो मेदः क' । ५ क. 'जिह्वो वातलो ज्वरनाशनः ।

लघुर्विदाही वीर्योष्णः श्वासकासकफानिलान् ॥ ३९ ॥
 हन्ति हिक्काहमरीशुक्रगदानाहान्सर्पिनसान् ।
 स्वेदसंग्राहको गुल्ममेघःकृमिहरः सरः ॥ ४० ॥
 धन्यो विशेषतः शीतो नेत्रामयविषापहः ।

अथ तिलाः-

तिलो ग्राही गुरुः स्वादुः स्निग्धोष्णः कफपित्तलः ॥ ४१ ॥
 बल्यः केश्यो हिमस्पर्शो रुच्यो घणहितः परम् ।
 चन्त्योऽल्पमूत्रकृद्घातनाशनोऽग्निमतिप्रदः ॥ ४२ ॥
 कृष्णः श्रेष्ठतमस्तेषु शुक्लो मध्यमः सितः ।
 अन्ये हीनतराः प्रोक्तास्ततो रक्तादयस्तिलाः ॥ ४३ ॥

अथ तुवरी-

तुवरी ग्राहिणी शीता लघुः कफविषास्रजित् ।

अथातसी-

अतसी शुक्रवृष्टिघ्नी स्निग्धोष्णा वातजिह्वरुः ॥ ४४ ॥

अथ किरटा-

किरटा तद्वद्विष्टा विशेषाद्विषनाशिनी ।

अथ सर्पपः-

सर्पपः कफवातघ्नस्तीक्ष्णोष्णो रक्तपित्तकृत् ॥ ४५ ॥
 किञ्चिद्रूक्षोऽग्निदः कण्डूकुष्ठकोठकिमीञ्जयेत् ।

अथ राजिका-

राजिका तनुणा ज्ञेया तीक्ष्णा तीव्रा विशेषतः ॥ ४६ ॥

अथ शणः-

शणो हिमो गुरुर्ग्राही तत्पुष्पं प्रदरास्रजित् ।

अथ तृणधान्यम्-

तत्र प्रियङ्गुगुणाः-

प्रियङ्गुः पित्तजिद्वृष्या मग्नसंधानकृद्गुरुः ॥ ४७ ॥

अथ श्यामाकः-

श्यामाकः शोषणः शीतो रूक्षः पित्तकफापहः ।

अथ कोद्वषः-

कोद्वषः शीतलो ग्राही विषपित्तकफाञ्जयेत् ॥ ४८ ॥

अथ नीवारः—

नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः कफवातकृत् ।

अथ यावनालः—

यावनालः स्वादुशीतो वातलः कफपित्तजित् ॥ ४९ ॥

रूक्षो लघुतरः शुष्को मृष्टोऽग्नौ पुष्करामिधः ।

पुष्करं मधुरं रुच्यं बलकृल्लघु शीतलम् ॥ ५० ॥

त्रिदोषशमनं क्षीणहितं शुक्रकरं परम् ।

तल्लाजा लघवो रूक्षास्ततो न्यूनगुणा मताः ॥ ५१ ॥

अथ गवेधुका—

गवेधुका कटुः स्वाद्वी कार्श्यकृत्कफनाशिनी ।

अथ नन्दीमुखीवेणुयवादि—

नन्दीमुखी वेणुयववरकोद्वालनर्तकाः ॥ ५२ ॥

नलो नाली मुकुन्दश्च तोदपर्णी मधूलिका ।

तृणधान्यमिदं स्वादु कटुपाकि विलेखनम् ॥ ५३ ॥

रूक्षोष्णं बद्धविद्रकं च वातपित्तकरं लघु ।

अथ गुणहीनधान्यम्—

अपर्याप्तं व्याधिहतमतार्तवमभूमिजम् ॥ ५४ ॥

नवं जन्त्वादिभिर्जुष्टं धान्यं न गुणवन्मतम् ।

अथ नूतनधान्यगुणाः—

धान्यं नवमभिष्यन्दि गुरु स्वादु कफप्रदम् ॥ ५५ ॥

अथ वर्षोपितधान्यगुणाः—

वर्षोपितं सर्वधान्यं गौरधं परिमुञ्चति ।

न मुञ्चति च वीर्यं स्वं क्रमान्मुञ्चत्यतः परम् ॥ ५६ ॥

विदाहि गुरु विष्टम्भि विरूढं दृष्टिदूषणम् ।

अथ विशिष्टनूतनान्नगुणागुणाः—

एतेषु यवगोधूमतिलमाषा नवा हिताः ॥

रूढाः पुराणा चिरसा न तथा गुणकारिणः ॥ ५७ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां शाल्यादिगुणागुणकथनं नाम त्रिंशत्तरङ्गः ॥ ३० ॥

अथेकाविंशोऽध्यायः ।

अथ फलानि-

अथ द्राक्षा-

द्राक्षा पक्का सरा शीता चक्षुष्या बृंहणी गुरुः ।
हन्ति तुष्णाज्वरश्वासवार्तपित्तास्रकामलाः ॥ १ ॥
कृच्छ्रास्रपित्तसंमोहदाहशोषमदात्ययान् ।
आमा स्वल्पगुणा गुर्वा सैयाम्ला रक्तपित्तकृत् ॥ २ ॥

अथाऽऽम्रः-

आम्रो ग्राही प्रमेहार्शःकफपित्तघ्नाअयेत् ।
तत्फलं बालमत्यम्लं रुक्षं दोषत्रयास्रकृत् ॥ ३ ॥
घन्दास्थि तादृगेवोक्तं घातहारि च पित्तलम् ।
पक्तं तु मधुरं घृष्यं सिग्धं हृद्यं बलप्रदम् ॥ ४ ॥
गुरु घातहरं रुच्यं घण्यं शीतमपित्तलम् ।
रसस्तस्य सरः सिग्धो रोचनो बलवर्णकृत् ॥ ५ ॥
आम्रबीजं कपायं स्याच्छर्द्यतीसारनाशकृत् ।
हृष्यदम्लं च मधुरं तथा हृद्यपदाहनुत् ॥ ६ ॥
आम्रावर्तस्तृपाच्छर्दिघातपित्तहर्तः सरः ।
रुच्यः सूर्याशुभिः पाकाल्लघुश्च परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

अथ सामान्यजम्बूः-

जम्बूः संग्राहिणी रूक्षा कफपित्तघ्नास्रजित् ।

अथ राजजम्बूफलम्-

राजजम्बूफलं स्वादु विष्टम्भिं गुरु रोचनम् ॥ ८ ॥

अथ लघुजम्बूः-

लघुजम्बूफलं तद्वद्विशेषादाहनाशनम् ।

अथ नारिकेरम्-

नारिकेरफलं शीतं दुर्जरं वस्तिशोधनम् ॥ ९ ॥

विष्टम्भि बृंहणं बल्यं वातपित्तासदाहजित् ।
 तस्याम्भः शीतलं हृद्यं दीपनं शुक्रलं लघु ॥ १० ॥
 तत्पादपशिरोमज्जा शुक्रलो वातपित्तजित् ।

अथ पिण्डखर्जूरीस्वल्पखर्जूरीफलम्—
 खर्जूरिकाफलं शीतं स्वादु स्निग्धं क्षतास्रजित् ॥ ११ ॥
 बल्यं हन्ति मरुत्पित्तमदभूर्छामदात्ययान् ।
 तस्मादल्पगुणं ज्ञेयमन्यत्खर्जूरिकाफलम् ॥ १२ ॥
 तन्मज्जां मूर्धजः शीतो वृष्यः पित्तासदाहजित् ।

अथ सलेमानी—

सलेमानी श्रमभ्रान्तिदाहमूर्छास्रपित्तजित् ॥ १३ ॥

अथ कदली—

कदली योनिदोषाश्रमरक्तपित्तहरा हिमा ।
 तत्कन्दः शीतलो बल्यः केश्यः पित्तकफास्रजित् ॥ १४ ॥
 तत्फलं मधुरं शीतं विष्टम्भि बलकृद्गुरु ।
 स्निग्धं पित्तास्रदृग्दाहक्षतक्षयसमीरजित् ॥ १५ ॥

अथ दाडिमम्—

दाडिमं दीपनं हृद्यं रोचनं नातिपित्तलम् ।
 कपायानुरसं ग्राहि द्विधा स्वाद्द्विम्लभेदि तत् ॥ १६ ॥
 तयोः स्वादु त्रिदोषघ्नमम्लं वातबलासहत् ।
 शुष्काम्लदाडिमीसारो हिमः पित्तसमीरकृत् ॥ १७ ॥

अथ बदरम्—

बदरं लघु संग्राहि रुच्यमुष्णं समीरजित् ।
 कफापित्तकरं तद्द्वत्कोलं गुरु सरं मतम् ॥ १८ ॥
 सौवीरं बदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम् ।
 बृंहणं पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिलापहम् ॥ १९ ॥
 कर्कन्धु मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तानिलापहम् ।
 शुष्कं भेद्यशिकृत्सर्वं लघु तृष्णाकुमास्रजित् ॥ २० ॥
 मरुत्पित्तहरस्तस्य मज्जा वृष्यो बलप्रदः ।

अथ क्षीरिणीफलम्-

क्षीरिवृक्षफलं शीतं स्निग्धं गुरु बलप्रदम् ॥ २१ ॥
तृष्णामूर्छामदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयास्रजित् ।

अथ चारः-

चारः पित्तकफास्रघ्नस्तत्फलं मधुरं गुरु ॥ २२ ॥
स्निग्धं सरं मरुत्पित्तदाहतृष्णाक्षतापहम् ।
तन्मज्जा मधुरः स्निग्धः शुक्रलः पित्तवातजित् ॥ २३ ॥

अथ परूपकम्-

परूपकं कषायाम्लमामपित्तकरं लघु ।
पक्वं तु मधुरं पाके शीतं विष्टम्भि बृंहणम् ॥ २४ ॥
हृद्यं तृद्पित्तदाहास्रक्षतक्षयसमीरजित् ।

अथ तिन्दुकः-

तिन्दुको व्रणवातघ्नस्तत्सारः पित्तरोगजित् ॥ २५ ॥
आममस्य फलं ग्राहि शीतलं वातलं लघु ।
पक्वं पित्तप्रमेहास्रश्लेष्मघ्नं विशदं गुरु ॥ २६ ॥
विषतिन्दुकमप्येवं विशेषाद्ग्राहि शीतलम् ।

अथ किङ्किणी-

*किङ्किणी तुवरस्तिक्तः पित्तश्लेष्महरो हिमः ॥ २७ ॥
तत्फलं वातलं त्वामं पक्वं स्वादु त्रिदोषनुत् ।

अथाऽऽरुकम्-

आरुकं जारकं वातमेहार्शःकफनाशनम् ॥ २८ ॥

अथ मधूकः-

मधूकः कफवातघ्नः कषायो व्रणरोपणः ।
तत्पुष्पं मधुरं बल्यं शीतलं गुरु बृंहणम् ॥ २९ ॥
फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्रलं वातपित्तजित् ।
अहृद्यं हन्ति तृष्णास्रदाहश्वासक्षतक्षयान् ॥ ३० ॥

* यद्यपि किङ्किणीशब्दस्य स्त्रीवाचकत्वात्तद्विशेषगान्यपि तथैवापेक्षितानि तथाऽपि शिष्टप्र-
योगेस्त्रीशब्दव्यापिभेदेऽपीतिन्यायेन कथंचिदेषानि ।

अथ पनसम्—

पनसं शीतलं पक्वं स्निग्धं पित्तानिलापहम् ।
बल्यं शुक्रप्रदं हन्ति रक्तपित्तक्षतक्षयान् ॥ ३१ ॥
आमं तदेव विष्टम्भि वातलं तुवरं गुरु ।

अथ लकुचम्—

लकुचं गुरु विष्टम्भि स्वादूष्णं रक्तपित्तजित् ॥ ३२ ॥
श्लेष्मकारि समीरघ्नमम्लं शुक्राग्निनाशनम् ।

अथ तालः—

तालः शीतो मरुत्पित्तघ्णजिन्मदशुक्रकृत् ॥ ३३ ॥
तत्फलं शीतलं बल्यं स्निग्धं स्वादुरसं गुरु ।
विष्टम्भि वातपित्तास्रक्षयदाहक्षतापहम् ॥ ३४ ॥

अथ खर्बूजम्—

खर्बूजं मूत्रलं बल्यं कोठशुद्धिकरं गुरु ।
स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यं पित्तानिलापहम् ॥ ३५ ॥

अथ शिम्बितिकाफलम्—

फलं शिम्बितिकापूर्वं वातपित्तहरं गुरु ।
बृंहणं कफकृद्द्रव्यं स्वादुपाकरसं हिमम् ॥ ३६ ॥

अथ महच्छिम्बितिकाफलम्—

अपरं सै(नै)व गुणवद्विशेषात्तुवरं हिमम् ।

अथामृतफलम्—

अमृतं गुरु वातघ्नं स्वादूम्लरुचि शुक्रकृत् ॥ ३७ ॥

अथ वातासम्—

वाताममुष्णं सुस्निग्धं वातास्रबलशुक्रकृत् ।

अथ निकोचकमुकूलके—

निकोचकं गुरु स्निग्धं वृष्योष्णं स्वादु बृंहणम् ॥ ३८ ॥
रक्तप्रसाधनं बल्यं वातघ्नं कफपित्तकृत् ।
तद्वन्मुकूलकं ज्ञेयं विशेषाद्गुरु दुर्जरम् ॥ ३९ ॥

अथाऽऽलूकम्—

आलूकं रसतः शीतं स्वाद्वम्लं वातपित्तहृत् ।

अथाञ्जीरम्—

अञ्जीरं शीतलं स्वादु गुरु पित्तास्रघातजित् ॥ ४० ॥

तस्मादल्पगुणं ज्ञेयमञ्जीरं लघु तद्वृणम् ।

अथाक्षोटम्—

अक्षोटं मधुरं चलयं गुरुष्णं वातहृत्सरम् ॥ ४१ ॥

अथ शृङ्गाटम्—

शृङ्गाटं मधुरं रूक्षं गुरु ग्राहि हिमं तथा ।

शुक्रानिलश्लेष्मकरं शुष्कमाद्रं विशेषतः ॥ ४२ ॥

अथ पालेवतमाणवके—

पालेवतं श्वेतपुष्पं तिन्दुकामफलं मतम् ।

अन्यन्माणवकं ज्ञेयं महापालेवतं तथा ॥ ४३ ॥

पालेवतं हिमं स्वादु गुरुष्णं बह्निघातजित् ।

तद्वन्माणवकं हृद्यं तृष्णाघ्नं मिष्टमस्तकम् ॥ ४४ ॥

अथ तूतम्—

तूतं गुरु हिमं पकं स्वादु पित्तानिलापहम् ।

अथ गाङ्गेरुतोदने—

गाङ्गेरु रोचनं पकं गुरु वातास्रपित्तजित् ॥ ४५ ॥

तोदनं ग्राहि मधुरं वातपित्तहरं लघु ।

अथ तुवरकः—

कलायवत्फलैः पत्रैः केसरामः समुद्रजः ॥ ४६ ॥

वृक्षः समुद्रजो ज्ञेयो मल्लातकसमो गुणैः ।

तोवरं कफजित्पाके कटूष्णं घणमेहनुत् ॥ ४७ ॥

अथ बीजपूरः

बीजपूरफलं रुच्यं रसेऽम्लं दीपनं लघु ।

रक्तपित्तकरं ग्राहि जिह्वाहृच्छोधनं परम् ॥ ४८ ॥

त्वक्तस्य तिक्ता गुर्व्युष्णा कृमिवातकफापहा ।
 तन्मांसं बृंहणं शीतं गुरु पित्तसमीरजित् ॥ ४९ ॥
 केसरो मधुरो ग्राही शूलगुल्मोदरापहः ।
 क्षीजमुष्णं क्रिमिश्लेष्मवातजिद्धर्मदं गुरु ॥ ५० ॥
 तत्पुष्पं शीतलं ग्राहि रक्तपित्तहरं लघु ।

अथ मधुकर्कटी—

मधुकर्कटिका शीता रक्तपित्तहरा गुरुः ॥ ५१ ॥

अथ नारङ्गम्—

नारङ्गमम्लमत्युष्णं रुच्यं वातहरं परम् ।
 स्वाद्वम्लमपरं हृद्यं दुर्जरं वातनाशनम् ॥ ५२ ॥

अथ जम्बीरम्—

जम्बीरमम्लं शूलघ्नं गुरुष्णं कफवातजित् ।
 आस्यवैरस्यहृत्पीडावह्निमान्द्यकृमीञ्जयेत् ॥ ५३ ॥

अथाम्लवेतसम्—

अम्लवेतसमत्यम्लं भेदनं शतवेधि च ।
 हृद्रोगशूलगुल्मघ्नं पित्तासृक्कफदूषणम् ॥ ५४ ॥

अथ साराम्लम्—

साराम्लमम्लं वातघ्नं गुरु पित्तकफप्रदम् ।

अथ निम्बूकम्—

निम्बूकमम्लं वातघ्नं पाचनं दीपनं लघु ॥ ५५ ॥
 राजनिम्बूफलं स्वादुपाकं पित्तसमीरजित् ।
 मिष्टनिम्बूफलं पित्तवातहृद्गुरु रोचनम् ॥ ५६ ॥
 भ्रमतृद्धदाहपित्तास्रच्छर्दिक्षयगरापहम् ।

अथ कर्मरङ्गम्—

कर्मरङ्गं हिमं ग्राहि स्वाद्वम्लं कफपित्तजित् ॥ ५७ ॥

अथाम्लिका—

अम्लिकाऽऽमा गुरुर्वातहरा पित्तकफास्रकृत् ।
 पक्वा तद्वत्सरा रुच्या वह्निवस्तिविशुद्धिकृत् ॥ ५८ ॥

शुक्रा हृद्या श्रमभ्रान्तिनृष्णाकृमिहृता लघुः ।

अथ वृक्षाम्लम्-

तित्तिडीकं समीरघ्नमाममुष्णं परं गुरु ॥ ५९ ॥

तत्पक्वं लघु संग्राहि ग्रहणीकफघ्नतजित् ।

अथ करमर्दम्-

करमर्दं गुरुष्णाम्लं रक्तपित्तकफप्रदम् ॥ ६० ॥

तत्पक्वं मधुरं रुच्यं लघु पित्तसमीरजित् ।

शुष्कं पक्वदश्यामं पक्वमप्यार्द्रमामवत् ॥ ६१ ॥

अथ कपित्थम्-

कपित्थमामं संग्राहि लघु दोषत्रयापहम् ।

पक्वं गुरु तृपाहिक्काशमनं वातपित्तजित् ॥ ६२ ॥

स्वादुम्लं तुवरं कण्ठशोधनं ग्राहि दुर्जरम् ।

अथाऽऽम्रातकम्-

आम्रातकमामं वातघ्नं गुरुष्णं रुचिकृत्सरम् ॥ ६३ ॥

पक्वं स्वादु हिमं वृष्यं मरुत्पित्तक्षतास्रजित् ।

अथ राजाश्रम्-

राजाश्रं मधुरं शीतं ग्राहि पित्तकफापहम् ॥ ६४ ॥

अथ क्रमुकम्-

पूगं गुरु हिमं रुक्षं कषायं कफपित्तजित् ।

मोहनं दीपनं रुच्यमास्यधैरस्यनाशनम् ॥ ६५ ॥

आर्द्रं तद्गुर्वभिष्यन्दि वह्निवृष्टिकरं सरम् ।

स्विन्नं त्रिदोषहृत्सर्वं तद्भेदांस्तद्वदादिशेत् ॥ ६६ ॥

अथ ताम्बूलम्-

ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम् ।

तिक्तं क्षारं मनोजन्धं रक्तपित्तकरं लघु ॥ ६७ ॥

बल्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमेहघ्नतश्रमापहम् ।

फलतुल्यगुणं सर्वं मज्जानमपि चाऽऽदिशेत् ॥ ६८ ॥

अथ त्याज्यफलम्—

फलं हिमाग्निदुर्वातव्यालकीटादिदूषितम् ।

अकालजातं नाश्रीयात्पाकातीतमभूमिजम् ।

आमं दोषकरं प्रायः फलं बेल्वं विनाऽखिलम् ॥ ६९ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां द्राक्षादिदोषगुणागुणकथनं नामैकत्रिंशत्तरङ्गः ॥ ३१ ॥

अथ द्वात्रिंशत्तरङ्गः ।

अथ शाकानि—

पत्रं पुष्पं फलं कन्दं नालं भूस्वेदजं तथा ।

शाकं पञ्चविधमुद्दिष्टं गुरुं विद्याद्यथोत्तरम् ॥ १ ॥

अथ सामान्यशाकम्—

प्रायः सर्वाणि शाकानि विष्टम्भीनि गुरुणि च ।

रूक्षाणि बहुवर्चासि सृष्टविष्णमारुतानि च ॥ २ ॥

सर्वं शाकमचक्षुष्यं मज्जीयेय(?)मवृष्यकम् ।

ऋते पटोलवास्तूककाकमाचीपुनर्नवाः ॥ ३ ॥

सर्वशाकेषु जीवन्ती श्रेष्ठा निन्द्यं तु सर्पपम् ।

अथ कूष्माण्डम्—

कूष्माण्डं बृंहणं शीतं गुरु पित्तास्रवातजित् ॥ ४ ॥

बालं पित्तापहं शीतं मध्यमं कफकारकम् ।

पक्वं नातिहिमं स्वादु सारकं दीपनं लघु ॥ ५ ॥

वरितशुद्धिकरं चेतोरोगदोषत्रयापहम् ।

कूष्माण्डनाडी मधुरा वाताश्मारिकफापहा ॥ ६ ॥

तन्मज्जा पित्तहृद्बृष्या मधुरा वस्तिशोधनी ।

अथ कालिङ्गम्—

कालिङ्गं ग्राहि दृक्पित्तशुक्लहृच्छीतलं गुरु ॥ ७ ॥

पक्वं तूष्णसरं क्षारं पित्तलं कफवातजित् ।

अथालावु-

मिष्टं तुम्बीफलं वृष्यं कफपित्तहरं गुरु ॥ ७ ॥

कटुतुम्बी हिमा हृद्या पित्तकासविपापहा ।

अथ कर्कटी-

कर्कटी शीतला रुक्षा ग्राहिणी मधुरा गुरुः ॥ ९ ॥

रुच्या पित्तहरी साऽऽमा पक्रोष्णा यद्विपित्तकृत् ।

अथ त्रपुसम्-

त्रपुसं मूत्रलं शीतं रुक्षं पित्ताघकृच्छ्रजित् ॥ १० ॥

तत्पक्वमुष्णाम्लं स्यात्पित्तलं कफघातजित् ।

अथ चिर्भटम्-

चिर्मटं मधुरं रुक्षं गुरु पित्तकफापहम् ॥ ११ ॥

शीतं विष्टम्भि संग्राहि कफत्रोष्णं तु पित्तलम् ।

घृहत्तदेव वातासपित्तनुन्मधुराम्लकम् ॥ १२ ॥

पाचनं शूलविष्टम्ममूत्रकृच्छ्राश्मरीर्जयेत् ।

अथ वालुकम्-

वालुकं श्लेष्मलं स्वादु लघु मेदि च पित्तजित् ॥ १३ ॥

मधुराम्लरसं पित्तरक्तजित्पक्वमुत्तमम् ।

अथ शीर्णवृन्तम्-

शीर्णवृन्तं लघु स्वादु मेद्युष्णं यद्विपित्तकृत् ॥ १४ ॥

अथ कोशातकी-

कोशातकी लघुस्तिक्ता रुक्षाऽऽमाशयशोधनी ।

शोफपाण्डूदरप्लीहकुष्ठार्शःकफपित्तजित् ॥ १५ ॥

तरुफलं मेदनं शीतं लघु मेहविशेषजित् ।

अथ राजकोशातकी-

राजकोशातकी शीता ज्वरघ्नी कफवातला ॥ १६ ॥

महाकोशातकी-

महाकोशातकी त्रिग्धा सरां पित्तानिलापहा ।

अथ वृन्ताकम्—

वृन्ताकं स्वादु तीक्ष्णोष्णं कटुपाकमपित्तलम् ॥ १७ ॥
 कफघातहरं हृद्यं दीपनं शुक्रलं लघु ।
 ज्वरारोचककासघ्नं पक्वं तल्पित्तलं गुरु ॥ १८ ॥
 अपरः श्वेतवृन्ताकस्तस्मान्मूत्रयूनगुणो मतः ।
 अर्शःसु पथ्यः कथितः सरः किञ्चिन्न पित्तलः ॥ १९ ॥

अथ विम्बी—

विम्बी घातप्रदा हन्ति रक्तपित्तास्रकामलाः ।
 तत्फलं शीतलं स्वादु गुरु पित्तास्रदाहजित् ॥ २० ॥
 स्तम्भनं लेखनं घातविबन्धाध्मानकारकम् ।

अथ कारवेल्लम्—

कारवेल्लं हिमं मेदि लघु तिक्तामवातलम् ॥ २१ ॥
 पित्तास्रकामलापाण्डुकफमेहकृमीञ्जयेत् ।

अथ कर्कोटकम्—

तद्रूत्कर्कोटकं कुष्ठबलासारुचिनाशनम् ॥ २२ ॥

अथ बन्ध्यकर्कोटकी—

बन्ध्यकर्कोटकी तिक्ता विष्वीसर्पकासजित् ।

अथ डोडिका—

डोडिका कफपित्तार्शःकृमिगुल्मविघ्नपहा ॥ २३ ॥

अथ पृथुशिम्बः—

कोलशिम्बः समीरणो गुरुष्णकफपित्तकृत् ।

अथ डिण्डिमः—

डिण्डिमो घातलो रूक्षो मूत्रलोऽश्मरिमेघनः ॥ २४ ॥

अथ शिम्बी—

शिम्बी शीता गुरुर्वल्या श्लेष्मला घातपित्तजित् ।

अथ पटोलम्—

पटोलं पाचनं हृद्यं घृष्यं लघ्वग्निदीपनम् ॥ २५ ॥

स्निग्धोष्णं हन्ति कासाद्यज्वरदोषत्रयकिमीन् ।
पत्रं पित्तहरं शीतं बह्वी तस्य कफापहा ॥ २६ ॥
मूलं विरेचनं प्रोक्तं फलं दोषत्रयापहम् ।

अथ बृहत्पटोलिका-

बृहत्पटोलश्चिच्छिण्ठो बलकृद्दृष्टिपुष्टिदः ॥ २७ ॥
किञ्चिन्न्यूनगुणस्तस्माद्द्विशेषाच्छोषिणे हितः ।

अथ पत्रशाकम्-

तत्र वास्तूकः-

वास्तूकः पाचनो रुच्यो लघुः शुक्रबलप्रदः ॥ २८ ॥
सरः प्लीहाशपित्तास्रकृमिदोषत्रयापहः ।

अथ रक्तवास्तूकः-

जीवन्तो बलवः क्षारः स्वादुपाकस्त्रिदोषनुत् ॥ २९ ॥
जीवन्तो रक्तवास्तूक इति मेडादयो जगुः ।

अथ चक्रवर्तीशाकम्-

चक्रवर्त्यमिधं शाकं गुणैर्वास्तूकवन्मतम् ॥ ३० ॥
सरं शीतं त्रिदोषघ्नं लघु दीपनपाचनम् ।

अथ चिल्ली-

रक्ता महद्वला गौडदेशे वास्तूकसंज्ञिता ॥ ३१ ॥
चिल्ली सरा लघुः शीता रुच्या मेध्याग्निदीपनी ।
बल्या रुक्षा जयेत्प्लीहरक्तदोषत्रयकिमीन् ॥ ३२ ॥

अथ कालशाकम्-

कालशाकं सरं रुच्यं वातकृत्कफशोषहृत् ।
बल्यं हृद्यं पिच्छिलं च रक्तपित्तहरं हिमम् ॥ ३३ ॥

अथ चञ्चुः-

चञ्चुः शीता सरा रुक्षा स्वाद्वी दोषत्रयापहा ।

अथ नाडीकः-

नाडीको रक्तपित्तघ्नो विटम्भी वातकोपनः ॥ ३४ ॥

अथ करम्बी—

करम्बी रतन्यदा लघ्वी मधुरा शुक्रवर्धिनी ।

अथ तण्डुलीयः—

तण्डुलीयो लघुः शीतो रूक्षः पित्तकफास्रजित् ॥ ३५ ॥

सृष्टमूत्रमलो रुच्यो दीपनो रक्तपित्तहा ।

अथ फौङ्गः स तु मरुद्दे(दे)शभवः—

फौङ्गः संग्राहकः शीतो रक्तपित्तविषापहः ॥ ३६ ॥

अथ मारीपः—

मारीपो रेचनः शीतो गुरुर्मदस्त्रिदापजित् ।

ततोऽपि रक्तमारीपो विशेषाद्गुणदो मतः ॥ ३७ ॥

अथ पालक्या—

पालक्या वातला शीता भेदिनी श्लेष्मला गुरुः ।

परा विद्वम्बिनी श्वासरक्तपित्तकफापहा ॥ ३८ ॥

अथ चुक्रा—

चुक्रा चुक्रतरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत् ।

रुच्या लघुतरा पाके वृन्ताके नातिरोचनी ॥ ३९ ॥

अथ शतपुष्पा—

शतपुष्पा कटुः स्निग्धा तिक्तोष्णा श्लेष्मवोतहा ।

रुच्या वस्तिहिता नेत्र्या बद्धविद्रुकिमिशुक्रनुत् ॥ ४० ॥

अथ मेथिका—

मेथिका दीपनी हृद्या बद्धविद्रुकिमिशुक्रनुत् ।

गुल्मशूलानिलहरा श्लेष्मणो नाशिनी परा ॥ ४१ ॥

अथ मीनाक्षी—

मीनाक्षीशाकमुद्दिष्टं चक्षुष्यं च त्रिदोषनुत् ।

अथ चक्रमर्दम्—

दद्रुघ्नजं लघु स्वादु शाकं वातहरं मतम् ॥ ४२ ॥

तिक्तं कटु क्रिमिश्वासकासकुष्ठकफप्रणुत् ।
पित्तप्रकोपनं बल्यं कण्डूपामाहरं परम् ॥ ४३ ॥

अथ पुनर्नवाशाकम्-

पौनर्नयं त्रिदोषघ्नं शाकं बक्षुप्यवृष्यकम् ।
सरं शाकेषु सर्षेपु विशेषाच्छोफिनो हितम् ॥ ४४ ॥

अथोषोदकी-

*उषोदकी हिमा तिग्धा श्लेष्मला वातपित्तजित् ।
अकण्ठ्या ग्रहणीनिद्राशुक्ला रक्तपित्तजित् ॥ ४५ ॥

अथ लोणिका-

लोणिकात्रितयं रूक्षं पटु विटम्बि शीतलम् ।
दोषघ्नं मधुरं पाके लघ्वी तत्र सरा मता ॥ ४६ ॥

अथ सुनिषणः-

सुनिषणो हिमो ग्राही-मेहदोषत्रयापहः ।

अथ तिलपर्णी-

तिलपर्णी हिमा रुच्या ग्राहिणी कफपित्तजित् ॥ ४७ ॥

अथ सितवारः-

सितवारः सरो वृष्यः शोथघ्नो वातपित्तलः ।

अथ नाली-

नाली सरा लघुः शीता पित्तनुत्कफवातला ॥ ४८ ॥

अथ सार्पपम्-

सार्पपं सर्पपोद्भूतं चक्षुर्घ्नं दाहि रोचनम् ।

बद्धविद्रकं बद्धमूत्रं गुरुष्णं च त्रिदोषहृत् ॥ ४९ ॥

अथ कौसुम्भम्-

कौसुम्भं स्वादु रूक्षोष्णं कफजित्पित्तलं लघु ।

अथ चाणकशाकम्-

चाणकं शाकमुद्दिष्टं दुर्जरं कफवातहृत् ॥ ५० ॥

* क. पुस्तके बाल इति ।

अथ कलायशाकम्—

कलायशाकं मेदि स्याल्लघु पित्तकफापहम् ।

अथ चाङ्गेरी—

चाङ्गेरी धीपनी रुच्या लघूष्णा कफवातजित् ॥ ५१ ॥

पित्तला च ग्रहणपर्शःकुष्ठातीसारनाशिनी ।

अथ कासमर्दः—

काममर्दो लघुः कण्ठ्यो रक्तकासत्रिदोपनुत् ॥ ५२ ॥

राड्यन्धनाशनो मेदो दीपनः श्लेष्मपित्तजित् ।

अथ सौभाजनम्—

शिग्रुंस्तिको लघुर्ग्राही वह्निदः कफवातजित् ॥ ५३ ॥

तीक्ष्णोष्णो विद्रधिप्लीहघ्नश्चाम्लपित्तजित् ।

अथ मधुशिग्रुः—

मधुशिग्रुगुणैस्तद्वद्विशेषादीपनः परः ॥ ५४ ॥

अथ पुष्पाणि—

तत्र सौभाजनपुष्पगुणाः—

तीक्ष्णोष्णं कटुकं पुष्पं शिग्रुजं त्रायुशोथजित् ।

किमिनुत्कफवातघ्नं विद्रधिप्लीहगुल्मनुत् ॥ ५५ ॥

अथ मधुशिग्रुपुष्पम्—

मधुशिग्रोर्धरं पुष्पं श्लेष्मक्रिमिविनाशनम् ।

पित्तहृच्चक्षुषोः पथ्यं रक्तपित्तप्रसाधनम् ॥ ५६ ॥

सौभाजनफलं स्वादु कषायं कफपित्तजित् ।

शूलकुष्ठक्षयश्वासगुल्मघ्नं स्वरसादनुत् ॥ ५७ ॥

अथ मधुशिग्रु—

रुच्यं स्यान्मधुशिग्रुजं फलमहोरात्रौ हितं देहिनां

व्रण्यं घातंहरं प्रमेहदमनं श्वासं च कासं जपेत् ।

दौर्बल्यं विनिहन्ति पुंस्त्वजनकं दुर्नामदुःखं हरे-

ज्ञानारोगानिवारणाय जनितं वीर्येण चोष्णं लघु ॥ ५८ ॥

-अथ कदलीपुष्पम्-

कदलीकुसुमं तिक्तं कपायं ग्राहि दीपनम् ।
उष्णवीर्यं बलासघ्नं तद्गुणं चास्फुटं वलम् ॥ ५९ ॥

-अथ मुनिद्रुमपुष्पम्-

अगस्त्यपुष्पं शिशिरं चतुर्थज्वरशान्तिकृत् ।
नक्तान्ध्यनाशनं प्रोक्तं पीनसश्लेष्मपित्तनुत् ॥ ६० ॥
सत्तिक्तं कटुकं पाके कपायं वातलं मतम् ।
अगस्त्यशिश्वसदृशो गुणः पुष्पस्य दुर्जरः ॥ ६१ ॥

-अथ मूलशाकानि-

मूलकं बालकं रुच्यं वीर्योष्णं पाचनं लघु ।
हन्ति दोषत्रयश्वासगलाक्षिगदपीनसान् ॥ ६२ ॥
महत्तदेव रूक्षोष्णं गुरु दोषत्रयप्रदम् ।
घृतसिद्धे तदेव स्याद्दोषत्रयविनाशनम् ॥ ६३ ॥
शुष्कं तु विषशोधनं लघु दोषत्रयापहम् ।
तत्पुष्पं श्लेष्मपित्तघ्नं तत्फलं श्लेष्मवातनुत् ॥ ६४ ॥
तत्पत्रं पाचनं तीक्ष्णं श्लेष्मवातहरं हिमम् ।
तदेव पोचितं स्वादु क्षारं पित्तकफप्रदम् ॥ ६५ ॥

-अथ सूरणः-

सूरणो दीपनो रूक्षः कफार्शःकृमिजिल्लघुः ।
तद्द्वन्द्वयो विशोषेण कफघ्नो रक्तपित्तकृत् ॥ ६६ ॥

-अथाऽऽलूकी-

आलूकी रुचिदा मव्या बलया हृत्कफनाशिनी ।
कोष्ठबन्धकरी प्रोक्ता गुर्वी विष्टम्भकारिणी ॥ ६७ ॥
बृहदालूकिका तद्द्विद्विशोषाद्बलदा गुरुः ।
कुवालुस्तत्समा ज्ञेया लघुर्बस्तिविशोधिनी ॥ ६८ ॥

-अथ गर्जरम्-

गर्जरं मधुरं तीक्ष्णं तिक्तोष्णं दीपनं लघु ।
संग्राहि रक्तपित्ताशो ग्रहणीकफघातजित् ॥ ६९ ॥

अथ माणकः—

माणकः शीतलः स्वादुः पित्तरक्तहरो गुरुः ।

अथ कसेरुकशालूके—

कसेरुकं हिमं स्वादु गुरु पित्तास्रदाहजित् ॥ ७० ॥

ग्राहि शुक्रानिलश्लेष्मप्रदं शालूककं तथा ।

अथाऽऽलूकम्—

आलूकं शीतलं सर्वं विष्टम्भि मधुरं सरम् ॥ ७१ ॥

सृष्टमूत्रमलं रूक्षं दुर्जरं रक्तपित्तनुत् ।

कफानिलकरं बल्यं वृष्यं स्तन्यविवर्धनम् ॥ ७२ ॥

अथ पिण्डालु—

पिण्डालु किञ्चिन्मधुरं श्लेष्मलं पित्तनुद्गुरु ।

अथ हस्तालु—

हस्तालु शीतलं स्वादु श्लेष्मलं घातपित्तनुत् ॥ ७३ ॥

अथ वाराहीकन्दः—

सौकरः पित्तलो वर्ण्यः स्वादुस्तित्तो रसायनेः ।

आयुःशुक्राग्निक्वन्मेहकफकुष्ठानिलापहः ॥ ७४ ॥

अथ मुसलीकन्दः—

मुसली बृंहणी वृष्या वीर्योष्णाऽशोऽनिलापिहा ।

अथ केलूटम्—

केलूटं शीतलं ग्राहि पित्तघ्नं कफवातजित् ॥ ७५ ॥

अथ कदलीकन्दः—

शीतलः कदलीकन्दो ग्राही रूक्षोऽस्रपित्तजित् ।

ईषत्कषायः कफकृद्घातलः प्रदरे हितः ॥ ७६ ॥

अथ लशुनः—

लशुनो बृंहणो वृष्यः स्निग्धोष्णः पाचनः सरः ।

भग्नसंधानकृत्केश्यो गुरुः पित्तास्रबुद्धिदः ॥ ७७ ॥

रसायनः कफश्वासकासगुल्मज्वरारुचीः ।
हन्ति शोफप्रमेहार्शःकुष्ठशूलानिलकिमीन् ॥ ७८ ॥
तत्पत्रं मधुरं क्षारं नाडो मधुरपिच्छिलः ।

अथ पलाण्डुः-

पलाण्डुस्तद्वृषेस्तुल्यः कफकृन्नातिपिच्छिलः ॥ ७९ ॥
अनुष्णः केवलं घातं स्वादुपाकरसो जयेत् ।

अथ गृञ्जनः-

गृञ्जनः पित्तलो ग्रही तीक्ष्णोष्णो रोगनाशनः ॥ ८० ॥
गन्धाकृतिरसैस्तुल्यः सूक्ष्मतालः पलाण्डुना ।

अथ नालशाकम्-

तत्रास्थिशृङ्खलिका-

अस्थिशृङ्खलिका वृष्या श्लेष्मला मधुरा हिमा ॥ ८१ ॥
अस्थिसंधानकृद्बल्या पित्तरक्तानिलापहा ।

अथाऽऽलूकीनालम्-

आलूकीनालशाकं तु कट्टूष्णं कफपित्तकृत् ॥ ८२ ॥

अथ करीरः-

वेणोः करीरः श्लेष्मघ्नः कषायो रुचिकृत्सरः ।
घातपित्तहरो रुक्षः कटुको रसपाकतः ॥ ८३ ॥

अथ भूस्वेदजं शाकम्-

सर्वे संस्वेदजाः शीताः पिच्छिला दोषलाश्च ते ।
गुरवश्छर्द्यतीसारज्वरश्लेष्मामयप्रदाः ॥ ८४ ॥
श्वेताः शुचिस्थलीकाष्ठवंशगोव्रजसंमथाः ।
नातिदोषकरा ज्ञेयाः शेषास्तेभ्यो विगर्हिताः ॥ ८५ ॥

(* शिलीन्ध्रं शीतलं बल्यं गुरु भेदि त्रिदोषकृत् ।)

निपिद्धशाकम्-

अतिजीर्णमकालोत्थं रुक्षं त्रिग्धममूमिजम् ॥ ८६ ॥

* घनुश्चिहान्तर्गतमिदमर्थं ग. पुस्तकस्थम् ।

१ ग. 'पित्ततः । २ ग. कण्डुं क° ।

कृमिजग्धं कोमलं वा शीतव्यालादिद्वूपितम् ।
लुष्कं शाकं च सकलं नाश्नीयान्मूलकं विना ॥ ८७ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां पञ्चविंशत्तरङ्गगुणागुणकथनं नाम
द्वात्रिंशत्तरङ्गः ॥ ३२ ॥

अथ त्रयस्त्रिंशत्तरङ्गः ।

अथ मांसानि—

तत्र सामान्यमांसगुणाः—

मांसं घातहरं सर्वं बृंहणं बलशुक्रकृत् ।
प्रीणनं गुरु हृद्यं च मधुरं रसपाकयोः ॥ ९ ॥

अथ तद्भेदाः—

मांसवर्गो द्विधा ज्ञेयो जाङ्गलानूपमेवतः ।

तत्र जाङ्गललक्षणमाह—

मांसवर्गेऽत्र जङ्घाला बिलस्थाश्च गुहाशयाः ॥ २ ॥
तथा पर्णमृगा ज्ञेया विष्किराः प्रतुदा अपि ।
प्रसहा अथ च ग्राम्या अष्टौ जाङ्गलजातयः ॥ ३ ॥
जाङ्गला मधुरा रूक्षास्तुवरा लघवस्तथा ।
बल्या वृष्या बृंहणाश्च दीपना दोषहारिणः ॥ ४ ॥
मूकतां मिम्भित्वं च गद्गदत्वार्दिते तथा ।
बाधिर्यमरुचिं छर्दिं प्रभेहं मुखजान्गदान् ॥ ५ ॥
गलगण्डं श्लीपदं च नाशयन्त्यनिलामयान् ।

अथाऽऽनूपलक्षणगुणाः—

कूलेचरा पुवाश्चापि कोशस्था पादिनस्तथा ॥ ६ ॥
मत्स्या एतेऽत्र विख्याताः पञ्चधाऽऽनूपजातयः ।
आनूपा मधुराः स्निग्धा गुरवो बहिस्तादनाः ॥ ७ ॥
श्लेष्मलाः पिच्छिलाश्चैव मांसवृद्धिप्रदा मृशम् ।
तथाऽमिष्यन्दिनस्ते हि प्रायो पथ्यतमाः स्मृताः ॥ ८ ॥

अथ जाङ्गलानां गणनाविशिष्टगुणाः-

हरिणेणकुरङ्गर्ष्यधातायुमृगमातृकाः ।

राजीयः पृषतश्चापि श्वर्दङ्गः शरमादयः ॥ ९ ॥

जङ्घाललक्षणा एते तेषां चित्तं पृथक्शृणु ।

हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेणः कृष्णः प्रकीर्तितः ॥ १० ॥

कुरङ्गस्ताम्रवर्णः स्याद्द्वरिणाकृतिको महान् ।

कृष्णो नीलाण्डको लोके सराजं इति मण्यते ॥ ११ ॥

धातायुस्तु किशोरामो मृगः स्वल्पः प्रकीर्तितः ।

स्वल्पः पृथूदरो ज्ञेयः शशामो मृगमातृकः ॥ १२ ॥

कस्तुरीहरिणं केचिद्वदन्ति मृगमातृकम् ।

राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजिभिर्बहुभिर्वृतः ॥ १३ ॥

पृषतश्चन्द्रविन्दुः स्याद्द्वरिणात्किञ्चिदल्पकः ।

न्यङ्कुर्वहुविषाणोऽथ शम्बरो गवयान्महान् ।

श्वर्दङ्गः स मतो यस्तु काश्मीरे कर्कटामिधः ॥ १४ ॥

काश्मीरदेशशरमोऽष्टपात्स्याद्दुत्साहयुक्तश्चतुर्बुध्वपादः ।

उष्ट्रप्रमाणः स महाविषाणः रथातो वनस्थश्च महामृगाख्यः ॥ १५ ॥

जङ्घालाः प्रायशः सर्वे पित्तश्लेष्महरा मताः ।

किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्धनाः ।

अथ विलेशयलक्षणगुणाः-

गोधाशशमुजङ्गापुशलकाद्या विलेशयाः ।

विलेशया घातहरा मधुरा रसपाकयोः ॥ १७ ॥

बृंहणा बद्धविष्मूत्रा धीर्योष्णाश्च प्रकीर्तिताः ।

अथ गुहाशयलक्षणगुणाः-

सिंहव्याघ्रवृका ऋक्षतरक्षुद्वीपिनस्तथा ।

बभ्रुजम्बुकमार्जारा इत्याद्या स्युर्गुहाशयाः ।

* श्वेतपुच्छो रक्तनेत्रो बभ्रुर्मेदः समाकुलः ॥ १९ ॥

* क. पुस्तके स्यूलपु० इति पाठान्तरम् ।

१. क. राजिष्ठतरश्वा । २. क. यः । जाङ्गलः संज्ञता ९ । ३. क. मृग

गुहाशया वातहरा गुरूष्णा मधुराश्च ते ।

सिग्धा बल्या हिता नित्यं नेत्रगुह्यविकारिणाम् ॥ २० ॥

शीपी चित्रव्याघ्रः ।

अथ पर्णमृगः—

घनौकोवृक्षमार्जारवृक्षमर्कटिकादयः ।

एते पर्णमृगाः प्रोक्ताः सुश्रुताद्यैर्महर्षिभिः ॥ २१ ॥

स्मृताः पर्णमृगा वृष्याश्चक्षुष्याः शोषिणो हिताः ॥ २२ ॥

श्वासकासारशःशमनाः सृष्टमूत्रपुरीषकाः ॥ २२ ॥

अथ विष्किराः—

घर्तिकालावविकिरकपिञ्जलकतित्तिराः ।

चकोरककराद्याश्च विष्किराः समुदाहृताः ॥ २३ ॥

विकीर्य मक्षयन्त्येते यस्मात्तस्माद्धि विष्किराः ।

विष्किरा मधुराः शीताः कपायाः कटुपाकिनः ॥ २४ ॥

बल्पा वृष्यास्त्रिदोषघ्नाः पथ्याश्च लघवो मताः ।

अथ प्रतुदाः—

क्वालकण्टकहारीतकपोतश्वेतपत्रंकाः ॥ २५ ॥

सारिका खञ्जरीटश्च पिकाद्याः प्रतुदा मताः ।

प्रतुद्य मक्षयन्त्येते तुण्डेन प्रतुदास्ततः ॥ २६ ॥

प्रतुदा मधुराः पित्तकफघ्नास्तुवरा हिमाः ।

ब्रह्मो बद्धवर्चस्काः किञ्चिद्वातप्रकोपनाः ॥ २७ ॥

अथ प्रसहाः—

रलूकश्च चिह्नश्च शशघातकः ।

जुर इत्याद्याः प्रसहाः स्मृताः ॥ २८ ॥

एते प्रसह्य च्छिद्य मक्षणात् ।

गहाः सर्वे तन्मांसं चाऽऽहरन्ति ये ॥ २९ ॥

गोन्माद्वैः शुक्रक्षीणा विशेषतः ।

शाम्याः—

गण्ड्याः प्रोक्ता महर्षिभिः ॥ ३० ॥

च इति पाठान्तरम् ।

ग्राम्या वातहराः सर्वे क्षीपनाः कफपित्तलाः ।

मधुरा रसपाकाभ्यां बृंहणा बलवर्धनाः ॥ ३१ ॥

अथ कूलेचराणां गणना गुणाश्च-

लुलायगण्डवाराहचमरीवारणादयः ।

एते कूलेचराः प्रोक्ता यस्मात्कूले चरन्त्यमी ॥ ३२ ॥

कूलेचरा मरुत्पित्तहरा वृष्या बलावहाः ।

मधुराः शीतलाः स्निग्धा मूत्रलाः श्लेष्मवर्धनाः ॥ ३३ ॥

अथ पुवाः-

हंससारसकाचाक्षवकक्रीञ्चशराविकाः ।

नन्दीमुखी सकादम्या बलाकाद्याः प्लवा मताः ॥ ३३ ॥

प्लवन्ति सलिले यस्मादेते तस्मात्पुवाः स्मृताः ।

प्लवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः ॥ ३५ ॥

वातश्लेष्मप्रदाश्चैवं बलशुक्रकराः सराः ।

अथ कोशस्थगुणाः-

शङ्खो वराटकश्चैव शुक्तिशम्बुकमल्लकाः ॥ ३६ ॥

जीवाश्चैवंविधाः सर्वे कोशस्थाः परिकीर्तिताः ।

कोशस्था मधुराः स्निग्धाः पित्तवातहरा हिमाः ॥ ३७ ॥

बृंहणाश्च तथा वृष्या वर्चस्काः कफवर्धनाः ।

अथ पादिनः-

कुम्भीरकुर्मनक्राश्च गोधामकरशङ्खवः ॥ ३८ ॥

घण्टिका शिशुमारश्चेत्यादयः पादिनः स्मृताः ।

पादिनः संस्मृताः सद्भिः कोशस्थानां गुणैः समाः ॥ ३९ ॥

अथ मत्स्याः-

मत्स्यो मीनो विसारश्च झपो वैसारिणोऽण्डजः ।

शकुली पृथुरोमा च ससुदर्शन इत्यपि ॥ ४० ॥

रोहिताद्याश्च ये जीवास्ते मत्स्याः परिकीर्तिताः ।

मत्स्याः स्निग्धोष्णमधुरा गुरवः कफपित्तलाः ॥ ४१ ॥

बल्याभिष्यन्दिनो वृष्या बृंहणाः पवनापहाः ।

व्यवायाध्वरतानां च दीप्ताग्नीनां च पूजिताः ॥ ४२ ॥

अथ विशिष्टानां जन्तूनां गुणाः—

छागमांसं गुरु स्निग्धं लघुपाकं त्रिदोषजित् ।

आदाहि बृंहणं नातिशीतं पीनसनाशनम् ॥ ४३ ॥

देहधातुसमानत्वादनभिष्यन्दि बृंहणम् ।

तत्रापि कोमलच्छागमांसं पथ्यं त्रिदोषजित् ॥ ४४ ॥

इति छागमांसगुणाः ।

मेपमांसगुणाः—

मेपमांसं गुरु स्निग्धं बल्यं पित्तकफप्रदम् ।

इति मेपमांसगुणाः ।

अथ मेदःपुच्छः—

मेदःपुच्छामिषं वृष्यं कफपित्तकरं गुरु ॥ ४५ ॥

इति मेदःपुच्छः ।

अथ कृष्णसारः—

एणमांसं हिमं रुच्यं ग्राहि दोषत्रयापहम् ।

पद्मसं बलदं पथ्यं लघु रुक्षं ज्वरास्रजित् ॥ ४६ ॥

इति कृष्णसारः ।

अथ हरिणी—

हरिण्या आमिषं तद्वद्विशेषात्पथ्यमीरितम् ।

इति हरिणी ।

अथ गोकर्णशम्बरौ—

गोकर्णशम्बरौ शीतौ गुरुस्निग्धौ कफप्रदौ ॥ ४७ ॥

स्से पाके च मधुरौ रक्तपित्तविनाशनौ ।

इति गोकर्णशम्बरौ ।

अथ गवयः—

गवयो मधुरो वृष्यो स्निग्धोष्णः कफपित्तलः ॥ ४८ ॥

इति गवयः ।

अथ कस्तूरीमृगः—

कस्तूरीहरिणः स्वादुर्बद्धविद्दीपनो लघुः ।

इति कस्तूरीमृगः ।

अथ मुण्डिनी-

मुण्डिनी ज्वरकांसास्रक्षयश्वासापहा हिमा ॥ ४९ ॥

इति मुण्डिनी ।

अथ वातप्रमीचित्रमृगच्छिकारगुणाः-

घातप्रम्याश्चित्रकस्य च्छिकारस्याऽऽमिषं लघु ।

मधुरं ग्राहि शिशिरं दोषत्रयहरं हितम् ॥ ५० ॥

ज्वरास्रनाशनं स्वादु हृद्यं श्वासविनाशनम् ।

इति घातप्रमीचित्रमृगच्छिकारगुणाः ।

अथ रुरुः-

रुरोर्मांसं गुरुं स्वादु वृष्यं पित्तानिलापहम् ॥ ५१ ॥

इति रुरुः ।

अथ न्यङ्कुः-

न्यङ्कुः स्वादुर्लघुर्वृष्यो रुच्यो दोषत्रयापहः ।

इति न्यङ्कुः ।

अथ शशः-

शशः शीतो लघुः स्वादुर्ग्राही पथ्योऽग्निदीपनः ॥ ५२ ॥

संनिपातज्वरश्वासरक्तपित्तकफापहः ।

इति शशः ।

अथ सल्लकसेन्धे-

सल्लकः श्वासकासास्रशोपदोषत्रयापहः ॥ ५३ ॥

सेन्धा तथैव विज्ञेया विशेषाद्बलवर्धिनी ।

इति सल्लकसेन्धे ।

अथ सूकरः-

सूकरं पिशितं स्वादु बल्यं वातापहं गुरुं ॥ ५४ ॥

स्निग्धोष्णं शुक्रलं रुच्यं निद्रास्थूलत्वदाढ्यकृत् ।

इति सूकरं ।

अथ गण्डकः—

गण्डको बद्धविण्मूत्रः पवित्रोऽनिलनाशनः ॥ ५५ ॥

इति गण्डकः ।

अथ महिषः—

महिषं मधुरं मांसं स्निग्धोष्णं वातनाशनम् ।

निद्वारेतोवलस्तन्यतनुदार्यकरं गुरु ॥ ५६ ॥

तद्वदारण्यजं विद्याद्विशेषाच्छोषिणे हितम् ।

इति महिषः ।

अथोष्णमांसगुणाः—

उष्णमांसं लघु स्वादु चक्षुष्यमनिलापहम् ॥ ५७ ॥

उष्णमर्शःप्रशमनं मेदि पित्तकफप्रदम् ।

इत्युष्णमांसगुणाः ।

अथ घोटकः—

घोटकः कटुकः पाके दीपनः कफपित्तकृत् ॥ ५८ ॥

वातहृद्बृंहणो बल्यश्चक्षुष्यो मधुरो लघुः ।

इति घोटकः ।

अथ शृगालः—

शृगालो बलदो वृष्यः सर्ववातक्षयापहः ॥ ५९ ॥

इति शृगालः ।

अथ मूषकः—

मूषको बद्धविण्मूत्रो बल्यो वृष्योऽनिलापहः ।

इति मूषकः ।

अथ राजि(जी)मृगः—

राजिमृगस्त्रिदोषघ्नो ज्वररक्तहरो हिमः ॥ ६० ॥

इति राजि(जी)मृगः ।

अथ पक्षिमांसगुणाः—

घातको वर्तकश्चित्रस्ततोऽल्पा घर्तिका स्मृता ।

घर्तकोऽग्निकरः शीतो ज्वरदोषत्रयोपहः ॥ ६१ ॥

गुरुज्यः शुक्रवो बल्पो वार्तिकाऽल्पगुणा मता ।

अथ लावाः-

लावा विष्किरवर्गेषु ते चतुर्धा मता बुधैः ॥ ६२ ॥
 पांसुलो गौरकोऽन्यस्तु पीण्डूको दर्भरस्तथा ।
 लावा वह्निकराः सिग्धो मधुरा ग्राहिणो हिमाः ॥ ६३ ॥
 पांसुलः श्लेष्मलस्तेषु वीर्योष्णोऽनिलनाशनः ।
 गौरो लघुतरो रूक्षो वह्निकारी त्रिदोषजित् ॥ ६४ ॥
 पीण्डूकः पित्तकृत्किंचिल्लघुर्वातकफापहः ।
 दर्भरो रक्तपित्तघ्नो हृवामयहरो हिमः ॥ ६५ ॥

अथ वार्तिकः-

वर्तारो घातचटकौ वार्तिकोऽपि च संस्मृतः ।
 वार्तिको मधुरः शीतो रूक्षश्च कफपित्तजित् ॥ ६६ ॥

अथ कृष्णतित्तिरो गौरतित्तिरश्च-

तित्तिरः कृष्णवर्णः स्यात्स तु गौरः कपिश्ललः ।
 तित्तिरो वर्णदो ग्राही हिक्कादोषत्रयापहः ॥ ६७ ॥
 श्वासकासज्वरहरस्तस्माद्गौरोऽधिको गुणेः ।

अथ गवैरे (चटकः)

चटकः कलविद्धः स्यात्कुलिङ्गः कालकण्टकः ॥ ६८ ॥
 कुलिङ्गः शीतलः सिग्धः स्वादुः शुक्रकफप्रदः ।
 संनिपातहरो ग्राही चटकस्वतिशुक्लः ॥ ६९ ॥

अथ कुक्कुटाः-

कुक्कुटः कृकवाकुः स्यात्कालज्ञश्चरणायुधः ।
 ताम्रचूडस्तथा दक्षो यामनादी शिखण्डकः ॥ ७० ॥
 कुक्कुटो बृंहणः सिग्धो वीर्योष्णोऽनिलजित्पुरुः ।
 घक्षुष्यः शुक्रकफकृद्बल्यो रूक्षः कपायकः ॥ ७१ ॥
 अरण्यकुक्कुटः सिग्धो बृंहणः श्लेष्मलो गुरुः ।
 घातपित्तक्षयवभीषिपसज्वरनाशनः ॥ ७२ ॥
 पानीयकुक्कुटः सिग्धो बृंहणः श्लेष्मलो गुरुः ।

इति कुक्कुटत्रयम् ।

अथ प्रतुदेपुः (प्रतुदः) —

हारीतो रक्तपित्तः स्याद्धरितोऽपि स कट्यते ॥ ७३ ॥
 हारीतो रूक्ष उष्णश्च रक्तपित्तकफापहः ।
 स्वेदः स्वरकरः प्रोक्त ईषद्वातकरश्च सः ॥ ७४ ॥

अथ पाण्डुधवलौ —

पाण्डुस्तु द्विविधो ज्ञेयाश्चित्रपक्षः कलध्वनिः ।
 द्वितीयो धवलः प्रोक्तः स कपोतस्फुटध्वनिः ॥ ७५ ॥

अथ चित्रपक्षः चित्तरोप इति लोके —

चित्रपक्षः कफहरो वातघ्नो ग्रहणीप्रणुत् ।
 धवलः पाण्डुरुद्विष्टो रक्तपित्तहरो हिमः ॥ ७६ ॥
 रसे पाके च मधुरः संग्राही वातपित्तनुत् ।

अथ परेवा (पारावतः) —

पारावतः कलरवः कपोतो रक्तलोचनः ॥ ७७ ॥
 पारावतो गुरुः स्निग्धो रक्तपित्तानिलापहः ।
 संग्राही शीतलस्तज्ज्ञैः कथितो वीर्यवर्धनः ॥ ७८ ॥

अथ पक्ष्यण्डस्य गुणाः —

नातिस्निग्धानि वृष्याणि स्वादुपाकरसानि च ।
 वातघ्नान्यतिशुक्राणि गुरुष्यण्डानि पक्षिणाम् ॥ ७९ ॥

अथ मयूरमांसम् —

मयूरमांसं वृग्वर्णस्वरकेशाग्निबुद्धिदम् ।
 उष्णं श्रोत्रशिरःपीडायातशोषारुचिप्रणुत् ॥ ८० ॥
 सेव्यं मयूरजं मांसं हेमन्ते शिशिरे मधी ।
 च शरद्रीष्मयोः पथ्यं वर्षास्वपि हितं न च ॥ ८१ ॥

अथ सारसः —

सारसो बृहणो वृष्यः स्निग्धोष्णो वह्निकृद्गुरुः ।
 पित्तास्रवातशमनो वर्णस्वरबलप्रदः ॥ ८२ ॥

इति सारसः ।

अथ हंसः-

हंसः स्निग्धो गुरुवृष्यो धीर्योष्णः स्वरवर्णकृत् ।
वातास्रपित्तशमनो बृंहणो षड्वह्निवः ॥ ८३ ॥

इति हंसः ।

अथ चक्रवाकादिगुणाः-

चक्रकोश्वबकोटादिमांसं स्निग्धं हिमं गुरु ।
मधुरं सृष्टविष्मूत्रं वातपित्तास्रनाशनम् ॥ ८४ ॥

इति चक्रवाकादिगुणाः ।

अथ मत्स्याः-

रक्तोदरो रक्तमुखो रक्ताक्षो रक्तपक्षतिः ।
कृष्णपृष्ठो झपः श्रेष्ठो रोहितः कथितो बुधेः ॥ ८५ ॥
रोहितः सर्वमत्स्यानां वरो वृष्योऽर्दितातिजित् ।
कषायानुरसः स्वादुर्वतिघ्नो नातिपित्तकृत् ॥ ८६ ॥
ऊर्ध्वजङ्घगतान्‌रोगान्‌हन्याद्रोहितमुण्डकम् ।

अथ शिलीन्धः-

शिलीन्धः श्लेष्मलो बल्यो विपाके मधुरो गुरुः ॥ ८७ ॥
वातपित्तहरो रुच्य आमवातकरश्च सः ।

अथ भाकुरः (भकुडः)

भकुडो मधुरः शीतो वृष्यः श्लेष्मकरो गुरुः ॥ ८८ ॥
विष्टमजनकश्चापि रक्तपित्तहरः स्मृतः ।

अथ मोई (मोयिका)

मोयिका घातहृद्बल्या बृंहणी मधुरा गुरुः ॥ ८९ ॥
पित्तहृत्कफकृद्बुध्या वृष्या दीप्ताग्ने हिता ।

अथ पाठीनः-

पाठीनः श्लेष्मलो बल्यो तिद्रालुः पिशिताशिनः ॥ ९० ॥
दूषयेद्बुधिरं पित्तं कुष्ठरोगं करोति च ।

अथ शृङ्गी-

शृङ्गी तु वातशमनी स्निग्धा श्लेष्मप्रकोपिनी ॥ ९१ ॥

रसे तिक्ता कपाया च लघ्वी रुच्या स्मृता बुधैः ।

अथ हिल्लिशः—

हिल्लिशो मधुरः स्निग्धो रोचनो वह्निवर्धनः ॥ ९२ ॥

पित्तकृत्कफकृत्किंचिल्लघुर्वृष्योऽनिलापहः ।

अथ सौरी—(शकुली)

शकुली ग्राहिणी हृद्या मधुरा तुवरा स्मृता ॥ ९३ ॥

अथ वेलगर्गरः—

गर्गरः पित्तलः किंचिद्वातजित्कफकोपनः ।

अथ कवई—(कविका)

कविका मधुरा स्निग्धा कपाया रुचिकारिणी ॥ ९४ ॥

किंचित्पित्तकरी वातनाशिनी बलवर्धिनी ।

अथ वाम्बी (वर्मिः)

वर्मिर्मत्स्यो हरेद्वातं पित्तं रुचिकरो लघुः ॥ ९५ ॥

अथ डण्डारी (डण्डमत्स्यः)

डण्डमत्स्यो रसे तिक्तः पित्तं रक्तं कफं हरेत् ।

वातसाधारणः प्रोक्तः शुक्रलो बलवर्धनः ॥ ९६ ॥

अथैरङ्गः—

एरङ्गो मधुरः स्निग्धो विष्टम्भी शीतलो गुरुः ।

अथ पयता— (महाशफरः)

महाशफरसंज्ञस्तु तिक्तः पित्तकफापहः ॥ ९६ ॥

शिशिरो मधुरो रुच्यो वातसाधारणो मतः ।

अथ गरई— (गरन्धी)

गरन्धी मधुरा तिक्ता तुवरा वातपित्तहृत् ॥ ९८ ॥

कफघ्नी रुचिकृलघ्वी दीपनी बलवीर्यकृत् ।

अथ मगरी— (मकुरः)

मकुरो वातहृद्घृष्यो बलवः कफकरो लघुः ॥ ९९ ॥

अथ गोडएस- (सपादमत्स्यः)

सपादमत्स्यो मेधाकृन्नेदुःक्षयकरश्च सः ।

घातपित्तकरश्चापि रुचिकृत्परमो मतः ॥ १०० ॥

अथ महरी प्रोष्ठी-

प्रोष्ठी तिक्ता कटुः स्वादुः शुक्रघ्नी कफवातजित् ।

स्निग्धाऽऽस्यकण्ठरोगघ्नी रोचनी च लघुः स्मृता ॥ १ ॥

अथ क्षुद्रमत्स्याः-

क्षुद्रमत्स्याः स्वादुरसा द्वापत्रयविनाशनाः ।

लघुपाका रुचिकराः सर्वदा ते हिता मताः ॥ २ ॥

अथातिक्षुद्रमत्स्याः-

अतिसूक्ष्माः पुंस्त्वहरा रुच्याः कासानिलापहाः ।

अथ मत्स्याण्डगुणाः-

मत्स्यगर्भो मृशं वृष्यः स्निग्धः पुष्टिकरो गुरुः ॥ ३ ॥

अथ शुष्कमत्स्याः-

शुष्कमत्स्या न बल्याः स्युर्दुर्जरा विद्विषन्धिनः ।

अथ दग्धमत्स्याः-

दग्धमत्स्यो गुणेः श्रेष्ठः पुष्टिकृद्बलवर्धनः ॥ ४ ॥

अथ कूपजादिमत्स्यगुणाः-

कौषा मत्स्याः शुक्रमूत्रकुष्ठश्लेष्मविच्छेधवाः ।

सरोजा मधुराः स्निग्धा बल्या घातविनाशनाः ॥ ५ ॥

नादेषा बृंहणा मत्स्या गुरवोऽनिलनाशनाः ।

रक्तपित्तकरा वृष्याः स्निग्धोष्णाः स्वल्पवर्चसः ॥ ६ ॥

चौड्याः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा लघवो हिमाः ।

ताडांगा गुरवो वृष्याः शीतला बलमूत्रदाः ॥ ७ ॥

तडागं वस्त्रिर्जा बलं युमंतिद्वकराः ।

अथ ऋतुविशेषे मत्स्यविशेषाः-

हेमन्ते कूपजा मत्स्याः शिशिरे सारसा हिताः ॥ ८ ॥

वसन्ते तु नदीजाता ग्रीष्मे चौड्यसमुद्भवाः ।
तडागजाता वर्षासु तास्वपथ्या नदीमघाः ॥ ९ ॥
नैर्दीराः शरदि श्रेष्ठा विशेषोऽयमुदाहृतः ।

इति मत्स्यगुणाः ।

सद्योहतस्य मांसं स्याद्वाधिघाति यथाऽसृतम् ॥ १० ॥
षयस्थं घृहणं सात्प्यमन्यथा तद्विवर्जयेत् ।
स्वयं सृतस्य चाबल्यमतीसारकरं गुरु ॥ ११ ॥
घृन्दानां दोषलं मांसं बलानां बलदं लघु ।
त्रिदोषकृद्यालजुष्टं शुष्कं शूलकरं गुरु ॥ ११२ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां मांसमत्स्यादिगुणकथनं नाम त्रयस्त्रिंशस्तरङ्गः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्विंशस्तरङ्गः ।

अथ हरीतकीगुणाः—

हरस्य भवने जाता हरिता च स्वभावतः ।
हरते सकलान्व्याधींस्तेन चाऽऽख्या हरीतकी ॥ १ ॥

हरीतकीलक्षणमाह—

जीवन्ती पूतना पश्चाद्गृता विजयाऽमघा ।
रोहिणी चेतकी सप्तभेदभिन्ना हरीतकी ॥ २ ॥
जीवन्ती स्वर्णवर्णाभा पूतनाऽस्थिमती मता ।
अमृताऽभ्रिवृला प्रोक्ता विजया तुम्बूद्विपिणी ॥ ३ ॥
पञ्चाङ्गी त्वमघा ज्ञेया मता वृत्ता तु रोहिणी ।
द्व्यङ्गी तु चेतकी ज्ञेया कर्म तासामथोच्यते ॥ ४ ॥
सर्वरोगेषु जीवन्ती प्रलेपे पूतना हिता ।
शुद्ध्यर्थममृता प्रोक्ता विजया सर्वरोगजित्वा ॥ ५ ॥
आक्षिरोगेऽमघा शस्ता रोहिणी घर्णरोपणी ।
चेतकी चूर्णयोगे स्यात्सप्तधैवं हरीतकी ॥ ६ ॥

अथ सामान्यहरीतकी-

पक्वा वेशाखमासे या स्वयं पतति वृक्षतः ।

स्थूला गुर्वा घना द्रिग्धा वेशाखी सा हरीतकी ॥ ७ ॥

अथ विशेषः-

शोणा छिन्ना गुडनिमा किंचिदम्डा कपायिनी ।

स्थूलत्वक्सरसा गुर्वा जले मज्जेच्छिवोत्तमा ॥ ८ ॥

[*चेतकीपादपच्छायामुपसर्पन्ति ये नराः ।

मिथ्यन्ते तत्क्षणादेव पशुपक्षिमृगादिभिः ॥ ९ ॥

चेतकी तु धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनाम् ।

तावद्विरिच्यते जन्तुस्तत्प्रमावान्न संशयः ॥ १० ॥]

वर्धिता वर्धयत्यग्निं पैपिता मलशोधिनी ।

स्विन्ना संग्राहिणी प्रोक्ता भृष्टा पथ्या त्रिदोषजित् ॥ ११ ॥

अथ ऋतुहरीतकी-

ग्रीष्मे तुल्यगुडा सुसैन्धवयुता मेघावनद्धाम्बरे

तुल्यां शर्करया शरद्यमलया शुण्ठ्या तुपारागमे ।

पिप्पल्या शिशिरे घसन्तसमये क्षीद्रेण संयोजितां

राजन्प्राश्य हरीतकीमिध गदा नश्यन्तु ते शत्रवः ॥ १२ ॥

अथ सामान्यहरीतकीगुणाः-

हरीतकी पञ्चरसा लवणा तुबरोत्कटा ।

रूक्षोष्णा क्षीपनी मेघ्या स्वादुपाका रसायनी ॥ १३ ॥

सरा बुद्धिमदा स्वर्षा चक्षुष्या वृंहणी लघुः ।

श्वसकासप्रमेहार्शःकुष्ठशोफोदरकिमीन् ॥ १४ ॥

धैस्वर्यग्रहणीदोषविबन्धविपमज्वरान् ।

शुल्माध्मानघ्नणच्छर्दिहिध्माकण्डूहृदामयान् ॥ १५ ॥

कामलां शूलमत्पुत्रं प्लीहानं चापकर्षति ।

मधुराम्लतया वातं कपायस्वादुमावतः ॥

पित्तं हन्ति कफं तद्वत्कटुत्वेन हरीतकी ॥ १६ ॥

मुक्ते पथ्याऽमुक्ते पथ्या मुक्तामुक्ते पथ्या पथ्या ।

जीर्णे पथ्याऽजीर्णे पथ्या जीर्णाजीर्णे पथ्या पथ्या ॥ १७ ॥

अध्वातिखिन्नः परिहीनतेजा

रूक्षः कृशो लङ्घनकर्शितश्च ।

ज्वरान्वितो गर्भवती व्रणी च

क्षय्यल्पशुक्रोऽप्यभयां न खेदैत् ॥ १८ ॥

हरिं हरीतकीं चैव गायत्रीं च दिने दिने ।

मोक्षारोग्यतपःकामी चिन्तयेद्भक्षयेज्जपेत् ॥ १९ ॥

इति हरीतकीगुणाः ।

अथाऽऽमलकी—

तद्वन्द्वात्रीफलं वृष्यं विशेषाद्रक्तपित्तजित् ।

अम्लत्वात्पवनं हन्ति पित्तं माधुर्यशैत्यतः ॥ २० ॥

कफं रूक्षकषायत्वात्पक्रमामलकीफलम् ।

कुर्यात्पित्तं तदम्लत्वात्कफं माधुर्यशैत्यतः ॥ २१ ॥

वातं रूक्षकषायत्वादेवं किं न विपर्ययः ।

धात्र्यास्त्रिदोषहन्तृत्वं शक्त्येव मुनिभिः स्मृतम् ॥ २२ ॥

संभावनवशाद्दुक्ता रसादेरपि हेतुता ।

इत्यामलकी ।

अथ विभीतकः—

विभीतकः स्वादुपाकः कषायः कफपित्तनुत् ॥ २३ ॥

उष्णवीर्यो हिमस्पर्शो भेदनः कासनाशनः ।

रूक्षो नेत्रहितः केदयो मज्जाऽस्य मदकारकः ॥ २४ ॥

इति विभीतकः ।

अथ त्रिफला—

एका हरीतकी योज्या द्वौ तु योज्यौ विभीतकी ।

चत्वार्यामलकान्याहुः सिताऽत्र द्विगुणा भवेत् ॥ २५ ॥

त्रिफला मेहशोफघ्नी कुष्ठहन्त्री रसायनी ।

सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्ता सैव नेत्रामयापहा ॥ २६ ॥

इति त्रिफला ।

अथ मूष्यामलकी-

मूधात्री वातकृत्तिका कपाया गधुरा हिगा ।
पिपासा कासपित्तोस्रकफपाण्डुक्षतापहा ॥ २७ ॥

इति मूष्यामलकी ।

अथ राजामलकम्-

राजामलकमघ्राक्षिरोगपित्तसमीरजित् ।
सरं शीतं श्लेष्महरं गुरु स्वाद्द्वम्भमुत्तमम् ॥ २८ ॥

इति राजामलकम् ।

अथ वासकः-

वासको वातकृत्स्वर्यः कफपित्तास्रनाशनः ।
श्वासकासज्वरच्छर्दिमेहकुष्ठक्षयापहः ॥ २९ ॥

इति वासकः ।

अथ गुडूची-

गुडूची कटुका लघ्वी स्वादुपाका रसायनी ।
संग्राहिणी कपायोष्णा बल्या तिक्ताऽग्निदीपनी ॥ ३० ॥
कामलाकुष्ठवातास्रज्वरपित्तवमीर्जयेत् ।

इति गुडूची ।

अथ तत्सत्त्वगुणाः-

छिन्नासत्त्वं हरति सकलं दुस्तरं तीव्रतापं
दाहे घोष्णं भवति च नृणां यौवनेऽष्टज्वरेषु ।
दाहं मोहं ज्वरवमितृषाश्वासपाण्डश(स्र)हिक्काः
स्त्रीणां रक्तप्रदरजनिते रोगराजेऽपि शस्तम् ॥ ३१ ॥

अथ बिल्वम्-

बिल्वं ग्राहि कपायोष्णं कटु दीपनपाचनम् ।
हृद्यं घालं लघु सिग्धं तिक्तं वातकफापहम् ॥ ३२ ॥
घृद्धं गुरु त्रिदोषं स्याद्दुर्जरं पूतिमारुतम् ।
विदाहि विष्टम्भकरं मधुरं वह्निमान्द्यकृत् ॥ ३३ ॥
ग्राहिणी कफवातामशूलघ्नी बिल्वपेशिका ।

इति बिल्वम् ।

अथाम्बिमन्थः—

अम्बिमन्थः श्वयर्थुहृद्दीर्योष्णः कफवातनुत् ॥ ३४ ॥
इत्यम्बिमन्थः ।

अथ पाटला—

पाटलाऽरुचिशोथस्रश्वासतृद्धर्दिनाशिनी ।
अनुष्णा रुचिरा स्वादुस्तत्पुष्पं कफरक्तनुत् ॥ ३५ ॥
पित्तातिसारदाहघ्नं फलं हिक्कास्रपित्तजित् ।
इति पाटला ।

अथ गम्भारी—

काश्मरी ज्वरशूलघ्नी वीर्योष्णा मधुरा गुरुः ॥ ३६ ॥
तत्पुष्पं वातलं ग्राहि पित्तासृक्प्रदरापहम् ।
फलं रसायनं केश्यं बृंहणं शुक्लं गुरु ॥ ३७ ॥
वातपित्तं तृषां हन्ति वातास्रं च विबन्धनुत् ।
इति गम्भारी ।

अथ श्योनाकः—

श्योनाको जीवनः पाके कटुस्तुवरको हिमः ॥ ३८ ॥
ग्राही तिक्तोऽनिलश्लेष्मपित्तकासासामनाशनः ॥ ३९ ॥
इति श्योनाकः ।

अथ महत्पञ्चमूलम्—

विल्वादिभिः पञ्चभिरेभिरेतत्स्यात्पञ्चमूलं महदग््निकारि ।
लघूष्णतिक्तं रसतः कषायं मेदःकफश्वाससमीरहारि ॥ ४० ॥
इति महत्पञ्चमूलम् ।

अथ गोक्षुरः—

गोक्षुरः शीतलः स्वादुर्बलकृद्दस्तिशोधनः ।
प्रमेहश्वासकासांश्मकृच्छ्रहृद्बोगवातजित् ॥ ४१ ॥
इति गोक्षुरः ।

अथ शालिपर्णी-

शालिपर्णी गुरुश्छर्दिज्वरश्वासातिसारजित् ।
शोषदोषत्रयहरा बृंहण्युष्णा रसायनी ॥ ४२ ॥

इति शालिपर्णी ।

अथ पृश्निपर्णी-

पृश्निपर्णी लघुवृष्णा मधुरोष्णा विनाशयेत् ।
रक्तातिसारदाहतृद्दोषत्रयवमिज्वरान् ॥ ४३ ॥

इति पृश्निपर्णी ।

अथ बृहती-

बृहती ग्राहिणी हृद्या पाचनी कफवातजित् ।
उष्णा कुष्ठज्वरश्वासशूलकासाग्निमान्द्यहृत् ॥ ४४ ॥

इति बृहती ।

अथ लघुकण्टकारी-

कण्टकारी सरा तिक्ता कटुका दीपनी लघुः ।
रूक्षोष्णा पाचनी कासश्वासज्वरकफानिलान् ॥ ४५ ॥
निहन्ति पीनसं पार्श्वपीडाकृच्छ्रहृदामयान् ।

इति लघुकण्टकारी ।

अथ लघुपञ्चमूलम्-

ह्रस्वाख्यं पञ्चमूलं स्यात्पञ्चमिर्गोधुरादिभिः ॥ ४६ ॥
चत्यं पित्तानिलहरं तात्युष्णं स्वादु बृंहणम् ।

इति लघुपञ्चमूलम् ।

अथाष्टवर्गः-

जीवकर्षणमकौ भेदे काकोल्या वृद्धिवृद्धिके ॥ ४७ ॥
अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभिः ।
अष्टवर्गो हिमः स्वादुर्बृंहणः शुक्लो गुरुः ॥ ४८ ॥
मग्नसंधानकृत्स्तन्यगर्मकृद्दलवर्धनः ।
घातपित्तास्रतृद्दाहज्वरमेहक्षयप्रणुत् ॥ ४९ ॥

तत्र जीवकर्पभकयोरुत्पत्तिमाह—

जीवकर्पभकौ ज्ञेयो हिमाद्रिशिखरोद्भवौ ।
रसोनकन्दवत्कन्दौ तिःसारौ सूक्ष्मपत्रकी ॥ ५० ॥
जीवकः कूर्चकाकार ऋपभो वृषशृङ्गवत् ।
जीवकर्पभकौ बल्पौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ ॥ ५१ ॥
मधुरौ पित्तदाहास्रकार्श्यवातक्षयापहौ ।

अथ मेदामहामेदयोरुत्पत्तिलक्षणमाह—

महामेदाभिधः कन्दो मोरङ्गादौ प्रजायते ॥ ५२ ॥
महामेदासनौ मेदा स्यादित्युक्तं मुनीश्वरैः ।
शुक्रार्द्रकनिभः कन्दो लताजातः सुपाण्डुरः ॥ ५३ ॥
महामेदाभिधो ज्ञेयो मेदालक्षणमुच्यते ।
शुक्रः कन्दो नखच्छेदान्मेदोधातुमिव स्रवेत् ॥ ५४ ॥
यः स मेदेति विज्ञेया जिज्ञासातत्परैर्जनैः ।
मेदायुग्मं गुरु स्वादु वृष्यं स्तन्यकफापहम् ॥ ५५ ॥
बृंहणं शीतलं रक्तपित्तवातक्षयप्रणुत् ।

अथ काकोलीक्षीरकाकोल्योरुत्पत्तिलक्षणमाह—

जायते क्षीरकाकोली महामेदोद्भवस्थले ॥ ५६ ॥
यत्र स्यात्क्षीरकाकोली काकोली तत्र जायते ।
पीवरीसदृशः कन्दः सक्षीरः प्रियगन्धवान् ॥ ५७ ॥
स प्रोक्तः क्षीरकाकोली तच्चिह्नं लिङ्गमुच्यते ।
यथा स्यात्क्षीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत् ॥ ५८ ॥
एषा किञ्चिद्भेदकृष्णा भेदोऽयमुमयोरपि ।
काकोलीयुगुलं शीतं शुक्रलं मधुरं गुरु ॥ ५९ ॥
बृंहणं वातदाहास्रपित्तशोषज्वरापहम् ।

अथ ऋद्धिर्वृद्धयोरुत्पत्तिलक्षणम्—

ऋद्धिर्वृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोशयामले ॥ ६० ॥
श्वेतलोमान्वितः कन्दो लताजातः सरन्धकः ।
स एव ऋद्धिर्वृद्धिश्च भेदमप्येतयोर्भवे ॥ ६१ ॥

तृणग्रन्थिसमा ऋद्धिर्वाभावर्तफला च सा ।
 वृद्धिस्तु दक्षिणावर्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः ॥ ६२ ॥
 ऋद्धिर्बल्या त्रिदोषघ्नी शुक्रला मधुरा गुरुः ।
 प्राणैश्वर्यकरी मूर्छारक्तपित्तविनाशिनी ॥ ६३ ॥
 वृद्धिर्गर्भप्रदा शीता बृंहणी मधुरा स्मृता ।
 वृष्या पित्तास्रशमनी क्षतकासक्षयापहा ॥ ६४ ॥
 राज्ञामष्टकवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभः ।
 तस्मादस्य प्रतिनिधिं गृह्णीयात्तद्गुणं मिषक् ।

तमेवाऽऽह-

मेदाजीवककाकोलीवृद्धिद्वन्द्वेऽसति क्रमात् ।
 वरीविदार्यश्वगन्धावाराहीस्तत्र निक्षिपेत् ॥ ६६ ॥

इत्यष्टकवर्गः ।

डोडी-

जीवन्ती शीतला स्वादुः सिग्धा दोषत्रयापहा ।
 रसायनी बलकरी चक्षुष्या च यशस्करी ॥ ६७ ॥

इति डोडी ।

अथ ज्येष्ठमधु-

मधुयधी गुरुः शीता बल्या वृद्धिर्दिपित्तजित् ।
 इति ज्येष्ठमधु ।

अथ मापपर्णीमुद्गपर्ण्यौ-

मापपर्णी हिमा तिक्ता रूक्षा शुक्रबलासकृत् ॥ ६८ ॥
 मधुरा ग्राहिणी शोषवातपित्तज्वरास्रजित् ।
 तद्वज्जेया मुद्गपर्णी त्रिदोषास्रहरा लघुः ॥ ६९ ॥

इति मापपर्णीमुद्गपर्ण्यौ ।

अथ जीवनीयगणः-

जीवन्ती सूर्यपर्णी युक्ताक्रोत्यौ जीवकर्पमौ ।
 मेदोयधीति मधुरो जीवनीयो गणो गुरुः ॥ ७० ॥

शुक्रकृद्घृहणः शीतः स्तन्यगर्भकफप्रदः ।

रक्तपित्तवृषाशोषज्वरदाहक्षतापहः ॥ ७१ ॥

इति जीवनीयगणः ।

अथैरण्डद्वयगुणः—

एरण्डयुग्मं मधुरमुष्णं गुरु च नाशयेत् ।

शूलशोधकटीबस्तिशिरःपीडोदरज्वरान् ॥ ७२ ॥

ऊर्ध्वश्वासकफानाहकासकुष्ठाममारुतान् ।

तत्फलं मेदनं स्वादु क्षारमुष्णं समीरनुत् ॥ ७३ ॥

इत्यैरण्डद्वयगुणः ।

अथ सारिवाह्वयम्—

सारिवायुगुलं स्वादु तिग्धं शुक्रकरं गुरु ।

दोषत्रयास्रप्रदरज्वरातीसारनाशनम् ॥ ७४ ॥

इति सारिवाह्वयम् ।

अथ यासमुण्डयो—

यासः स्वादुः सरस्तिक्तो हिमः पित्तहरो लघुः ।

हन्ति रक्तकफभ्रान्तीस्तद्बद्धन्वयवासकः ॥ ७५ ॥

मुण्डी तिक्ता कटुः पाके वीर्योष्णा मधुरा लघुः ।

मेघ्या गण्डापचीकृच्छ्रकृमियोन्यतिपाण्डुजित् ॥ ७६ ॥

इति मुण्डी ।

अथ बृहन्मुण्डी

कदम्बपुष्पी मुण्डी च गुणैर्भूमिकदम्बकः ।

इति बृहन्मुण्डी ।

अथ श्वेतापामार्गः—

अपामार्गः सरस्तीक्ष्णो दीपनः कफवातनुत् ॥ ७७ ॥

हन्ति तद्गन्धस्म हिध्मार्शःकण्डूशूलोदरापचीः ।

इति श्वेतापामार्गः ।

अथ रक्तापामार्गः-

अपामार्गोऽरुणो घातविदम्भी कफनाशनः ॥ ७७ ॥

न्यूनः सर्वगुणै रूक्षं तत्पत्रं रक्तपित्तनुत् ।

इति रक्तापामार्गः ।

अथ कपिला-

कम्पिहः कफपित्ताभ्रमकुमिगुल्मादरघणान् ॥ ७९ ॥

हन्ति रेची कटूष्णश्च तच्छाकं ग्राहि शीतलम् ।

इति कपिला ।

अथ दातिनी-

पुन्तीद्वयं सरं पाकरसयोः कटु दीपनम् ॥ ८० ॥

तीक्ष्णोष्णं हन्ति पित्ताभ्रकफशोफोदराकिर्मान् ।

इति दातिनी ।

अथ त्रिवृत्-

त्रिवृत्तिका तरा रुक्षा स्वादुरुष्णा समीरकृत् ॥ ८१ ॥

कटुः पाके ज्वरस्लेप्यपित्तशोकोदरापहा ।

इति त्रिवृत् ।

अथ श्यामा त्रिवृत्-

त्रिवृत्कृष्णा हीनगुणा साम्यातीव्रविरेचनी ॥ ८२ ॥

मूत्रादाहमदभ्रान्तिफण्टाकर्षणकारिणी ।

इति श्यामा त्रिवृत् ।

अथेन्द्रवारुणीद्वयम्-

एन्द्रवारुणिकायुग्मं तिक्तं कटु सरं लघु ॥ ८३ ॥

वीर्योष्णं कामलापित्तकफप्लीहोदरापहम् ।

इत्येन्द्रवारुणीद्वयम् ।

अथ राजवृक्षः-

आरम्यधो गुरुः रसादुः शीतलो हृदयेदकः ॥ ८४ ॥

ज्वररुद्धोगपित्तासयातीव्रविरेचकः ।

तत्पुष्पं घातलं ग्राहि तिक्तं हृत्तस्यपहम् ॥ ८५ ॥

तन्मज्जा मधुरः पाके स्निग्धः पित्तसमीरजित् ।
इति राजवृक्षः ।

अथ नीलिनी—

नीलिनी रेचनी तिक्ता केश्या माहभ्रमावहा ॥ ८६ ॥
उष्णा हन्त्युदरप्लीहवातरक्तकफानिलान् ।

इति नीलिनी ।

अथ कटुकी—

कटुकी कटुका पाके तिक्ता रूक्षा सरा लघुः ॥ ८७ ॥
हिमा हन्ति क्रिमिश्वासदाहपित्तकफज्वरान् ।

इति कटुकी ।

अथाङ्गोलः—

अङ्गोलकः कटुः स्निग्धस्तीक्ष्णोष्णस्तुवरो लघुः ॥ ८८ ॥
रेचनः कृमिशूलामशोषश्लेष्मविषापहः ।
तत्फलं शीतलं स्वादु श्लेष्मलं बृंहणं गुरु ॥ ८९ ॥
घृत्यं विरेचनं घातपित्तदाहक्षयास्रजित् ।

इत्यङ्गोलः ।

अथ निम्बगुणाः—

निम्बस्तिको लघुर्ग्राही कटुः शीतोऽग्निवातकृत् ॥ ९० ॥
घ्नणपित्तकफच्छर्दिकुष्ठहलासमेहनुत् ।
तत्फलं मेदनं स्निग्धमुष्णं कुष्ठहरं लघु ॥ ९१ ॥
तत्पुष्पं छर्दिपित्तघ्नं तस्य त्वग्ज्वरनाशिनी ।

इति निम्बगुणाः ।

अथ बकाननिम्बगुणाः—

महानिम्बो हिमो रूक्षस्तिको ग्राही कषायका ॥ ९२ ॥
कफपित्तकृमिच्छर्दिकुष्ठहलासरक्तजित् ।
बकाननिम्बगुणाः ।

अथ चिरार्हतगुणाः-

किरातो घातलो रूक्षः शीतलस्तिक्तको लघुः ॥ ९३ ॥
संनिपातज्वरश्चासकफपित्तास्रदाहनुत् ।

इति चिरार्हतगुणाः ।

अथ कुटजः-

कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः ॥ ९४ ॥
अर्शोतिसारपित्तास्रकफतृष्णामकुष्ठनुत् ।

तत्पुष्पं घातलं शीतं तिक्तं पित्तातिसारजित् ॥ ९५ ॥

इति कुटजः ।

अथेन्द्रयवः-

ऐन्द्रो यवास्त्रिवोपन्नः संग्राही शीतलः कटुः ।

ज्वरातिसारपित्तास्रकृमिवीसर्पकुष्ठनुत् ॥ ९६ ॥

इतीन्द्रयवः ।

अथ (गेळ)मदनफलम्-

मदनो घामनस्तिक्तो धीर्योष्णो लेखनो लघुः ।

रूक्षः कुष्ठकफानाहशोफगुल्मघ्नापहः ॥ ९७ ॥

इति (गेळ)मदनफलम् ।

अथ कङ्कुष्ठम्-

कङ्कुष्ठं रेचनं तिक्तं कटूष्णं वर्णकारकम् ।

क्रिमिशोफोद्वराध्मानगुल्मानाहकफापहम् ॥ ९८ ॥

इति कङ्कुष्ठम् ।

अथ चोकः-

हेमाह्ला रेचनी तिक्ता महदुत्केशकारिणी ।

कृमिकण्डूकफानाहविषकुष्ठविनाशिनी ॥ ९९ ॥

इति चोकः ।

अथ सातला-

सातला कटुका पाके घातला शीतला लघुः ।

तिक्ता शोफकफानाहपित्तोदावर्तरक्तजित् ॥ १०० ॥

इति सातला ।

अथाश्मन्तः काञ्चनारभेदः—

अश्मन्तस्तुषरो ग्राही शीतलः कफघातजित् ।
निहन्ति गलगण्डास्रगण्डमालागलामयान् ॥ १ ॥
तत्फलं लेखनं ग्राहि गुरुश्लेष्मानिलापहम् ।

इत्यश्मन्तः काञ्चनारभेदः ।

अथ काञ्चनारकोविदारौ—

काञ्चनारो हिमो ग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत् ॥ २ ॥
कृमिकुष्ठगुदभ्रंशगण्डमालाघणापहः ।
कोविदारोऽपि तद्वत्स्यात्पुष्पं शीतं तपोलघु ॥ ३ ॥
रूक्षं संग्राहि पित्तास्रप्रदरक्षतकासनुत् ।

इति काञ्चनारकोविदारौ ।

अथ निर्गुण्डी—

निर्गुण्डी स्मृतिदा तिक्ता कषाया कटुका लघुः ॥ ४ ॥
केश्वा नेत्रहिता हन्ति शूलशोफाममारुतान् ।
कृमिकुष्ठारुचिश्लेष्मघ्नधीसर्पनाशिनी ॥ ५ ॥

इति निर्गुण्डी ।

अथ मेषशृङ्गी—

मेषशृङ्गी रसे तिक्ता वातला कासनाशिनी ।
रूक्षा पाके कटुः पित्तघ्नश्लेष्माक्षिशूलनुत् ॥ ६ ॥

इति मेषशृङ्गी ।

अथ श्वेतपुनर्नवा—

पुनर्नवा सरा तिक्ता रूक्षोष्णा मधुरा कटुः ।
शोफानिलवणश्लेष्महरा रुच्या रसायनी ॥ ७ ॥
तन्मूलं नेत्ररोगघ्नं शिशिरं शोफजित्सरम् ।

इति श्वेतपुनर्नवा ।

अथ रक्तपुनर्नवा—

पुनर्नवाऽरुणा तिक्ता कटुपाका हिमा लघुः ॥ ८ ॥
वातला ग्राहिणी श्लेष्मपित्तरक्तविनाशिनी ।

इति रक्तपुनर्नवा ।

अथ चिरार्हतगुणाः-

किरातो घातलो रूक्षः शीतलस्तिक्तको लघुः ॥ ९३ ॥
संनिपातज्वरश्वासकफपित्तासवाहनुत् ।

इति चिरार्हतगुणाः ।

अथ कुटजः-

कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः ॥ ९४ ॥
अर्शोतिसारपित्तास्रकफतृष्णामकुष्ठनुत् ।
तस्युष्णं घातलं शीतं तिक्तं पित्तातिसारजित् ॥ ९५ ॥

इति कुटजः ।

अथेन्द्रयवः-

ऐन्द्रो यथास्त्रिवोपन्नः संग्राही शीतलः कटुः ।
ज्वरातिसारपित्तास्रकृमिवीसर्पकुष्ठनुत् ॥ ९६ ॥

इतीन्द्रयवः ।

अथ (गेळ) मदनफलम्-

मदनो घामनस्तिक्तो वीर्योष्णो लेसनो लघुः ।
रूक्षः कुष्ठकफानाहशोफगुल्मघ्रणापहः ॥ ९७ ॥

इति (गेळ) मदनफलम् ।

अथ कङ्कुठम्-

कङ्कुठं रेचनं तिक्तं कटूष्णं वर्णकारकम् ।
क्रिमिशोफोदराध्मानगुल्मानाहकफापहम् ॥ ९८ ॥

इति कङ्कुठम् ।

अथ चोकः-

हेमाह्वा रेचनी तिक्ता महदुत्क्लेशकारिणी ।
कृमिकण्डूकफानाहविषकुष्ठविनाशिनी ॥ ९९ ॥

इति चोकः ।

अथ सातला-

सातला कटुका पाके घातला शीतला लघुः ।
तिक्ता शोफकफानाहपित्तोदाघर्तरक्तजित् ॥ १०० ॥

इति सातला ।

अथाश्मन्तः काञ्चनारभेदः—

अश्मन्तस्तुवरो ग्राही शीतलः कफघातजित् ।
निहन्ति गलगण्डास्रगण्डमालागलामयान् ॥ १ ॥
तत्फलं लेखनं ग्राहि गुरुश्लेष्मानिलापहम् ।

इत्यश्मन्तः काञ्चनारभेदः ।

अथ काञ्चनारकोविदारौ—

काञ्चनारो हिमो ग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत् ॥ २ ॥
कृमिकुष्ठगुदभ्रंशगण्डमालाघणापहः ।
कोविदारोऽपि तद्वत्स्यात्पुष्पं शीतं तयोर्लघु ॥ ३ ॥
रूक्षं संग्राहि पित्तास्रप्रदरक्षतकासनुत् ।

इति काञ्चनारकोविदारौ ।

अथ निर्गुण्डी—

निर्गुण्डी स्मृतिदा तिक्ता कषाया कटुका लघुः ॥ ४ ॥
केश्या नेत्रहिता हन्ति शूलशोफाममारुतान् ।
कृमिकुष्ठारुचिश्लेष्मघ्नणधीसर्पनाशिनी ॥ ५ ॥

इति निर्गुण्डी ।

अथ मेपशृङ्गी—

मेपशृङ्गी रसे तिक्ता वातला कासनाशिनी ।
रूक्षा पाके कटुः पित्तघ्नश्लेष्माक्षिशूलनुत् ॥ ६ ॥

इति मेपशृङ्गी ।

अथ श्वेतपुनर्नवा—

पुनर्नवा स्रा तिक्ता रूक्षोष्णा मधुरा कटुः ।
शोफानिलघ्नश्लेष्महरा रुच्या रसायनी ॥ ७ ॥
तन्मूलं नेत्ररोगघ्नं शिशिरं शोफजित्सरम् ।

इति श्वेतपुनर्नवा ।

अथ रक्तपुनर्नवा—

पुनर्नवाऽरुणा तिक्ता कटुपाका हिमा लघुः ॥ ८ ॥
घातला ग्राहिणी श्लेष्मपित्तरक्तविनाशिनी ।

इति रक्तपुनर्नवा ।

अथ कुष्ठम्-

कुष्ठमुष्णं कटु स्वादु तिक्तं शुक्रमदं लघु ॥ २४ ॥

हन्ति वातास्रवीसर्पकासकुष्ठमरुत्कफान् ।

इति कुष्ठम् ।

अथ (शृङ्गी) काकडशिगी-

शृङ्गी कषाया तिक्तोष्णा हन्ति हिध्मायमिज्वरान् ॥

तृष्णारुचिकफश्वासक्षयकासोर्ध्वमारुतान् ।

इति (शृङ्गी काकडशिगी)

अथ रोहिपम्-

रोहिपं कटुकं पाके तिक्तोष्णं तुवरं जयेत् ॥ २६ ॥

कण्ठहृद्गोगपित्तास्रगूलकासकफज्वरान् ।

इति रोहिपम् ।

अथ (कट्फलम्) कायफळ-

कट्फलं तुवरं तिक्तं कटु वातकफज्वरान् ॥ २७ ॥

हन्ति श्वासप्रमेहार्शःकासकण्ठामयारुचीः ।

इति (कट्फलम्) कायफळ ।

अथ मार्गी-

मार्गी रुक्षा कटुस्तिक्ता रुच्योष्णा पाचनी जयेत् ॥ २८ ॥

शोथकासकफश्वासपीनसज्वरमारुतान् ।

इति मार्गी (मारङ्गी) ।

अथ पाषाणभेदः-

पाषाणभेदस्तुवरो हिमो वस्तिविशोधनः ॥ २९ ॥

सरस्तिक्तः प्रमेहार्शःकृच्छ्राश्मारिकजो जयेत् ।

इति पाषाणभेदः ।

अथ मुस्ता-

मुस्तं कटु हिमं ग्राहि तिक्तं दीपनपाचनम् ॥ ३० ॥

कषायं क्रिमिपित्तास्रकफतृष्णाज्वरापहम् ।

इति मुस्ता ।

अथ धातकी—

धातकी कटुका शीता मदकृत्तुवरा लघुः ॥ ३१ ॥
तृष्णातीसारपित्तास्रक्षिपक्रिमिविसर्पजित् ।

इति धातकी ।

अथ मोचिका—

मोचिकाऽम्ला रसे पाके कषाया शीतला लघुः ॥ ३२ ॥
पक्वातिसारपित्तास्रकफकण्ठामयापहा ।

इति मोचिका ।

अथ विदारीकन्दः—

विदारी मधुरा स्निग्धा बृंहणी स्तन्यशुक्लदा ॥ ३३ ॥
गुरुः पित्तास्रपवनदाहजिच्च रसायनी ।

इति विदारीकन्दः ।

अथ वाराहीकन्दः—

वाराही मधुरा स्निग्धा कटुस्तिक्ताऽतिशुक्ला ॥ ३४ ॥
बल्या पित्तकरी वातकफमैदःकृमीश्रयेत् ।

इति वाराहीकन्दः—

अथ पाठा—

पाठोष्णा कटुका तीक्ष्णा घातश्लेष्महरा लघुः ॥ ३५ ॥
हन्ति शूलज्वरच्छर्दिकुष्ठातीसारहृद्गजः ।

इति पाठा ।

अथ मूर्वा—

मूर्वा सरा गुरुः स्वादुरितक्ता पित्तास्रमेहतुत् ॥ ३६ ॥
त्रिदोषतृष्णाहृद्दोगकण्डुकुष्ठज्वरापहा ।

इति मूर्वा ।

अथ मञ्जिष्ठा—

मञ्जिष्ठा मधुरा तिक्ता कषाया स्वरवर्णकृत् ॥ ३७ ॥

अथ कुष्ठम्-

कुष्ठमुष्णं कटु स्यादु तिक्तं धुक्प्रवं लघु ॥ २४ ॥

हन्ति वातायवीसर्पकासकुष्ठमरुत्कफान् ।

इति कुष्ठम् ।

अथ (शृङ्गी) काकडशिर्गी-

शृङ्गी कषाया तिक्तोष्णा हन्ति हिष्मायमिद्वरान् ॥ २५ ॥

तुष्णारुचिकफश्वासक्षयकासोर्ध्वमारुतान् ।

इति (शृङ्गी काकडशिर्गी)

अथ रोहिषम्-

रोहिषं कटुकं पाके तिक्तोष्णं तुवरं जयेत् ॥ २६ ॥

कण्ठहृद्भोगपित्ताम्रशूलकासकफज्वरान् ।

इति रोहिषम् ।

अथ (कट्फलम्) कायफळ-

कट्फलं तुवरं तिक्तं कटु वातरुफज्वरान् ॥ २७ ॥

हन्ति श्वासप्रमेहार्शःकासकण्ठामपारुचीः ।

इति (कट्फलम्) कायफळ ।

अथ मार्गी-

मार्गी रुक्षा कटुस्तिक्ता रुच्योष्णा पाचनी जयेत् ॥ २८ ॥

शोथकासकफश्वासपीनसज्वरमारुतान् ।

इति मार्गी (मारङ्गी) ।

अथ पापाणभेदः-

पापाणभेदस्तुवरो हिमो वास्तिविशोधनः ॥ २९ ॥

सरास्तिक्तः प्रमेहार्शःकृच्छ्राश्मारिजो जयेत् ।

इति पापाणभेदः ।

अथ मुस्ता-

मुस्तं कटु हिमं ग्राहि तिक्तं दीपनपाचनम् ॥ ३० ॥

कषायं किमिपित्ताम्रकफतृष्णाज्वरापहम् ।

इति मुस्ता ।

अथ धातकी—

धातकी कटुका शीता मदकृत्तुवरा लघुः ॥ ३१ ॥
तृष्णातीसारपित्तास्रविषक्रिमिविसर्पजित् ।

इति धातकी ।

अथ मोचिका—

मोचिकाऽम्ला रसे पाके कषाया शीतला लघुः ॥ ३२ ॥
पक्कातिसारापित्तास्रकफकण्ठामयापहा ।

इति मोचिका ।

अथ विदारीकन्दः—

विदारी मधुरा स्निग्धा चृंहणी स्तन्यशुद्धका ॥ ३३ ॥
गुरुः पित्तास्रपवनदाहजिच्च रसायनी ।

इति विदारीकन्दः ।

अथ वाराहीकन्दः—

वाराही मधुरा स्निग्धा कटुस्तिक्ताऽतिशुक्ला ॥ ३४ ॥
बल्या पित्तकरी वातकफमेदःकृमीश्रयेत् ।

इति वाराहीकन्दः—

अथ पाठा—

पाठाष्णा कटुका तीक्ष्णा वातश्लेष्महरा लघुः ॥ ३५ ॥
हन्ति शूलज्वरच्छर्दिकुष्मातीसारहृद्भुजः ।

इति पाठा ।

अथ मूर्वा—

मूर्वा सरा गुरुः स्वादुस्तिक्ता पित्तास्रमेहघ्न ॥ ३६ ॥
त्रिदोषतृष्णाहृद्दोगकण्डूकुष्ठज्वरापहा ।

इति मूर्वा ।

अथ मञ्जिष्ठा—

मञ्जिष्ठा मधुरा तिक्ता कषाया स्वरवर्णकृत् ॥ ३७ ॥

गुरूष्णा श्लेष्मविपहा शोफयोन्यक्षिशूलनुत् ।
रक्तातीसारकुष्ठाम्रविसर्पत्रणमेहजित् ॥ ३८ ॥

इति मञ्जिष्ठा ।

अथ हरिद्रा-

हरिद्रा कटुका तिक्ता रूक्षोष्णा श्लेष्मपित्तनुत् ।
वर्ष्या त्वग्दोषमेहास्रशोफकण्डूवणापहा ॥ ३९ ॥

इति हरिद्रा ।

अथ दार्वी-

दार्वी तद्वद्विशेषात्तु नेत्रकर्णास्यरोगजित् ।

इति (हरदः) दार्वी ।

अथ प्रपुन्नाटः(डः)

प्रपुन्नाटो(डो) लघुः स्वादू रूक्षः पित्तानिष्ठापहः ॥
हृद्यो हिमः कफश्वासकुष्ठदद्भुविपानिलान् ।
वातरक्तापहो हन्ति तच्छाकं कफकृल्लघु ॥ ३१ ॥

इति प्रपुन्नाटः (डः) ।

अथ बाकूची-

बाकूची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी ।
विष्टम्भिनी हिमा रुच्या सरा हृद्याऽस्रपित्तनुत् ॥ ४२ ॥
रूक्षा हन्ति कफश्वासकुष्ठमेहज्वरकिमीन् ।
तत्फलं पित्तलं श्वेतकुष्ठवातकफापहम् ॥ ४३ ॥

इति बाकूची ।

अथ भृङ्गराजगुणाः-

भृङ्गराजः कटुस्तिक्तो रूक्षोष्णः कफवातनुत् ।
दन्त्यो रसायनो रौक्ष्यकुष्ठनेत्राशिरोर्तिजित् ॥ ४४ ॥

इति भृङ्गराजगुणाः ।

अथ पर्पटः-

पर्पटो हन्ति पित्तास्रभ्रमतृष्णाकफज्वरान् ।
संग्राही शीतलस्तिक्तो दाहनुद्रातलो लघुः ॥ ४५ ॥

इति पर्पटः ।

अथ स(श)णपुष्पी—

स(श)णपुष्पी कटुस्तिक्ता कफजिच्छर्दिकारिणी ।
इति स(श)णपुष्पी ।

अथ त्रायमाणा—

त्रायमाणा सरा पित्तज्वरश्लेष्मास्रशूलजित् ॥ ४६ ॥
इति त्रायमाणा ।

महाजालिनी—

महाजालिनिका तिक्ता रेचनी कफपित्तजित् ।
हन्ति दाहोदरानाहशोफकुष्ठकृमिज्वरान् ॥ ४७ ॥
इति महाजालिनी ।

अथ विषा (अतिविष)—

विषोष्णा पाचनी तिक्ता श्लेष्मपित्तातिसारजित् ।
इति विषा (अतिविष) ।

काकमाची—

काकमाची त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णा स्वरशुंक्रकृत् ॥ ४८ ॥
हृद्या रसायनी शोफकुष्ठाशो ज्वरमेहजित् ।
इति काकमाची ।

अथ काकजङ्घा—

काकजङ्घा हिमा हन्ति रक्तपित्तकफज्वरान् ॥ ४९ ॥
इति काकजङ्घा ।

अथ लोधद्वयम्—

लोधो विरेचनः शीतश्चक्षुष्यः कफपित्तनुत् ।
कपायो रक्तपित्तास्रतृडतीसारनाशनः ॥ ५० ॥
इति लोधद्वयम् ।

अथ वृद्धदारुः—

वृद्धदारुः कपायोष्णः सरस्तिक्तो रसायनः ।
वृष्यो घातामवातास्रशोफमेहकफमणुत् ॥ ५१ ॥
इति वृद्धदारुः ।

अथ देवदाली (घोरसारी)-

देवदाली रसे तिक्ता कफार्शःशोकपाण्डुताः ।

नाशयेद्दामनी तीक्ष्णा क्षयहिकामिज्वरान् ॥ ५२ ॥

इति देवदाली (घोरसारी) ।

अथ हंसपादी-

हंसपादी गुरुः शीता हन्ति रक्तविषमणान् ।

विसर्पदाहातीसारलूतामूतांध रोपणी ॥ ५३ ॥

इति हंसपादी ।

अथ सोमवल्ली

सोमवल्ली त्रिदोषघ्नी कटुस्तिक्ता रसायनी ।

इति सोमवल्ली ।

अथ नाकुली (मुंगशी)-

नाकुली तुयरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत् ॥ ५४ ॥

विषं लूतावृश्चिकारसर्पाणां च कृमिघणान् ।

इति नाकुली (मुंगशी) ।

अथ षटपत्री-

षटपत्री योनिगदान्कषायोष्णा विनाशयेत् ॥ ५५ ॥

इति षटपत्री ।

अथ लज्जालुः-

लज्जालुः शीतला तिक्ता कषाया श्लेष्मपित्तनुत् ।

रक्तपित्तमतीसारं योनिरोगांश्च नाशयेत् ॥ ५६ ॥

इति लज्जालुः ।

अथ मुसलीकन्दः-

मुसली मधुरा वृष्या वीर्योष्णा बृंहणी गुरुः ।

तिक्ता रसायनी हन्ति शुद्धान्यनिलं तथा ॥ ५७ ॥

इति मुसलीकन्दः ।

अथ कपिकच्छुः (कवाछु)-

कपिकच्छुः परं वृष्या मधुरा बृंहणी गुरुः ।

तद्दीजं घातशमनं धाजीकरणमुत्तमम् ॥ ५८ ॥

इति कपिकच्छुः (कवाछु) ।

अथ पुत्रजीवः—

पुत्रजीवो गुरुर्वृष्यो गर्भदः श्लेष्मवातकृत् ।

इति पुत्रजीवः ।

अथ वन्ध्यकर्कोटकी—

वन्ध्या कर्कोटकी लघ्वी कफनुद्व्रणशोधनी ॥ ५९ ॥

सर्पदर्पहरी तीक्ष्णा विसर्पविपनाशिनी ।

इति वन्ध्यकर्कोटकी ।

अथ विष्णुकान्ता—

विष्णुकान्ता कटुर्मेध्या कृमिविणकफाक्षयेत् ॥ ६० ॥

इति विष्णुकान्ता ।

अथ शङ्खपुष्पी—

शङ्खपुष्पी सरा मेध्या मनोरेतोविकारिणाम् ।

रसायनी कषायोष्णा स्मृतिदा पुहिनाशिनी ॥ ६१ ॥

इति शङ्खपुष्पी ।

अथ दुग्धिकोष्णा—

दुग्धिकोष्णा गुरु रूक्षा वातला गर्भनाशिनी ।

स्वादुर्विदग्मिनी वृष्या कफकुष्ठकिमीक्षयेत् ॥ ६२ ॥

इति दुग्धिकोष्णा ।

अथ नागार्जुनी—

घृतपत्रा बहुफला छत्राकारा पयस्विनी ।

दिव्यौषधा सा मेहासकुष्ठवीसर्पपाण्डुजित् ॥ ६३ ॥

शोषकासक्षयश्वासश्वित्रगण्डार्युदापहा ।

रसायनी ज्वरहिता नागार्जुन्यभिधा मता ॥ ६४ ॥

इति नागार्जुनी ।

अथाधःपुष्पी—

अधःपुष्पी कृमिश्लेष्मभेहजन्तुविकारजित् ।

इत्यधःपुष्पी ।

अथ मल्लतकः (भिलामां-)

मल्लतकः कषायोष्णः शुक्लो मधुरो लघुः ॥ ६५ ॥

वातश्लेष्मोदरानाहकुठाशोग्रहणीगदान् ।

हन्ति गुल्मज्वरश्वित्रवह्निमान्द्यकृमिवर्णान् ॥ ६६ ॥

इति मल्लतकः (भिलामां) ।

अथ चिरपोटी-

चिरपोटी हिमा रूक्षा मेदिनी श्वासकासजित् ।

[* चरपोटा दीर्घपत्रा भवेन्नागफणाकृतिः ॥ ६७ ॥]

इति चिरपोटी ।

अथेन्द्रशाकम्-

इन्द्रशाकं रेचनकं विबन्धाध्माननाशनम् ।

इतीन्द्रशाकम् ।

अथ द्रोणपुष्पी-

द्रोणपुष्पी गुरु रूक्षा स्वादुस्तिकोष्णमेदिनी ॥ ६८ ॥

वातपित्तकरी शोफकामलाज्वरकृम्यरिः ।

इति द्रोणपुष्पी ।

अथ ब्राह्मीमाण्डूक्यौ-

ब्राह्मी हिमा सरा स्वादुर्लघुर्मध्या रसायनी ॥ ६९ ॥

स्वर्षा स्मृतिप्रदा कुष्ठपाण्डुमेहासकोठजित् ।

विषशोफज्वरहरा तद्वन्मण्डूकपर्ण्यपि ॥ ७० ॥

ब्राह्मी तु रक्तदण्डा स्यान्निलपुष्पी लघुर्मता ।

लोणिकापत्रसदृशपत्राऽन्या नीलदण्डिनी ॥ ७१ ॥

इति ब्राह्मीमाण्डूक्यौ ।

अथ सूर्यभक्ताद्वयम् । तिलपर्णीति केचित्-

सूर्यभक्ता गुरुः शीता मूत्रला कफवातजित् ।

अन्योष्णा कुष्ठमेहाश्मकृच्छ्रज्वरहरा लघुः ॥ ७२ ॥

इति सूर्यभक्ताद्वयम् । तिलपर्णीति केचित् ।

* धनुश्चिह्नान्तर्गतमिदमर्थं ग. पुस्तकस्थम् ।

१ म चरपोटा । २ चरपोटा । ३ ग. सुवर्चला गु ।

अथ मत्स्याक्षी—

मत्स्याक्षी ग्राहिणी कुष्ठपित्तश्लेष्मास्रनुद्धिमा ।
मत्स्येच्छीति पर्वतद्रोण्यादौ जायते ।

इति मत्स्याक्षी ।

अथ जलपिप्पली—

जलपिप्पलिका हृद्या चक्षुष्या शुक्ला मता ॥ ७३ ॥

इति जलपिप्पली ।

अथ गोजिह्वा (गोभी)

गोजिह्वा वातला शीता ग्राहिणी कफपित्तनुत् ।
हृद्या प्रमेहकासास्रवणज्वरहरा लघुः ॥ ७४ ॥

इति गोजिह्वा (गोभी) ।

अथ नागदमनी—

स्यान्नागदमनी वण्या लूतासर्पविपापहा ।

इति नागदमनी ।

अथ विरवेली—

वेह्यन्तरोऽस्रनुद्ग्राही कफकृच्छ्रानिलार्तिजित् ॥ ७५ ॥

इति विरवेली ।

अथ वन्दाकः—

वन्दाकः कफवातास्ररौक्ष्यवणविपापहः ।

इति वन्दाकः ।

अथ पिण्डारुः—

पिण्डारुर्मधुरः शीतः शोफपित्तकफापहः ॥ ७६ ॥

इति पिण्डारुः ।

अथ छिकिणी—

छिकिका पित्तला कुष्ठकृमिवातकफापहा ।

इति छिकिणी ।

अथ रोहीतकः (रोहिडा-)

रोहीतकः सरो गुल्मयकृत्स्नोहोदरापहः ॥ ७७ ॥

इति (रोहीतकः) रोहिडा ।

अथ मोचकः (मोचरसः-)

मोचकः शीतलो ग्राही गुरुर्वृष्योऽतिसारजित् ।

प्रवाहिकामापत्तास्रकफशहनिवर्हणः ॥ ७८ ॥

इति मोचकः (मोचरसः) ।

अथाजगन्धा (नसरी)

अजगन्धा लघू रुच्या हृद्या हृत्कफवातनुत् ।

इत्यजगन्धा (नसरी) ।

अथ सैरेयकः (कण्ठसर इति)

सैरेयकः कुष्ठशतकफपाण्डुविपास्रजित् ॥ ७९ ॥

तिक्तोष्णो मधुरः केश्यः सुस्निग्धः केशरञ्जनः ।

इति सैरेयकः (कण्ठसर इति) ।

अथ गिरिकर्णीद्वयम् । (सफली)

गिरिकर्णीद्वयं शीतं ग्रहभ्रं दंष्ट्रिनादकृत् ॥ ८० ॥

कुष्ठशूलत्रिदोषामशोथव्रणविपापहम् ।

इति गिरिकर्णीद्वयम् । (सफली) ।

अथ क्षुरकः । (तालमखाना)

क्षुरकः शीतलो वृष्या गुरुर्वातसुडास्रजित् ॥ ८१ ॥

शोथव्रणविपास्रकृत्पित्तनाशकरः सरः ।

इति क्षुरकः । (तालमखाना) ।

अथ कार्पासः-

कार्पासको लघुः कोष्णो मधुरो वातनाशनः ॥ ८२ ॥

तद्वाजं वातजिद्वृष्यं स्निग्धं कफकरं गुरु ।

इति कार्पासः ।

अथाऽऽरामशीतला—

आरामशीतला शीता कटुः पित्तकफास्रजिन् ॥ ८३ ॥

इत्यारामशीतला ।

अथ कुकुरन्दुः (स्थूलकुरकुदा)

कुकुरन्दुः कटुः शीतो ज्वररक्तकफापहः ।

इति कुकुरन्दुः (स्थूलकुरकुदा) ।

अथ वामी—

वामी शोथहरा कुष्ठपित्तश्लेष्मापहा सरा ॥ ८४ ॥

इति वामी ।

अथ बलामोटा—

बलामोटा श्लेष्मपित्तनुद्घणे विजयप्रदा ।

इति बलामोटा ।

अथ शरपुङ्खा—

शरपुङ्खा यकृष्णीहृद्द्वरणविषापहा ॥ ८५ ॥

तिक्ता कषायकासास्रश्वासज्वरहरा लघुः ।

इति शरपुङ्खा ।

अथ मयूरशिखा—

स्याम्मयूरशिखा लघ्वी पित्तश्लेष्मातिसारजित् ॥ ८६ ॥

गर्भदा मोहिनी मेघ्या कासकण्ठूविषापहा ।

इति मयूरशिखा ।

अथ लक्ष्मणकन्दः—

नागवल्लीव वल्ली या रक्तपिन्दृङ्कितच्छदा । ८७ ॥

मनुष्याकृतिमूला या लक्ष्मणेति लता मता ।

लक्ष्मणा गर्भदा शीता सरा वृष्या त्रिदोषनुत् ॥ ८८ ॥

तन्मूलं पयसा पित्तमेकवर्णजुषस्तु गोः ।

घत्सवत्याः प्रपीतं स्याद्वत्सन्ते गर्भदं स्त्रियाः ॥ ८९ ॥

इति लक्ष्मणकन्दः ।

अथ मांसरोहिणी-

स्वान्मांसरोहिणीं घृष्यां सरा घोषत्रयापहा ॥ ९० ॥

इति मांसरोहिणी ।

अथोचटा-

या कुर्मकन्दा हयमारतुल्यः कलच्छदाया लतिकोद्यटा सा ।
प्रमेहजिद्वृष्यतमा क्षयणी रसायनी पारदबन्धकर्त्री ॥ ९१ ॥

इत्युचटा ।

अथास्थिसंधानकृत् (हडसंधान)

अस्थिसंधानकृद्वृष्यो शीतो घातहरोऽस्थियुक् ।

इत्यस्थिसंधानकृत् (हडसंधान) ।

अथ रुदन्ती-

दिव्यीपधी रुदन्ती स्यात्तीर्थी चणकपल्लवा ॥ ९२ ॥

ऊर्ध्वाधोवारिचिन्दाह्या क्षाराम्लरससंयुता ।

सा निहन्ति प्रमेहास्रक्षयक्षण्यभ्रमज्वरान् ॥ ९३ ॥

कासश्वासाग्निविषम्यकुठार्शःपाण्डुरोगनुत् ।

इति रुदन्ती ।

अथ भङ्गाशुद्धिः-

बन्धूलत्वक्कपापेण भङ्गीं संस्वेद्य शोषयेत् ।

गोक्षुग्धमावतां दृत्वा शुष्कां सर्वत्र योजयेत् ॥ ९४ ॥

इति भङ्गाशुद्धिः ।

अथ तस्या गुणाः-

कफानिलहरी लघुर्मदकरी च पित्तप्रदा

विमोहजठरानलप्रचलवाग्भिवृद्धिप्रदा ।

ग्रहण्यतिसृतिक्षयश्वसनकासमेहापहा

रसे कदुरशीतला शयनकृच्च भङ्गा मता ॥ ९५ ॥

इति भङ्गागुणाः ।

अथ दूर्वाद्वयम्-

दूर्वाद्वयं हिमं श्लेष्मविसर्पास्रविषप्रणुत् ।

इति दूर्वाद्वयम् ।

अथ काशः—

काशः कृच्छ्राश्मदाहासपित्तक्षयहरो हिमः ॥ ९६ ॥

इति काशः ।

अथ कुशः—

दर्मः कृच्छ्रास्रतृट् + + कफवस्तिगदाश्मजित् ।

इति कुशः ।

अथ मुञ्जः—

मुञ्जो विसर्पदाहासकृच्छ्राक्षिगदनशिनः ॥ ९७ ॥

इति मुञ्जः ।

अथ नलः—

नलो मूर्च्छास्रदाहासकफापित्तविसर्पनुत् ।

इति नलः ।

अथ वंशः—

वंशः सरो हिमः पित्तकफदाहासशोकजित् ॥ ९८ ॥

तत्करीरो गुरुर्मेदी श्लेष्मलो वातपित्तजित् ।

तद्यवो भेदकोऽत्युष्णः कंफग्नौ वातपित्तकृत् ॥ ९९ ॥

इति वंशः (वेणुः) ।

अथ यवानी (खुरासनी जवानी)

यवानी यावनी रूक्षा ग्राहिणीं मार्दनी गुरुः ।

इति यवानी (खुरासनीजवानी) ।

अथ वृष्यः (पोस्तं)

वृष्यो धर्त्यः खरस्तीक्ष्णः श्लेष्मलो वातजिद्वरुः ॥ २०० ॥

बलकं खसतिलस्योक्तं रूक्षं ग्राहि विशोधनम् ।

शुक्रस्तम्भकरं शीतं गलपांतिमदावहम् ।

इति वृष्यः (पोस्त) ।

अथ पातालगारुडी-

पातालगारुडी वृष्या श्लेष्मला पचनापहा ॥ २०१ ॥
इति पातालगारुडी ।

इति योगतरङ्गिण्या हरीतक्यादिगुणागुणकथनं नाम चतुस्त्रिंश-
स्तरङ्गः ॥ ३४ ॥

अथ पञ्चत्रिंशस्तरङ्गः ।

अथ वटः-

वटः शीतो गुरुर्ग्राही कफपित्तव्रणापहः ।
इति वटः ।

अथ पिप्पलः-

पिप्पलो दुर्जरः शीतः पित्तश्लेष्मव्रणास्रजित् ॥ १ ॥
इति पिप्पलः ।

अथ पारिशपिप्पलः-

पारिशांश्वस्थको वृष्यः स्निग्धः श्लेष्मकृमिप्रदः ।
इति पारिशपिप्पलः ।

अथोदुम्बरः-

उदुम्बरो हिमो वण्णो गुरुः पित्तकफास्रजित् ॥ २ ॥
इत्युदुम्बरः ।

अथ काकोदुम्बरी-

काकोदुम्बरिका तद्वद्विशेषाश्चित्रनाशिनी ।
इति काकोदुम्बरी ।

अथ प्लक्षः (पिंपरी)

प्लक्षः शीतो घ्नणश्लेष्मपित्तशोफविसर्पजित् ॥ ३ ॥
इति प्लक्षः (पिंपरी) ।

अथ पञ्च क्षीरिवृक्षाः—

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारिसप्लक्षपादपाः ।

पञ्चैते क्षीरिणः प्रोक्तास्तेषां त्वक्पञ्चकं स्मृतम् ॥ ४ ॥

त्वक्पञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित् ।

केचित्तु पारिशः स्थाने शिरीषं वेतसं परे ॥ ५ ॥

क्षीरिवृक्षा हिमा वण्या योनिदोषव्रणापहाः ।

शोफपित्तकफास्रघ्नास्तथा मग्नास्थियोगदाः ॥ ६ ॥

तेषां पत्रं हिमं ग्राहि कफवातास्रनुलघु ।

तत्फलं ग्राहि शिशिरं रक्तपित्तकफापहम् ॥ ७ ॥

इति पञ्च क्षीरिवृक्षाः ।

अथ नन्दीवृक्षः—

नन्दीवृक्षोऽश्वत्थगुणो लघूष्णो गरजुत्पूनः ।

इति नन्दीवृक्षः ।

अथ कदम्बः—

कदम्बः शीतलः श्लेष्मपित्तरक्तगदापहः ॥ ८ ॥

इति कदम्बः ।

अथ ककुभः कौहा—

ककुभः शीतलो श्वासक्षतक्षयविपास्रनुत् ।

प्रमेहमेहपिटकाकुष्ठपाण्डुशिरोर्तिजित् ॥ ९ ॥

इति ककुभः (कौहा) ।

अथ शिरीषः—

शिरीषः शीतलो व्रणो विषवीसर्पशोथजित् ।

इति शिरीषः ।

अथाऽऽर्तगलः—

अर्तगलस्तुवरः शीतो व्रणशोधनरोपणः ॥ १० ॥

इत्यर्तगलः ।

अथ पातालगारुडी-

पातालगारुडी वृष्या श्लेष्मला पचनापहा ॥ २०१ ॥

इति पातालगारुडी ।

इति योगतरङ्गिण्यां हरीतक्यादिगुणागुणकथनं नाम चतुर्विंश-
स्तरङ्गः ॥ ३४ ॥

अथ पञ्चविंशस्तरङ्गः ।

अथ वटः-

वटः शीतो गुरुर्ग्राही कफपित्तव्रणापहः ।

इति वटः ।

अथ पिप्पलः-

पिप्पलो दुर्जरः शीतः पित्तश्लेष्मव्रणास्रजित् ॥ १ ॥

इति पिप्पलः ।

अथ पारिषापिप्पलः-

पारिशांश्वत्थको वृष्यः स्निग्धः श्लेष्मकृमिप्रदः ।

इति पारिषापिप्पलः ।

अथोदुम्बरः-

उदुम्बरो हिमो वष्यो गुरुः पित्तकफास्रजित् ॥ २ ॥

इत्युदुम्बरः ।

अथ काकोदुम्बरी-

काकोदुम्बरिकां तद्वद्विशेषाच्चित्रनाशिनी ।

इति काकोदुम्बरी ।

अथ पुक्षः (पिंपरी)

प्लक्षः शीतो व्रणश्लेष्मपित्तशोफविसर्पजित् ॥ ३ ॥

इति पुक्षः (पिंपरी) ।

अथ पञ्च क्षीरिवृक्षाः—

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारिसप्लक्षपादपाः ।

पञ्चैते क्षीरिणः प्रोक्तास्तेषां त्वक्पञ्चकं स्मृतम् ॥ ५ ॥

त्वक्पञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित् ।

केचित्तु पारिशः स्थाने शिरीषं वेतसं परे ॥ ६ ॥

क्षीरिवृक्षा हिमा वण्ण्या योनिदोषव्रणापहाः ।

शोफपित्तकफास्रग्नास्तथा मग्नास्थियोगदाः ॥ ६ ॥

तेषां पत्रं हिमं ग्राहि कफवातास्रनुल्लघु ।

तत्फलं ग्राहि शिशिरं रक्तपित्तकफापहम् ॥ ७ ॥

इति पञ्च क्षीरिवृक्षाः ।

अथ नन्दीवृक्षः—

नन्दीवृक्षोऽश्वत्थगुणो लघूष्णो गरनुत्पूनः ।

इति नन्दीवृक्षः ।

अथ कदम्बः—

कदम्बः शीतलः श्लेष्मपित्तरक्तगदूपहः ॥ ८ ॥

इति कदम्बः ।

अथ ककुभः कौहा—

ककुभः शीतलो श्वासक्षतक्षयविपास्रनुत् ।

प्रमेहमेहपिटकाकुष्ठपाण्डुशिरोर्तिजित् ॥ ९ ॥

इति ककुभः (कौहा) ।

अथ शिरीषः—

शिरीषः शीतलो व्रणो विषवीसर्पशोथजित् ।

इति शिरीषः ।

अथाऽऽर्तगलः—

अर्गदस्तुवरः शीतो व्रणशोधनरोपणः ॥ १० ॥

इत्यार्तगलः ।

अथ वेतसः-

वेतसः शीतलो दाहशोफाशोयोनिरुक्मणुत् ।

हन्ति वीसर्पकृच्छ्रासपित्ताश्मरिकफानलान् ॥ ११ ॥

इति वेतसः ।

अथ जलवेतसः-

जलजो वेतसः शीतः संग्राही घातकोपनः ।

इति जलवेतसः ।

अथ वञ्जुलः-

वञ्जुलो वेतसगुणो विशेषाद्विषनाशनः ॥ १२ ॥

इति वञ्जुलः ।

अथ श्लेष्मान्तकः (लहसोडावेवहारः)

श्लेष्मान्तको विषस्फोटयणवीसर्पकुष्ठनुत् ।

केश्योष्णस्तत्फलं वृष्यं घातपित्तक्षयास्रजित् ॥ १३ ॥

इति श्लेष्मान्तकः (लहसोडावेवहारः) ।

अथ पीलु-

पीलूष्णं वीपनं मेदि रक्तपित्तकरं लघु ।

गुल्मार्शःप्लीहयातास्रकफहारि रसायनम् ॥ १४ ॥

इति पीलु ।

अथ शाकवृक्षः-

शाकः श्लेष्मानिलांशघ्नो गर्मसंधानदो हिमः ।

इति शाकवृक्षः ।

अथ शालवृक्षः-

शालो ग्राही वणश्लेष्मदग्धरुग्विषनुद्धिमः ॥ १५ ॥

इति शालवृक्षः ।

अथ तमालः-

तमालस्तद्वृणः शोथदाहविस्फोटहृद्धिमः ।

इति तमालः ।

अथ खदिरः—

खदिरः शीतलो दन्त्यः कृमिमेहज्वरप्रणुत् ॥ १६ ॥

चित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफापहः ।

निर्यासस्तस्य मधुरो बल्यः शुक्रविवर्धनः ॥ १७ ॥

सारस्तु खादिरो वषयो मुखरोगकफास्रजित् ।

शीतलो मेहपित्तास्रकुष्ठकण्डूविपापहः ॥ १८ ॥

इति खदिरः ।

अथेरिमेदः—

इरिमेदः कपायोष्णो मुखदन्तगदास्रजित् ।

हन्ति कण्डूविषश्लेष्मकृमीन्दुष्टगदापहः ॥ १९ ॥

इतीरिमेदः ।

अथ बब्बूलः—

बब्बूलः कफनुद्राही कृमिकुष्ठविपापहः ।

इति बब्बूलः ।

अथ बीजकः (विजइसारः) ।

बीजकः कुष्ठवीसर्पमेहश्वित्रसुडकृमीन् ॥ २० ॥

हन्ति श्लेष्मास्रपित्तानि हिमः केश्यो रसायनः ।

इति बीजकः (विजइसारः) ।

अथ तिनिसः, अतिमुक्तकम्—

तिनिसः श्लेष्मपित्तास्रमेदोदुष्टप्रमेहजित् ॥ २१ ॥

इति तिनिसः, अतिमुक्तकम् ।

अथ भूर्जः—

भूर्जो भूतग्रहश्लेष्मकर्णरुग्रक्तपित्तजित् ।

इति भूर्जः ।

अथ पलाशः—

पलाशो दीपनो वृष्यः सरोष्णवणगुल्मजित् ॥ २२ ॥

मग्नसंधानकृद्दोषग्रहण्यर्शःकृमिप्रणुत् ।

तत्पुष्पं कफपित्तास्रकृच्छ्रजिद्वाहि शीतलम् ॥ २३ ॥

फलं कटूष्णं मेहार्शःक्रिमिवातकफापहम् ।

इति पलाशः ।

अथ धवः—

धवः शीतः प्रमेहार्शःपाण्डुपित्तकफापहः ॥ २४ ॥

इति धवः ।

अथ धन्वनः (धामिनी)

धन्वनः कफपित्तास्रकासजित्तुयरो लघुः ।

इति धन्वनः (धामिनी ।)

अथ सर्जः—

सर्जो वर्ण्यः कफस्त्रेदमलपित्तकृमीअपेत् ॥ २५ ॥

इति सर्जः ।

अथ वरणवृक्षः—

वरणः श्लेष्मलो मेदी पित्तलः कृच्छ्रमारुतान् ।

निहन्ति गुल्मवातास्रकृमीनुष्णोऽग्निदीपनः ॥ २६ ॥

इति वरणवृक्षः ।

अथ जिङ्गिणी—

जिङ्गिणी व्रणहृद्रोगवातातीसारहृत्कटुः ।

उष्णस्तस्यास्तु निर्यासो नस्याद्वाहुव्यथापहः ॥ २७ ॥

इति जिङ्गिणी ।

अथ शलकी (सालइ)

शलकी व्रणपित्तास्रश्लेष्मपक्वातिसारजित् ।

इति शलकी (सालइ) ।

अथेङ्गुदी (इंगुरा)

इङ्गुदी कुष्ठमूतादिग्रहव्रणविषाकिमीन् ॥ २८ ॥

हन्त्युष्णः श्विन्नशूलघ्नस्तत्फलं कफवातजित् ।

इतीङ्गुदी (इंगुरा) ।

अथ कटम्भरः (करहरी)

कटम्भरः प्रमेहास्रनाडीव्रणविषाकिमीन् ॥ २९ ॥

हन्त्युष्णः कफकुष्ठघ्नस्तत्फलं कटुं शुक्रकृत् ।

निर्यासोऽस्य गुरुर्वृष्यो बलकृद्वातनाशनः ॥ ३० ॥

इति कटंभरः (करहरी) ।

अथ मोपकः—

मोपकः कफवातघ्नो ग्राही गुल्मविषाक्रिमीन् ।

हन्त्युष्णो वस्तिहृत्कण्डूस्तत्पुष्पं कफपित्तजित् ॥ ३१ ॥

निर्यासोऽस्य गुरुर्वृष्यो बलकृत्पित्तनाशनः ।

क्षारोऽस्य वह्निकृद्बुल्मप्लीहानाहहरः परः ॥ ३२ ॥

इति मोपकः ।

अथ पारिभद्रः—

पारिभद्रः कृमिश्लेष्ममेदःशोथानिलापहः ।

इति पारिभद्रः ।

अथ शाल्मली—

शाल्मली शीतला वृष्या ग्राहिणी रक्तपित्तनुत् ॥ ३३ ॥

रसायनकरा स्निग्धा तत्पुष्पं ग्राहि पित्तजित् ।

इति शाल्मली ।

अथ नन्दीवृक्षः—

वृणी ग्राही हिमो वृष्यो व्रणकुष्ठास्रपित्तहो ॥ ३४ ॥

इति नन्दीवृक्षः ।

अथ सप्तपर्णः (सातवण)—

सप्तपर्णो व्रणश्लेष्मवातकुष्ठहरः सरः ।

इति सप्तपर्णः (सातवण) ।

अथ हारिद्रकः—

हारिद्रकः कफहरो व्रणशोधनरोपणः ॥ ३५ ॥

इति हारिद्रकः ।

अथ करञ्जः—

करञ्जकः कटुस्तीक्ष्णो धीर्योष्णो योनिरोगजित् ।

कुष्ठोदाघर्तगुल्माशोव्रणकिमिकफापहः ॥ ३६ ॥

तत्फलं कृमिवातघ्नं मेहार्शःशूलकुष्ठनुत् ।

तत्पत्रं कफवातार्शःकृमिशोफहरं सरम् ॥ ३७ ॥

तन्मूलं कुष्ठवीसर्पदन्तशैथिल्यपाण्डुनुत् ।

तत्पुष्पं कृमिकण्डूघ्नं धमिशूलहृदतिजित् ॥ ३८ ॥

इति करञ्जः ।

अथ बृहत्करञ्जः-

बृहत्करञ्जो वातामकुष्ठदन्तरुजो जयेत् ।

इति बृहत्करञ्जः ।

अथ करञ्जिका-

करञ्जिकोष्णा वातार्शःकृमिकुष्ठप्रमेहनुत् ॥ ३९ ॥

इति करञ्जिका ।

अथ तिरिगिच्छिः-

तिरिगिच्छिर्बलासार्शःपित्तशोथक्रिमीञ्जयेत् ।

इति तिरिगिच्छिः ।

अथ शमी-

शमी शीता लघुः श्वासकुष्ठार्शःकफहृत्सरा ॥ ४० ॥

तत्फलं पित्तलं रुक्षं मेध्यं केशविनाशनम् ।

इति शमी ।

अथ शिरीषिका-

ठिण्ठिणी कफकुष्ठार्शःसन्निपातधिपापहा ॥ ४१ ॥

इति शिरीषिका ।

अथारिष्टकः (रीठा)

अरिष्टकस्त्रिदोषघ्नो गर्भरोगग्रहापहः ।

इत्यारिष्टकः (रीठा) ।

अथ शिंशिपा (सीसवा)

शिंशिपोष्णा हरेत्कुष्ठमेहाश्विन्नवमिक्रिमीन् ॥ ४२ ॥

वस्तिरुग्वणदाहास्रयलासान्गर्भपातिनी ।

इति शिंशिपा (सीसवा) ।

अथागस्त्यवृक्षः—

अगस्त्यः पित्तकफजिञ्जातुर्थिकहरो मतः ।
तत्पुष्पं पीनसश्लेष्मापित्तरक्तविनाशनम् ॥ ४३ ॥

इत्यगस्त्यवृक्षः ।

इति योगतरङ्गिण्यां वटादिवनस्पतिगुणकथनं नामे
पञ्चविंशस्तरङ्गः ॥ ३९ ॥

अथ पञ्चविंशस्तरङ्गः ।

अथ शुण्ठ्यादिगुणकथनम्—

शुण्ठी वृष्याऽऽमवातघ्नी पाचनी कटुका लघुः ।
स्निग्धोष्णा मधुरा पाके कफवातविबन्धनुत् ॥ १ ॥
रुच्या स्वर्या वमिश्वासकासशूलहृदामयान् ।
हन्ति श्लीपदशोफार्शानानाहोदरमारुतान् ॥ २ ॥
सा भृष्टा सैन्धवोपेता त्रिदोषघ्नाऽऽमनुत्परम् ।
गुडेनाशोर्विबन्धघ्नी शोफवातविकारजित् ॥ ३ ॥
तक्त्रेणाऽऽमं पाचयित्वा पयसा रेचयत्यपि ।

इति शुण्ठी ।

अथाऽऽर्द्रकम्—

आर्द्रकं नागरगुणं भेदनं दीपनं गुरु ॥ ४ ॥
तदम्लसैन्धवोपेतं विशेषाद्दीपनं परम् ।

इत्यार्द्रकम् ।

अथ मरिचगुणाः—

मरिचं कटुकं तीक्ष्णं दीपनं कफवातनुत् ॥ ५ ॥
उष्णं पित्तकरं रुक्षं श्वासशूलकृभीञ्जयेत् ।
विपवेगहरं छर्दिच्छेदि कुष्ठवणापहम् ॥ ६ ॥

तद्वार्धं मधुरं पाके नागुष्णं कटुकं गुरु ।

किञ्चित्तीक्ष्णगुणं श्लेष्मपतेकि स्वायपित्तलम् ॥ ७ ॥

इति मरिचगुणाः ।

अथ पिप्पली-

पिप्पली क्षीपनी घृष्पा स्वादुपाका रसायनी ।

अनुष्णा कटुका श्लिग्धा कफघातहरा लघुः ॥ ८ ॥

पित्तला रेचनी हन्ति श्वासकासोदरज्वरान् ।

कुष्ठपमेहगुल्माशःप्लीहशूलाममागतान् ॥ ९ ॥

आर्द्रा कफप्रदा श्लिग्धा क्षीतला मधुरा गुरुः ।

इति पिप्पली ।

अथ त्र्यूपणम्-

विश्वोपकुल्यामरिचैरुतूपणं कथितं बुधैः ॥ १० ॥

त्र्यूपणं क्षीपनं हन्ति कासश्वासत्वगामयान् ।

गुल्ममेहकफस्थूल्यमेदश्लोषदर्पिनसान् ॥ ११ ॥

इति त्र्यूपणम् ।

अथ पिप्पलीमूलम्-

क्षीपनं पिप्पलीमूलं कटुष्णं पाचनं लघु ।

रूक्षं पित्तकरं भेदि कफघातोदरापहम् ॥ १२ ॥

इति पिप्पलीमूलम् ।

अथ चतुरूपणम्-

त्र्यूपणं ग्रन्थिकयुतं जायते चतुरूपणम् ।

चतुरूपणमारुपातं गुणैरुतूपणघट्टुधैः ॥ १३ ॥

कफामिमान्द्यविष्टग्नि रुचिपीनसकासनुत् ॥ १४ ॥

इति चतुरूपणम् ।

अथ चव्यम्-

पिप्पलीमूलघञ्जव्यं विशेषात्तुदजापहम् ।

इति चव्यम् ।

अथ गजपिप्पली—

गजकृष्णा कटुर्वातश्लेष्मनुद्वह्निवर्धिनी ॥ १५ ॥

उष्णा निहन्त्यतीसारश्वासकण्ठामयक्रिमीन् ।

इति गजपिप्पली ।

अथ चित्रकद्वयम्—

चित्रकः कटुकः पाके वह्निकृत्पाचनो लघुः ॥ १६ ॥

रूक्षोष्णो ग्रहणीकुष्ठशोफार्शःक्रिमिकासजित् ।

श्लेष्मानिलहरो ग्राही तच्छाकं श्लेष्मपित्तनुत् ॥ १७ ॥

स कृष्णो हेमैदः कायसिद्धिश्रीदो ग्रहापहः ।

इति चित्रकद्वयम् ।

अथ पञ्चकोलम्—

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ॥ १८ ॥

पञ्चकोलं कफानाहगुल्मशूलारुचीर्जयेत् ।

इति पञ्चकोलम् ।

अथ पडूपणम्—

पञ्चकोलं समरिचं पडूपणमुदीर्यते ॥ १९ ॥

पञ्चकोलगुणं तत्र विशेषाद्वह्निवर्धनम् ।

इति पडूपणम् ।

अथ शतपुष्पा बृहच्छतपुष्पा च—

शतपुष्पा लघुस्तीक्ष्णा दीपनी पित्तकृत्कटुः ॥ २० ॥

उष्णा ज्वरानिलश्लेष्मव्रणशूलाक्षिरोगजित् ।

अपरा तद्वृणा प्रोक्ता विशेषाद्योनिशुलनुत् ॥ २१ ॥

इति शतपुष्पा बृहच्छतपुष्पा च ।

अथ मेथिका—

मेथिका दीपनी हृद्या बद्धविद्रुमिशुक्रैनुत् ।

रूक्षोष्णा कफनुद्धान्तिहरी पित्तकरी गुरुः ॥ २२ ॥

तदात्रं मधुरं पाके नात्युष्णं कटुकं गुरु ।

किञ्चित्तीक्ष्णगुणं श्लेष्मप्रसेकि स्याद्वपित्तदम् ॥ ७ ॥

इति मरिचगुणाः ।

अथ पिप्पली-

पिप्पली वीपनी घृष्या स्यादुपाका रसायनी ।

अनुष्णा कटुका स्निग्धा कफघातहरा लघुः ॥ ८ ॥

पित्तला रेचनी हन्ति श्वासकासोदरज्वरान् ।

कुष्ठप्रमेहगुल्मार्शःप्लीहशूलाममाकृतान् ॥ ९ ॥

आर्द्रा कफप्रदा स्निग्धा शीतला मधुरा गुरुः ।

इति पिप्पली ।

अथ त्र्यूपणम्-

विश्वोपकुल्यामरिचैरुपूषणं कथितं बुधैः ॥ १० ॥

त्र्यूपणं वीपनं हन्ति कासश्वासत्वगामयान् ।

गुल्ममेहकफस्थूलमेदश्लोषदपीनसान् ॥ ११ ॥

इति त्र्यूपणम् ।

अथ पिप्पलीमूलम्-

वीपनं पिप्पलीमूलं कटूष्णं पाचनं लघु ।

रूक्षं पित्तकरं मेदि कफघातोदरापहम् ॥ १२ ॥

इति पिप्पलीमूलम् ।

अथ चतुरूपणम्-

त्र्यूपणं अन्धिकयुतं जायते चतुरूपणम् ।

चतुरूपणमाख्यातं गुणैरुपूषणवद्बुधैः ॥ १३ ॥

कफाग्निमान्द्यविष्टम्भि रुचिपीनसकासनुत् ॥ १४ ॥

इति चतुरूपणम् ।

अथ चव्यम्-

पिप्पलीमूलवच्चव्यं विशेषाद्बुद्धजापहम् ।

इति चव्यम् ।

अथ गजपिप्पली—

गजकृष्णा कटुर्वातश्लेष्मनुद्बलिवर्धिनी ॥ १५ ॥

उष्णा निहन्त्यतीसारश्वासकण्ठामयक्रिमीन् ।

इति गजपिप्पली ।

अथ चित्रकद्वयम्—

चित्रकः कटुकः पाके वह्निकृत्पाचनो लघुः ॥ १६ ॥

रूक्षोष्णो ग्रहणीकुष्ठशोफार्शःक्रिमिकासजित् ।

श्लेष्मानिलहरो ग्राही तच्छार्कं श्लेष्मपित्तनुत् ॥ १७ ॥

स कृष्णो हेमदः कायसिद्धिश्चीदो ग्रहापहः ।

इति चित्रकद्वयम् ।

अथ पञ्चकोलम्—

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ॥ १८ ॥

पञ्चकोलं कफानाहगुल्मशूलारुचीर्जपेत् ।

इति पञ्चकोलम् ।

अथ पडूपणम्—

पञ्चकोलं समरिचं पडूपणमुदीर्यते ॥ १९ ॥

पञ्चकोलगुणं तत्तु विशेषाद्बलिवर्धनम् ।

इति पडूपणम् ।

अथ शतपुष्पा बृहच्छतपुष्पा च—

शतपुष्पा लघुस्तीक्ष्णा दीपनी पित्तकृत्कटुः ॥ २० ॥

उष्णा ज्वरानिलश्लेष्मवणशूलाक्षिरोगजित् ।

अपरा तद्गुणा प्रोक्ता विशेषाद्योनिशुलनुत् ॥ २१ ॥

इति शतपुष्पा बृहच्छतपुष्पा च ।

अथ मेथिका—

मेथिका दीपनी हृद्या बद्धविट्कृमिशुक्रैनुत् ।

रूक्षोष्णा कफनुद्बान्तिहरी पित्तकरी गुरुः ॥ २२ ॥

तत्फलं कटुकं पाके रसे च वमिकासजित् ।

श्लेष्मानिलविकारघ्नी जीर्णज्वरजिदग्निकृत् ॥ २३ ॥

इति मेथिका ।

अथाहित्यः (चंदसूर-)

अहित्योऽल्पगुणस्तस्माद्विशेषाद्वाजिनां हितः ।

घातशल्यरुगानाहकासदेहगुरुत्वजित् ॥ २४ ॥

इत्यहित्यः । चंदसूर इति कान्यकुब्जभाषा ।

अथाजमोदा-

अजमोदा कटुस्तीक्ष्णा दीपनी कफवातजित् ।

उष्णा विदाहिनी हृद्या वृष्या बद्धमला लघुः ॥ २५ ॥

नेत्रामयकृमिच्छर्दिहिध्मावस्तिरुजो जयेत् ।

इत्यजमोदा ।

अथ श्वेतकृष्णजीरकं वाष्पिका च-

जीरकत्रितयं रूक्षं कटूष्णं दीपनं लघु ॥ २६ ॥

संघ्राहि पित्तलं मेध्यं गर्माशयविशुद्धिकृत् ।

चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्दिबलासजित् ॥ २७ ॥

इति श्वेतकृष्णजीरकं वाष्पिका च ।

अथ जवानी-

जवानी पाचनी रुच्या तीक्ष्णोष्णा कटुका लघुः ।

वातश्लेष्मोदरानाहगुल्मगूलकृमीक्षयेत् ॥ २८ ॥

इति जवानी ।

अथ वौहारः-

वौहारस्तद्गुणः प्रोक्तो विशेषात्कृमिनाशनः ।

इति वौहारः ' किरमिन ' ' अजवान ' ।

जवानीति भाषा ।

अथाजगन्धा-

अजगन्धा कटुस्तीक्ष्णा रूक्षा हृद्याऽग्निदीपनी ॥ २९ ॥

वृष्टिमान्द्यप्रदा लघ्वी शुक्रवातकफापहा ।
ममरीति मापा । इत्यजगन्धा ।

अथ वचा—

वचोष्णा कटुका तिक्ता वामनी स्वरवह्निकृत् ॥ ३० ॥

अपस्मारकफोन्मादभूतशूलानिलाञ्जयेत् ।

बुद्धिमेधास्मृतिप्रौढिवाक्पटुत्वप्रदापिनी ॥ ३१ ॥

इति वचा ।

अथ हपुषा—

हपुषा दीपनी तिक्ता कटूष्णा तुवरा लघुः ।

पित्तोदरसमीराशोग्रहणीगुल्मशूलनुत् ॥ ३२ ॥

इति हपुषा शेरणीति मापा ।

अथ विडङ्गम्—

विडङ्गं कटु तीक्ष्णोष्णं रुक्षं वह्निकरं लघु ।

शूलाध्मानोदरश्लेष्मकृमिवातविबन्धनुत् ॥ ३३ ॥

इति विडङ्गम् ।

अथ धान्यकम्—

धान्याकं तुवरं स्निग्धमवृष्यं मूत्रलं लघु ।

हृद्यं रुच्यं बद्धविदकं स्वादुपाकं त्रिदोषनुत् ॥ ३४ ॥

पाचनं श्वासकौसघ्नं तृष्णाशःकृमिदाहजित् ।

तदारुं तद्वृणं स्वादु विशेषापित्तनाशनम् ॥ ३५ ॥

इति धान्यकम् ।

अथ हिङ्गुपत्री—

हिङ्गुपत्रीद्वयं हृद्यं तीक्ष्णोष्णं पाचनं कटु ।

हृद्दस्तिरुग्नि[व]न्धाशःश्लेष्मगुल्मानिलापहम् ॥ ३६ ॥

इति हिङ्गुपत्री ।

अथ हिङ्गु—

हिङ्गुक्तं पाचनं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं कफवातनुत् ।

शूलगुल्मोदरानाहकृमिजित्पित्तवर्धनम् ॥ ३७ ॥

इति हिङ्गु ।

अथ वेशरोचना—

वेशजा बृंहणी वृष्या शीतला मधुरा जयेत् ।

तृष्णां क्षयज्वरश्वासकासपित्तास्रकामलाः ॥ ३८ ॥

इति वेशरोचना ।

अथ सेन्धवम्—

सेन्धवे मधुरे पाके दीपनं शीतलं लघु ।

चक्षुष्यं पाचनं स्निग्धं वृष्यं द्रोपत्रयापहम् ॥ ३९ ॥

इति सेन्धवम् ।

अथ सौवर्चलम्—

सौवर्चलं वह्निकरं कटूष्णं विशदं लघु ।

उद्गारशुद्धिदं सूक्ष्मं विबन्धानाहशूलजित् ॥ ४० ॥

इति सौवर्चलम् ।

अथ विडलवणम्—

विडं लघूष्णं विटमि शूलहृद्दीरवारुचीः ।

हन्त्यानाहकफौ सूक्ष्ममधोवातानुलोमनम् ॥ ४१ ॥

इति विडलवणम् ।

अथ सामुद्रलवणम्—

सामुद्रं दीपनं स्वादु नात्युष्णं भेदनं लघु ।

श्लेष्मलं वातनुत्तिकमरूक्षं नातिपित्तलम् ॥ ४२ ॥

इति सामुद्रलवणम् ।

अथ भूमिजलवणम्—

औद्धिदं रक्तलं सूक्ष्मं लघु वातानुलोमनम् ।

इति भूमिजलवणम् ।

अथ गडलवणम्—

गडाख्यं लघु वातघ्नमत्युष्णं भेदि मूत्रलम् ॥ ४३ ॥

इति गडलवणम् ।

अथौखरम् (औपम्)

औखं(पं) गुरु कटु स्निग्धं श्लेष्मले वातनाशनम् ।

इत्पौखरम् (औपम्) खारीति भाषा ।

अथ काचलवणम्—

काचं दीपनमत्युष्णं रक्तपित्तविवर्धनम् ॥ ४४ ॥

इति काचलवणम् ।

अथ यवक्षारः—

यवक्षारोऽग्निकृद्वातश्लेष्मश्वासगलामयान् ।

आमाशोऽग्रहणीगुल्मयकृत्प्लीहरुजो जयेत् ॥ ४५ ॥

इति यवक्षारः ।

अथ स्वर्जिका—

स्वर्जिकाऽल्पगुणा तस्माद्विशेषाद्बुल्मशूलनुत् ।

इति स्वर्जिका ।

अथ टङ्कणः (सोहागा)

टङ्कणोऽग्निकरो रूक्षः कफघ्नो वातपित्तकृत् ॥ ४६ ॥

विषवीर्यहरो हेमद्रावको द्विविधोऽपि सः ।

इति टङ्कणः (सोहागा) ।

अथ सोमक्षारः—

सोमक्षारो रजतकृद्ब्रणघ्नश्च रसायनः ॥ ४७ ॥

क्लेदी विदारणः पाकी वह्निकृत्त्रिविधोऽपि सः ।

इति सोमक्षारः ।

अथ लवणक्षारः (लोणाखार)

लवणक्षार उदितः शूलगुल्मोदरापहः ॥ ४८ ॥

इति लवणक्षारः । (लोणाक्षार) ।

अथ सर्वे क्षाराः—

पलाशतिलनालश्च(श्व)दंष्ट्राकदलिसंभवाः ।

अपामार्गार्कसेहुण्डमापैरण्डाटरूपजाः ॥ ४९ ॥

क्षारा वह्निकराः सर्वे पाचना भेदिदारणाः ।

लङ्घिताः क्लेदिनस्तीक्ष्णाः शुक्रौजोदृष्टिनाशनाः ॥ ५० ॥

रक्तपित्तकरा घ्नन्ति विषन्धानाहपीनसान् ।

यकृतप्लीहबलासामगुल्माशोग्रहणीकृमीन् ॥ ५१ ॥

इति सर्वे क्षाराः ।

अथ चिञ्चाक्षारः-

चिञ्चाक्षारो विशेषेण तीक्ष्णो वह्निकरो लघुः ।

इति चिञ्चाक्षारः ।

इति योगतरङ्गिण्यां शुष्ण्यादिगुणकथनं नाम षट्त्रिंशत्तरङ्गः ॥ ३६ ॥

अथ सप्तत्रिंशत्तरङ्गः ।

अथ कर्पूरादिगुणकथनम्-

कर्पूरः-

कर्पूरः शीतलो वृष्यश्चक्षुष्यो लेखनो लघुः ।

कफदाहास्यवैरस्यमेदःशोषविषापहः ॥ १ ॥

इति कर्पूरः ।

अथ कस्तूरीद्वयम्-

कस्तूरी शुक्रला गुर्वी कटुका कफशीतजित् ।

उष्णा हन्ति विषच्छर्दिशोषदौर्गन्ध्यमारुतान् ॥ २ ॥

लता कस्तूरिका तद्वज्रेऽया शीता लघुः कटुः ।

इति कस्तूरीद्वयम् ।

अथ जवादिमार्जारी-

मार्जारी वान्तिमांधत्ते चक्षुष्या कफवातजित् ॥ ३ ॥

दौर्गन्ध्यनाशिनी चोष्णा सुगन्धिः शुक्रला लघुः ।

इति जवादिमार्जारी ।

अथ श्वेतचन्दनम्-

चन्दनं शीतलं रुक्षं तिक्तमाह्लादनं लघु ॥ ४ ॥

हृद्यं वण्यं विषश्लेष्मतृष्णादाहास्रपित्तनुत् ।
 रसे तिक्तं सितं घृष्टं विदीर्णं रक्तदीधिति ॥ ५ ॥
 सुकोटरं सुसौरभ्यं शुद्धं श्रीखण्डमुच्यते ।

इति श्वेतचन्दनम् ।

अथ रक्तचन्दनम्—

रक्तसारं गुरु स्वाद्गु च्छर्दित्रृष्णाद्यपित्तजित्तं ॥ ६ ॥
 रक्तनेत्रहितं घृष्यं ज्वरवणविपापहम् ।

इति रक्तचन्दनम् ।

अथ मलयाद्रिचन्दनम्—

कालीयकं पीतसारं पीतं नारायणप्रियम् ॥ ७ ॥
 कालीयकं रक्तगुणं विशेषाद्यङ्गनाशनम् ।

इति मलयाद्रिचन्दनम् ।

अथागुरुः—

कृष्णागुरुष्णं कर्णाक्षिरोगनुत्पित्तलं लघु ॥ ८ ॥
 वातश्लेष्महरं वण्यं ह्लादनं शीतनाशनम् ।

इत्यगुरुः ।

अथागरुसत्त्वम्—

तद्गुणस्त्वगुरुस्त्रेहो विशेषाच्छुक्रवर्धनः ॥ ९ ॥
 अहर्षग्लानिदौर्गन्ध्यशैत्यालक्ष्मीरुजो जयेत् ।

इत्यगरुसत्त्वम् ।

अथ कुङ्कुमं केसरम्—

कुङ्कुमं कटुकं हिष्माशिरोरुग्त्रणजन्तुजित्तं ॥ १० ॥

उष्णं हास्यकरं वण्यं व्यङ्गदोषत्रयापहम् ।

काश्मीरदेशे संजातं कौङ्कुमं कुसुमं भवेत् ॥ ११ ॥

सूक्ष्मकेसरसंरक्तं पद्मगन्धि तद्भुक्तमम् ।

इति कुङ्कुमं केसरम् ।

१ ग. 'ष्ट किञ्चिदार' । २ क. 'त्' । तिक्तं ने' । ३ क. पुस्तके कौसुमं कु' । इति
 पाठान्तरम् ।

अथ सिंहकः शिलारसः-

सिंहकः कुष्ठकण्डूघ्नः सिग्धोष्णः शुक्रकान्तिकृत् ॥ १२ ॥
घातश्लेष्महराह्लादी दोगन्ध्यापस्मृती जयेत् ।

इति सिंहकः शिलारसः ।

अथैलावालुकम्-

एलालु शीतलं हन्ति कण्डूकुष्ठविषकिमीन् ॥ १३ ॥
तृदृच्छार्दिकफपित्तास्रहन्मूत्रगदजिल्लघु ।

इत्येलावालुकम् ।

अथ जातीफलम् (जाईफलम्)-

जातीफलं लघु स्वयं हृद्यं दीपनपाचनम् ॥ १४ ॥
उष्णं कफानिलच्छार्दिकृमिपीनसकासजित् ।

इति जातीफलम् (जाईफलम्) ।

अथ जातीपत्री-

जातीपत्री लघूष्णा स्यात्कफकिमिविषापहा ॥ १५ ॥
सुसिग्धा स्तम्भिनी शुक्रवलवर्णाग्निबोधिनी ।

इति जातीपत्री ।

अथ लवङ्गम्-

लवङ्गं लघु चक्षुष्यं हृद्यं दीपनपाचनम् ॥ १६ ॥
शूलानाहकफश्वासकासच्छार्दिकक्षयापहम् ।

इति लवङ्गम् ।

अथ कङ्कोलम्-

कङ्कोलमुष्णं हृद्रोगकफवाताग्निमान्द्यजित् ॥ १७ ॥

इति कङ्कोलम् ।

अथ स्थूलैला-

स्थूलैला रोचनी तीक्ष्णा लघूष्णा कफपित्तजित् ।
हृत्प्रांसविषवस्त्यास्यशिरोरुग्वाभिकासनुत् ॥ १८ ॥

इति स्थूलैला ।

अथ सूक्ष्मैला—

एला सूक्ष्मा कफश्वासकासाशोमूत्रकृच्छ्रजित् ।

सूक्ष्मैला तु विशिष्टा स्यात्स्थूलैलातो रुचिप्रदा ॥ १९ ॥

इति सूक्ष्मैला ।

अथ त्वचम् (तज)—

त्वचं लघुष्णं कटुकं विशदं स्वादु पित्तलम् ।

हृद्दस्तिरोगवातार्शःपीनसकिमिशुकनुत् ॥ २० ॥

इति त्वचम् (तज) ।

अथ पत्रम् (पत्रज)—

पत्रमुष्णं लघु श्लेष्महृत्सासाशोनिलापहम् ।

इति पत्रम् (पत्रज) ।

अथ नागकेसरम्—

नागकेसरकं रूक्षमुष्णं लघ्वामपाचनम् ॥ २१ ॥

दौर्गन्ध्यकुष्ठवीसर्पकफपित्तविषापहम् ।

इति नागकेसरम् ।

अथ त्रिजातचतुर्जाते—

एलादित्रयमुद्दिष्टं त्रिजातं श्लेष्मवातजित् ॥ २२ ॥

तन्नागकेसरयुतं चतुर्जातं त्रिदोषजित् ।

इति त्रिजातचतुर्जाते ।

अथ तालीसपत्रम्—

तालीसं लघु तच्छ्रेष्ठं श्वासकासकफानिलान् ॥ २३ ॥

निहन्ति रुच्यं गुल्मामवह्निमान्द्यक्षयामयान् ।

इति तालीसपत्रम् ।

अथ श्रीवासः—

श्रीवेष्टकः श्लेष्मवातमूर्धाक्षिगद्गुत्सरः ॥ २४ ॥

इति श्रीवासः ।

अथ घ्रीडः-

सरलः कर्णकण्ठाक्षिगदग्नोष्णो लघुः कटुः ।

इति घ्रीडः ।

अथ चालकम् (वाळा)-

चालकं शीतलं सूक्ष्मं लघु दीपनपाचनम् ॥ २५ ॥

रक्तपित्तज्वरश्लेष्मदाहत्वृष्णाघ्रणापहम् ।

इति चालकम् (वाळा) ।

अथ मांसी (जटामांसी)-

मांसी हिमा त्रिदोषघ्नी दाहवीसर्पकुष्ठञ्जित् ॥ २६ ॥

इति मांसी (जटामांसी) ।

अथोशीरम्-

उशीरं पाचनं शीतं स्तम्भनं कफपित्तजित् ।

त्वृष्णाघ्रविषधीसर्पदाहकृच्छ्रघ्रणापहम् ॥ २७ ॥

इत्युशीरम् ।

अथ कौन्ती-

रेणुका पित्तला मेघ्वा घट्टिकृद्गर्भपातिनी ।

इति कौन्ती ।

अथ प्रियङ्गुः-

प्रियङ्गुः शीतलो वान्तिदाहपित्तज्वराम्बुजित् ॥ २८ ॥

इति प्रियङ्गुः ।

अथ परिपेलम् (परिपेलनु)-

परिपेलं हिमं कण्डूकुष्ठास्रकफपित्तजित् ।

इति परिपेलम् ।

अथ शैलेयम्-

शैलेयं शीतजं हृद्यं कफपित्तहरं लघु ॥ २९ ॥

इति शैलेयम् ।

अथोशीरभेदः-

लामज्जकं कृच्छ्रदाहशोषदोषघ्नयास्रजित् ।

इत्युशीरभेदः ।

अथ कुन्दुरुः—

कुन्दुरुः स्वेदपवनश्लेष्मघ्नज्वरापहः ॥ ३० ॥

इति कुन्दुरुः ।

अथ गुग्गुलुः—

महिषाक्षो महानीलः कुमुदः पद्म एव च ।

हिरण्यः पञ्चमो ज्ञेयो गुग्गुलोः पञ्च जातयः ॥ ३१ ॥

भृङ्गाञ्जनसवर्णस्तु महिषाख्य इति स्मृतः ।

महानीलस्तु विज्ञेयो नीलीरससमद्युतिः ॥ ३२ ॥

कुमुदः कुमुदामः स्यात्पद्मस्वामिषसंनिभः ।

हिरण्याख्यस्तु हेमामः पञ्चैते समुदाहृताः ॥ ३३ ॥

महिषाख्यो महानीलो गजेन्द्राणां हितावुभौ ।

हयानां पद्मकुमुदौ स्वस्थारोग्यकरी मतौ ॥ ३४ ॥

विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्तितः ।

महिषाख्योऽपि मुनिभिर्नृणां हित उदीरितः ॥ ३५ ॥

गुग्गुलुर्विशदस्तिक्तो वीर्योष्णः पित्तलः सरः ।

कषायकटुकः पाके किञ्चिदुष्णो लघुः परम् ॥ ३६ ॥

मग्नसंधानकृद्बृष्यः सूक्ष्मः स्वर्यो रसायनम् ।

दीपनः पिच्छिलो बल्यः कफवातघ्नापचीः ॥ ३७ ॥

मेदोमेहाश्मवातासङ्गदकुष्ठाममारुतान् ।

पिडिकाग्रन्थिशोफाशो गण्डमालाक्लिमीञ्जयेत् ॥ ३८ ॥

माधुर्याच्छमपेद्दातं कषायत्वात्तु पित्तहा ।

तिक्तत्वात्कफजिन्नेत्र्यो गुग्गुलुस्तु त्रिदोषहा ॥ ३९ ॥

स नवो बृंहणो वृष्यः पुराणस्त्वतिलेखनः ।

स्रिग्धः काञ्चनसंकाशः पक्वजम्बूफलोपमः ॥ ४० ॥

नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः ।

शुष्को दुर्गन्धिकश्चैव त्यक्तप्रकृतवर्णकः ॥ ४१ ॥

पुराणः स तु विज्ञेयो गुग्गुलुर्वीर्यवर्जितः ।

अम्लं तीक्ष्णमजीर्णं च व्यथायं श्रममातपम् ॥ ४२ ॥

मद्यं रोषं त्यजेत्सङ्गुणार्थी पुरसेवकः ।

इति गुग्गुलुः ।

अथ राळा-

राळा हिमा गुरुस्तिक्ता कपाया ग्राहिणी जयेत् ॥ ४३ ॥
ग्रहास्रस्वेदवीसर्पज्वरघणविपादिकाः ।

इति राळा ।

अथ स्थौणेयम् । (थुणेरा)

स्थौणेयं शीतलं घृष्यं मेध्यं दोषत्रयास्रजित् ॥ ४४ ॥
इति स्थौणेयम् । (थुणेरा)

अथ चोरकः-

चोरः स्वादुर्लघुः शीतः कुष्ठवातकफास्रजित् ।
इति चोरकः ।

अथ मुरा-

मुरा शीता लघुः कुष्ठग्रहपित्तानिलास्रजित् ।
इति मुरा ।

अथ कर्चूरः । (एकाङ्गीमरुवा)

कर्चूरो दीपनो रुच्यः कुष्ठाशौघणकासजित् ।
उष्णो लघुर्जयेच्छ्वासं गुल्मवातकफकिमीन् ॥ ४५ ॥
इति कर्चूरः । (एकाङ्गीमरुवा)

अथ सटी-

सटी शीता ज्वरामास्रकासजिद्राहिणी लघुः ।
इति सटी बृहत्कर्चूरः ।

अथ स्पृका-

स्पृका स्वाद्वी हिमा वृष्या कुष्ठालक्ष्मीत्रिदोषनुत् ॥ ४६ ॥
इति स्पृका । (असंपरकः)

अथ ग्रन्थिपर्णः । (गांठिवन)

ग्रन्थिपर्णो लघुस्तिक्तो रुच्योष्णः कफवातजित् ।
इति ग्रन्थिपर्णः । (गांठिवन)

अथ नली-

नली पित्तास्रजिच्छीता चक्षुष्या कृच्छ्रकुष्ठनुत् ॥ ४७ ॥
इति नली ।

अथ पद्माख्यम्—

पद्माख्यं दाहविस्फोटकुष्ठश्लेष्मास्रपित्तहृत् ।

गर्मसंस्थापने शीततृष्णावीसर्पदाहजित् ॥ ४८ ॥

इति पद्माख्यम् ।

अथ प्रपौण्ड्रकम्—

पुण्ड्राह्वं शुक्लं शीतं चक्षुष्यं श्लेष्मपित्तनुत् ।

इति प्रपौण्ड्रकम् ।

अथ तगरम्—

तगरं मधुरं स्निग्धं तिक्तोष्णं लघुं पित्तजित् ॥ ४९ ॥

विषापस्मारसूर्धाक्षिरोगदोषत्रयापहम् ।

इति तगरम् ।

अथ गोरोचना—

रोचना शीतला वश्या गर्मस्रावग्रहास्रजित् ॥ ५० ॥

इति गोरोचना ।

अथ नखद्वयम्—

नखद्वयं ग्रहश्लेष्मवातास्रज्वरकुष्ठजित् ॥ ५१ ॥

लघूष्णं शुक्लं वण्यं हृद्यं स्वादु विषापहम् ।

इति नखद्वयम् ।

अथ पतङ्गगुणाः—

पतङ्गं मधुरं शीतं पित्तश्लेष्मव्रणास्रजित् ।

इति पतङ्गगुणाः ।

अथ लाक्षालक्तकौ—

लाक्षा वण्या हिमा स्निग्धा वातश्लेष्मास्रपित्तजित् ॥ ५२ ॥

वणोरक्षतवीसर्पकृमिकुष्ठग्रहापहा ।

अलक्तको गुणैस्तद्वद्विशेषाद्यङ्गनाशनः ॥ ५३ ॥

इति लाक्षालक्तकौ ।

अथ पर्पटीलाक्षा-

पर्पटी वणवा शीता कफवातास्रकोठजित् ।

इति पर्पटीलाक्षा ।

अथ पद्मिनीकुमुदिन्यौ-

पद्मिनी शीतला गुर्वी पित्तश्लेष्मविपायजित् ॥ ५४ ॥

रूक्षा विष्टम्बिनी स्वादुस्तद्वत्कुमुदिनी गता ।

इति पद्मिनीकुमुदिन्यौ ।

अथ पद्मचारिणी-

पद्मा हिमा लघुः श्लेष्मघृच्छजित्स्तनवाढ्यकृत् ॥ ५५ ॥

इति पद्मचारिणी ।

अथ कमलादि-

कमलं शीतलं वृष्यं मधुरं कफपित्तजित् ।

तृष्णादाहास्रविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् ॥ ५६ ॥

तस्मादल्पगुणं किञ्चिदन्यद्रक्तोत्पलादिकम् ।

इति कमलादि ।

अथ केसरः-

किंजल्कः शीतलो ग्राही रक्तार्शःकफपित्तजित् ॥ ५७ ॥

इति केसरः ।

अथ पद्मबीजम्-

पद्मबीजं हिमं स्वादु गर्भसंस्थापनं गुरु ।

कफवातकरं बल्यं ग्राहि पित्तास्रदाहजित् ॥ ५८ ॥

इति पद्मबीजम् ।

अथ मृणालशालूके-

मृणालं शीतलं वृष्यं पित्तदाहास्रजिह्वरु ।

संग्राहि मधुरं रूक्षं शालूकमपि तद्गुणम् ॥ ५९ ॥

इति मृणालशालूके ।

अथ मालती—

जाती लघूष्णा मूर्धाक्षिदन्तातिघ्नरक्तजित् ।
इति मालती ।

अथ मल्लिका (मोगरा—)

मल्लिकोष्णा लघुर्वृष्या वातपित्तोसदोपजित् ॥ ६० ॥
इति मल्लिका (मोगरा) ।

अथ यूथिकाद्वितयम् । (स्वर्णजूयी)

यूथिकाद्वितयं शीतं रक्तमूर्धाक्षिदोपजित् ।
कफवातकर वृष्यं वण्यं दौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ६१ ॥
इति यूथिकाद्वितयम् । (स्वर्णजूयी ।)

अथ शतपर्णीत्रयम् । (गुलाबसेवती)

शतपर्णीत्रयं शीतं ग्राहि शुक्रकरं लघु ।
दोषत्रयास्रजिद्वृष्यं तैस्त्रिता चापि तद्गुणा ॥ ६२ ॥
इति शतपर्णीत्रयम् । (गुलाबसेवतीकूजा ।)

अथ केतकी स्वर्णकेतक्यौ—

केतकीद्वितयं स्वादु कटु तिक्तं कफापहम् ।
लघु पित्तानिलच्छेदि सुगन्ध्यस्रप्रकोपनम् ॥ ६३ ॥
इति केतकीस्वर्णकेतक्यौ ।

अथ नेवाली—

वासन्ती शीतला लघ्वी तिक्ता दोषत्रयापहा ।
इति नेवाली ।

अथ वननेवाली (त्रिपुटवेल)

नेपाली शीतला तिक्ता लघ्वी दोषत्रयापहा ॥ ६४ ॥
कर्णाक्षिमुखरोगघ्नी तद्गुणा वार्षिकी मता ।
इति वननेवाली (त्रिपुटवेल)

अथ माधवी-

माधवी मधुरा शीता लघुर्दोषत्रयापहा ॥ ६५ ॥

इति माधवी ।

अथ लघुचम्पकवृहचम्पकी-

चम्पकद्वितीयं शीतं कृच्छ्रदोषत्रयापहजित् ।

इति लघुचम्पकवृहचम्पकी ।

अथ नागचम्पकः-

पुंनागो मधुरः शीतो रक्तपित्तकफापहः ॥ ६६ ॥

इति नागचम्पकः ।

अथ बकुलः-

बकुलः शीतलः श्लेष्मपित्तवन्तगदापहः ।

तत्फलं वातलं ग्राहि कफपित्तहरं हिमम् ॥ ६७ ॥

इति बकुलः ।

अथ बकपुष्पम्-

बकः शीतो विषश्लेष्मपित्तकृच्छ्राश्मदाहजित् ।

इति बकपुष्पम् ।

अथ कुन्दः-

कुन्दः शीतो लघुः श्लेष्मशिरोरुग्धिपनाशनः ॥ ६८ ॥

इति कुन्दः ।

अथ विचकिलः-

शीतो लघुर्विचकिलः कफपित्तविषापहः ।

इति विचकिलः ।

अथ मुञ्चुकुन्दः-

मुञ्चुकुन्दः शिरःपीडापित्तास्रधिपनाशनः ॥ ६९ ॥

इति मुञ्चुकुन्दः ।

अथ तिलकः-

तिलकः कफहृत्कुष्ठहरोऽत्युष्णो रसायनः ।

इति तिलकः ।

अथ गणेरुका कर्णिकारः—

गणेरुः शोधनी शोफश्लेष्मास्रवणकुष्ठजित् ॥ ७० ॥
इति गणेरुका कर्णिकारः ।

अथ बन्धुकः (बांधोजा)—

बन्धुकः कफहृद्वाही वातपित्तहरो लघुः ।
इति बन्धुकः (बांधोजा) ।

अथ जपा—

जपा संग्राहिणी केश्या त्रिसंध्या कफपित्तनुत् ॥ ७१ ॥
इति जपा ।

अथ सिन्दूरी—

सिन्दूरी विषपित्तास्रतृष्णावान्तिहरा हिमा ।
इति सिन्दूरी ।

अथ तुलसी—

तुलसी कटुका तिक्ता हृद्योष्णा दाहपित्तकृत् ॥ ७२ ॥
दीर्घनी वृष्यकुष्ठास्रपाश्वरुक्कफवातजित् ।
इति तुलसी ।

अथ फणिज्जकः (मरुवा)—

फणिज्जको वह्निकरस्तीक्ष्णोष्णः पित्तलो लघुः ।
वृश्चिकाविविषश्लेष्मवातकुष्ठकिमीश्रयेत् ॥ ७३ ॥
इति फणिज्जकः (मरुवा)

अथ दमनः । (दवणा)

दमनो विषकुष्ठास्रक्लेदकण्डूत्रिवोपजित् ॥ ७४ ॥
इति दमनः । (दवणा)

अथ बर्बरी—

बर्बरीत्रितयं रुक्षं शीतं कटु विदाहि च ।
पित्तलं कफवातास्रदृक्किमिषापहम् ॥
कुठारकः, बर्बरी, कटिशूलः, कालमालः, (ममरीति मापा)

अथ वाणपुष्पत्रयम्-

वाणत्रयं सरं वृष्यं श्लेष्मपित्तकरं हिमम् ॥ ७५ ॥

इति वाणपुष्पत्रयम् ।

इति योगतरङ्गिण्यां कर्पूरादिगुणकल्पनं नाम सप्तत्रिंश-

स्तरङ्गः ॥ ३७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथ पाचनम्-

पचैन्नाऽऽमं वह्निकृद्यदीपनं तद्यथा मिशिः ।

पचत्यामं न वह्निं च कुर्याद्यत्तद्धि पाचनम् ॥ १ ॥

नागकेशरयद्विद्याशिब्रो दीपनपाचनः ।

न शोधयति न ह्नेष्टिं समान्दोषांस्तथोद्धृतान् ॥ २ ॥

शमीकरोति यज्ज्ञेयं शमनं तद्यथाऽमृता ।

कृत्वा पाकं मलानां यद्धिच्चा बन्धमधो नयेत् ॥ ३ ॥

तच्चानुलोमनं ज्ञेयं यथा प्रोक्ता हरीतकी ।

पक्तव्यं यक्षपक्तव्यं श्लिष्टं कोष्ठे मलादिकम् ॥ ४ ॥

तपत्पथः संसनं तद्यथा स्यात्कृतमालकः ।

मलादिकमबद्धं यद्धृद्धं वा पिण्डितं मूलैः ॥ ५ ॥

मिथ्वाऽधः पातयति तद्देदनं कटुकी यथा ।

विपकं यदपकं वा मलादि द्रवतां नयेत् ॥ ६ ॥

रेचयत्यपि तज्ज्ञेयं रेचनं त्रिवृता यथा ।

अपक्वपित्तश्लेष्माद्यत्रयमूर्ध्वं नयेत्तु यत् ॥ ७ ॥

वमनं तद्धि विज्ञेयं मदनस्य फलं यथा ।

स्थानाद्बहिर्नयेदूर्ध्वमधो वा मलसंचयम् ॥ ८ ॥

देहे संशोधनं तत्स्याद्देवदालीफलं यथा ।

श्लिष्टान्कफादिकान्दोषानुन्मूलयति यद्वलात् ॥ ९ ॥

छेदनं तद्यथा क्षारमरीचानि शिलाजतु ।

धातून्मलान्वा देहस्थान्विशोष्योल्लेखयेच्च यत् ॥ १० ॥

लेखनं तद्यथा क्षौद्रं नीरमुष्णं वचा यवाः ।

दीपनं पाचनं यत्स्यादुष्णत्वाद्द्वयशोषकम् ॥ ११ ॥

ग्राहि तत्र यथा शुण्ठी जीरकं गजपिप्पली ।
 रौक्ष्याच्छैत्यात्कपायत्वाल्लघुपाकाच्च यद्भवेत् ॥ १२ ॥
 यातकृत्स्तम्भनं यत्स्याद्यथा वत्सकहुण्डुकौ ।
 रसायनं च तज्ज्ञेयं जराव्याधिविनाशनम् ॥ १३ ॥
 यथाऽमृता रुदन्ती च गुग्गुलुश्च हरीतकी ।
 सद्यः शुक्रकरं यच्च तद्वृष्यं स्याद्यथा पयः ॥ १४ ॥
 देहस्थौल्यकरं यत्तु बृंहणं तद्यथाऽऽमिषम् ।
 यस्माद्ब्रह्म्याद्भवेत्स्त्रीषु हर्षां वाजिकरं तु तत् ॥ १५ ॥
 यथा नागबलाद्याः स्युर्वाजं च कपिकच्छुकम् ।
 यस्माच्छुक्रस्य वृद्धिः स्याच्छुक्रलं हि तदुच्यते ॥ १६ ॥
 यथाऽश्वगन्धा मुसली शर्करा च शतावरी ।
 दुग्धं माषाश्च मल्लतफलमज्जामलानि च ॥ १७ ॥
 प्रवर्तकानि कथ्यन्ते जनकानि च रेतसः ।
 प्रवर्तनी स्त्री शुक्रस्य रेचनं बृहतीफलम् ॥ १८ ॥
 जातीफलं स्तम्भकं स्यात्कालिङ्गं क्षयकारि च ।
 वेहस्य सूक्ष्मच्छिद्रेषु विशेद्यत्सूक्ष्ममुच्यते ॥ १९ ॥
 तद्यथा सैन्धवं क्षौद्रं निम्बस्तैलं रुबूद्भवम् ।
 पूर्वं व्याप्यासिलं कायं ततः पाकं च गच्छति ॥ २० ॥
 व्यवायि तद्यथा भङ्गन फेणं चाहिसमुद्भवम् ।
 संधिवन्धांस्तु शिथिलान्वत्करोति विकाशि तत् ॥ २१ ॥
 विश्लेष्यौजश्च धातुभ्यो यथा क्रमुककोद्भवाः ।
 बुद्धिं लुम्पति यद्द्रव्यं मदकारि तदुच्यते ॥ २२ ॥
 तमोगुणप्रधानं च यथा मद्यं सुरादिकम् ।
 व्यवायि च विकाशि स्यात्सूक्ष्मं छेदि मदावहम् ॥ २३ ॥
 आग्नेयं जीवितहरं योगवाहि विषं स्मृतम् ।
 निजवीर्येण यद्द्रव्यं स्रोतोभ्यो दोषसंचयम् ॥ २४ ॥
 निरस्यति प्रमाथि स्यात्तद्यथा मरिचं वचा ।
 पैच्छिल्पाद्गौरवाद्द्रव्यं रुद्ध्वा रसवहाः शिराः ॥
 धत्ते यद्गारवं तत्स्यादभिष्यन्दि यथा दधि ॥ २५ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां दीपनादिकथनं नामाष्टात्रिंशत्तरङ्ग ॥ ३८ ॥

अथैकोनचत्वारिंशत्तरङ्गः ।

अथ विरुद्धाहारकथनम्-

विरुद्धमपि चाऽऽहारं विन्द्यान्नरविषोपमम् ।

तद्दोषाय भिषक्स्थाप्यो मोजनायसरे नृपैः ॥ १ ॥

कालक्रमेण सद्यो वा विरुद्धाहारसेवनम् ।

निहन्ति मानसं तस्माद्विरुद्धमशनं त्यजेत् ॥ २ ॥

व्याधिमिन्द्रियदौर्बल्यं मरणं वा प्रयच्छति ।

विरुद्धमशनं तस्माद्दर्जयेदात्मवान्नरः ॥ ३ ॥

दुग्धं शाककुलित्यमीनमदिरावल्लीफलक्षारप-

द्वम्लेमांसकरीरजाम्बवदाधिक्षौत्रैः पृथग्वाऽपृथक् ।

दुष्टं स्याद्वधि तूष्ण्याकुचपयस्तैलासवाद्द्व्यायुधै-

स्तैलेनाप्यथ तक्रमांज्यकवलीधानापथःसक्तुभिः ॥ ४ ॥

मुहुर्तात्पञ्चकादूर्ध्वं क्षीरं मजति विक्रियाम् ।

तदेव द्विगुणे काले विषवद्भ्रान्ति मानवम् ॥ ५ ॥

अकथितं दशघटिकाः कथितं द्विगुणाश्च ताः पयः पथ्यम्

अथवा मधुरसाद्यं चावत्तावत्पयः पथ्यम् ॥ ६ ॥

मत्स्यमांसगुडमुद्गमूलकैः कुष्ठमाचहति सेवितं पयः ।

शाकजाम्बवसुरादिसेवितं मारयत्यबुधमाशु सर्पयत् ॥ ७ ॥

एणैर्मृगैर्मयूरैश्च तित्तिरिलाधिक्यादिभिः ।

सर्वैर्जाङ्गलमांसैश्च क्षीरं न प्रतिपिध्यते ॥ ८ ॥

अम्लेष्वाऽऽमलकं शस्तं लवणेषु च सेन्धवम् ।

कपायेष्वमया शस्ता कटुवर्गेषु नागरम् ॥ ९ ॥

पटोलं शाकवर्गेषु मधुरेषु च शर्करा ।

एतैः सह हितं दुग्धमेतदन्यैर्विकारकृत् ॥ १० ॥

उष्णेन दिव्यसलिलेन धराहगोधा-

मांसेन याति विकृतिं मधुमूलकैश्च ।

तत्रेण चोष्णमपि तुल्यवृत्तं घृतं च

कांस्ये दशाहमुपितं च तथा घृतं च ॥ ११ ॥

गोधातित्तिरिलायं च हिंपललान्पैरण्डतैलाग्निना

मत्स्यास्त्रैक्षवमाधवैरथ पृथग्दाक्षामिपान्यासवैः ।

१ ग. 'एणैः' । २ क. 'मांसक' । ३ ग. 'रासवैः पुनर्वा' । ४ क. 'रिवा वकारि' ।
५ क. 'रं प्रतिनिधि' । ६ ग. 'लं तिक्तव' ।

तैलैः सर्पपत्रैः कपोतपल्लवं सिद्धं विरुद्धं तथा
 नानैकत्र तु पाचितानि तरसा व्यापाद्यन्त्यङ्गिनम् ॥१२॥
 हारीतस्य पल हि दारुरजनीशूलेन विद्ध्वा निशा
 बह्वौ पाचितमत्ति मानवमथो कौसुम्मतैलैरपि ।
 प्रोतं केनचिदेव मासपल्लवं शूलेन दुष्टं मतं
 धारुण्या विसकण्ठिका सह तथा कुल्माषकैश्चाहिता ॥१३॥
 दुष्टं पायसमन्वितं कृशरया चन्द्रस्तु निम्बूरसै-
 स्तैलैः सार्धमफेनकं किटिवसोविद्धो विरुद्धो वकः ।
 सर्पिःक्षौद्रवसाम्बुतैलमपृथङ्कृत्वा द्विशो वा त्रिशो
 भिःसा पयुपिता तथा मुहुरनुष्णोष्णीकृता नो हिता ॥१४॥
 अत्युष्णं यमिरेककृन्निगदितं वृन्ताकमापाचितं
 पिण्याके ननु साधिता मवविरंकाय स्मृतीपोषका ।
 सूपो मापमवस्तु मूलकयुतः शूलामगुल्मप्रदो
 दुष्टं लाकुचमाज्यदुग्धगुडकैर्धान्यं समापं पृथक् ॥ १५ ॥
 सक्तुर्मक्तपयःपलैः समथितैर्दुष्टं पृथग्वाऽपृथक्
 तीक्ष्णं क्षौद्रकणागुडैः सह तथा स्यात्काकमाची मृशम् ।
 श्रेहे निस्तलने क्षयस्य तलिता किं वोपिता यामिनी
 कम्पिल्लस्तु सतक्र एव महिमैर्मल्लामन्नादिभिः ॥ १६ ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां विरुद्धाहारकथनं नामैकोनचत्वारिंश-
 स्तरङ्गः ॥ ३९ ॥

अथ चत्वारिंशत्तरङ्गः ॥ ३९ ॥

अथ रास्नादिगुणकथनम्

रास्नात्रिकण्टकगुहातिगुहाश्वगन्धा
 गन्धर्वहस्तकपिकच्छुपुनर्नवामिः ।
 छिन्नावलाद्विषवलातिवलावरीमिः
 प्रोक्तो भिषग्निरनिलामयहृद्गणोऽयम् ॥ १ ॥

काकोलीद्वयमृद्धिमृद्धिमधुकं मेदाद्वयं पद्मकं

शृङ्गीकीचकरोचनामृतलता द्वौ सुद्रमापच्छेदौ ।

जीयन्ती घसजीयका सधृपमा स्यात्पुठरीकान्विता

काकोल्यादिरुद्रीरितोऽयमुपिभिः पितापहस्तपणः ॥ २ ॥

कृष्णामन्धिकचव्यचित्रकविपाविश्वोपधानाजिभिः

पाठारामठरेणुकामधुरसासिद्धार्थतित्तोपणैः ।

उग्राशक्यवाजमोदद्भुतिभिर्माङ्गीविडङ्गान्वितै-

रेमिर्दासिकरः कफामयहरः कृष्णादिरुक्तो गणः ॥ ३ ॥

स्थिरापृथक्पणिपुनर्नवामिञ्जिकण्टकेरण्डजटोद्यटाभिः ।

विवारिकानामबलायरीभिरयं गणः पित्तसमीरणघ्नः ॥ ४ ॥

कट्फलाम्बुधरधान्यकमार्गाशृङ्गिपर्पटकविश्ववचाभिः ।

सामयामरसुगन्धितृणामिर्वर्ग एष कफवातगदघ्नः ॥ ५ ॥

त्रायन्तिकांकुटकबीजवृषामृताभि-

स्तित्तापटोलपिचुमन्ददुरालमाभिः ।

मूनिम्यसर्जतरुपक्षकपर्पटारुधै-

रेभिर्गणोऽयमिति पित्तकफामयघ्नः ॥ ६ ॥

विमीतकामलकहरीतकीभिः फलत्रयं कथितमिदं भिषग्भिः ।

सकुठिनां मुखनपनामयानां प्रमेहिणां घणगलगण्डिनां च ॥ ७ ॥

विश्वोपकुल्यागरिचैरमीमिर्द्रव्यैस्त्रिभिरुपुपणमुक्तमेतत् ।

भिषग्विराद्यैर्मतिबोधनाय संसंनिपातस्य जटस्य जन्तोः ॥ ८ ॥

सपिप्पलीग्रन्धिकचव्यचित्रकैः सनागरैः पञ्चमिरेभिरीपधैः ।

उदीरितं तत्फलपञ्चकोलकं प्रनटवह्नेरतिदीप्तिकारकम् ॥ ९ ॥

धटप्लवोदुम्बरवेतसानामश्वत्थवृक्षेण समन्वितानाम् ।

त्वक्पञ्चकं पञ्चमहीरुहाणामिति घणघ्नं श्वथशुद्धमेतत् ॥ १० ॥

एलागुगुलदारुकुन्दुरुमुराथोणयकीन्तीनतै-

श्रद्धाचोरकचोचचन्दनसथीयेटकध्यामकैः ।

स्पृक्काकुङ्कुमरुक्तुरुक्कफलिनीमांसीलवङ्गाशुरु-

त्वक्पञ्चोरगकेसरैरिति विपश्लेष्मानिलघ्नो गणः ॥ ११ ॥

काकोल्यौ द्वे जीवकः सर्पमः स्यान्मेदायुग्मं सार्धमृद्धिश्च वृद्ध्या ।

इत्युद्दिष्टैरष्टवर्गः प्रदिष्टः सद्भिः पित्तव्याधिजिद्ब्रंहणश्च ॥ १२ ॥

१ क. 'च्छेदौ । जी° २ । ग. 'न्ती च सर्ज' । ३ ग. 'णैः । द्वेकाश' । ४ क. 'भिः । सिद्ध' । ५ ग. 'ण्डपटो' । ६ क. 'टजवी' । ७ क. 'समन्वितं तस्य । ८ ग. 'धटवटोदु' ।

त्वक्पत्रकेलं त्रिसुगन्धि चैतत्प्रकीर्तितं वातकफापहारि ।

वप्यं विपद्यं च सनागपुष्पं ज्ञेयं चतुर्जातिकमेतदेव ॥ १३ ॥

घरणः कुरण्टकशिग्रुवृहतीद्वयदर्भवरी

ककुभः करञ्जाचिरबिल्वरणीशिशिमिः ।

द्वयवलयाम्निमन्थयुतया सममोरटया

भवति गणः सककंटमेपविपाणिकया ॥ १४ ॥

गुल्मेषु विद्रधिषु वातबलासजेषु

कोष्ठान्तरस्थितिषु शूलरुगतुरेषु ।

प्रायः कफानिलविकारनिपीडिताना-

मुक्तो नृणां वरणकादिरयं मिषग्भिः ॥ १५ ॥

श्रीपर्णिनीज्वलनमन्थवसन्तद्वृत्ती

टेदूकबिल्वमिति तत्पृथु पञ्चमूलम् ।

श्लेष्मानिलामयहरं हितमेतदेव

मेदस्विनामलसकोपहतात्मना हि ॥ १६ ॥

व्याघ्री बृहत्पतिगुहो सगुहा श्वर्द्ध्रा

संसक्तमेभिरिति तत्कथितं कनीयः ।

पित्तानिलोल्बणविकारहरं नराणा-

भार्या भवेदिति गणो दशमूलसंज्ञः ॥ १७ ॥

प्रायस्त्रिदोषशमनं पचनामयेषु

श्लेष्मोल्बणेषु च गदेषु मिषग्भिरुक्तम् ।

श्वासेषु संनिपातितेषु शिरोरुजायां

कासेषु हिक्किषु हितं दशमूलमेतत् ॥ १८ ॥

इत्यष्टादशभिरमी मिषग्गणैर्वाक्ष्य वातपित्तकफान् ।

योगा रोगार्तानां विभज्य मिषजा प्रकल्पन्ते ॥ १९ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां राक्षादिगणकथनं नाम चत्वारिंशत्तरङ्गः ॥ ४० ॥

अथैकचत्वारिंशत्तरङ्गः ।

अथाधुना धात्वादीनां लक्षणशोधनमारणगुणानाह—

स्वर्णतारारताम्राणि नागवङ्गौ च तीक्ष्णकम् ।

धातवः सप्त विज्ञेया अष्टमः क्वापि पारदः ॥ १ ॥

१ क. 'शिपिभिः । २ क. 'हात्मगु' ।

एकीयमानमाह-

स्वर्णं तारं च ताम्रं च बह्वो नागस्तु पञ्चमः ।
रीतिका च तथा घोषो लोहं चेत्यष्ट धातवः ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्णम्-

पुरा निजाधमस्थानां सप्तर्षीणां जितात्मनाम् ।
पत्नीं विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवनाम् ॥ ३ ॥
कन्दर्पवर्षाविभ्रान्तचेतसो जातवेदसः ।
पतितं यद्द्वरापृष्ठे रेतस्तद्धेगतामियात् ॥ ४ ॥
कृत्रिमं चापि भवति सिद्धसूतस्य योगतः ।
मेरुसानुपतज्जम्बूफलाभ्रमोयोगतः परम् ॥ ५ ॥
दिव्यीपधीमणिस्पर्शाद्विन्यद्भयति काञ्चनम् ।
एवं नानाविधान्यत्र जायन्ते काञ्चनानि वै ॥ ६ ॥
तत्र यद्भक्षणाहं स्याद्धेम तल्लक्षणं शृणु ।
दाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुङ्कुमप्रभम् ॥ ७ ॥
तारंशुल्बोत्थितं स्निग्धं मृदु हेम गुरुत्तमम् ।
श्वेताङ्गं कठिनं रुक्षं विवर्णं समलं दालि ॥ ८ ॥
दाहे छेदे सितं श्वेतं कषे लघु च तत्त्यजेत् ।

अथ हेमशोधनम्-

सूतिका मातुलुङ्गाद्यैः पञ्चवासरमाविता ॥ ९ ॥
समस्मलवर्णां हेम शोधयेत्पुटपाकतः ।

अन्यच्च-

सुवर्णमुत्तमं बह्वो विद्वृतं निक्षिपेच्चिशः ॥ १० ॥
काञ्चनारद्रवैः शुद्धं काञ्चनं जायते मृशम् ।

अथ हेममारणम्-

शुद्धसूतसमं स्वर्णं खल्वे कृत्वा तु गोलकम् ॥ ११ ॥
ऊर्ध्वाधो सूतिकां दत्त्वा सर्वतुल्यं निरुध्य च ।
त्रिंशद्दनोत्पलेर्देयं पुटमेवं चतुर्दश ॥ १२ ॥
निरुत्थं हेम मस्म स्याद्गन्धो देयः पुनः पुनः ।

अथान्यप्रकारः—

सुवर्णे विद्रुते बहो वद्यात्सीसं कलांशकम् ॥ १३ ॥
 अम्लेन मर्दयेत्तत्तु चूर्णयित्वा शनैः शनैः ।
 पश्चात्तद्गोलकं कृत्वा तुल्यं गन्धरजोत्तरैः ॥ १४ ॥
 शरावसंपुटे दत्त्वा संधिरोधं विधाय च ।
 त्रिंशद्द्वनोत्पलैः पच्यात्सप्तधैवं मृतिर्मवेत् ॥ १५ ॥

अथान्यप्रकारः—

रसस्य मस्मना वाऽथ रसेनाऽऽलिप्य तद्दलम् ।
 हिङ्गुहिङ्गुलसिन्दूरशिलासाम्येन मेलयेत् ॥ १६ ॥
 संमर्द्य काञ्चनद्रावैर्दिनं कृत्वाऽथ गोलकम् ।
 तं माण्डस्य तले दत्त्वा मस्मना पूरयेद्दृढम् ॥ १७ ॥
 अग्निं प्रज्वालयेद्गाढं द्विनिशं स्वाङ्गशीतलम् ।
 उद्धृत्य सावशेषं चेत्पुनर्द्वयं पुटद्वयम् ॥
 अनेन विधिना स्वर्णं निरुत्थं जायते मृतम् ॥ १८ ॥

स्वर्णं शीतं पवित्रं क्षयवमिकसनश्वासमेहास्रपित्त-
 क्षेण्यक्षवेष्टक्षतास्रप्रव्रगवहरं स्यादुत्तमं कषायम् ।
 वृष्यं मेधाग्निकान्तिप्रदमेगुरुसरं काश्यहारि त्रिदोषो-
 न्मादापस्मारशूलज्वरजघि वपुषो बृंहणं नेत्रपट्टयम् ॥ १९ ॥
 बलं च वीर्यं हरते नराणां रोगव्रजं पुष्यति भूरि काये ।
 अशुद्धमद्यापदमप्यपक्रदोषत्रयं वाऽपि मृतिं विधत्ते ॥ २० ॥

इति हेमोत्पत्तिशोधनमारणगुणाः ।

अथ रूष्यम्—

त्रिपुरस्य वधायाय निर्निमेपैर्विलोचनैः ।
 निरीक्षयामास शिवः क्रोधेन परिपूरितः ॥ २१ ॥
 अग्निस्तत्कालमपत्तस्यैकस्माद्विलोचनात् ।
 मद्रोऽपरस्मात्संभूतो वैश्वानर इव ज्वलन् ॥ २२ ॥

तृतीयादशुचिन्दुस्तु लोचनादपतन्दुवि ।
 तस्माद्रजतमुत्पन्नं नानामूमिषु संस्थितम् ॥ २३ ॥
 कृत्रिमं चापि तत्प्रोक्तं बद्धगदेः सूतयोगतः ।
 गुरु मिग्धं मृदु श्वेतं दाहे छेदे घनक्षमम् ॥ २४ ॥
 वर्णाद्व्यं चन्द्रवत्स्वच्छं तारमत्र गुणा नव ।

दश दोषानाह-

कृत्रिम कठिनं रुक्षं रक्तं पीतं क्लृप्तं लघु ॥ २५ ॥
 पाहच्छेदघनैर्नष्टं रूप्ये दोषा दश स्मृताः ।

अथ शोधनम्-

तैले तक्ने च गोमूत्रे काञ्जिके च कुलित्यके ॥ २६ ॥
 त्रिफलाक्वाथमध्ये तु संशोध्याः सर्वधातवः ।

इति सामान्यसर्वधातुशोधनम् ।

विशिष्टं तद्यथा-

पत्रीकृतं तु रजतं संतप्तं जातयेवसि ॥ २७ ॥
 निर्वापितमगस्त्यस्य रसे धारत्रयं शुचि ।

इति रजतशोधनम् ।

अथ रजतमारणगुणाः-

तारपत्रं चतुर्भागे भागैकं शुद्धतालकम् ॥ २८ ॥
 एतज्जम्बीरजद्रावैः कल्कीकृत्यालकं मिषकम् ।
 एतेन तारपत्राणि लेपयेच्छोपयेत्ततः ॥ २९ ॥
 शरावसंपुटे तेषामूर्ध्वाधो गन्धकं क्षिपेत् ।
 तारतुल्यं ततस्तानि रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ॥ ३० ॥
 त्रिंशद्दण्डोत्पलैरेव स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।

अथान्यप्रकारः-

तारपत्राणि सूक्ष्माणि कृत्वा तत्रुल्ययोः पृथक् ॥ ३१ ॥
 सूतगन्धकयोस्तुल्यं तालयोः खल्वसंस्थयोः ।
 कल्कं कृत्वा कुमार्यङ्गिस्तेन तानि प्रलेपयेत् ॥ ३२ ॥

शरावसंपुटे रुद्ध्वा त्रिंशद्वन्योत्पलेः पुटेत् ।
एवं रजतमामोति मृतिं वारह्वयेन वै ॥ ३३ ॥

अथान्यप्रकारः—

विधाय पिष्टिं सूतेन रजस्तस्याथ मेलयेत् ।
तालं गन्धं समं पश्चान्मर्दयेन्निम्बुकद्रवैः ।
द्वित्रैः पुटेर्मवेद्भस्म योज्यमेतद्रसादिषु ॥ ३४ ॥
तारं शीतकपायमम्लमधुरं दोषत्रयच्छेदनं
स्निग्धं दीपनमाक्षिकुक्षिगदजिह्वाहप्रमेहपणुत् ।
मेदोमेदि मदात्ययात्यपकरं कान्त्यायुरारोग्यकू-
चक्ष्मापस्मृतिशूलपाण्डुपलितप्लीहज्वरघ्नं सरम् ॥ ३५ ॥
अशुद्धं रजतं कुर्यात्पाण्डुकण्डूगलग्रहान् ।
विबन्धवीर्यनाशं च बलहानिं शिरोरुजम् ॥ ३६ ॥

इति रजतमारणगुणाः ।

अथ ताम्रम्—

शुकं यत्कार्तिकेयस्य पतितं धरणीतले ।
तस्मादेतत्समुत्पन्नं ताम्रमाहुः पुराविदः ॥ ३७ ॥
कृष्णं सूक्ष्ममतिस्तब्धं श्वेतं वाऽपि घनासहम् ।
लोहनागयुतं वाऽपि न शुद्धं ताम्रमुच्यते ॥ ३८ ॥

सदोषत्वमाह—

न विषं विषमित्याहुस्ताम्रं तु विषमुच्यते ।
एको दोषो विषे ताम्रे त्वष्टौ दोषाः प्रकीर्तिताः ॥ ३९ ॥
अमो मूर्छा विदाहश्च स्वेदक्लेदनवान्तयः ।
अरुचिश्चित्तसंताप एते दोषा विषोपमाः ॥ ४० ॥

तस्य शोधनम्—

तस्मात्संशोधयेत्ताम्रं तद्दोषविनिवृत्तये ।
सलोणवज्रीदुग्धेन ताम्रपात्रं विलेपयेत् ॥ ४१ ॥
अग्नौ संताप्य निर्गुण्डीरसं संसेचयेत्त्रिशः ।
सुहृत्क्षीरसेकैर्वा शुल्वशुद्धिः प्रजायते ॥ ४२ ॥

अन्यच्च-

गोमूत्रेण पचेद्यामं ताम्रपत्रं वृद्धाग्निना ।

साम्लक्षारेण संशुद्धिं ताम्रमाप्नोति सर्वथा ॥ ४३ ॥

इति ताम्रशोधनम् ।

अथ मारणम्-

सूतगन्धो कुमार्यन्दिर्मर्दयित्वा प्रलेपयेत् ।

ताम्रपात्रं तेन पश्चात्स्थाल्या गर्भं निरोधयेत् ॥ ४४ ॥

शरावेणाथ संयुक्ता तत्र मुद्गाम्बुमस्मतः ।

मस्मना पूरयेत्स्थालीमाकण्ठं तां पिधाय च ॥ ४५ ॥

सुहृयामारोप्य तद्गर्भो वह्निं प्रज्वालयेद्बृठम् ।

चतुर्थामं पचेत्पश्चात्स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥ ४६ ॥

गोक्षीरे स्वेदयेद्यामं दौलया स्यात्तदुत्तमम् ।

अथान्यप्रकारः-

चतुर्थांशेन सूतेन ताम्रपत्राणि लेपयेत् ॥ ४७ ॥

अम्लपिष्टं द्विगुणितमूर्ध्वाधो दापयेद्दालिम् ।

चाङ्गेरीकल्कगर्भस्थं माण्डे यामं पचेद्बृठे ॥ ४८ ॥

मस्मीभूतं ताम्रपत्रं सर्वयोगेषु योजयेत् ।

अथान्यप्रकारः-

जम्बीररससंपिष्टं रसगन्धकलेपितम् ॥ ४९ ॥

ताम्रपत्रं शरावस्थं त्रिपुटेर्याति मस्मताम् ।

अथान्यप्रकारः-

चूर्णं शुद्धस्य ताम्रस्य समसूतं विमर्दयेत् ॥ ५० ॥

स्रल्वे जम्बीरनीरेण तयोस्तुल्यं तु गन्धकम् ।

दत्त्वा संमर्द्य तत्सर्वं शरावयुगमध्यगम् ।

दिनं गजपुटे पच्यात्ताम्रमस्म प्रजायते ॥ ५१ ॥

ताम्रगुणानाह-

ताम्रं शीतं निहन्याद्वणकृमिजठरानाहसंप्लीहपाण्डु-

श्वासश्लेष्मास्रवातक्षयपवनगदं शूलयुग्मं च गुल्मम् ।

कुठान्यष्टावशापि स्मरवलरुचिकृद्रक्तमेशोऽलपित्त-
च्छेदि प्रोक्तं त्वशुद्धं कृमिहरणरुगाध्मानकुठाधिकारि ॥ ५२ ॥
इति ताम्रम् ।

अथ रीतिकांस्ये-

रीतिका द्विविधा ज्ञेया तत्राऽऽद्या राजरीतिका ।
काकतुण्डी द्वितीया सा तयोराद्या गुणाधिका ॥ ५३ ॥
संतप्ता काञ्चिके क्षिता ताम्रा स्याद्वाजरीतिका ।
काकतुण्डी तु कृष्णा स्यान्नासां सेव्या विजानता ॥ ५४ ॥
कांस्यं च द्विविधं प्रोक्तं पुष्पतैलिकभेदतः ।
पुष्पं श्वेततमं तत्र तैलिकं कपिशप्रमम् ॥ ५५ ॥
एतयोः प्रथमं श्रेष्ठं सेव्यं रोगप्रशान्तये ।
राजरीतिस्तथा घोषं ताम्रवच्छोधयेद्भिषक् ॥ ५६ ॥
ताम्रधन्मारणं चापि तयोरुक्तं भिषग्धरेः ।
रीतिकायुगुलं रुक्षं सतिक्तं लघुणं रसे ॥ ५७ ॥
शोधनं पाण्डुरोगघ्नं कृमिघ्नं लेखनं हिमम् ।
कांस्यं कषायं तिक्तोष्णं लेखनं विशङ्कं सरम् ॥ ५८ ॥
रुक्षं गुरु च चक्षुष्यं कफपित्तहरं परम् ॥ ५९ ॥

इति रीतिकांस्यमारणगुणाः ।

अथ लोहविधिः-

पुरा लोमिलदैत्यस्य निहतस्य सुरैर्युधि ।
उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि वै ॥ ६० ॥
मुण्डं तीक्ष्णं तथा कान्तमिति लाहं त्रिधा स्मृतम् ।
मुण्डाच्छताधिकं तीक्ष्णं तीक्ष्णात्कान्तं शताधिकम् ॥ ६१ ॥
मुण्डं तु वर्तुलं भूमौ पर्वतेषु च जायते ।
गजबल्यादितीक्ष्णं स्यात्कान्तं घुम्बकसंभवम् ॥ ६२ ॥
यत्राङ्गं दृश्यते लोहे तीक्ष्णं लोहं तदुत्तमम् ।
कासीसामेलकल्काक्ते लोहेऽङ्गं दृश्यते सुखम् ॥ ६३ ॥

अथ कान्तलक्षणम्-

पात्रे यस्य स्थितवति जले तैलबिन्दुर्न सर्प-
द्रव्यं हिक्नु त्वजति न निजं तिक्ततां निम्बकल्कः ।

पाके दुग्धं व्रजति शिखराकारकं नेति मूमी
फान्तं लोहं तदिदमुदितं लक्षणैरेभिरत्र ॥ ६४ ॥

अथैषां शोधनमारणे यथा-

शशरक्तेन संलिसं किं चार्कपयसाऽयसः ।
दुलं हुताशने ध्मातं सिक्तं त्रैफलवारिणा ॥ ६५ ॥
एवं त्रिशः कृते लोहं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ।

अथान्यप्रकारः-

त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफला षोडशोन्मिका ॥ ६६ ॥
तत्काथे षाडशेषे तु लोहस्य षडपञ्चकम् ।
कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् ॥ ६७ ॥
एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोहसंभवः ।

इति लोहशुद्धिः ।

अथ लोहमारणगुणाः-

शुद्धस्य सूतराजस्य मागो मागद्वयं धलेः ॥ ६८ ॥
द्वयोः समं सारचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाम्बुना ।
यामद्वयं तस्य गोलं संवेष्ट्यैरण्डजैर्दलेः ॥ ६९ ॥
ततः सूत्रेण संबध्य स्थापयेत्ताम्रसंपुटे ।
संमुष्य घटनं तस्य मृदा संशोष्य तत्पुनः ॥ ७० ॥
त्रिदिनं धान्यराशिस्थं तत उधृत्य मर्दयेत् ।
रजस्तद्वृक्षगलितं नीरे तरति हंसवत् ॥ ७१ ॥
सोमासृतामिधमिदं लोहमस्म प्रकीर्तितम् ।

अथान्यप्रकारः-

द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ॥ ७२ ॥
कन्यानीरेण संमर्द्य यामयुग्मं तु तत्पुनः ।
शरावसंपुटे कृत्वा पुटेद्रजपुटेन वै ॥ ७३ ॥
सप्तधैवं कृतं लोहरजो वारितरं भवेत् ।

अथान्यप्रकारः-

काकोदुम्बरिकानीरैर्लोहपत्राणि सेचयेत् ॥ ७४ ॥

बह्नितानि पञ्चवारं कुट्टयेत्तदुलूखले ।
 तत्पञ्चमांशं दरुं क्षिप्त्वा सर्वं विमर्दयेत् ॥ ७५ ॥
 कुमारीनीरतः श्लक्ष्णं पुटद्रजपुटेन तु ।
 त्रिवारं त्रिफलाक्वाथैस्तत्संख्यैरपि तत्त्ववित् ॥ ७६ ॥
 निरुत्थं जायते लोहं त्रिधाऽप्यत्र न संशयः ।

अथान्यप्रकारः—

निम्बूफलस्य पानीयैः सकासीसैः प्रपूरिते ॥ ७७ ॥
 कांस्यपात्रे क्षिपेत्खड्गखण्डांश्चण्डातपे स्थिते ।
 दिनैकेन स्फुटन्त्येते दिनान्ते तांस्तु पेषयेत् ॥ ७८ ॥
 त्रिफलाक्वाथपिष्टं तच्चूर्णं गजपुटे पचेत् ।
 पुनः पिष्टेन यावत्स्यात्तद्वारितरमुत्तमम् ॥ ७९ ॥
 ततः पारदगन्धाभ्यां तत्समाभ्यां समर्दयेत् ।
 पूर्ववद्धान्यराशिस्थं तीक्ष्णं सर्वोत्तमं भवेत् ॥ ८० ॥

अथान्यप्रकारः—

लोहं पत्रमतीव तप्तमसकृत्क्वाथे क्षिपेत्त्रैफले
 चूर्णोभूतमिदं पुनस्त्रिफलजे क्वाथे पचेद्गोजले ।
 मत्स्याक्षीत्रिफलारसेन पुटयेद्यावन्निरुत्थं भवेत्
 पश्चादाज्यमधुप्लुतं सुपुटितं सिद्धं भवेदायसम् ॥ ८१ ॥

अथान्यप्रकारः—

लोहचूर्णं पलं खल्वे सौरकस्य पलं तथा ।
 अश्वगन्धपलं चापि सर्वमेकत्र मर्दयेत् ॥ ८२ ॥
 कुमार्यद्भिर्दिनं पश्चाद्गोलकं रुघुपत्रकैः ।
 संवेष्ट्य च मृदा लिप्त्वा पुटद्रजपुटे मिपक् ॥ ८३ ॥
 स्वाङ्गशीतं समुच्छृत्य सिन्दूराममयोरजः ।
 मृतं वारितरं ग्राह्यं सर्वकार्यकरं परम् ॥ ८४ ॥
 सर्वमेतन्मृतं लोहं ध्मातव्यं मित्रपञ्चकैः ।
 यद्येवं स्यान्निरुत्थानं सेव्यं वारितरं भवेत् ॥ ८५ ॥
 गन्धकं चोत्थितं लोहं तुल्यं खल्वे विमर्दयेत् ।
 दिनैकं कन्धकाद्रावै रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ॥ ८६ ॥

इत्येवं सर्वलोहानां कर्तव्येयं निरुत्थितिः ।

पाण्डुं पीडयति क्षयं क्षपयति क्षैण्यं क्षिणोति क्षणा-
त्कासं नाशयति भ्रमं नमयति श्लेष्मामयान्खादति ।

अर्शोगुल्मसशूलपीनसवमिश्रासप्रमेहारुची-

राशून्मूलयति प्रकम्पनहरं लौहं हिमं चाक्षुपम् ॥ ८७ ॥

शुद्धं पित्तकफानिलमोहं हन्ति हितं शिवशक्त्या लोहम् ।

पाण्डुदृगामयशूलविनाशि प्रोक्तमशुद्धं रोगविकाशि ॥ ८८ ॥

ये गुणा मृतरूप्यस्य ते गुणाः कान्तमस्मनः ।

कान्ताभावे प्रदातव्यं रूप्यमित्याह भैरवः ॥ ८९ ॥

निषेधः—

कूष्माण्डं तिलतैलं च मापात्रं राजिकां तथा ।

मद्यमम्लं रसं चैव त्यजेल्लोहस्य सेवकः ॥ ९० ॥

इति लोहमारणगुणाः ।

अथ किट्टम्—

ध्मायमानमयो वह्नौ परित्यजति यं मलम् ।

स किट्टसंज्ञां लभते तदनेकविधं मतम् ॥ ९१ ॥

तथोक्तं पीयूषसागरे—

यस्य लोहस्य यत्किट्टं तत्किट्टं तद्गुणं मतम् ।

तल्लक्षणानि यथा—

ईषच्छोणं गुरु स्निग्धं मुण्डकिट्टं जगुर्बुधाः ॥ ९२ ॥

मिन्नाञ्जनप्रमं किञ्चिद्विशेषाद्गुरु निवणम् ।

निष्कोटरं च विज्ञेयं तीक्ष्णकिट्टं मनीषिभिः ॥ ९३ ॥

पिङ्गं रुक्षं गुरुतमं मन्ददीर्घमकोटरम् ।

छिन्नेऽत्र रजतच्छाया स्यात्तत्किट्टं तु कान्तजम् ॥ ९४ ॥

इदं विशिष्टम् ।

एतदभावे सामान्यकिट्टं ग्राह्यम्—

आकोटरं गुरु स्निग्धं दृढं शतसमाधिकम् ।

धिरोज्जटजनस्थानसंस्थितं किट्टमाहरेत् ॥ ९५ ॥

यथोक्तं रसार्णवे—

शताब्दमुत्तमं किट्टं मध्यं चाशीतिवार्षिकम् ।
 अधमं षष्टिवर्षियं ततो हीनं विषोपमम् ॥ ९६ ॥
 अक्षाङ्गारे धमेत्किट्टमक्षपात्रस्थगोजले ।
 निर्वापयेदष्टवारं ततः सूक्ष्मं विचूर्णयेत् ॥ ९७ ॥
 तच्चूर्णं मधुना लीढं पाण्डुं हन्ति सकामलम् ।
 किट्टाद्दशगुणं मुण्डं मुण्डात्तीक्ष्णं शताधिकम् ॥ ९८ ॥
 तीक्ष्णाद्यक्षगुणं कान्तं भक्षणात्कुरुते गुणम् ।

अथ किट्टगुणाः—

किट्टं कपायं शिशिरं पाण्डुश्वयथुशोपजित् ॥ ९९ ॥
 हलीमकं कामलां च हरते कुम्भक्रामलाम् ।

इति किट्टम् ।

अथ वङ्गम्—

खुरकं मिश्रकं चेति द्विधा वङ्गं जगुर्बुधाः ॥ १०० ॥
 खुरकं श्रेष्ठमुदितं मिश्रकं त्ववरं मतम् ।
 खुरकं चन्द्ररूप्यामं खुराकारं च कीर्त्यते ॥ १ ॥
 एतल्लक्षणाभिन्नं तु वङ्गं मिश्राभिधं मतम् ।

शोधनम्—

वङ्गं संशोधयेत्तत्र तप्ततैलादिके गणे ॥ २ ॥
 ततः क्षिपेद्दण्डिकायां चुलीस्थायां शनैः शनैः ।
 तदधो ज्वालयेद्द्वह्निं द्रुते वङ्गे क्षिपेत्पुनः ॥ ३ ॥
 अपामार्गचतुर्थांशं चूर्णं संचालयेदिदम् ।
 स्थूलाग्रया लोहदव्यां यावत्तद्भस्म जायते ॥ ४ ॥
 ततः शरावपिहितं स्थापयेत्तत्र तद्भिषक् ।
 स्वाङ्गशीतलमादाय शुद्धतालेन मेलयेत् ॥ ५ ॥
 समेन निम्बुजद्राविर्मर्दयेत्तत्पुनर्दृढम् ।
 तदपूर्वं वर्मशुष्कं पिप्पलस्य त्वगन्तरे ॥ ६ ॥
 संस्थाप्यै पच्यादेवं तत्सप्तधा विपचेद्भिषक् ।
 सर्वोत्तमं वङ्गभस्म सर्वकार्यकरं भवेत् ॥ ७ ॥

अथान्यप्रकारः-

घुञ्चं सतालमर्कस्य पिष्ट्वा दुग्धेन तत्पुटेत् ।
घुष्काश्वत्थमवैर्वल्कैः सप्तधा मस्मतां व्रजेत् ॥ ८ ॥

अथान्यप्रकारः-

रंजनीरजसा वह्निस्थायाम् हण्ड्यां तु पूर्ववत् ।
वङ्गमस्म विधायाथ सोरकं तत्र निक्षिपेत् ॥ ९ ॥
वङ्गं तुर्यांशमथ तच्छरावेण पिधापयेत् ।
मन्दमग्निं घटीमेकां दत्त्वाऽथ स्वाङ्गशीतलम् ॥ ११० ॥
कुन्देन्दुधवलं वङ्गमस्म ग्राह्यं स्वकार्यकृत् ।

अथान्यप्रकारः-

घन्योत्पलोपरिस्थे तु गोणीखण्डे क्षिपेद्रजः ॥ ११ ॥
तिन्तिणीवल्कलस्याथ तिलांस्तत्र विनिक्षिपेत् ।
अङ्गुलार्धप्रमाणेन तत्र वङ्गदलं न्यसेत् ॥ १२ ॥
खण्डीकृतं पुनस्तेन क्रमेणैवात्र विन्यसेत् ।
तिलं तिन्तिणीवल्कं च गोमयांश्चाग्निना दहेत् ।
स्वाङ्गशीतं ततो ग्राह्यं युक्त्या वङ्गस्य मस्म तत् ॥ १३ ॥

तस्य गुणाः-

वङ्गं तिक्तोष्णरूक्षं कफकृमिवमिजिन्मेहमेदोनिलम्
कासश्वासक्षयार्तिप्रशमितहुतमुग्मान्द्यमाध्मानदारि ।
घल्पं घृष्याङ्गमाङ्गुन्मनसिजजनकं स्वप्नमेहप्रणाशि
प्रज्ञाकृद्दीर्यमुच्चैरलघुरतिरसस्याऽऽस्पदं वृंहणं च ॥ १४ ॥
अशुद्धममृतं वङ्गं प्रमेहादिगदप्रदम् ।
गुल्महृद्दोगशूलार्शःकासश्वासवमिप्रदम् ॥ ११५ ॥

इति वङ्गम् ।

अथ सीसकम्-

नागो द्रुतोऽग्निसंयोगाद्द्विदुग्धे निपातितः ।
सच्छिद्रहण्डिकासंस्थे त्रिवारं शुद्धिमाप्नुयात् ॥ १६ ॥

त्रिभिः कुम्भपुटैर्नागो वासारसविमर्दितः ।
सशिलो भस्मतामेति तद्रजः सर्वमेहनुत् ॥ १७ ॥

अथान्यप्रकारः—

नागो स्वर्परके निधाय कुनटीचूर्णं दृढीत द्रुते
निम्बूकद्रवगन्धकेन पुटितं भस्मी भवत्याशुः सः ।
एवं तालकवापतस्तु कुटिलं चूर्णीकृतं तं पुटे-
द्रन्धाम्लेन समस्तदोषरहितं योगेषु योज्यं भवेत् ॥ १८ ॥

अथान्यप्रकारः—

मूमुजङ्गममच्चिचं पिष्ट्वा पत्रं प्रलेपयेत् ।
हण्ड्यामग्नौ द्रुतं तत्र वासापामार्गसंभवम् ॥ १९ ॥
क्षारं विमिश्रयेत्तत्र चतुर्थांशं गुरूक्तितः ।
प्रहरं पाचयेच्चुह्रंवां वासादव्यां विघट्टयन् ॥ २० ॥
तत् उद्धृत्य तच्चूर्णं वासानीरैर्विमर्दयेत् ।
पुटेत्पुनः समुद्धृत्य तैरेव परिमर्दयेत् ।
एवं सप्तपुटैर्नागः सिन्दूरामः प्रजायते ॥ २१ ॥
नागः समीरकफपित्तविकारहन्ता
सर्वप्रमेहवनराजिकृपीटयोनिः ।
उष्णः सरो रजतरञ्जनकृद्गुणाशो-
गुल्मग्रहण्यतिसृत्तिक्षणदांशुमाली ॥ २२ ॥
अशुद्धः कुरुते नागः प्रमेहक्षयकामलाः ।
तस्मात्संशुद्ध एवायं मारणीयो भिषग्वरैः ॥ २३ ॥

इति नागः ।

अथोपधातवः—

अभ्रकं माक्षिकं तालं शिला नीलाञ्जनं तथा ।
तुल्यकं रसकं चैव प्रोक्ताः सप्तोपधातवः ॥ २४ ॥

अथाभ्रकोत्पत्तिः—

पुरा वधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धतम् ।
विस्फुलिङ्गस्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः ॥ २५ ॥

ते निषेतुर्वनध्वानाच्छिरसरेषु महीभृताम् ।
 तेभ्य एव समुत्पद्यं तत्तद्विरिषु चाभ्रकम् ॥ २६ ॥
 तत्र दक्षिणशंलेकशोषादल्पगुणं हि तत् ।
 अल्पसत्त्वं तदा धत्ते तस्य सत्त्वं गुणप्रदम् ॥ २७ ॥
 अतस्तूत्तरशैलीत्थं बहुसत्त्वं गुणाधिकम् ।
 तद्वज्रं वज्रतातत्त्वाद्भ्रमभ्रस्वाद्भ्रवात् ।
 गगनच्युतिजातत्त्वाद्भ्रमनं च जगुः सुराः ॥ २८ ॥
 विषक्षत्रिपविट्शूद्रमेदात्तरस्याञ्चतुर्विधम् ।
 क्रमेणैव सितं रक्तं पीतं कृष्णं च वर्णतः ॥ २९ ॥
 प्रशस्यते सितं तारे रक्तं चैव रसायने ।
 पीतं हेमनि कृष्णामं गदेषु द्रुतपेऽपि च ॥ ३० ॥
 पिनाकं दर्दुरं नागं वज्रं चेति चतुर्विधम् ।
 मुञ्चत्यग्नौ विनिक्षिप्तं पिनाकं दृढसंचयम् ॥ ३१ ॥
 अज्ञानान्द्रक्षणं तस्य महाकुष्ठप्रदायकम् ।
 दर्दुरं त्वग्निं चाति कुरुते दर्दुरध्वनिम् ॥ ३२ ॥
 गोलकान्वहुशः कृत्वा स स्यान्मृत्युप्रदायकः ।
 नागं वह्निस्थितं शब्दफूत्कारं परिमुञ्चति ॥ ३३ ॥
 तच्छरीरगतं नित्यं व्याधिं कुर्याद्भ्रगंदरम् ।
 वज्रं तु वज्रयत्तिष्ठेत्तन्नागौ विकृतिं प्रजेत् ॥ ३४ ॥
 यत्ततो वर्जयेद्धीमानभ्रकञ्चितयं भिषक् ।
 चतुर्थं पीवरं वज्रं व्याधिवाध्यपमृत्युजित् ॥ ३५ ॥

अथान्नशोधनम्—

कृष्णाभ्रकं धमेद्वह्नौ ततः क्षीरे विनिक्षिपेत् ।
 भिन्नपत्रं तु तत्कृत्वा तण्डुलीयाम्लयोद्धैः ॥ ३६ ॥
 मावयेदृष्टयामं तदेवमभ्रं विशुध्यति ।

अथान्यप्रकारः—

अथ वा बदरीकाथे ध्मातमभ्रं विनिक्षिपेत् ॥ ३७ ॥
 मर्दितं पाणिना शुष्कं धान्याभ्रादतिरिच्यते ।

रसमञ्जर्याम्—

अथान्नमारणम्—

कृत्वा धान्याभ्रकं तच्च शोपयित्वाऽथ मर्दयेत् ॥ ३८ ॥
 अर्कक्षीरैर्दिनं खल्वे चक्राकारं च कारयेत् ।
 वेष्टयेदर्कपत्रैश्च सम्यग्गजपुटे पचेत् ॥ ३९ ॥
 पुनर्मर्द्यं पुनः पाच्यं संतवारान्पुनः पुनः ।
 ततो वटजटाक्वाथैस्तद्वृद्ध्यात्पुटत्रयम् ॥ ४० ॥
 म्रियते नात्र संदेहः प्रयोज्यं सर्वकर्मसु ।
 तुल्यं घृतं मृताभ्रेण लोहपात्रे विपाचयेत् ।
 घृते जीर्णे तद्भ्रं तु सर्वयो(रो)गेषु योजयेत् ॥ ४१ ॥

तत्र धान्याभ्रकस्य विधिः—

पादांशशालिसंयुक्तमभ्रं वद्ध्वाऽथ कम्बले ।
 त्रिरात्रं स्थापयेन्नीरे तत्क्लिन्नं मर्दयेत्करैः ॥ ४२ ॥
 कम्यलाद्गलितं सूक्ष्मं बालुकारहितं च यत् ।
 तद्धान्याभ्रमिति प्रोक्तमेभ्रमारणसिद्धये ॥ ४३ ॥

अथान्यप्रकारः—

धान्याभ्रकस्य भागैकं द्वौ भागौ दृङ्गणस्य च ।
 पिष्ट्वा तदन्धमूपायां रुद्ध्वा तीव्राग्निना पचेत् ॥ ४४ ॥
 स्वभाषशीतलं चूर्णं सर्वरोगेषु योजयेत् ।

अथान्यप्रकारः—

धान्याभ्रकं समादाय मुस्तक्वाथैः पुटत्रयम् ॥ ४५ ॥
 तद्वत्पुनर्नवानीरैः कासमर्दरसैस्तथा ।
 नागवल्लीदलैः सूर्यक्षीरैर्देयं पृथक्पृथक् ॥ ४६ ॥
 दिनं दिनं मर्दयित्वा क्वाथैर्वटजटोद्भवैः ।
 दत्त्वा पुटत्रयं पश्चात्त्रिपुटं मुसलीद्वयैः ॥ ४७ ॥
 त्रिर्गोक्षुरकपायेण त्रिः पुटेद्वानरीरसैः ।
 मोचकन्दरसैः पाच्यं त्रिवारं कोकिलाक्षजैः ॥ ४८ ॥
 रसैः पुटेत्ततो धेनुक्षीरादेकं पुटं मृदु ।
 दध्ना घृतेन मधुना स्वच्छया सितया तथा ।
 एकमेकं पुटं दद्यादभ्रस्यैवं मृतिर्मवेत् ॥ ४९ ॥

अथान्यप्रकारः-

धान्याभ्रं मेघनादैः कदलिघनजलेष्टङ्कणाङ्गोलतोयैः

खल्वे संमर्द्य गाढं तदनु गजपुटाद्वादशैवं प्रदद्यात् ।

मीनाक्षीमृङ्गतोयैस्त्रिफलजलयुतेर्मर्दयेत्सप्तवारं

गन्धं तुल्यं च दत्त्वा प्रवरगजपुटात्पञ्चतमं याति मेघः ॥१२०॥

अथान्यप्रकारः-

दुग्धत्रयं कुमार्यम्बु गजमूत्रं नृमूत्रकम् ।

वर्तमृङ्गमजारक्तमेमिरभ्रं सुमार्दितम् ॥ ५१ ॥

शतधा पुष्टितं भस्म जायते पद्मरागवत् ।

निश्चन्द्रिकं मजेत्तत्तु शुद्धदेहे रसायनम् ॥ ५२ ॥

सृतं निश्चन्द्रितां यातमरुणं चासृतोपमम् ।

सचन्द्रं विषवज्ज्ञेयं सृत्युकृत्वाघरोमवत् ॥ ५३ ॥

पीडां विधत्ते विविधां नराणां कुष्ठं क्षये पाण्डुगदं च कुर्यात् ।

हृत्पाश्वर्षीडां च करोत्यसह्यामशुद्धमभ्रं गुरुवह्निहृत् ॥ ५४ ॥

अथामृतीकरणम्-

वराम्बुगोघृतं चाभ्रं कलापद्दिक्रसमांशकम् ।

सुदृशिना पचेत्सह्याममृतीकरणं त्विदम् ॥ ५५ ॥

निषेधः-

क्षाराम्लविदलं कोलं कर्कटीकारवेलकम् ।

वृन्ताकं च करीरं च तैलं चाग्ने विवर्जयेत् ॥ ५६ ॥

तस्य गुणाः-

अभ्रं कषायं मधुरं सुशीतमायुष्करं धातुविवर्धनं च ।

हन्याद्भिदोषं व्रणमेहकुष्ठं प्रीहोदरग्रन्थिविषकिमींश्च ॥ ५७ ॥

रोगान्हन्ति दृढयति वपुर्वीर्यवृद्धिं विधत्ते

तारुण्याढ्यं रमयति शतं योपितां नित्यमेव ।

दीर्घायुष्काञ्जनयति सुतान्तिहतुल्यप्रभावान्

सृत्योर्भाति हरति च सदा सेवमानो मृताभ्रम् ॥ ५८ ॥

धयःस्तम्भकारी जरासृत्युहारी
 बलारोग्यधारी महाकुष्ठवारी ।
 नृणां मेघ एतः सं योगेषु योज्यः
 सदा नूतनराजस्य तुल्यो गुणेन ॥ ५९ ॥

इत्यम्रकम् ।

अथ स्वर्णमाक्षिकम्—

स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धमीषं नीलच्छविच्छटम् ।
 कपे कनकवद्घृष्टं तद्वरं हेममाक्षिकम् ॥ १६० ॥

इति स्वर्णमाक्षिकलक्षणम् ।

अशुद्धत्वमाह—

अशुद्धं माक्षिकं कुर्यादान्ध्र्यं कुष्ठं क्षयं कृमीन् ।
 शोधनीयं प्रयत्नेन तस्मात्कनकमाक्षिकम् ॥ ६१ ॥

शुद्धिमाह—

माक्षिकस्य त्रयो भागा नागदां सैन्धवस्य च ।
 मातुलुङ्गवैद्याऽथ जन्वीरस्य द्रवैः पचेत् ॥ ६२ ॥
 घालयेच्छोहजे एतन्ने पाषट्पात्रं तु लोहितम् ।
 भवेत्ततस्तु संशुद्धिं स्वर्णमाक्षिकमृच्छति ॥ ६३ ॥

अथैतन्मारणविधिः—

माक्षिकस्य चतुर्थांशं दत्त्वा रन्ध्रं विमर्दयेत् ।
 उरुबूकस्य तैलेन ततः फार्यां सुचक्रिका ॥ ६४ ॥
 शरावसंपुटे कृत्वा पुटेद्भ्रजपुटेन च ।
 धान्यस्य तुषमूर्ध्वाधो षट्त्वा शीतं समुद्धरेत् ॥ ६५ ॥
 सिन्दूरामं भवेद्भस्म माक्षिकस्य न संशयः ।

अथान्यप्रकारः—

कुलित्थस्य कपायेण घृष्टा तैलेन वा पुटेत् ॥ ६६ ॥
 अजामूत्रेण वा हेममाक्षिकं भस्म जायते ।

गुणाः—

माक्षिकं तिक्तमधुरं मेहाशंक्षयकुष्ठनुत् ॥ ६७ ॥
 कफपित्तहरं शीतं यौगवाहि रसायनम् ।

इति स्वर्णमाक्षिकम् ।

अथ तारमाक्षिकम्-

कांस्यवचाकचक्याह्वं कपे घृष्टं तु रूप्यवत् ॥ ६८ ॥
 गुरु त्रिगुणं सितं यत्तच्छ्लेष्ठं स्यात्तारमाक्षिकम् ।
 स्वर्णमाक्षिकवद्दोषा विज्ञेयास्तारमाक्षिके ॥ ६९ ॥
 अतस्तद्दोषशान्त्यर्थं शोधनं कथ्यते यथा ।
 फर्कोटीमेपशृङ्गयुत्थेर्द्रवैर्जम्बीरजैर्दिनम् ॥ १७० ॥
 माघयेदातपे तीव्रे विमला शुध्यति ध्रुवम् ।

अथैतन्मारणम्-

स्वर्णमाक्षिकवज्ज्ञेयं कांस्यमाक्षिकमारणम् ॥ ७१ ॥
 विमलाया गुणाः किञ्चिद्भूनाः कनकमाक्षिकात् ।

इति कांस्यमाक्षिकम् ।

अथ तालकविधिः-

अशुद्धं तालमायुर्हृत्कफमारुतमेहकृत् ॥ ७२ ॥
 तापस्फोटाङ्गसेकोचान्कुरुते तेन शोधयेत् ।

अथ तालकस्य शोधनविधिः-

तालकं कणशः कृत्वा तद्वचूर्णं काञ्जिके क्षिपेत् ॥ ७३ ॥
 बोलायम्त्रेण यामैकं ततः कूर्माण्डजद्रवे ।
 तिलतैले पचेद्यामं यामं च त्रिफलाजले ॥ ७४ ॥
 चूर्णोदके च यामैकं पक्वं शुध्यति तालकम् ।

अथ तालकस्य मारणविधिः-

सदृशं तालकं शुद्धं पौनर्नघरक्षेन तु ॥ ७५ ॥
 खल्वे विमर्षयेदेकं दिनं पश्चाद्धि शोधयेत् ।
 संशोष्य गोलकं तस्य कुर्यात्तच्च विशोषयेत् ॥ ७६ ॥
 ततः पुनर्नवाक्षरैः स्थाल्यर्थं तु प्रपूरयेत् ।
 तत्र तद्गोलकं धृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत् ॥ ७७ ॥
 आकण्ठं पिष्टरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे ।
 स्थालीं चुल्ल्यां समारोप्य क्रमाद्बहिं विवर्धयेत् ॥ ७८ ॥

दिनान्यन्तरशून्यानि पञ्च बहिं प्रदीपयेत् ।
एवं तु स्त्रियते तालं मात्रा तस्यैव रक्तिका ।
अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत् ॥ ७९ ॥

अथ तालकगुणाः—

हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम् ।
कण्डूकुष्ठास्यरोगास्रवातपित्तकफघ्नान् ॥ १८० ॥

अन्यच्च—

तालकं हरते रोगान्कुष्ठमृत्युजरापहम् ।
शोधितं कुरुते वीथं कान्तिं वृद्धिं तथाऽऽयुषः ॥ ८१ ॥

अथ मनःशिला—

मनःशिला मन्दबलं करोति जन्तून्धुवं शोधनमन्तरेण ।
मंलस्य चन्धं किल मूत्ररोधं सशर्करं कृच्छ्रगवं च कुर्यात् ॥ ८२ ॥

अथ तच्छोधनविधिः—

पचेद्भयहमजामूत्रे दोलायन्त्रे मनःशिलाम् ।
मावयेत्सप्तधा पित्तेरजायाः सा विशुध्यति ॥ ८३ ॥

अथान्यप्रकारः—

अग्निपत्रतोयेन माविता सप्तवारकम् ।
शृङ्गवेररसैर्वाऽपि विशुध्यति मनःशिला ॥ ८४ ॥

अथ गुणाः—

मनःशिला गुरुर्यण्या सरोष्णा लेखनी कटुः ।
तिक्ता स्निग्धाऽत्रिपश्वासकासभूतकफाघ्ननुत् ॥ ८५ ॥

इति मनःशिला ।

अथ स्वर्परम्—

नृमूत्रे वाऽथ गोमूत्रे सप्ताहं रसकं पचेत् ।
दोलायन्त्रेण शुद्धं स्यात्ततः कार्येषु योजयेत् ॥ ८६ ॥

अथ गुणाः-

सर्वं कटुकं क्षारं कषायं घामनं लघु ।
 लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तनुत् ॥
 विपासकृत्कण्डूनां नाशनं पसं मतम् ॥ ८७ ॥

इति सर्पसम् ।

अथ तुत्थम्-

विहृषा मर्दयेत्तुत्थं सार्जारककपोतयोः ।
 दशांशं टङ्कणं दत्त्वा पचेत्तुत्थपुटे ततः ॥ ८९ ॥
 पुटं पृष्ठा पुटं क्षीर्मेदं तुत्थं विशुध्यति ।

अथान्यप्रकारः-

ओतोपिस्ता तस्य तुत्थं तक्षीवं टङ्कणाद्घृष्युत् ॥ ८९ ॥
 त्रिधेवं पुटितं पुट्यं वान्तिभ्रान्तिविषजितम् ॥ ९० ॥

अथ गुणाः-

तुत्थस्य कटुकं क्षारं कषायं विशदं लघु ।
 लेखनं भेदि चक्षुष्यं कण्डूकृमिविपापहम् ॥
 कफापित्तकुष्ठं ज्वरमेदोधिनाशनम् ॥ ९१ ॥

इति तुत्थकम् ।

अथ स्रोतोञ्जनम्-

स्रोतोञ्जनं च द्विविधं श्वेतकृष्णप्रभेदतः ।
 त्रिफलादारिणा त्वेद्यं तद्वयं शुद्धिमृच्छति ॥ ९२ ॥

अथ तद्गुणाः-

सौवीरं प्राहि मधुरं चक्षुष्यं कफपित्तजित् ।
 द्विधमाक्षयात्तनुच्छीतं स्रोतोञ्जनमपीदृशम् ॥ ९३ ॥

इत्युपधातवः ।

इति योगतरङ्गिण्यां धातूपधातृत्वत्तिसोघनमारणगुणकथनं नामैक-
 त्वारिशास्त्ररत्नः ॥ ४१ ॥

अथ द्विचत्वारिंशत्तरङ्गः ।

अथ रसः—

गिरीशगिरिजात्मकौ चपलगन्धकौ सेवितौ
जवाजगति जन्मिनामतुलभुक्तिमुक्तिप्रदौ ।
प्रणम्य कथयत्यहो रसविधिं त्रिमल्लो द्विजः
प्रदर्शितविधेर्गुरोर्भ्रशमधीत्य तन्त्राप्यापि ॥ १ ॥
रस्यतेऽमर्त्यमर्त्याद्यैर्भुक्तिमुक्तिप्रलिप्सुभिः ।
यतस्ततो रस इति प्रोच्यते पारदो बुधैः ॥ २ ॥

रसाणवात्—

स्कन्दात्तारकहिंसायै कैलासे प्रार्थितोऽमरैः ।
रते शंभोऽप्युतं स्तोत्रं गृहीतं वदन्ति मुख ॥ ३ ॥
क्षिप्तं तेन चतुर्विधं क्षमायां तत्पृथक्पृथक् ।
सौम्यादिदिक्त्रयस्थं तद्गौरीशापाङ्ग कायकृत् ॥ ४ ॥
पश्चिमायां तु यत्क्षिप्तं दिशि तत्कार्यकारकम् ।
एषोत्पत्तिः समाख्याता पारदस्य मनीषिभिः ॥ ५ ॥
मूर्च्छित्वा हरति रुजं बन्धनमुपलभ्य खे गतिं धत्ते ।
अमरी करोति सुमृतः कोऽन्यः करुणाकरः सूतात् ॥ ६ ॥
श्वेदारुणहरिद्रामकृष्णसूता द्विजादयः ।
देहे लोहे गदे विष्टरं योज्याश्चैव स्वजातिषु ॥ ७ ॥
तेषु नैसर्गिणा षोषाः पञ्च तां द्वावुपाधिजौ ।

(अथ गोरक्षमतात्—)

इति दोषाः सप्त सूते कञ्चुका अपि सप्त च ॥ ८ ॥
सल्लो विष्टं षड्गिरी षापल्यं च स्वभायजाः ।
दोषाः पञ्चाथ विज्ञेयौ नागवङ्गवुपाधिजौ ॥ ९ ॥

उक्तं च सिद्धमते—

मिलितो नागवङ्गाभ्यां क्षेत्रयोर्नागवङ्गयोः ।
स्खलनादथ वाऽपायेर्वणिग्भिर्मिलितो रसः ॥ १० ॥
ताभ्यां ततो रसे दोषौ द्वौ स्यातां नागवङ्गजौ ।

* अनुधिदान्तगतो ग्रन्थः क. पुस्तकस्थः ।

१ क. 'योः । रसमेलनपापाय वणि' ।

अथ तद्दोषविकाराः कथ्यन्ते-

सलेन मूर्च्छा मरणं विषेण दाहोऽग्निना मूमिमृता तु जाड्यम् ।
धीर्यक्षयश्चापलतोऽथ चङ्गात्कुष्ठानि नागात्तुल्यगण्डरोगाः ॥ ११ ॥

विशेषमाह-

बद्धिर्धिपं मलश्चेति मुख्या दोषास्त्रयो रसे ।

एते कुर्वन्ति संतापं सृतिं मूर्च्छां नृणां क्रमात् ॥ १२ ॥

(इति *गोरक्षमतात् ।)

अथ कञ्चुकाः कथ्यन्ते-

सृत्पाषाणजलाख्याश्च कालिका पालिका तथा ।

श्यामा कपालिका चेति पारदे सप्त कञ्चुकाः ॥ १३ ॥

अथ तद्विकारानाह-

पाण्डुर्मृदोऽश्मनो जाड्यं खालित्यं जलकञ्चुकात्^१ ।

कापाल्या गजचर्माणि कालिकीया रुदो(जो)दरे ॥ १४ ॥

श्यामायास्तु प्रमेहाः स्युः कपाल्या जठराणि वै ।

इति शौद्धसर्वस्वात् ।

अतो विंशतिसंस्कारा दोषज्ञेर्दोषमुक्तये ॥ १५ ॥

सूतराजस्य कर्तव्या भुक्तिमुक्तिप्रकाङ्क्षिभिः ।

योऽशुद्धं घातपेत्सूतं निषीर्य वाऽथ मानवः ।

ब्रह्महा स दुराचारी मम द्रोही महेश्वरि ॥ १६ ॥

इति शिवागमात् ।

तथोक्तं रसेन्द्रचिन्तामणौ-

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सूतः शोधयो विजानता ।

तत्साधकाः प्रकथ्यन्ते संस्काराः किल विंशतिः ॥ १७ ॥

ते यथा शिवागमे-

पटसारण १ संमर्दन २ मूर्च्छन ३ मुत्थापन ४ स्वेद ५ पातन ६ बोधन ७ नियमन ८
वीपन ९ मुखकरण १० जारण ११ सविडा १२ मान १३ गर्मद्रुतयो १४

* अनुब्रिहान्तर्गतोऽयं ग्रन्थः क. पुस्तकस्यः ।

१ क. 'धर्मं आपते चाथ' । २ क. 'कालिका' । ३ क. 'द. कृपा' । ४ क. 'कापाली' ।
५ ग. 'मदी' ।

रञ्जन१५मथ वेधन१६बाहिद्वुतेयः १७ सारणमपि१८ च कामण१९
मारण २० मिति सूतसंस्काराः ॥ १८ ॥

पलाङ्गुनस्य सूतस्य शतपल्लयधिकस्य च ।

न संस्कारः प्रकर्तव्यः संस्कार्यः स्यात्ततोऽपरः ॥ १९ ॥

शुभेऽहोनि प्रकर्तव्य आरम्भो रसशोधने ।

एकान्ते सद्यनि शुभे पुराऽभ्यर्च्यो हि भैरवः ॥ २० ॥

अथ पटसारणम्—

चतुर्गुणेन वज्रेण बद्ध्वा संगालितो रसः ।

विमुक्तो नागवङ्गाभ्यां जायते पटसारितः ॥ २१ ॥

इति पटसारणम् ।

अथ मर्दनम्—

रक्तेष्टकानिशाधूमसारोर्णां ऋषत्त्रिमस्मकैः ।

संजवीरद्रवैर्मर्द्यो नाना + दोषस्य शान्तये ॥ २२ ॥

राजवृक्षस्य मूलस्य चूर्णेन सह कन्यया ।

मलदोषापनुत्तयर्थं मर्दयेत्पारदं मिषकू ॥ २३ ॥

कृष्णाधत्तूरजद्राविश्वाम्बुल्यविनिवृत्तये ।

त्रिंशलाकन्येकातोपैर्विषदोषोपशान्तये ॥ २४ ॥

मर्द्यञ्जिकटुकन्यामिर्गिरिवोषापनुत्तये ।

चित्रकस्य तु चूर्णेन सकान्येनाग्निशान्तये ॥ २५ ॥

आरनालेन चोष्णेन क्षालयेत्प्रतिमर्दनम् ।

रसं तत्र प्रयातं तु शोषयित्वोर्ध्वपातनात् ॥ २६ ॥

गृहीत्वा प्रक्षिपेत्सूते स्यादेवं पारदः शुचिः ।

पारदात्पोडशांशं तु मिलित्वा सकलैर्मिषकू ॥ २७ ॥

चूर्णं प्रदेयं च पलं मर्दने तप्तखल्वके ।

अजाशकृत्तुपाग्निं च खनित्वा भूमिगावपेत् ॥ २८ ॥

तस्योपरि स्थितं खल्वं तप्तखल्वं जगुर्बुधाः ।

एतन्मर्दनमाख्यातं रससंशुद्धये बुधैः ॥ २९ ॥

इति मर्दनम् ।

* क. मस्मचूर्णकैः इति न्योगरत्नपाठः । + क. नागदो । इति योगरत्नपाठः ।

१ ग. 'नि पुरोऽभ्यर्च्योऽऽर्माद्भुविभैरवान् । २ ग. 'संजवीर' । ३ ग. 'नागवङ्गोपसा' ।

अथ मूर्छनम्-

ऽपूपणं त्रिफला घन्ध्या कन्दक्षुद्राद्वयान्वितैः ।

चित्रकोर्णानिशाक्षारकन्याकंजनकद्वयैः ॥ ३० ॥

सूतं कृतेम ज्वायेन पारान्तसप्त विमूर्छयेत् ।

इत्थं समूर्छितः सूतो मज्जात्सप्तापि कञ्चुकान् ॥ ३१ ॥

इति मूर्छनम् ।

अथोत्थापनम्-

तत उत्थापयेत्सुतमातपे निम्बुकार्दितम् ।

उत्थापनविशिष्टं तु चूर्णपातनयन्त्रके ॥ ३२ ॥

धृत्वाऽपि ऊर्ध्वमाण्डान्तं संग्रहेत्पारदं सुधीः ।

इत्युत्थापनम् ।

अथ स्वेदनम्-

रसं चतुर्गुणे घञ्जे सरसोनशरायके ॥ ३३ ॥

निपन्डप दोलायन्त्रं तु प्रकल्प्य विषसं पचेत् ।

सव्योषत्रिफलावह्निकन्याकलके तुषाम्बुनि ॥ ३४ ॥

शेषदोषापनुत्पर्यमिदं स्वेदनमोरितम् ।

नानाधान्यैर्यथाप्राप्तैस्तुषवर्जैर्जलप्लुतैः ॥ ३५ ॥

सृज्जाण्डं पूरितं रक्षेद्यावद्मलत्वमामुयात् ।

तन्मध्ये पाचनं यन्त्रे विष्णुक्रान्तां पुननेवाम् ॥ ३६ ॥

मीनाक्षीं चैव सर्पाक्षीं सहदेवीं शतावरीम् ।

त्रिफलां गिरिकर्णीं च हंसपादीं च चित्रकम् ॥ ३७ ॥

समूलकाण्डं संपेप्य यथालामं निवेशयेत् ।

पूर्वाम्लमाण्डमध्ये तु धान्याम्लकमिदं भवेत् ॥ ३८ ॥

स्वेदनादिषु सर्वत्र रसराजस्य योजयेत् ।

अत्यम्लमारनालं वा तदमाघे नियोजयेत् ॥ ३९ ॥

इति स्वेदनम् ।

अथोर्ध्वपातनम्-

मागान्नयो रसस्पाकचूर्णमंशं सनिम्बुकम् ।

एतत्संमर्दयेत्तावद्यावदायाति पिण्डताम् ॥ ४० ॥

तं पिण्डं तलमाण्डस्थमूर्ध्वमाण्डे जलं क्षिपेत् ।
संमुद्याग्निमधस्तस्य चतुर्यामं प्रबोधयेत् ॥ ४१ ॥
युक्तयोर्ध्वमाण्डसंलग्नं गृह्णीयात्पारदं शुभम् ।

इत्यूर्ध्वपातनम् ।

अथाधः पातनम्—

नवनी*ताभ्रकं सूतं घृष्ट्वा जम्भाम्मसा दिनम् ॥ ४२ ॥
धानरीशिगुशिखिभिर्लवणासुरिसंयुतैः ।
नष्टपिष्टं रसं कृत्वा लेपयेदूर्ध्वमाण्डकम् ॥ ४३ ॥
ऊर्ध्वमाण्डोदरं लिप्त्वाऽधोमाण्डं जलसंभृतम् ।
संधिलेपं द्वयोः कृत्वा तद्यन्त्रं मुवि पूरयेत् ॥ ४४ ॥
उपरिष्ठात्पुटे दत्ते जले पतति पारदः ।
अधः पातनमित्युक्तं सिद्धाद्यैः सूतकर्मणि ॥ ४५ ॥

इत्यधःपातनम् ।

अथ तिर्यक्पातनम्—

घटे रसं विनिक्षिप्य सजलं घटमन्यकम् ।
+तिर्यङ्मुखं विधायितन्मुखं संमुद्रयेत्सुधीः ॥ ४६ ॥
रसाधो ज्वालयेदग्निं यावत्सूतो जलं विशेत् ।
तिर्यक्पातनमित्युक्तं सिद्धैर्नागार्जुनादिभिः ॥ ४७ ॥

इति तिर्यक्पातनम् ।

अथ पातनम्—

पातनत्रितयाद्देवि दोषकञ्चुकवर्जितः ।
पारदो जायते भूरिभ्रमाधो भासुरभ्रमः ॥ ४८ ॥

इति पातनम् ।

अथ बोधनम्—

एवं कदर्थितः सूतः पण्डित्वमधिगच्छति ।
तन्मुक्तयेऽस्य कर्तव्यं बोधनं तद्यथोच्यते ॥ ४९ ॥

* क. °तार्दकमिति रसेन्द्रचिन्तामणिपाठः । + क. तिर्यङ्मुखं इयं कृत्वा तन्मुखं रोपये-
त्सुधीः इति रसेन्द्र° पाठः ।

विश्वामित्रकपाले वा काचकूप्यामथापि वा ।
 मृष्टाम्बुजं विनिक्षिप्य तत्र तन्मज्जनापधि ॥ ५० ॥
 पूरयेच्चिदिने मूर्ध्नां गजहस्तप्रमाणतः ।
 एवं कृतः सूतराजः षण्ठमायं विमुञ्चति ॥ ५१ ॥

मतान्तरं यथा-

लवणेनाम्लविष्टेन हृषिकान्तर्गतं रसम् ।
 आच्छाद्याथ जलं किञ्चित्क्षिप्या घ्रायेण रोधयेत् ।
 ऊर्ध्वं लघुपुटं देयं प्राप्तपुंस्तथो रसो मधेत् ॥ ५२ ॥

अन्यमतम्-

फदर्यनेनैव नपुंसकत्वमेवं मधेदस्य रसस्य तस्मात् ।
 वीर्यप्रकृपाय च मूर्जपत्रे स्वैद्यो जले सैन्धर्वचूर्णगर्भे ॥ ५३ ॥
 इति बोधनम् ।

अथ नियमनम्-

सर्पाक्षीचिञ्चिकाबन्ध्यामृङ्गाब्जकनकाम्बुमिः ।
 दिनं संस्वेदितः सूतो नियमात्स्थिरतां व्रजेत् ॥ ५४ ॥

मतान्तरे यथा-

उत्तपशामवस्थूलरक्तसैन्धवलोधकेः ।
 तद्गर्भे रन्ध्रकं कृत्वा सूते तत्र विनिक्षिपेत् ॥ ५५ ॥
 ततस्तु चणकक्षारं दत्त्वा चोपरि नैम्बुकम् ।
 रसं प्रक्षिप्य दातव्यं तादृक्सैन्धर्वरोटकम् ॥ ५६ ॥
 गर्तं कृत्वा धरागर्भे दत्त्वा सैन्धवसंपुष्टम् ।
 धूलिमष्टान्गुलिं दत्त्वा करीषं दिनसप्तकम् ॥ ५७ ॥
 वह्निं प्रज्वाल्य तद्ग्राह्यं क्षालयेत्काञ्जिकेन च ।
 अयं नियमनो नाम संस्कारो गदितो बुधैः ॥ ५८ ॥
 अभावे चणकक्षारसार्पणेन च सादरम् ।
 स्वर्जिका वा प्रदातव्या नूनमित्याह मास्करः ॥ ५९ ॥

इति नियमनम् ।

अथ दीपनम्—

कासीसं पञ्चलवणराजिकामरिचानि च ।

मूशिगुबीजमेकत्र दङ्कुणेन समन्वितम् ॥ ६० ॥

आलोड्य काञ्जिके दोलायन्त्रे पच्याद्दिनत्रयम् ।

दीपनं जायते सम्यग्रसराजस्य जारणम् ।

अथ वा चित्रकद्रावैः काञ्जिके त्रिदिनं पचेत् ॥ ६१ ॥

इति दीपनम् ।

अथ पद्मविन्दुकीटैश्च रसो मर्द्यस्त्रिधासरम् ।

लवणाम्लैर्मुखं तस्य जायते धातुभक्षकम् ॥ ६२ ॥

अन्यमतम्—

सास्यो रसः स्यात्पट्टु शिग्रुतुथ्यैः सराजिकैः शोषणकैश्चिरात्रम् ।

पिष्टस्ततः स्विन्नतनुः सुवर्णमुख्यानयं खादति सर्वधातून् ॥ ६३ ॥

इति मुखकरणम् ।

अथ जारणम्—

रसेन्द्रचिन्तामणौ—

जारणं हि नाम. पातनगालनव्यतिरेकेण घनहेमादिग्रासपूर्वकपूर्वावस्थापन्नत्वम् । किञ्च घनहेमादिलोहजीर्णस्य रसस्य भक्षणे कृतक्षेत्रीकरणानामेव शरीरिणामधिकार इत्यभिहितमीश्वरेण । फलमप्यस्य तेनैवावादि । यथा—

सर्वपापक्षये जाते प्राप्यते रसजारणा ।

तत्प्राप्तौ प्राप्तमेव स्वाद्विज्ञानं मुक्तिलक्षणम् ॥ ६४ ॥

यावद्दिनानि वह्निस्थो जारणे धार्यते रसः ।

तावद्दर्शसहस्राणि शिवलोके महीयते ॥ ६५ ॥

दिनमेकं रसेन्द्रस्य यो ददाति हुताशनम् ।

द्रवन्ति तस्य पापानि कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ६६ ॥

इत्यादि ।

अजारयन्तः पविहेमगन्धं वाञ्छन्ति सूतात्फलमत्युदारम् ।

क्षेत्रादनुसादपि सस्यजातं कृपीवलास्ते भिषजश्च मन्दाः ॥ ६७ ॥

तत्र प्रथमं गन्धकजारणं यथोक्तं शिवागमे-

तुल्ये तु गन्धके जीर्णे शुद्धाच्छतगुणो रसः ।

द्विगुणे गन्धके जीर्णे सर्वथा सर्वकुष्ठहा ॥ ६८ ॥

त्रिगुणे गन्धके जीर्णे सर्वपाण्ड्यविनाशनः ।

चतुर्गुणे तत्र जीर्णे वलीपलितनाशनः ॥ ६९ ॥

गन्धे पञ्चगुणे जीर्णे क्षयक्षयकरो रसः ।

षड्गुणे गन्धके जीर्णे सर्वरोगहरो भवेत् ॥ ७० ॥

अवश्यमित्युवाचेदं देवीं श्रीभैरवः स्वयम् ।

इदं गन्धकजारणफलं रसेन्द्रचिन्तामणावन्यथा पठन्ति यथा-

समे गन्धे तु रोगघ्नो द्विगुणे राजयक्ष्मनुत् ॥ ७१ ॥

जीर्णे तु त्रिगुणे गन्धे कामिनीदर्पनाशनः ।

चतुर्गुणे तु तेजस्वी सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ७२ ॥

भवेत्पञ्चगुणे सिद्धः षड्गुणे मृत्युनाशनः ॥ ७३ ॥

षड्गुणे रोगहेति यदुक्तं तन्मूर्च्छायामेवावगन्तव्यम् ॥

उक्तं च-

रसगुणबलिजारणं विना यन्न खलुरुजाहरणक्षमो रसेन्द्रः ।

त जलदकलधौतपाकहीनः स्पृशति रसायनतामिति प्रतिज्ञा ॥७४॥

गन्धकजारणायां गण्डूकायन्त्रं यथा-

आकण्ठं कलशं भूमौ निखाय जलसंभृतम् ।

शरावस्तन्मुखे स्थाप्यो मध्ये छिद्रसंमन्वितः ॥ ७५ ॥

नीरावियोगिनीं तत्र छिद्रे काचविलेपिताम् ।

मृन्मूषां स्थापयेत्तस्यामूर्ध्वाधस्तुल्यगन्धकम् ॥ ७६ ॥

रसं निक्षिप्य तस्योर्ध्वं शरावेण विमुद्रयेत् ।

घन्योपलाग्निं तस्योर्ध्वं ज्वालयेद्गुरुमार्गतः ॥ ७७ ॥

स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य पुनस्तुर्यांशगन्धकम् ।

यत्त्वा पूर्वक्रमेणैव जारयेत्पङ्कणं बलिम् ॥ ७८ ॥

षड्गुणे गन्धके जीर्णे स्याद्रसः सर्वरोगहा ।

अथान्यप्रकारः-

गुरुशास्त्रं परित्यज्य विना गन्धकजारणात् ॥ ७९ ॥

रसं निर्माति दुर्मेधाः शपेत्तं परमेश्वरः ।
 सूते गन्धरसिकांशं निक्षिप्य मृदुखल्वके ॥ ८० ॥
 तावत्संकुट्टयेत्पिण्डं भवेद्वा ताम्रपात्रगे ।
 तत्तुल्यं गन्धकं दत्त्वा रुद्ध्वा तल्लोहसंपुटे ॥ ८१ ॥
 पुटयेद्भूधरे यन्त्रे यावज्जीर्यति गन्धकः ।
 एवं पुनः पुनः कुर्याद्यावज्जीर्यति पद्मगुणः ॥ ८२ ॥

अथान्यप्रकारः—

सूतप्रमाणं सिकताख्ययन्त्रे दत्त्वा बलिं मृदुघटितेऽल्पमाण्डे ।
 तैलावशेषेऽत्र रसं नियुज्यान्मग्नार्धकायं प्रविलोक्य भूयः ॥ ८३ ॥
 आपद्गुणं गन्धकमल्पमल्पं क्षिपेदसौ जीर्णबलिर्वली स्यात् ।
 रसेषु सर्वेषु नियोजितोऽयमसंशयं हन्ति गदं जवेन ॥ ८४ ॥

अथान्यप्रकारो रसेन्द्रचिन्तामणौ—

निर्वधिनिपीडितमृदुम्बरादिपरिलिप्तामतिकठिनकाचघटीमये वक्ष्य-
 माणप्रकारा रसगन्धकगर्भिणीमधस्तर्जनीप्रमाणितच्छिद्रायामनुरूपस्था-
 ल्यामारोप्य परितस्तां द्वित्राङ्गुलिद्वयसेन लवणेन निरन्तरालीक-
 रणपुरःसरं सिकताभिरापूर्य बध्नेमानकमारोपयेदिति क्रमतश्च त्रिचतु-
 राणि पञ्चषाणि वा वासराणि ज्वलनज्वालाया पाचनीयमित्येकं बालु-
 कायन्त्रम् ।

भूधरयन्त्रमाह—

हस्तमात्रमितभूधरान्तर्निखातां प्राग्ग्रत्काचघटीं नातिचिपिटमुखीं
 नात्युच्चमुखीं मपीभाजनप्रायां खर्परचक्रिकया काचचक्रिकया वा निरुद्ध-
 वदनां मृन्मयीं वा विधाय करीपाग्निभिरुपरिपुटो देय इति भूधर-
 यन्त्रम् ।

अत्र कज्जलीमन्तरेण केवलं गन्धकं जारयन्ति ।

कूपीकोटरमागतं रसगुणैर्गन्धं तुलायां विभुं

विज्ञाय ज्वलनं क्रमेण सिकतायन्त्रे शनैः पाचयेत् ।

वारंवारमनेन बाह्विविधिना गन्धक्षयं साधये-

त्सिन्दूराद्युचितोऽनुभूय भणितः कर्मक्षमोऽयं मया ॥ ८५ ॥

त्रिगुणमिह रसेन्द्रमेकशं फनकपयोधरतारपङ्कजेशम् ।

रसगुणबलिभिर्विधाय पिष्टिं रचय निरन्तरमम्युभिः कुमायाः ॥ ८६ ॥

अनया गन्धको जायो भूधरे यन्त्रनायके ।

यथापथा जीर्णगन्ध उत्तमस्तु तथा तथा ॥ ८७ ॥

अनेन यन्त्रद्वितयेन भूरिहेमाभ्रसत्त्वाद्यपि जारयन्ति ।

यथेष्टमच्छैः स्वमनोविकारैर्विचक्षणाः पल्लयन्तु मूयः ॥ ८८ ॥

अन्तर्धूमं विपाचितः शतगुणगन्धेन जारितः सूतः ।

स भवेत्सहस्रवेधास्तारे ताम्रे भुजङ्गे वा ॥ ८९ ॥

इति गन्धकजारणम् ।

अथ स्वर्णजारणम् । उक्तं च-

गन्धकजारणमादौ कुर्याद्यथ जारणं सुवर्णस्य ।

जलधरसत्त्वस्य ततो जारणमथ सर्वलोहानाम् ॥ ९० ॥

काञ्चनादिग्रसनतीव्रबुभुक्षकराणि द्रव्याणि विडानि तानि
कथयन्ते-

स तुरथदङ्गुणस्वर्जिपट्टताम्रे ऽपहोपितम् ।

*काञ्चिकं भावितं तेन गन्धाढ्यं चरति क्षणात् ॥ ९१ ॥

विडे सकाञ्चिके क्षितो रसः स्याद्द्रासलालसः ।

ग्रसते सर्वलोहानि सर्वसत्त्वानि घञ्जकम् ॥ ९२ ॥

शङ्खचूर्णं रविक्षीरैरातपे भावयेद्दिनम् ।

तद्गज्जम्बीरजद्रावैर्विनैकं धूमसारकम् ॥ ९३ ॥

सौवर्चलमजामूत्रैर्भाव्यं यामचतुष्टयम् ।

कण्टकारी च संक्राष्ट्या दिनैकं नरमूत्रके ॥ ९४ ॥

स्वर्जिक्षारं तित्तिडिकं कासीसं च शिलाजतु ।

जम्बीरोत्थद्रवैर्भाव्यं पृथग्यामचतुष्टयम् ॥ ९५ ॥

निस्तुषं जयपालं च मूलकानां द्रवैर्दिनम् ।

सौधं च दङ्गुणं गुञ्जां दिनं शिशुजटाम्भसा ॥ ९६ ॥

एतत्सर्वं समांशं तु मर्द्यं जम्बीरजद्रवैः ।

तद्गोलं रक्षयेद्यत्नाद्विडोऽयं बडवानलः ॥ ९७ ॥

* क. भावितं गन्धकं तेन इति रसेन्द्रपाठः ।

अनेन मर्दितः सूतः संस्थितस्तप्तखल्वके ।

स्वर्णादिसर्वलोहानि सत्त्वानि ग्रसते क्षणात् ॥ ९८ ॥

मूलकार्दकवह्नीनां क्षारं गोमूत्रलोडितम् ।

घृण्णपूतं द्रव्यं हृत्वा गन्धकं तेन भावयेत् ।

शतवारं खरे घर्मे बिडोऽयं हेमजारणः ॥ ९९ ॥

इति सिद्धलक्ष्मीश्वरतन्त्रे ।

एवं बिडान्तराण्यपि तन्त्रान्तरादनुस्मर्तव्यानि ।

इति बिडकथनम् ।

चतुःपष्टयंशकं हेमपत्रं मायूरमायुना ।

विलिप्तं तप्तखल्वस्थे रसे दत्त्वा विमर्दयेत् ॥ १०० ॥

दिनं जम्बीरतोयेन ग्रासे ग्रासे त्वयं विधिः ।

शनैः संस्वेद्येद्भूर्जं बद्ध्वा सप्ततुकाञ्जिके ॥ १ ॥

माण्डे त्रिदिवसं सूतं जीर्णस्वर्णं समुद्धरेत् ।

अधिकस्तोलितश्चेत्स्यात्पुनः स्वेद्यः समावधिः ॥ २ ॥

द्वात्रिंशत्षोडशाष्टांशं क्रमेण वसु जारयेत् ।

रूप्यादिषु च सत्त्वेषु विधिरेवंविधः स्मृतः ।

चुष्टिका लवणं गन्धमभावे शिखिपित्ततः ॥ ३ ॥

अथ दोलायन्त्रे हेमजारणम्—

संघ्रासं पञ्चपद्भागैर्यवक्षारैर्विमर्दयेत् ।

सूतं तत्षोडशांशेन गन्धेनाष्टांशकेन वा ॥ ४ ॥

ततो विमर्द्यं जम्बीररसे वा काञ्जिकेऽथ वा ।

दोलापाको विधातव्यो दोलायन्त्रमिदं स्मृतम् ॥ ५ ॥

अथ कच्छपयन्त्रेण हेमजारणं यथा—

शश्वद्भृताम्बुपात्रैस्थः शरावच्छिद्रसंस्थितः ।

पेको मूषाजले तस्मिन् रसोऽष्टांशबिडावृतः ॥ ६ ॥

स रुद्धो लोहपात्र्याऽथ मुद्गितो दृढमुद्रया ॥

वालुकां तदुपर्यष्टाङ्गुलमानां विनिक्षिपेत् ॥ ७ ॥

हठात्तदुपरि ध्मातो रसस्तद्गर्मसंस्थितः ॥

मापूरमायुना छितं काञ्चनं ग्रसति क्षणात् ॥ ८ ॥

इति कच्छपपत्रम् । उक्तं च-

सच्छिद्रं सलिलापूर्णमाण्डवश्चे शरावकम् ॥

दत्त्वा छिद्रे पक्कमूपा देया नीरा वियोगिनी ॥ ९ ॥

तस्यां बिडावृतः सूतो देयो लोहावृते मुखे ॥

शनैर्धर्मातो ग्रसत्येप काञ्चनं सूक्ष्मतरं गतम् ॥ १० ॥

स्वल्पं सपित्तताप्याक्तं शनैर्द्वयं शमायधि ।

देहाथं धातुवादार्यं प्रयच्छन्त्यल्पबुद्धयः ॥ ११ ॥

मतान्तरं यथा-

फुण्डाम्मासि लोहमये सच्छिद्रं सग्रासमीशजं पात्रे ।

अतिचिपिटलोहपात्र्या पिधाय संलिप्य चक्षिना योज्यम् ॥ १२ ॥

इयतेव रसायनतात्पर्यवसानं निरूपितं किं तु ।

न प्राधान्यं यादस्यत्युभयप्राधान्यजारणा तु यथा ॥ १३ ॥

इति हेमजारणम् ।

अथ घनसत्त्वजारणम्-

घनरहितबीजजारणसंप्राप्तदलादिसिद्धिकृतकृत्याः ।

कृपणाः प्राप्य समुद्रं वराटिकालामसंतुष्टाः ॥ १४ ॥

मुक्त्वैकमभ्रसत्त्वं नान्यो रसपक्षकर्तनसमर्थः ।

तेन निरुद्धप्रसरो नियम्यते बध्यते च सुखम् ॥ १५ ॥

रक्तं पीतं च हेमार्थं कृष्णं हेमशरीरयोः ।

तारकर्माणि तच्छुक्तं* काचकिट्टं सदा त्यजेत् ॥ १६ ॥

ज्जुटिशो दत्त्वा मृदितं सोष्णे खल्वेऽभ्रसत्त्वहेमादि ।

चरति रसेन्द्रः क्षितिखगधेतसजम्भीरबीजपूराम्ठैः ॥ १७ ॥

पूर्वसाधितकाञ्चिकेनापि ज्ञेयम् ।

अथाभ्रकस्य सत्त्वजारणम्-

अभ्रकजारणमादौ गर्भहतिजारणं च हेम्नोऽन्ते ।

यो जानाति स वाऽऽशी वृथैव नार्थक्षयं कुरुते ॥ १८ ॥

इत्यभ्रकस्य सत्त्वजारणम् ।

* क. 'लकं वाञ्चने तु स' इति रसेन्द्रपाठः ।

१ क. लोहे वृतो मु° । २ क. तद्वर्कं काचिकि° । ३ ग. 'वादी' ।

अथ गर्भद्रुतिः—

व्योमसत्त्वं समांशेन ताप्यसत्त्वेन संयुतम् ।
साकल्येन चरेद्देवि गर्भस्रावी भवेद्द्रसः ॥ १८ ॥

एवं हेमताराभ्याद्यः स्वस्वरिपुणा निर्घ्यूढाः प्रयोजनमवलोक्य
योज्याः । गर्भद्रुतिमन्तरेण जारणैव न स्यात् ।

अथ तल्लक्षणमाह—

बह्विव्यतिरेकेऽपि रसग्रासीकृतानां लोहानां द्रवत्वं गर्भद्रुतिः ।
बीजानां संस्कारः कर्तव्यस्ताप्यसत्त्वसंयोगात् ।
तेन द्रवंति गर्मा रसराजस्याम्लवर्गयोगेन ॥ १९ ॥

शिलायां निहतं नागं ताप्यं वा सिन्धुना हतम् ।
ताभ्यां तु मारितं बीजं सूतको द्रवति क्षणात् ॥ १२० ॥

अथ दोलायन्त्रजारणम्—

पट्टम्लक्षारगोमूत्रस्नुहीक्षीरप्रलेपिते ।
बाहिश्च बद्धवस्त्रेण भूर्जे ग्रासं निवेशितम् ॥ २१ ॥
क्षारारत्नालमूत्रेषु स्वेदयेत्त्रिदिनं मिषक् ।
क्रमेणानेन दोलायां कौषं ग्रासचतुष्टयम् ॥ २२ ॥
ततः कच्छपयन्त्रेण ज्वलने जारयेद्द्रसम् ।

इति गर्भद्रुतिः ।

अथ प्रमाणजारणम्—

चतुःषष्ट्यंशकः पूर्वां द्वात्रिंशांशो द्वितीयकः ॥ २३ ॥
तृतीयः षोडशांशस्तु चतुर्थोऽष्टांश एव च ।
चतुःषष्ट्यंशकग्रासाद्दण्डधारी भवेद्द्रसः ॥ २४ ॥
जलौकावद्द्वितीये तु ग्रासयोगे सुरेश्वरि ।
ग्रासेन तु तृतीयेन काकविष्ठासमो भवेत् ।
ग्रासेन तु चतुर्थेन दधिपिण्डसमो भवेत् ॥ १२५ ॥

अथान्यद्दुर्जरत्वान्न लिखितम् । षगवद्भोविन्द-

पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चमिरेयं ग्रासैर्घनसत्त्वं जारयित्वाऽऽदौ ।

गर्मद्रावी निपुणो जरयति घीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःषष्टिचत्वारिंशत्त्रिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाजनवेधने-

तास्कर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं घापितं द्रवेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिमं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णे लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताम्रोत्तारणादनु तद्घीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रविणा वा ताप्यगन्धकहतेन ।

दरदनिहतांसिना वा निर्व्यूढं हेमतद्घीजम् ॥ २९ ॥

घलिनाऽव्यूढं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्छूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्रं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्घीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेन्नसः ।

१ क. अन्यद्दहितन्ग्रान्ते लि । २ क. 'गुणं जी' । ३ क. 'ओत्तारेणान्यद्घी' । ४ क. 'वा
शिलायां वा । ५ ग. 'रपीविव । ६ क. 'घीजं समे जीर्णे वा' ।

अथ हेमबीजम्—

नागाभ्रं वाहयेद्धेन्नि द्वादशैव गुणानि च ॥ ३४ ॥
 माक्षिकेण हतं ताम्रं नागं तारं जघेन्मुहुः ।
 तं नागं वाहयेद्बीजे द्विषोडशगुणानि च ॥ ३५ ॥
 बीजमेतद्वरं श्रेष्ठं नागबीजं प्रकीर्तितम् ।
 सप्तवारितमात्रेण सहस्रांशेन विध्यति ॥ ३६ ॥

अथ रञ्जनसारणार्थं वा तैलम्—

मञ्जिष्ठा-किंशुकं चैव खदिरं रक्तचन्दनम् ।
 करवीरं देवदारु सरलो रजनीद्वयम् ॥ ३७ ॥
 अन्यानि रक्तपुष्पाणि पिष्ट्वा लाक्षारसेन तु ।
 तैलं विपाचयेत्तेन कुर्याद्बीजादिरञ्जनम् ॥ ३८ ॥
 द्विगुणे रक्तपुष्पाणां रक्तपीतगणस्य च ।
 काथे चतुर्गुणं क्षीरं तैलमेकं सुरेश्वरि ॥ ३९ ॥
 ज्योतिष्मतीकरञ्जाक्षकटुतुम्बीसमुद्भवम् ।
 पाटलाकाकतुण्ड्यम्बुमाहाराष्टीरसैः पृथक् ॥ ४० ॥
 मेकसूकरमेषाहिमत्स्यकूर्मजलौकसाम् ।
 वसया चैकया युक्तं षोडशांशैः सुपेषितैः ॥ ४१ ॥
 मूलतामलमाक्षीकद्वन्द्वमेलापकौषधैः ।
 पाचितं गालितं चैव सारणात्तैलमुच्यते ॥ ४२ ॥

अत्र गन्धकतैलमपि रसहृदयस्वरसात् । ऊर्णाट्टकुणगिरिजतुंमहिषी
 कर्णाक्षिमलशक्रगोपकर्कटका इति द्वन्द्वमेलापकौषधानि ।

अथापरम्—

यथा प्रोक्तैः श्वेतपुष्पैर्नानावृक्षसमुद्भवैः ।
 रसं चतुर्गुणं योज्यं रुद्ध्यणीतैलजघ्यतः ॥ ४३ ॥
 पचेत्तैलावशेषं तु तस्मिंस्तैले निषेचयेत् ।
 द्वावितं तारबीजं तदेकविंशतिवारकम् ।
 रञ्जितं जायते सम्यग्रसराजस्य रञ्जनम् ॥ ४४ ॥

अथान्यद्दुर्जरत्वान्न लिखितम् । नगवद्भोविन्द-

पादास्तु कलांशमेव ग्रासं लिखन्ति । यथा-

पञ्चभिरेव ग्रासैर्घनसत्त्वं जारयित्वाऽऽशी ।

गर्मद्रावी निपुणो जरयति धीजं कलांशेन ॥ २६ ॥

तन्मते चतुःपष्टिचत्वारिंशत्त्रिंशद्विंशतिषोडशांशाः पञ्च ग्रासाः ।

अथाञ्जनवेधने-

तारकर्मण्यस्य न तथा प्रयोगो दृश्यते ।

केवलं निर्मलं ताम्रं घापितं वरदेन तु ।

कुरुते त्रिगुणे जीर्णं लाक्षारसनिमं रसम् ॥ २७ ॥

गन्धकेन हतं नागं जारयेत्कमलोदरे ।

एतस्य त्रिगुणे जीर्णं लाक्षामो जायते रसः ॥ २८ ॥

एतत्तु नागसंबन्धान्न रसायनकर्मणि ।

किं वा यथोक्तसिद्धबीजोपरि त्रिगुणताञ्जोत्तारणादनु तद्दीजं सम-
जीर्णं सत्तन्त्रेणैव रञ्जयति ।

कुनटीहतकरिणा वा रधिणा वा ताप्यगन्धकहतेन ।

दरदनिहतासिना वा निर्व्यूढं हेमतद्दीजम् ॥ २९ ॥

घलिना व्यूढं केवलार्कमपि ।

अथ तारबीजम्-

कुटिलं विमला तीक्ष्णं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ।

पुटितं पञ्चवारं तु तारं बाह्यं शनैर्धमेत् ॥ ३० ॥

यावद्दशगुणं तत्तु तारबीजं भवेच्छुभम् ।

सत्त्वं तालोद्भवं वङ्गं समं कृत्वा तु धामयेत् ॥ ३१ ॥

तच्चूर्णं बाह्येत्तारे गुणान्येवं तु षोडश ।

प्रतिबीजमिदं श्रेष्ठं सूतकस्य तु बन्धनम् ॥ ३२ ॥

चारणात्सारणाच्चैव सहस्रांशेन विध्यति ।

वङ्गाश्रं बाह्येत्तारे गुणानि द्वादशैव तु ॥ ३३ ॥

एतद्दीजे समे जीर्णे शतवेधी भवेद्रसः ।

१ क. अन्यद्दुर्जरत्वान्ते लि० । २ क. 'गुणं जी०' । ३ क. 'ओत्तरेणान्यद्दी०' । ४ क. 'वा
शिलाया वा । ५ ग. 'रपीनैव । ६ क. 'दीजं समे जीर्णे श०' ।

अथ हेमबीजम्—

नागाभ्रं वाहयेद्धेम्नि द्वादशैव गुणानि च ॥ ३४ ॥
 माक्षिकेण हतं ताम्रं नागं तारं जयेन्मुहुः ।
 तं नागं वाहयेद्बीजे द्विषोडशगुणानि च ॥ ३५ ॥
 बीजमेतद्वरं श्रेष्ठं नागबीजं प्रकीर्तितम् ।
 सप्तवारितमात्रेण सहस्रांशेन विधायति ॥ ३६ ॥

अथ रञ्जनसारणार्थं वा तैलम्—

मञ्जिष्ठा किंशुकं चैव खदिरं रक्तचन्दनम् ।
 करवीरं देवदारु सरलो रजनीद्वयम् ॥ ३७ ॥
 अन्यानि रक्तपुष्पाणि पिष्ट्वा लाक्षारसेन तु ।
 तैलं विपाचयेत्तेन कुर्याद्बीजादिरञ्जनम् ॥ ३८ ॥
 द्विगुणे रक्तपुष्पाणां रक्तपीतगणस्य च ।
 क्वाथे चतुर्गुणं क्षीरं तैलमेकं सुरेश्वरि ॥ ३९ ॥
 ज्योतिष्मतीकरञ्जाक्षकटुतुम्बीसमुद्भवम् ।
 पाटलाकाकतुण्ड्यम्बुमाहाराहीरसैः पृथक् ॥ ४० ॥
 मेकसूकरमेपाहिमत्स्यकूर्मजलौकसाम् ।
 वसया चैकया युक्तं षोडशांशैः सुपेषितैः ॥ ४१ ॥
 भूलतामलमाक्षीकद्वन्द्वमेलापकौषधैः ।
 पाचितं गालितं चैव सारणात्तैलमुच्यते ॥ ४२ ॥

अत्र गन्धकतैलमपि रसहृदयस्वरसात् । ऊर्णाट्टङ्कुणगिरिजतुमहिषी
 कर्णाक्षिमलशक्रगोपककटका इति द्वन्द्वमेलापकौषधानि ।

अथापरम्—

यथा प्रोक्तैः श्वेतपुष्पैर्नानावृक्षसमुद्भवैः ।
 रसं चतुर्गुणं योज्यं कङ्कुणीतैलजघत्तः ॥ ४३ ॥
 पचेत्तैलावशेषं तु तस्मिंस्तैले निषेचयेत् ।
 द्वावितं तारबीजं तदेकविंशतिवारकम् ।
 रञ्जितं जायते सभ्यग्रसराजस्य रञ्जनम् ॥ ४४ ॥

कुटिले बलमत्यधिकं रागस्तीक्ष्णे च पन्नगे स्नेहः ।
 रागस्नेहबलानि तु कमले नित्यं प्रशंसन्ति ॥ ४५ ॥
 बलमास्तेऽभ्रकसख्ये जारणरागाः प्रतिष्ठितास्तीक्ष्णे ।
 बन्धस्तु सारलोहे कामणमथ नागवङ्गगतम् ॥ ४६ ॥
 कामति तीक्ष्णेन रसस्तीक्ष्णेन च जीर्यते ग्रासः ।
 हेम्नो योनिस्तीक्ष्णं रागान्गृह्णाति तीक्ष्णेन ॥ ४७ ॥
 तदपि च दरेन हतं कृत्वा वा माक्षिकेण रविसहितम् ।
 घासितमपि घासनया घनवच्चार्धं च जार्धं च ॥ ४८ ॥
 सर्वरेमिलोहैर्माक्षिकमृदितैर्दुतैस्तथा गर्भे ।
 बिडयोगेन च जीर्णे रसराजो बन्धमुपयाति ।
 निर्बीजं समजीर्णं पादोनषोडशांशेन ॥ ४९ ॥
 अर्धेन पादुकनकं पादेनैकेन तुल्यकनकं च ॥ ५० ॥

समजीर्णस्य सारणयोग्यत्वं शतादिवेधनकर्त्तव्यं च । इतो न्यूनजीर्णस्य
पत्रलेपाधिकार एव । यथा—

अत्यम्लितमुद्धतिततारारिष्टादिपत्रमतिशुद्धम् ।
 आलिप्य रसेन ततः क्रमेण लिप्तं पुटेषु विश्रान्तम् ॥ ५१ ॥

पुटः प्रायेण चुष्टिकाधस्तावस्य देयः ।

अर्धेन मिश्रयित्वा हेम्ना श्रेष्ठेन तद्वलं पुटितम् ।

क्षितिखगपटुरक्तमृदा वर्णपुटोऽयं ततो देयः ॥ ५२ ॥

अर्धेनेत्युपलक्षणम् । रज्जुभिर्भेकैरङ्गामैः स्तम्भयोः सारलोहयोः ।
घड्यते रसवेतण्डो युक्त्या श्रीगुरुदत्तया ॥ ५३ ॥

शिलाचतुष्कं गन्धेशी काचकूप्यां सुवर्णकृत् ।

कीलालायःकृतो योगः पष्टिकालेपनाधिकः ॥ ५४ ॥

मण्डूकपारदशिलावलयः समानाः

संमर्दिताः क्षितिबिलेशयमन्त्रजिह्वैः ।

यन्त्रोत्तमेन गुरुभिः प्रतिपादितेन

स्वल्पैर्दिनैरिह पतन्ति न विस्मयध्वम् ॥ ५५ ॥

१ क. 'वन्मार्थ' । २ ग. 'समादिनी' । ३ ग. 'रणायो' । ४ ग. 'कवकेमैः' । ५ क. 'स्मयो
रवठो' । ६ घ. 'कूप्या सु' । ७ ग. 'गः खटिका' । ८ ग. 'कटिभ्रालवगाधिक इति रसेन्द्रपाठः ।
९ क. 'नादः' । १० क. 'दैः' । अशेष' ।

लोहं गन्धं दङ्कणं भ्रामयित्वा
तेनोन्मिश्रं भेकमावर्तयेत्तत् ।

तालं कृत्वा तुर्यवङ्गान्तराले
रूप्य*स्यान्तस्तब्धसिद्धोक्तबीजे ॥ ५६ ॥

लोहभेकी तारतालभेकी सिद्धमते बीजद्वयम् ।

द्रुतदुर्दुरपूतिलौहसेकः कुरुते हिङ्गुलखण्डपक्षखण्डम् ॥

शशिहेलि हिरण्यमूपिकाऽपि ध्रुवमक्षीणधियामनेन लक्ष्मीः ॥

अथ सिद्धमतखोटः—

गन्धतैलयुगलायसि मध्ये पूतिवारिवशमेष्यति पिष्टी ।

नैकभेकवलिकल्पितपिष्टी संयमः प्लवगपूत्यभिषेकैः ॥ ५८ ॥

दरदस्यापि पिष्टित्वेन गृहीतत्वात्पूर्वत्र कर्मणि संबन्धः ।

इति सिद्धमतखोटः ।

अधोऽष्टाङ्गुलतश्च्युह्याः सिध्यन्ति सिकताचूताः ।

रसगन्धशिलाः सर्पाः पाकाद्यग्निविषक्रियाः ॥ ५९ ॥

खोटान्तरम्—

सालूककुटिलार्कास्थिरम्भापामार्गमस्मना ।

हस्तीव बध्यते वक्त्रलौहखण्डिकया रसः ॥ ६० ॥

खोटान्तरम्—

भेकमास्करगन्धायोवङ्गस्य क्षारमस्मना ।

हस्तीव बध्यते लौहवक्त्रचक्रिकया रसः ॥ ६१ ॥

युक्त्या पिष्ट्यपि खोटान्तरम् ।

इति रञ्जनवेधने ।

अथ बाह्यद्रुतयः—

एतास्तु केवलमौरो(खो)टकमेव मिलिता निबध्नन्ति । कलमस्य
फलप्रमितमायुः । किं वा पूर्वोक्तग्रासक्रमजारिताः पूर्वोक्तफलदा
भवन्ति । उच्यते समजीर्णश्चायं शतवेधी द्विगुणजीर्णः सहस्रवेधी ।
एवं लक्षायुतकोटिवेधी समनुस्मर्तव्यः । चतुःपष्टिगुणजीर्णस्तु धूमस्पर्शा-
वलोकशब्दतो विध्यति ।

* क. 'स्यायं तच्च सिद्धोक्तबीजमिते रसेन्द्र पाठः ।

अथ सारणोच्यते-

अन्धमूपा तु कर्तव्या गोस्तनाकारसोनिमा ।

सैव च्छिद्रान्विता मन्दगम्भीरा सारणोचिता ॥ ६२ ॥

अस्यामेवान्धमूपायां तत्तैलमपगतकल्कं त्रिमलमापूर्य तस्मिन्नाधि-
+कमूपात्मनि द्रुतबीजप्रक्षेपसमकालमेव समावर्तनीयः सूतघरः । तदनु-
सर्घो मूपाननमाच्छादनीयम् । एतत्तैलाक्तपटलपण्डग्रन्थिवन्धनेनारुणा-
सितबीजाभ्याममुना सारणकर्मणा मिलितश्चेत्सारितः सम्यक्संयमितश्च
विज्ञेयः प्रतिसारितस्तु द्विगुणबीजेन । तद्ददनुसारितस्तु त्रिगुणबीजेन
त्रिविधायामेव सारणायामरुणासितकर्मणोः कामणार्थभीषदीपत्पन्नः
भवद्गो विश्राणनीयाविति ।

सारितो जारितश्चैव पुनः सारितजारितः ।

सप्तककलिकायोगात्कोटिवेधी भवेत्सः ॥ ६३ ॥

इत्यादीनि कर्माणि पुनः केवलमीश्वरानुग्रहसाध्यत्वात् प्रपञ्चितानि ।

अथ कामणम्-

शिलया निहतो नागो बद्धं वा तालकेन शुद्धेन ।

कमशः पति शुक्ले कामणमेतत्समुद्दिष्टम् ॥ ६४ ॥

अथ खोटमार्गेण जारणम्-

रञ्जनवेधनानि-

खोटकं स्वर्णसंतुल्यं समावर्तं तु कारयेत् ।

माक्षिकं कान्तपाषाणं शिलागन्धं समं समम् ॥ ६५ ॥

भूनागैर्मर्दयेद्यासं बलमाश्वटीकृतम् ।

एषा विडवटी ख्याता योज्या सर्वत्र जारणे ॥ ६६ ॥

दरदं माक्षिकं गन्धं राजावर्तं प्रवालकम् ।

शिलातुल्यं च कङ्कठं समं चूर्णं प्रकल्पयेत् ॥ ६७ ॥

* क. 'वा मध्ये य' इति पठन्तरम् । + क. 'कमधस्तोद्भुत' इति पाठान्तरम् ।

१ क. 'वविलाभ्या' । २ ग. 'न अत्र वि' । ३ क. 'पदजो वि' । ४ क. 'तः । तप्तसक-
जितायो' । तप्तसृष्टकलिकायो' इति रसेन्द्र' पाठः ।

धर्गाभ्यां पीतरक्ताभ्यां कद्रुणीतैलकैः सह ।
 भावयेद्विवसान्पञ्च सूर्यतापे पुनः पुनः ॥ ६८ ॥
 जारितं सूतखोटं च कल्केनानेन संयुतम् ।
 बालुकाहण्डिमध्यस्थं शरावपुटमध्यगम् ॥ ६९ ॥
 त्रिदिनं पाचयेच्चुह्वर्षा कल्को देयः पुनः पुनः ।
 रक्षितो जायते सूतः शतवेधी न संशयः ॥ १७० ॥

लोहं गन्धं दंढुणं ध्मातमेतत्तुल्यं चूर्णेर्मानुमेका*हिवङ्गैः ।
 सूतं गन्धं सर्वसाम्येन कूप्यामीपत्साध्यं चित्तनो विस्मयस्व ॥

इति सिद्धमतकल्कः ।

अथ सिद्धचूर्णकल्कः—

रसदरदताप्यगन्धकमनःशिलाभिः क्रमेण वृद्धाभिः ।
 पुटमृतशुल्बं तारै त्रिव्यूढं हेमकृष्टिरियम् ॥ ७२ ॥
 अष्टानवतिभागं च रूप्यमेकं च हाटकम् ।
 सूतैकेन च वेधः स्याच्छतांशविधिरीरितः ॥ ७३ ॥
 चन्द्रस्यैकोनपञ्चाशत्तथा शुद्धस्य मास्वतः ।
 वह्निरेकः शंभुरेकः शतांशविधिरीरितः ॥ ७४ ॥

द्वाधेध रजतयोनिताम्रयोनिर्वेनोपचर्यते । एवं सहस्रवेधादयो जार-
 णधीजवशादनुस्मर्तव्याः ।

चत्वारः प्रतिवापाः सलाक्षया मत्स्यपित्तमाधितया ।
 तारे वा शुल्बे वा तारारिष्टेऽथ वा कृष्टौ ॥ १७५ ॥
 तदनुक्रमेण मृदितः सिक्थकपरिवेष्टितो देयः ।
 अतिविद्वृते च तस्मिन्वेधयोऽसौ कुम्भवेधेन ॥ ७६ ॥

तदनु सिद्धतैलेनाऽऽप्लाव्य मस्मावच्छादनपूर्वकमवतार्य स्वाङ्गशीतप-
 र्यन्तमपोक्षितव्यं इति ।

विद्धं रसेन यद्द्रव्यं पक्षार्थं स्थापयेद्भुवि ।
 तत आनीय नगरे विक्रीणाति विचक्षणः ॥ ७७ ॥

* क. 'द्विरङ्गैः इति रघुनन्दपाठः ।

समर्पितः सैन्धवखण्डकोठरे विधाय पिष्टिं सिकताख्यंतस्थुषि ।
विशुद्धगन्धादिभिरीपदग्निना समस्तमश्नात्यशनीयमीशजः ॥

कर्पाष्टक्कणकज्जली हरिरैथो गन्धस्य च द्वौरजः

सिद्धाख्यं सकलैः कृतं पलमथ द्वित्रैरहोमिः शृतम् ॥

भूयो गन्धभृतं चतुर्दशपुटैः स्यादिन्द्रगोपाख्यं

तत्तारे मधुना पुटेन धमनेनार्कच्छवीमीहते ॥ ७९ ॥

कर्पा इति बहुवचनाद्ययस्त्रिधा पत्रलेपेनेति ज्ञेयम् ।

इति सिद्धचूर्णकल्कः ।

अथ रसचिन्तामणेः कियन्तः सिद्धयोगाः-

चत्वारः स्वर्जिकाभागा यवक्षारस्तथा पुनः ।

क्षारिकालंबणं दद्यात्तथाविधमेव च ॥ १८० ॥

काकमाचीरसस्यान्ते दीयते सर्वमेव तत् ।

नष्टपित्तलपत्राणि सूक्ष्माणि पलयोर्द्वयोः ॥ ८१ ॥

तप्ततप्तानि तान्यस्मिन्काचमाचीरसे भृशम् ।

एकविंशतिवाराणि तारतां प्रतियान्ति च ॥ ८२ ॥

एवं शुभ्राणि जायन्ते रूप्याद्रूपानि किञ्चन ।

आरत्तारसमं कृत्वा मृतवङ्गं नियोजयेत् ॥ ८३ ॥

एकादशविभागेन भवेत्तारं न संशयः ।

एषा राजवती विद्या पुत्रस्यापि न कथ्यते ॥ ८४ ॥

इति राजवती विद्या ।

अथ हेमकरणप्रयोगः-

त्रिधारं गन्धकहतं ताम्रं हेमद्वयोरिदम् ।

सत्त्वं तालस्य मापैकं योजयेत्सर्वकामदम् ॥ ८५ ॥

अष्टवर्णं भवेद्धेम ताम्रगन्धकमारितम् ।

एतयोर्दीपते रम्यं जायते काञ्चनं शुभम् ॥ ८६ ॥

१ क. 'पितं से' । २ क. खययन्ने । ३ क. रसैर्गन्ध । ग. रसैर्गोषस्य । ४ क. पुस्तके तु 'ति' बहुत्वमात्रविश्रान्ततया अय इति चावत् कर्मास्य त्रिधया त्रिडेपे' इति पाठान्तरम् । ५ क. 'रः' स्वर्ज' । ६ क. 'क्षारत्तया । ७ क. 'त् । तष्ट' ।

भागं द्वादशकं तीक्ष्णं चूर्णं वङ्गस्य वै त्रयम् ।
 तथा नागस्य कर्तव्यं त्रयं सत्त्वं च तालकम् ॥ ८७ ॥
 तण्डुलीपरसेनैव मर्दनीयं द्रवेद्यथा ।
 अन्धमूषागतं ध्मातं दत्त्वा टङ्कुणमंशकम् ॥ ८८ ॥
 प्रकुर्याच्च पुनर्मूषा मृतं च बलमेधते ।
 समं तारेण योक्तव्यं रजतं स्यान्मनोहरम् ॥ ८९ ॥
 पारदः पलमेकः स्याद्विपलं पीतखर्परम् ।
 संमर्दयेद्दृढं तावद्रसो यावत्प्रलीयते ॥ ९० ॥
 पुनर्जम्बीरनीरेण गुडेन च समन्वितम् ।
 शोषयेच्चाऽऽतपे पिष्टया श्लक्ष्णं कृत्वा च धार्यते ॥ ९१ ॥
 अर्कदुग्धस्य दातव्या भावनास्ता यथा तथा ।
 अस्य कलकस्य सिद्धस्य भाग एकस्य(?)टङ्कुणः ॥ ९२ ॥
 ताम्रं भागत्रयं दत्त्वा धास्यतामन्धमूषया ।
 सुवर्णं दिव्यतेजः स्यात्कुङ्कुमादतिरिच्यते ॥ ९३ ॥
 पारदं सीसकं गन्धं कुनटीं तच्चतुष्टयम् ।
 बीजपूराम्भसा पिष्ट्वा बाढं दिनचतुष्टयम् ॥ ९४ ॥
 अथ सूक्ष्माणि पत्राणि तानि तारस्य लेपयेत् ।
 बीजपूररसेनैव तानि मात्राऽपि तावती ॥ ९५ ॥
 एकाधिका भवत्यत्र भावनाश्वास्य विंशतिः ।
 विशोष्याऽऽवर्तितं तारं भवेत्तारस्य काञ्चनम् ॥ ९६ ॥
 हेमभागद्वयं तारं तथा ताम्रं चतुष्टयम् ।
 एकतः क्रियते पञ्चमतिसूक्ष्मं निरामयम् ॥ ९७ ॥
 जम्बीरनीरसंपिष्टे खर्परस्याष्टटङ्कुणम् ।
 तेन तान्यथ पत्राणि लेपनीयानि वै बहु ॥ ९८ ॥
 आवर्तयेत्पुनर्दत्त्वा मूषके गलितानि च ।
 तदा तानि भवन्त्यत्र हेमरूपाणि नान्यथा ॥ ९९ ॥

इति हेमकरणप्रयोगः ।

अथ तारकृष्णी-

शाकवृक्षस्य निर्यासं पलमात्रं समानयेत् ।
 शिग्रुबीजस्य चूर्णेन रसेन परिमर्दयेत् ॥ २०० ॥
 पलमात्रं च शुल्बस्य पत्रं सूक्ष्मं विधापयेत् ।
 बहुशो लेपितं कृत्वा धर्मं दत्त्वा पुनः पुनः ॥ १ ॥
 पश्चात्तत्ताप्यते पत्रं शुल्बं हेमापि जायते ॥ २ ॥
 प्रमाणद्वितयं हेममाक्षिकं तच्च चूर्णितम् ।
 पारदं गन्धकं सत्वे कृष्णाभ्रं च द्वयं नयेत् ॥ ३ ॥
 निम्बूरसेन तान्पिष्ट्वा बीजपूररसेन च ।
 बीजपूरं तदुत्कीर्य तत्र कल्कत्रयस्य यत् ॥ ४ ॥
 क्षिप्त्वा निखन्य तद्भूमौ मुद्यते भूमिमध्यगम् ।
 एकविंशदहान्यस्य तुषाग्निं कुरुतेऽनिशम् ॥ ५ ॥
 शनैः शनैर्यथा मूयाच्छनकैः पात उत्तमः ।
 तत्र ग्राह्यन्य(?)तद्दद्यात्तारे द्वादशभागिके ॥ ६ ॥
 मापमात्रममुं दद्याच्छूलक्षणकल्कं च मूपके ।
 एवमुत्पाद्यते तारं सारं हेम न संशयः ॥ ७ ॥
 गन्धकाद्विंशतितमा भागाः शुद्धो भवत्ययम् ।
 त्रयो नीसादरस्यापि पीतं कासीसकं तथा ॥ ८ ॥
 कुक्कुटो दुद्रवस्यास्मिश्चूर्णे दत्त्वाऽथ मावनाः ।
 एकविंशन्मिताः पिष्ट्वा तारे तोलेकमानके ॥ ९ ॥
 कृतयन्त्रोपरि प्राज्ञो लेपमात्रं तदौषधम् ।
 दद्यात्तारं च कृष्णं च मापिकं हेम लेपयेत् ॥ १० ॥
 वर्णिकासकं तारं हेम तज्जायते वरम् ।
 तारकृष्णा निगदिता साक्षाद्द्वारिद्यनाशनी ॥ ११ ॥
 अथ पार्थ्यं भवेद्धेम मेलनीयं च तत्समम् ।
 वर्णयुग्ममवस्थैतत्तारं हेमत्वमाप्नुयात् ॥ १२ ॥

इति तारकृष्णी ।

१ ग. °द. पेलन शि° । २ ग. °स्य रसे । ३ क. °दुत्कीर्य । ४ क. °त्रयेऽस्य तत् । लिप्सा ।
 ५ ग. भागाद्यु° । ६ ग. °शो नीसादरस्या° । ७ क. °स्मिन्कर्णे । ८ ग. कृष्णी नि° । ९ ग. कृष्णी ।

तारकृष्णी—

गन्धकं मागमेकं स्यात्पारदस्यैकमेव सः ।
 हेममाक्षिकमेकैकं दरुं तालकं तथा ॥ १३ ॥
 स्त्रीस्तन्येन तद्घृष्ट्वा तारपत्रं प्रलेपयेत् ।
 शरावस्य पुटे कृत्वा मन्दाग्निस्तत्र दीयते ॥ १४ ॥
 आरण्यशाणकैः पश्चात्तारमादाय ते च तत् ।
 कनकेन समं देयं सूषके प्रकटे च तत् ॥ १५ ॥
 आवर्त्य तेन तारेण तारं कृष्णी भविष्यति ।
 अम्लवेतसपर्णीयं ढालनीयं पुनः पुनः ॥ १६ ॥
 अथवा मधु मध्ये च ढालयेद्धारपञ्चकम् ।
 अपूर्वं वृश्यते रूपं काञ्चनं दशवर्णकम् ॥ १७ ॥

इति तारकृष्णी ।

अथ तारकृष्णी द्वितीया—

कार्पासद्वयबीजानि रविबीजानि यानि च ।
 धत्तूरकस्य बीजानि बृहत्योश्च द्वयोस्तथा ॥ १८ ॥
 करवीरस्य बीजानि समभागानि कारयेत् ।
 पिष्ट्वा वस्त्रे वृढं शुद्धमर्कटुग्धेन सप्तधा ॥ १९ ॥
 भावयेत्सर्षपांस्तैलमक्तं पश्चाच्च गन्धकम् ।
 कृतर्धुदं पुनः पिष्ट्वा वस्त्रं लिप्त्वा प्रयत्नतः ॥ २० ॥
 औषधानि मयोक्तानि पुरा प्रोक्तानि यानि च ।
 क्षेपणीयानि तद्गन्धस्योपरि प्रमितानि च ॥ २१ ॥
 वैश्रसंभार्जनैर्गाढमयःशूलिकया च तत् ।
 निबध्यते ततः पश्चादयसोऽपि शलाकर्या ॥ २२ ॥
 प्रोतयित्वा मृशमिमामग्निं तत्र च कारयेत् ।
 तदधो भाजनं धृत्वा ज्वलमानात्तदीपधात् ॥ २३ ॥
 तैलं गन्धकसंपीतं भाजने निपतत्यधः ।
 तेन वै चार्कपत्राणि परिलिप्तानि वह्निना ॥ २४ ॥

१ ग. कृती । २ क. 'र भादा' । ३ ग. तारकृष्णी म' । ४ ग. 'नीवं मेलेवेव पु' । ५ ग.
 कृती । ६ ग. 'सूक्ष्मं पु' । ७ ग. वस्त्रं संजाज्यते गाढं । ८ क. 'या प्रवृत्तवश्च मृशमयी च म' ।

तावन्त्येव पुनस्तद्वा पुनरग्नौ परिक्षिपेत् ।
 भवन्ति तानि रम्याणि सुवर्णं सप्तवर्णकम् ॥ २५ ॥
 अपरं नववर्णं च सुवर्णं तत्र भेदयेत् ।
 अष्टवर्णं भवत्येवमेवं योजनिका क्रमात् ॥ २६ ॥
 तथा तथा भवेद्बृद्धिर्वर्णकानां वरा त्विह ।
 तारकृष्णी निगदिता विपदापदं भुवि ॥ २७ ॥

इति द्वितीया तारकृष्णी ।

अथ हेमरक्ती वर्णवृद्धिस्त्वागमे-

सततं स्वेदयेच्चीणि दिनानि त्वथ माक्षिकम् ।
 यवस्य काञ्जिकेनैवं वासापत्ररसेन च ॥ २८ ॥
 दिवसं सकलं पक्त्वा कुलत्थकाथमध्यगम् ।
 स्वेदयेद्दिवसं पश्चाद्दृङ्गणार्द्रमधुप्लुतम् ॥ २९ ॥
 ताम्बूलपिष्ट्या साकं च वटिका मापसंमिताः ।
 कर्तव्याः शोपिताः सर्वा गालिते हेम्नि सुद्रुते ॥ २३० ॥
 एकैका सा प्रदातव्या तस्मिन्हेम्नि शनैः शनैः ।
 एवं दशगुणाहारान्हेमरक्ती प्रजायते ॥ ३१ ॥
 जायते सुन्दरं साक्षादुदयादित्यसंनिभम् ।
 हीनवर्णं शुभे स्वर्णे त्रिंशद्दशप्रमाणके ॥ ३२ ॥
 गुञ्जकाद्वितयं दद्याद्दर्णयुग्मोपपादिका ।
 हेमरक्ती समाख्याता दारिद्र्यध्वंसिनी नृणाम् ॥ ३३ ॥

इति हेमरक्ती वर्णवृद्धिस्त्वागमे ।

अथ लघुताम्रप्रयोगः-

हेमतोले प्रदातव्यं ताम्रं मापार्धकं द्रुतम् ।
 ताम्रे जीर्णे शुभे शुद्धे द्विगुणे चारणं भवेत् ॥ ३४ ॥
 त्रिंशद्दशसु संख्यासु वर्णहीनासु दीयते ।
 हेम्नो हेम्नोऽस्य गुञ्जका वर्णयुग्मोपपादिका ॥ २३५ ॥

इति लघुताम्रप्रयोगः ।

अथ हेमविद्या—

भागैकमथ ताम्रस्य तारं भागैकमुत्तमम् ।
 शुद्धनागं भवेदेकं भागमेकं तु टङ्कणम् ॥ ३६ ॥
 अन्धमूषागतं ध्मातं यावत्क्षीणं भवेन्नयम् ।
 तारं पीतं भवेदेतद्वलं कार्यकरं परम् ॥ ३७ ॥
 एतत्तारं भवेद्भागमेकं हेमत्रयं भवेत् ।
 दशवर्णिकमादाय धामनीयं प्रयत्नतः ।
 हेम तज्जायते रस्यं चम्पुष्पप्रभं स्फुटम् ॥ ३८ ॥

इति हेमविद्या ।

अथ रसबन्धनम्—

मूलतां शिखरीमूलवारिणा मर्दयेद्दृढम् ।
 तन्मूषां लेपयेन्मध्ये तन्मध्ये निक्षिपेद्रसम् ॥ ३९ ॥
 पञ्चटङ्कप्रमाणे तां मूषामङ्गारके क्षिपेत् ।
 एवं बद्धो भवेत्सूतो मूपान्तस्थो हृद्यो भवेत् ॥ २४० ॥
 मुखमध्यगतस्तिष्ठेन्मुखरोगविनाशनः ।
 शरीरं कामिते सूते जरापलितजिन्नरः ॥ ४१ ॥
 स्तम्भयेच्छस्त्रसंघातं कामोत्पादत्कारकः ।
 पुनर्नवं वयः कुर्यात्साधकानां न संशयः ।
 अतिकामो भवेन्मर्त्यो वलीपलितनाशनः ॥ ४२ ॥

अन्यच्च—

पुष्पितमंजोजग्रन्धिरमध्ये सूतो नियोजितो युक्तया ।
 बद्धो भवति क्षियाद्भिर्दिवसैः पुष्पप्रभावेन ॥ ४३ ॥

इति रसबन्धनम् ।

अथ दरदाकृष्टिः—

एतावतस्तु संस्कारान्कर्तुं सूतस्य चाक्षमैः ।
 तान्मुख्यान्क्रियतः कृत्वा स मार्यो रोगनुत्तये ॥ ४४ ॥

रसराजलक्ष्मीतः—

दुग्धोर्णागृहधूमसाररजनीरक्तेष्टिकाकाञ्जिकैः

विष्ट्वा व्योषकुमारिकानिलघरानिम्बुद्रवैर्वासरम् ।

व्योषाद्यम्बुनि दोलया विपचितं स्वन्नं सुताग्राद्दधियुक्त-
पिष्टं माण्डतलाज्जलाश्रयगतं सूतं समम्बुद्धरेत् ॥ २४५ ॥

लवणसलिलदोलायन्त्रमध्ये दिनैकं

भुजगनयनवन्ध्यामृङ्गकल्कान्तरस्थः ।

तदनु दहनतोये काञ्जिके स्वेदितः स्या-

त्सपटुमरिचशिग्रुपुत्तमः श्रीरसेन्द्रः ॥ ४६ ॥

शर्तांशमुत्तमं हेम सूतात्सूते विडावृतम् ।

चारयित्वाऽथ संवेद्य रसजीर्णवलिं दहेत् ॥ ४७ ॥

एतावदप्यशक्तः कर्तुं सूतस्य शोधनं मनुजः ।

स्वेद्नमर्दनमूर्ध्वपातनमेतन्नयं कुर्यात् ॥ ४८ ॥

अथ वा दरदाकृष्टं स्वन्नं लवणाभ्युमाजिदोलायाम् ।

रसमादाय यथेच्छं कर्तव्यस्तेन भेषजे योगः ॥ ४९ ॥

निम्बूरसेन संपिष्ट्वा प्रहरं दरदादृढम् ।

ऊर्ध्वपातनयन्त्रेण संग्राह्यो निर्मलो रसः ॥ २५० ॥

इति दरदाकृष्टिः ।

अथ पारदपाकार्थयन्त्राणि । तत्र वालुकायन्त्र-

पातालयन्त्रद्वयं पूर्वोक्तमेव ज्ञेयम् ।

जलयन्त्रद्वयं शिवांगमे-

हण्डिकां सुन्मयीं मध्ये रसकर्णिककां दृष्टाम् ।

सम्यक्पक्वां कारयित्वा रसयोग्यां विचक्षणः ॥ ५१ ॥

सूतादिचपके तस्या वृत्त्वा शुद्धां प्रकल्पयेत् ।

अथवाऽस्या अधश्छिद्रं कृत्वा सूक्ष्मं रसादिकम् ॥ ५२ ॥

तेन मार्गेण तस्यान्तः पारदाद्यर्पयेद्धिया ।

लोहखण्डिकृषा पश्चालोहहण्ड्या अधो बिलम् ॥ ५३ ॥

ताम्रादिधातुनांऽऽमुद्य तदुपर्यर्पयेज्जलम् ।

अधोऽग्निं क्रमशः कृत्वा मात्रया ज्वालयेत्सुधीः ॥ ५४ ॥

अष्टमिः प्रहरेर्गान्धो द्विपलः पच्यते रसे (सः) ।
एवं गन्धाभ्रपाकोऽहोरात्रतः परिपच्यते ॥ ५५ ॥

अथ मुद्राद्वयं यथा—

शुद्धाक्षतनिमं किट्टं किट्टोर्धो शमितो कुरु ।
सुवर्णपुष्पनिर्घासं शमितार्धं नियोजयेत् ॥ ५६ ॥
दक्षाण्डजद्रवेणैव मर्दयित्वा हृत् म्रियेत् ।
सर्वत्र मुखमुद्रेपं पुत्रस्यापि न कथ्यते ॥ ५७ ॥
एतां मुद्रामम्बुयन्त्रसिद्ध्यर्थं दुर्लभां कुरु ।
जलाग्नियोषीतो नैव भिद्यतेऽसौ कदाचन ॥ ५८ ॥

इति मदनमुद्रा ।

अन्यच्च—

स्निग्धं लोहरजः स्निग्धमयस्कान्तरजैःसमम् ।
छागं शकृच्च रुधिरं वज्रीक्षीरेण मर्दयेत् ॥ ५९ ॥
लेपनं तु प्रयत्नेन वज्रमुद्रा प्रजायते ।

इति वज्रमुद्रा ।

सिक्थमाढकमादाय तत्पोषंशगुणे जले ॥ २६० ॥
प्रक्षिप्याऽऽवर्तयेत्लौहे कटाहे चण्डवाह्निना ।
यावत्तिठेदुपर्यस्य जलमद्भुलपञ्चकम् ॥ ६१ ॥
ततोऽन्यत्काश्यमानं तु जलं तत्राऽऽगलं क्षिपेत् ।
एवं पुनः पुनः कुर्याद्यावत्तज्जायते घनम् ॥ ६२ ॥
मुद्रायोग्यमतिस्वल्पं गृह्णीयात्तत्प्रयत्नतः ।
तेन मुद्रा विधातव्या जलयन्त्रस्य साधकैः ॥
न भिद्यते जलैरेषा वर्षेणापि कदाचन ॥ ६३ ॥

इति मदनमुद्रा ।

पञ्चिंशद्भागलवणं चतुर्विंशतिरभ्रकम् ।
शुक्तिद्वादशभागा च गृहीत्वैतन्निष्पन्नवरः ॥ ६४ ॥
एतन्नयं जारयित्वा खोटबद्धं तु कारयेत् ।
तत्खोटं पञ्चपलिकं द्विगुणं छागमांसकम् ॥ ६५ ॥

एतद्द्वयं मर्जयेत्तदतसीतैलगण्यगम् ।

विधिना मर्जयेत्तायद्यावत्स्याद्बुद्धपाकवत् ॥ ६६ ॥

पश्चादपरतालस्य चूर्णं पञ्चपलान्मितम् ।

घञ्जीक्षीरं दशपलं त्रयं सम्यक्प्रमदयेत् ॥ ६७ ॥

तायलोहघनेः कृत्वा यावत्सिक्थकसंनिभम् ।

एषा मदनमुद्रा च कथिता रसवादिभिः ॥ ६८ ॥

अन्यच्च-

संजारितं सिक्थकिट्टं पलं शुभ्रोपलं पटम् ।

पलं सर्जरसं तैलेऽतसीजे मर्जयेच्चयम् ॥ ६९ ॥

मूर्जपत्ररजस्तत्र लोहकिट्टरजस्तथा ।

पृथक् पद् शाणतुलितं क्षेपयेत्सर्वमेकतः ॥ ७० ॥

घञ्जीक्षीरेण संमर्द्य गाढं तन्मदनोपमम् ।

मुद्देयं मदनाख्या च जलयन्त्रार्थमीरिता ॥ ७१ ॥

इति मदनमुद्रा ।

अथापरा मदनमुद्रा-

अधस्ताप उपर्यापो मध्ये च रसगन्धकौ ।

यदि स्यात्सुहृदा मुद्रा मन्दमाग्नोऽपि सिध्यति ॥ ७२ ॥

यदि कार्यमयोधन्त्रं तदाऽन्तर्गुपगाऽन्वितम् ।

पूर्ववज्जारणा तत्र गन्धकादेरपि स्मृता ॥ ७३ ॥

अथापरा मदनमुद्रा-

लोहसिंधानं(ङ्घाण)जं चूर्णं पटगं कुडवद्वयम् ।

लवणं तच्चतुर्थांशं तत्रुयांशं च सिक्थकम् ॥ ७४ ॥

दृढं छागयकृत्खण्डं रुधिरेण प्रेमदितम् ।

कालंशीकरसेनैव लेपः स्याद्यन्त्रसन्धिके ॥ ७५ ॥

जलाग्नियोगतो नेयं भिद्यते मदनाभिधा ।

मुद्देयं वारियन्त्रस्य कथिता रसवादिभिः ॥ ७६ ॥

मण्डूरचूर्णं विमलं मधूकैर्विमदितं किञ्चिद्दु(दु)माम्बुसिक्तम् ।

विलेपितं पञ्चविधो तदस्त्रेण भिद्यते नैव च दह्यतेऽग्नौ ॥ ७७ ॥

तूलं च कलिकाचूर्णं निरम्बुक्षीरमर्दितम् ।

जलमुमेति कथिता कैश्चिद्विद्विभिः ॥ ७८ ॥

इति मदनमुद्रा ।

अथ पारदगुणाः—

पाठः स्रोतो जलौका च मस्म चापि चतुर्थकम् ।

बन्धश्चतुर्विधो ज्ञेयः सूतस्य भिषगुत्तमैः ॥ ७९ ॥

पाठः पर्पटिकाबन्धः पिष्ठीबन्धस्तु स्रोतकः ।

जलौका पक्कबन्धाऽस्या मस्म मस्मनिभं भवेत् ।

सूतमस्म द्विधा ज्ञेयमूर्ध्वगं तलमस्म च ॥ २८० ॥

ऊर्ध्वमस्म यथा—

सूतः पञ्चपलः स्वदोपरहितस्तर्तुर्यमागो घलि-

र्द्धौ टक्कौ नवसागरस्य तुवरीकर्पश्च संमर्दितः ।

कुप्या काचमुखस्थितश्च सिकतायन्त्रे त्रिमिर्घासरैः

पक्को वह्निमिरुद्धवत्यरुणमाः सिन्धूरनामा रसः ॥ ८१ ॥

अन्यच्च—

मागो रसस्य त्रय एव मागा गन्धस्य माघः पवनाशनस्य ।

संमर्द्य गाढं सकलं सुमाण्डे तां कज्जलीं काचकृते निदृष्यात् ॥ ८२ ॥

संरुध्य सूत्कर्पटकैर्घटे तां मुखे संचूर्णां गुटिकां च दत्त्वा ।

क्रमाग्निना त्रीणि दिनानि पक्त्वा तां बालुकायन्त्रगतां ततः स्यात् ॥ ८३ ॥

बन्धूकपुष्पारुणमं रसस्य मस्म प्रयोज्यं सकालामयेषु ।

निजानुपानैर्मरणं जरां च हन्त्यस्य घृष्टः क्रमसेवनेन ॥ ८४ ॥

वाते सक्षौद्रपिप्पल्यपि च कफरुजि ज्यूपणं साम्निचूर्णं

पित्ते सैलासितेन्दुर्मणवति तुवरां गुग्गुलुश्चारुबद्धः ।

चातुर्जातेन पुंष्टौ हरनयनफलां शालमलीपुष्पवृन्तं

किंवा कान्ताललाटाभरणरसपतेः स्यादनुपानमेतत् ॥ २८५ ॥

१ क. 'यत्र वि' । २ ग. 'म् । वेधश्च' । ३ ग. 'कवेधः स्या' । ४ ग. 'तुल्यमा' । ५ क.
ग. 'व भुविस्त्रि' ।

अपहरति रोगवृन्दं हृद्यति कायं महद्वलं कुरुते ।
 पुत्रशतानि च मूते सिन्दूरारूपो रसः पुंसाम् ॥ ८६ ॥
 स्मरस्याऽऽयुर्नागागवगहनवायानलशिखा
 सखा वद्वेस्तेजोबलरुचिरतावृद्धिमुदिरः ।
 अपि प्राढस्त्रीणामतुलबलहारी निधुयने
 रसः सिन्दूरारूपो सकलरसराजो विजयते ॥ ८७ ॥
 कृष्णमण्डं फर्कटीं कोलं कलिङ्गं करमर्दकम् ।
 करीरं चेति पद् कावीन्द्रसमुग्धजपेजनः ॥ ८८ ॥
 यस्य रोगस्य यो योगस्तेनैव सह सेवितः ।
 रसेन्द्रो हरते ध्यापिं नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥ ८९ ॥
 पारदः सकलरोगहा स्मृतः पद्मसो नित्तिलयोगवाहकः ।
 पञ्चमूतमप एष कीर्तितस्तेन पद्मगुणगणैर्विराजते ॥ ९० ॥
 इति पारदगुणाः ।

अथ तलभस्म-

सूतश्चतुष्पलमितः समशुद्धगन्धः
 स्याद्धेमसारपिचुरेकमिदं क्रमेण ।
 संगर्दयेद्विमलधाटिमपुष्पतौषे
 घटं विमिश्रय सितसोमलमापकेण ॥ ९१ ॥
 एतन्निधाय सकलं जलपञ्चगर्भं
 संमुष्य संधिमुदितेन पुरा क्रमेण ।
 आपूर्य पन्त्रमुदकेन दिनानि चाष्टौ
 वह्निं क्रमेण तदधो विदधीत विद्वान् ॥ ९२ ॥
 पश्चाच्च तज्जलमुदस्य रसं तलस्थ-
 मादाय माजनवरे सुभिषङ्गनिदध्यात् ।
 संपूज्य शंभुगिरिजागिरिजातनूज-
 मद्याच्छुभेऽहनि रसं परमेकगुञ्जम् ॥ ९३ ॥
 ताम्बूलिकादलयुतं ससितं पयोऽनु
 पीत्वाऽम्लमापलवणै रहितं सदन्नम् ।
 अद्यात्क्रियन्त्यपि दिनानि ततो यथेच्छं
 भक्षं भजेदथ नरो विगतामयः स्यात् ॥ ९४ ॥

इति तलमस्म ।

अथ मस्मसूतगुणाः—

अगुरुतेजाः शुभ्रो वह्निस्थाधी स्थिरो धूमः ।

हेमादिधातुमोक्ता तत्कर्ता स्यान्मृतः सूतः ॥ ९५ ॥

रसायनं त्रिदोषघ्नो योगवाह्यतिशुक्लः ।

मस्मसूतोऽखिलातङ्कनाशनस्त्वनुपानतः ॥ ९६ ॥

इति मस्मसूतगुणाः ।

अथ कर्पूररसप्रकारः—

भैरिकतुवरीखटिकासिन्धवगडजं रजः कुडवम् ।

प्रत्येकद्वंदं हण्डयामाधायास्योपरीशजः स्थाप्यः ॥ ९७ ॥

कुडवमितोऽथ तदूर्ध्वं देया हण्डी तंदास्यापातमुखी (?) ।

अथ तत्संधौ मुद्रां कृत्वा तदधो हुताशनो ज्वालयः ॥ ९८ ॥

अभ्रिणपदकप्रमितैर्दारुभिरनु नातिदुर्बलस्थूलैः ।

अभिं क्रमेण दद्याद्गुरुदर्शितवर्त्मना द्युनिशम् ॥ ९९ ॥

तदनु ततो यन्त्रवराद्युक्त्या कर्पूरसंनिभं सूतम् ।

आदाय काचकुम्भे निधाय नवसौगरं दद्यात् ॥ १०० ॥

संमुद्य चाथ काष्ठैर्धर्मणसंमितैः पचैदम्लम् ।

चुलीडमरुकमध्ये वितस्तिचतुरश्रुलावकाशं तु ॥ १ ॥

कर्तव्यं क्रमवहनं तदहः प्रज्वालयेन्मध्यम् ।

शशिधवलमुपरिलभं युक्त्या संगृह्य रक्षयेद्यत्नात् ॥ २ ॥

बलं वा बलाधं गुडेन जीर्णेन रोगिणे दद्यात् ।

दुग्धौदनं तु पथ्यं देयं चास्मै च ताम्बूलम् ॥

हरति समस्तं रोगं कर्पूराख्यो रसो नृणाम् ॥ ३ ॥

फिङ्गकरिकेसरी सकलकुष्ठकालानलोऽ-

खिलघणविनाशकृद्घणोगजातिपूतिप्रणुत् ।

सुवर्णसमवर्णकृद्बलहुताशतेजस्करः

समस्तगदतस्करो रसपतिः स कर्पूरकः ॥ ४ ॥

इति कर्पूररसः ।

१ क. रो क्षमः । २ ग. 'तां मूर्धितः सू' । ३ क. देयो ह° । ४ क. तदास्यात्तु सू । ५ ग. 'सारं' । ६ क. 'वेदसम्' । ७ ग. 'दधः प्र' । ८ क. 'रहिष्' । ९ ग. 'पञ्जगतपतिप्रद' । १० ।

अथ रसराजः—

क्ष्वेडाहिफेनफलिनीविषमुष्टिदिग्धे
 वस्त्रे निघृध्य रसगन्धकखर्पराणि ।
 गौर्यां पचेत्तदनु लावपुटैः शतेन
 सौवर्णबीजजठरे विनियोजितानि ॥ ५ ॥
 निष्पेपपेहशदशान्तरतश्च तेषां
 तोयैरूपमुपकल्प्य विशुष्कमर्कैः ।
 तत्कर्दमैः प्रतिपुटं प्रविधाय दिग्ध-
 मेवं पुटेदधिशतं रसराज एषः ॥ ६ ॥

रेतस्तम्भं विधत्ते वपुषि च घनतामग्निमान्द्यं निहन्या-
 द्यक्षमाणं तु क्षणेन क्षपयति सहसा पौरुषं व्यातनोति ।
 उच्चैःशूलप्रमेहानिलकफगदहृद्दोगपाण्डुप्रतिश्या-
 कासम्भासोदराक्षिश्रवणमुखगदानाशु खाद्यत्यवश्यम् ॥ ७ ॥

इति रसराजः ।

अथ दरदेशः—

पञ्चपलं दरदं पलमेकं
 शुद्धबलिं सुवि वह्निगतायाम् ।
 कज्जलिकां विरचय्य तथाऽलं
 मापमिता(तां) विनियोज्य च कूप्याम् ॥ ८ ॥

विपचेत्सिकतासु दिने दहनैस्तदनु स्वत एव हिमं च हरेत् ।
 दरदेश इति क्षयनाशकरो भवतीह रसः सकलामयजित् ॥ ९ ॥

इति दरदेशः ।

इति संक्षेपतः प्रोक्तः सारः सूतविधिर्मया ।
 नानातन्त्रात्समाकूप्य क्षीरस्य नवनीतवत् ॥ ३१० ॥

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां रसोत्पत्तिलक्षणसंस्कारमारणवादकथनं नाम
 द्विचत्वारिंशत्तः ॥ ४२ ॥

अथ त्रिचत्वारिंशत्तरङ्गः ।

अथोपरसाः कथयन्ते—

गन्धको वज्रवैकान्तौ सिन्दूरं बोलगैरिके ।
समुद्रफेनः खटिकाद्वयं शम्बूकतोक्षर्षजे ॥ १ ॥
कासीसं कान्तपाषाणो वराटी शुक्तिहिङ्गुलौ ।
कङ्कुकुठशङ्खमूनागटङ्गुणं च शिलाजतु ॥ २ ॥
उक्ता उपरसा एते द्रव्यनिर्णयकारिभिः ।

तत्र गन्धकमाह—

श्वेतद्वीपे पुरा देव्या क्रीडन्त्या रजसा प्लुतम् ।
दुकूलं तेन वस्त्रेण स्नातायाः क्षीरनीरधौ ॥
प्रसृतं पत्रजस्तस्माद्गन्धकः समजायत ॥ ४ ॥

वर्णयुक्तमाह—

चतुर्धा गन्धकः प्रोक्तो रक्तः पीतः सितोऽसितः ।
रक्तो हेमक्रियायुक्तः पीतश्चैव रसायने ॥
मणादिलेपने श्वेतः भेदः कृष्णः सुदुर्लभः ॥ ५ ॥

शुद्धत्वमाह—

सद्गन्धमाण्डस्थपदस्थितोऽयं शुद्धो भवेत्कूर्मपुटेन गन्धः ॥ ६ ॥
इति गन्धकगुण्डिः ।

अथ गन्धकगुणाः—

गन्धकः कटुकस्तिक्तो धीर्योष्णस्तुवरः सरः ।
पित्तलः कटुकः पाके कण्डूवीसर्पजन्तुजित् ॥ ७ ॥
हन्ति कुष्ठक्षयप्लीहकफवाताब्रसायनम् ।
अशोधितो गन्ध एष कुष्ठसंतापकारकः ॥ ८ ॥
शुक्तीजःक्षयमाबल्यं करोति च रुचिमणुत् ।

इति गन्धकगुणाः ।

अथ वज्रम्—

दधीच्यस्थिसमुत्पन्नः पविस्तस्य कणाः क्षितौ ॥ ९ ॥
विकीर्णास्ते तु वज्राख्यां भजन्ते तच्चतुर्विधम् ।

तस्य वर्णमाह-

श्वेतं द्विजाभिषं रक्तं क्षत्रियाख्यं तदीरितम् ॥ १० ॥
पीतं वैश्याख्यमश्वितं कृष्णं स्याच्छूद्रसंज्ञकम् ।
पुंस्त्रीनपुंसकं तच्च घनुर्विधमपि स्मृतम् ॥ ११ ॥

तस्य परीक्षा-

घृत्ताः फलकसंपूर्णास्तेजोयन्तो घृत्तराः ।
पुरुषा हीरकाः प्रोक्ता रेखाविन्दुविवर्जिताः ॥ १२ ॥
रेखाविन्दुसमायुक्ताः पद्कोणास्ते स्त्रियः स्मृताः ।
त्रिकोणायतना दीर्घा विज्ञेयास्ते नपुंसकाः ॥ १३ ॥
सर्वेषां पुरुषाः श्रेष्ठा वैधका रसवन्धकाः ।
स्त्रीयज्ञं वेहसिद्धयर्थं क्रमेण स्यान्नपुंसकम् ॥ १४ ॥
विप्रो रसायने प्रोक्तः क्षत्रियो रोगनाशने ।
वर्दे स वैश्यजातीयो वयसः स्तम्भनेऽन्तिमः ॥ १५ ॥
स्त्री तु स्त्रीणां प्रदातव्या क्लीबं क्लीबं प्रदीयते ।
सर्वेषां सर्वदा योज्याः पुरुषा बलवत्तराः ॥ १६ ॥

अथ वज्रशोधनम्-

ध्याघ्रीकन्दगतं वज्रं दोलायन्त्रेण पांचयेत् ।
सप्ताहं कोद्वकाये कुलिशं विमलं मधेत् ॥ १७ ॥

अन्यच्च-

ध्याघ्रीकन्दगतं वज्रं मृदा लिप्तं पुटे पचेत् ।
अहोरात्रात्समुद्धृत्य हयमूत्रेण सेचयेत् ॥ १८ ॥
वज्रीक्षीरेण वा सिञ्च्यत्कुलिशं विमलं मधेत् ।

इति वज्रशोधनम् ।

अथ वज्रमारणम्-

त्रिवर्षाख्यकृपासिमूलमादाय पेपयेत् ॥ १९ ॥

त्रिवर्षनागवह्मणा वा निजद्रावैः प्रपेषयेत् ।
तद्गोलके क्षिपेद्ब्रजं रुद्ध्वा गजपुटे पचेत् ॥ २० ॥
एयं सप्तपुटेनूनं कुलिशं सृत्तिसृच्छति ।

अथान्यप्रकारः—

कांस्यपात्रस्थमेकस्य मूत्रे ब्रजं समावपेत् ॥ २१ ॥
त्रिःसप्तकृत्वः संतप्तं ब्रजमेव सृतं भवेत् ।

अथान्यप्रकारः—

त्रिःसप्तकृत्वः संतप्तं खरमूत्रेण सेचितम् ॥ २२ ॥
मत्कुर्णस्तालकं पिष्ट्वा तद्गोलके कुलिशं क्षिपेत् ।
प्रध्मातं वाजिमूत्रेण सिक्तं पूर्वक्रमेण वै ॥ २३ ॥
भस्मी भवति तद्ब्रजं शङ्खशीतांशुसुन्दरम् ॥ २३ ॥

ब्रजं समीरकफपित्तगदान्निहन्ति

ब्रजोपमं च कुरुते वपुरुत्तमश्रीः ।

शोषक्षयधमभगंवरमेहमेदः-

पाण्डुरदरश्वयथुहारि च पण्डपाण्ड्यम् ॥ २४ ॥

इति ब्रजमारणम् ।

अथ वैक्रान्तगुणाः । उक्तं च गौरीमते—

पाण्डुरोगं पार्श्वपीडां किलासं दाहसंततिम् ।
अशुद्धे ब्रजवैक्रान्ते कुरुतोऽतो विशोधयेत् ॥ २५ ॥
वैक्रान्तं ब्रजवच्छोध्यं ध्मातं च हयमूत्रकैः ।
हिमं तद्भस्म संयोज्यं ब्रजस्थाने विचक्षणैः ॥ २६ ॥
वातपित्तानिलध्वंसि पद्भसं वेहवाढ्यकृत् ।
पाण्डुरदरज्वरन्वासकासयक्ष्मप्रमेहनुत् ॥ २७ ॥

इति वैक्रान्तगुणाः ।

अथ वैक्रान्तमारणम् । उक्तं च गौरीमते—

विक्रान्ता ब्रजखण्डा ये वैक्रान्ताख्या मजन्ति ते ।
जातायःशोधनं हिंसा गुणास्तेषां च ब्रजवत् ॥ २८ ॥

इति वैक्रान्तमारणम् ।

अथ सिन्दूरम्-

सिन्दूरं निम्बुकत्रावैः पिष्ट्वा वद्वी विशोपयेत् ।

ततस्तण्डुलतोयेन तथामूतं विशुष्यति ॥ २९ ॥

सिन्दूरमुष्णं वीसर्पकुष्ठकण्डूविषापहम् ।

ममसंधानजननं व्रणशोधनरोपणम् ॥ ३० ॥

इति सिन्दूरम् ।

अथ बोलम्-

बोलं रक्तहरं शीतं चक्षुष्यं वीपनं सरम् ।

ज्वरापस्मारकुष्ठघ्नं गर्माशयविशोधनम् ॥ ३१ ॥

इति बोलम् ।

अथ श्यामबोलम्-

श्यामबोलं तीक्ष्णगन्धं दृढकण्डूविषापहम् ।

कुष्ठापस्मारबद्धाशोरक्तमन्थि च नाशयेत् ॥ ३२ ॥

इति श्यामबोलम् ।

अथ मानुषबोलम् ।

अपरं मानुषं बोलं सद्योव्रणरुजापहम् ।

ममसास्थिसंधिजननं त्रिवोषशमनं हिमम् ॥ ३३ ॥

धानुकांतिवयःस्थैर्यबलौजोवृद्धिकारकम् ।

प्रमेहकुष्ठपिडकासर्वव्रणविषापहम् ॥ ३४ ॥

इति मानुषबोलम् ।

अथ गैरिकत्रयम्-

गैरिकं किञ्चिदाज्येन मृष्टं शुद्धं प्रजायते ।

गैरिकं दाहपित्तास्रकफहिध्माविषापहम् ॥ ३५ ॥

चक्षुष्यं वान्तिकण्डूघ्नं शीतं रूक्षमुद्वेदनुत् ।

स्वर्णगैरिकमन्यत्तु श्रेष्ठं सामान्यगैरिकात् ॥

पाषाणगैरिकं त्वन्यद्विकालक्ष्मीविषापहम् ॥ ३६ ॥

इति गैरिकत्रयम् ।

अथ समुद्रफेनः—

समुद्रफेनश्चक्षुष्यो लेखनः शीतलः सरः ।
 कर्णस्रावरुजागूथहरः पाचनदीपनः ॥ ३७ ॥
 अशुद्धः स करोत्यङ्गमङ्गं तस्माद्विशोधयेत् ।
 समुद्रफेनः संपिष्टो निम्बुतोयेन शुध्यति ॥ ३८ ॥

इति समुद्रफेनः ।

अथ खटिकाद्वयम्—

खटी दाहास्रनुच्छीता कफघ्नी चक्षुषोहिता ।
 तद्वत्पापाणखटिका घणपित्तास्रजिद्धिमा ॥ ३९ ॥

इति खटिकाद्वयम् ।

अथ शम्बूकः—

शम्बूकः शीतलो नेत्ररुजास्फोटविनाशनः ।
 शीतञ्चरहरस्तीक्ष्णो ग्राही क्षीपनपाचनः ॥ ४० ॥

इति शम्बूकः ।

अथ रसाञ्जनम्—

रसाञ्जनं कटु श्लेष्ममुखनेत्रविकारजित् ।
 तिक्तोष्णं प्रवरध्वंसि घणघ्नं च रसायनम् ॥ ४१ ॥

इति रसाञ्जनम् ।

अथ कासीसद्वयम्—

कासीसद्वयमम्लोष्णं तिक्तं केश्यं कृशोहितम् ।
 हन्ति कण्डूविषश्वित्रमूत्रकृच्छ्रकफामिलान् ॥ ४२ ॥

इति कासीसद्वयम् ।

अथ कान्तपापाणः—

सुम्बको लेखनः शीतो मेदोविषगदापहः ।
 कण्डूपाण्डूदरक्षेप्यमोहपूर्छामलौहहृत् ॥ ४३ ॥

इति कान्तपापाणः ।

अथ कपर्दिका-

पराटिका त्रिधा प्रोक्ता श्वेतशोणाऽसिता परा ।
 पीता चेतीह चक्षुष्या श्वेतशोणा हिमा मणा ॥ ४४ ॥
 असिता पिन्दुमिः श्वेतेर्लाञ्छिता ऐश्याऽथ वा ।
 घालग्रहहरी नानाकीतुकेषु च पूजिता ॥ ४५ ॥
 पीता गुल्मयुता पृष्ठे रसयोगेषु पूजिता ।
 साधनिष्कममाणाऽसौ भेद्ययोगेषु युज्यते ॥ ४६ ॥
 निष्कममाणा मध्या सा हीना पादोननिष्किका ।
 कपर्दिका हिमा नेत्रहिता स्फोटक्षयापहा ॥ ४७ ॥
 कर्णश्रायाग्निमान्यग्नी पित्तास्रकफनाशिनी ।

इति कपर्दिका ।

अथ शुक्तिका-

शुक्तिका शिशिरा पित्तरक्तज्वरविनाशिनी ॥ ४८ ॥

इति शुक्तिका ।

अथ दरदः-

दरदविधिः प्रोक्तश्चर्मरः शुक्तुण्डकः ।
 हंसपादस्तुतीपस्तु गुणवन्तो पथोत्तरम् ॥ ४९ ॥
 चर्मरः शुक्लवर्णः स्यात्स पीतः शुक्तुण्डकः ।
 जपाकुसुमसंकाशो हंसपादो महोत्तमः ॥ ५० ॥
 अशुद्धो दरदः कुर्याद्वाग्ध्यं क्षेप्यं क्लमं भ्रमम् ।
 मोहं मेहं च संशोध्यस्तस्माद्द्वैद्यैस्तु हिङ्गुलः ॥ ५१ ॥
 मेषीक्षीरेण दरदमम्लवर्गश्च मादितम् ।
 सप्तवारं प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम् ॥ ५२ ॥
 कषायतिक्तं कटु हिङ्गुलं स्यान्नैत्रामयघ्नं कफपित्तहारि ।
 हृत्लासकुष्ठज्वरकामलाघ्नं प्लीहामघातौ च गरं विनाशयेत् ॥ ५३ ॥
 इति दरदः ।

अथ कङ्कुष्ठम्-

हिमाचलैकदेशे तु कङ्कुष्ठमुपजायते ।
 तद्वेकं नलिकाखर्यं स्यादन्यद्रेणुकनामकम् ॥ ५४ ॥

पीतप्रमं गुरु म्रिग्धं कक्कुष्ठं शिलाया समम् ।
 सुदतीष शलाकामं सच्छिद्रं नलिकामिधम् ॥ ५५ ॥
 रेणुकांख्यं तु कक्कुष्ठं श्यामपीतरजोनिर्ममम् ।
 त्यक्तसत्त्वं लघु प्रायः पूर्वस्मान्द्धीनधीर्यकम् ॥ ५६ ॥
 कक्कुष्ठं रेषनं तिक्तं कट्टूष्णं वर्णकारकम् ।
 कुमिशोफोद्वेराध्मानगुल्मानाहकफापहम् ॥ ५७ ॥

इति कक्कुष्ठम् ।

अथ शङ्कुः—

शङ्कुः क्षारो हिमो ग्राही ग्रहणीरेकनाशनः ।
 नेत्रपुष्पहरो वर्ण्यस्तारुण्यपिडकापणुत् ॥ ५८ ॥
 अह्यन्धो गुणयो नैष शुद्धोऽम्भैः स गुणप्रदः ।

इति शङ्कुः ।

अथ दक्षिणावर्तशङ्कुः—

दक्षिणावर्तशङ्कुस्तु त्रिदोषघ्नः शुचिनिधिः ॥ ५९ ॥
 ग्रहालक्ष्मीक्षयक्षवेदक्षामेताक्षिक्षयाक्षमी ।

इति दक्षिणावर्तशङ्कुः ।

अथ भूनागसत्त्वमयूरपक्षसत्त्वगुणाः—

ताम्रभूमवैभूर्नागांस्त्रिंशत्पिष्टान्समेन तान् ।
 गुडगुग्गुलुलाक्षोणिसत्स्यपिण्याकटक्कूणैः ।
 दृढमेतैश्च संयोज्य मर्वायित्वा धमेत्सुखम् ॥ ६१ ॥
 मुखान्ति ताम्रवत्सत्त्वं ते पक्षा अपि बर्हिणाम् ।
 भूनागसत्त्वं शिशिरं सर्वकुष्ठघ्नप्रणुत् ॥ ६२ ॥
 तत्स्पृष्टजलपानेन स्थावरं चापि जक्नुमम् ।
 विषं नश्यति तत्पात्रगतः सूतोऽमितो दृढः ॥ ६३ ॥
 एवं मयूरपक्षोत्थसत्त्वस्यापि गुणा मताः ।

इति भूनागसत्त्वमयूरपक्षसत्त्वगुणाः ।

१ क. 'ल्यकास' । २ क. 'मति' कश्चयाश्रयी । ३ ग. 'वनेना' । ४ ग. 'नागाभिरपि' ।
 ५ क. 'व' । पुराणाधोर्नाभि स्यात्सत्त्व' । ६ ग. 'लुकाधेगीम' । ७ क. 'नेः । त्रयुक्ते' ।

अथ दृक्कणः-

अशुद्धदृक्कणो घान्तिभ्रान्तिकारी प्रयोजितः ॥ ६४ ॥

अतस्तं शोधयेद्वै वहावुत्फुलितः शुचिः ।

दृक्कणो वह्निकृत्स्वर्णरूपयोः शोधनः सरः ॥ ६५ ॥

विषदोषहरो हृद्यो वातश्लेष्मधिकारनुत् ।

इति दृक्कणः ।

अथापरदृक्कणः-

अपरो नीलकठाख्यदृक्कणो गुणतस्तथा ॥ ६६ ॥

इत्यपरदृक्कणः ।

अथ शिलाजतु-

निदाघे घर्मसंतप्ता धातुसारं धराधराः ।

निर्यासवत्प्रमुञ्चन्ति तच्छिलाजतु कीर्त्यते ॥ ६७ ॥

मधुरं कटु तिक्तं च जवापुष्पप्रभं च यत् ।

शीतं विपाकेऽपि कटु तत्सुवर्णसुतं भवेत् ॥ ६८ ॥

राजतं कटुकं श्वेतं पीतं स्वाद्दु शिलाजतु ।

ताम्रान्मयूरकण्ठाभं तीक्ष्णोष्णं च तथा भवेत् ॥ ६९ ॥

यत्तु गुग्गुलुसंकाशं तिक्तं च लवणान्वितम् ।

विपाके कटु शीतं च सर्वश्रेष्ठं यदायसम् ॥ ७० ॥

वातपित्ते तु सौधर्षं श्लेष्मपित्ते तु राजतम् ।

ताम्रंजं कफरोगे तद्व(द)योजं तु त्रिविधोपनुत् ॥ ७१ ॥

अथ शिलाजतुशोधनम्-

अधोष्णकाले रवितापयुक्ते व्यभ्रे निवाते सममूमिमागे ।

चत्वारि पात्राण्यसितायसानि न्यस्याऽऽतपे दत्तमना विधानतः ॥ ७२ ॥

शिलाजतु श्रेष्ठमवाप्य पात्रे निक्षिप्य तोयं द्विगुणं ततोऽस्मात् ।

उष्णं तद्धर्मं जलमत्र दृश्या विशोधयेत्तन्मृदितं यथावत् ॥ ७३ ॥

ततस्तु यत्कृष्णमुपैति चोर्ध्वं संतानिकाचद्रविराशियोगात् ।

पात्रात्तदन्यत्र ततो निदध्यात्तस्यान्तरे कोष्णजलं निधाय ॥ ७४ ॥

ततश्च तस्मादपरत्र पात्रे तस्माच्च पात्रादपरत्र तत्र ।
 पुनस्ततोऽन्यत्र निधाय कृष्णं यत्संहतं तत्पुनराहरेच्च ॥ ७५ ॥
 यदा विशुद्धं जलमच्छमूर्ध्वं प्रसन्नभावान्मलमेत्यधस्तात् ।
 तदा त्यजेत्तत्सलिलं मलं च शिलाजतु स्याज्जलशुद्धमेवम् ॥ ७६ ॥

इति शिलाजतुशोधनम् ।

अथ शुद्धशिलाजतुपरीक्षा—

वह्नी क्षिप्तं तु निर्धूमं येत्कालिङ्गोपमं भवेत् ।
 तृणाग्नेणाम्भसि क्षिप्तमधो गलति तन्तुवत् ॥ ७७ ॥
 गोमूत्रगन्धि मलिनं शुद्धं ज्ञेयं शिलाजतु ।

इति शुद्धशिलाजतुपरीक्षा ।

अथाशुद्धशिलाजतुवैगुण्यम्—

अशुद्धं दाहमूर्छामभ्रमपित्तास्रशोषणम् ॥
 शिलाजतु प्रकुरुते मान्द्यमग्नेश्च विद्ध्यहम् ॥ ७८ ॥
 इत्यशुद्धशिलाजतुवैगुण्यम् ।

अथ शुद्धशिलाजतुगुणाः—

शिलाजतु रसायनं कटुकतित्तमुष्णं कृमि-
 क्षयोदरामिदश्मरीश्वयथुपाण्डुकण्डूहरम् ।
 प्रमेहवमिकुष्ठजित्कफसमीरदुर्नामह-
 द्दलीपलितमानसामयसकासकृच्छ्रप्रणुत् ॥ ७९ ॥

इति शिलाजतुगुणाः ।

अथ पट्टकः—

पट्टको दाहार्तिपित्तास्रशोफघ्नः शीतलः सरः ।
 इति पट्टकः ।

अथ बालुका—

बालुका लेखनी शीता वणोरक्षतनाशिनी ॥ ८० ॥
 इति बालुका ।

अथ रत्नानि-

इन्द्रपक्षीन्द्रसूर्येन्दुमणयः पुष्परामकः ।

यज्रवैदूर्यगोमेदपद्मरागा नवेत्यमी ॥ ८१ ॥

अथोपरत्नानि-

मुक्ताविद्रुमशङ्खाश्च राजावर्तस्तथैव च ।

उपरत्नानि चत्वारि कथितानि मनीषिभिः ॥ ८२ ॥

रत्नोपरत्नान्येतानि शोधनीयानि यत्नतः ।

अशुद्धानि न कुर्वन्ति गुणात्रोगांस्तु तन्वते ॥ ८३ ॥

अथैषां लक्षणं यथा-

श्यामस्यादिन्द्रनीलस्वतिममृणतनुश्चाथ गारुडमतः स्यात् ।

श्रीलच्छायोऽतिदीप्तोऽप्यथ मिहिरमणिः सूर्यतप्तोऽग्निमुक्स्यात् ।

चन्द्रांशुः स्पर्शतोऽम्भः स्रवति शशिमणिः पुष्परामस्तु पुष्प-

प्रहयः श्रीवज्रमुच्चैर्घनसंभमिहृतं सैविशेल्योहपिण्डे ॥ ८४ ॥

वैदूर्यं यद्विडालेक्षणंरुचि गदितं स्याच्च गोमेदरत्नं

गोमूत्राभं विधूमज्ज्वलदनलनिभं पद्मरागं यद्वन्ति ।

मुक्ताशङ्खप्रवालं सरिदधिपतिजं विश्वविख्यातमेत-

द्राजावर्तं तु पीतारुणसुदुसुरभि क्षोणिजातोत्थमाहुः ॥ ८५ ॥

इति सारसंग्रहात् ।

अथैषां शोधनम्-

शुध्यत्यम्लेन माणिक्यं जयन्त्या मौक्तिकं शुचि ।

विद्रुमं क्षारवर्गेण ताक्ष्यं गोदुग्धतः शुचि ॥ ८६ ॥

पुष्परामं च कौलित्यक्ताथयोगेन शुध्यति ।

तण्डुलीयजलैर्वज्रं नीलं नीलीरसेन च ॥ ८७ ॥

रोचनाद्भिश्च गोमेदं वैदूर्यं त्रिफलाजलैः ।

एतान्येतद्युतस्विन्नान्याशु शुध्यन्ति दोलया ॥ ८८ ॥

अथैषां मारणम्-

लकुचद्रावसंपिष्टैः शिलातालकगन्धकैः ।

वज्रं विनाऽन्यरत्नानि भ्रियन्तेऽष्टपुटैः खलु ॥ ८९ ॥

अथैषां गुणाः—

रत्नानि सोपरत्नानि चक्षुष्याणि सराणि च ।
 शीतलानि कषायाणि मधुराणि शुमानि च ॥ ९० ॥
 वृष्याणि मन्त्रलान्वायुस्तृष्टिपुष्टिकराणि च ।
 ग्रहालक्ष्मीविषक्षेण्यपापसंतापजिन्ति च ॥ ९१ ॥
 यक्ष्मपाण्डुप्रमेहाशःकासश्वासमगद्वरान् ।
 ज्वरवीसपकुठातिशूलकृच्छ्रमणामयान् ॥ ९२ ॥
 ग्रन्थि पुष्टियशःकान्तिपुण्यानि च नृणां भृशम् ।

इति रत्नोपरत्नगुणाः ।

अथ विषाणि—

सक्तुको मुस्तकः कौर्मो दार्वीकः सार्पपस्तथा ॥ ९३ ॥
 सैकतो वत्सनामश्च श्वेतशृङ्गी तथैव च ।
 एतानि मेषज्यकृते विषान्यष्टौ हरोद्दिपक् ॥ ९४ ॥
 चित्रमुत्पलकन्वामं संपेण्यं सक्तुवद्भवेत् ।
 सक्तुकं तद्विजानीयाद्दीर्घवेगं मदीत्यणम् ॥ ९५ ॥
 ह्रस्ववेगं च रोगघ्नं मुस्तकाकृति मुस्तकम् ।
 कूर्माकृति-मवेत्कौर्मं दार्वीकोऽहिफणाकृतिः ॥ ९६ ॥
 ज्वरहृत्सार्पयो ज्ञेयः सर्पपामकणान्वितः ।
 स्थूलसूक्ष्मैः कृणेर्युक्तः श्वेतपीतैर्विरोमकः ॥ ९७ ॥
 ज्वरादिसर्वरोगघ्नः कन्दः सैकत उच्यते ।
 यः कन्दो गोस्तनाकारो न वीर्घः पञ्चमाङ्गुलात् ॥ ९८ ॥
 न स्थूलो गोस्तनादूर्ध्वं द्विविधो वत्सनामकः ।
 आशुकारी लघुत्यागी शुक्लः कृष्णोऽन्यथा मवेत् ॥ ९९ ॥
 प्रयोज्यो रोगहरणे जारणायां रसायने ।
 गोशृङ्गवद्विधा शृङ्गी श्वेतः स्याद्दहिरन्तरे ॥ १०० ॥
 एतानि सक्तुकादीनि वातरक्ते त्रिदोषके ।
 मोहोन्मादापस्मृतिषु कुष्ठेषु च निपोजयेत् ॥ १ ॥
 कालकूटो मेषशृङ्गी दार्दुराख्यमथापरम् ।
 हालाहलश्च कर्कोटो ग्रन्थिर्हारिद्रकोऽपरः ॥ २ ॥

रक्तशृङ्गी केसरश्च यमदंष्ट्रा च पाण्डितैः ।
 स्याज्यानीमानि योगेषु विषाणि दश तत्त्वतः ॥ ३ ॥
 पृक्तकन्दो मन्त्रेकृष्णो जम्बीरफलपत्रं च ।
 तत्कालफूटं जानीयाद्घातमात्रं सुतिप्रदम् ॥ ४ ॥
 मेपशृङ्गाकृतिः कन्दो मेपशृङ्गीति क्लीर्यते ।
 दार्दुरं दूर्दुराकारमन्तर्नालं सहिः सितम् ॥ ५ ॥
 छालाहलं कर्कटामं कर्कोटं सुदु चान्तरे ।
 हरिद्रामन्धिवह्वन्धिः कृष्णवर्णाऽतिभीषणः ॥ ६ ॥
 झुटाग्रयोः सुवृत्तः स्यादापतः पीतगर्भकः ।
 कञ्चुकाद्यः शिग्धपथां हारिद्रः स्याद्य कन्दकः ॥ ७ ॥
 गोशृङ्गाग्रेश्च संक्षिप्ते नासपाऽद्यं प्रवर्तते ।
 कन्दो लघुर्गोस्तनयवृक्तशृङ्गी तु तद्विषम् ॥ ८ ॥
 शुष्कार्द्रवत्सकिञ्चलकं मध्ये तत्केसरं विदुः ।
 श्वदंष्ट्रारूपसंस्थाना यमदंष्ट्रेति सोच्यते ॥ ९ ॥
 रसवादे धातुवादे विषवादे क्वचित्क्वचित् ।
 दशीतानि प्रयुज्यन्ते न भैषज्ये रसापने ॥ ११० ॥

एतेषां मतमाह-

कालकूटो घत्सनामः शृङ्गकश्च प्रदीपनः ।
 छालाहलो मन्त्रपुत्रो हारिद्रः सक्कुरुस्तथा ॥ ११ ॥
 सौराष्ट्रिक इति प्रोक्ता विषभेदा अमी नव ।
 कालकूटोऽसितो रक्तबिन्दुभिर्बहुभिर्वृतः ॥ १२ ॥

पङ्कोपमो भवति । अयं तु देवासुरसमरेषु मालिनाग्रोऽसुरस्य रक्ततः समुत्पन्नस्य पिप्पलसन्नुशस्य तरोर्निर्घासोऽहिच्छत्रमलयकौङ्कणशृङ्गावे-
रपर्वतादिषु समुत्पद्यते ।

घत्सनामः सिन्दुवारसदृशपत्रो घत्सनाभ्याकृतिः समीपेऽस्य वृक्ष-
बलीतृणानि न वर्धन्ते । अयं तु पर्वतद्वीणीपूरपद्यते ।

शृङ्गकस्तु गोशृङ्गाकृतिर्द्विशाखोऽस्मिञ्शृङ्गे बन्द्रे गोदुग्धं रुधिरं
भवति । अयमार्यकपत्रसदृशपत्रः पङ्किलेषु नदीकच्छेपूरपद्यते ।

प्रदीपनो श्वलदङ्गारसदृशशोणश्रुतिर्महादाहकारः स्वर्जूरपत्राकृति-
पत्रः समुद्रकच्छेपूरपद्यते । आघातमात्रो महादाहमुत्पाद्य मारयति ।

हालाहलस्तालपत्राकृतिर्नीलपत्रो गोस्तनाकृतिफलोऽसितवर्णो
गोस्तनाकृतिः कन्दो भवति । एतत्समीपे दूरतो वृक्षावयो नोत्पद्यन्ते ।
अयं घातमात्रो सृतिदः ।

ब्रह्मपुत्रस्तु ब्रह्मपुत्रनामनदकच्छेपूत्पद्यते । पलाशपत्रसदृशपत्रः
पलाशबीजसदृशफलः स्थूलः कन्दो महाप्रमावो रोगहारी रसायनकृच्च ।

हारिद्रो हरिद्राक्षेत्रे हरिद्रापत्रसदृशपत्रो हरिद्रायन्थिसदृशग्रन्थिर्म-
हाप्रमावो रसायनकृच्च भवति ।

सक्तुकस्तु सक्तुकेन च पूरितोऽन्तः श्वेतो लोमलः पर्वतदेशे समुत्पद्यते ।
सौराष्ट्रिकः सुराष्ट्रदेशे जायते । स्नेहपूर्णः कृष्णागरुसदृशः कच्छप-
शिरोवत्स्थूलः कन्दः परूपकपत्रसदृशपत्रो महाप्रमावः ।

बाह्यणः पाण्डुरस्तेषु क्षत्रियो रक्तवर्णकः ।

वैश्यः पीतप्रमः शूद्रः कृष्णामः स तु निन्दितः ॥ १३ ॥

रसायने विषं विप्रो देहपुष्टौ तु बाहुजः ।

कुष्ठनाशे प्रयुञ्जीत वैश्यं शूद्रं वधाप तु ॥ १४ ॥

विषं प्राणहरं युक्त्या प्राणकृच्च रसायनम् ।

योगवाहि परं श्लेष्मवातहृत्संनिपातजित् ॥ १५ ॥

इति विपाणि ।

अथ विपशोधनम्—

विषं तु खण्डशः कृत्वा वज्रखण्डेन बन्धयेत् ।

गोमूत्रमध्ये निक्षिप्य स्थापयेदातपे त्र्यहम् ॥ १६ ॥

गोमूत्रं तु प्रदातव्यं नूतनं प्रत्यहं बुधैः ।

त्र्यहोऽतीति तद्दृष्ट्य-शीपयेन्मृदु पेपयेत् ॥ १७ ॥

शुध्यत्येवं विषं सेवायोग्यं भवति चाऽऽर्तिजित् ।

अथान्यप्रकारः—

खण्डीकृत्य विषं वज्रपरिचन्द्रं तु दोलया ॥ १८ ॥

अजापयसि संस्विन्नं यामतेः शुद्धिमाप्नुयात् ।

अजादुग्धाभावतस्तु गव्यक्षीरेण शोधयेत् ॥ १९ ॥

अथान्यप्रकारः-

विपमन्थि मले न्यस्य माहिषे वृढमुद्रितम् ।
करीषाम्नी पचेद्यामं वस्त्रपूतं विपं शुचि ॥ २० ॥

इति विपशुद्धिः ।

अथ विपमारणम्-

तुल्येन टङ्कणेनैव द्विगुणेनोपणेन च ।

विपं संयोजितं शुद्धं मृतं भवति सर्वथा ॥ २१ ॥

देवादपथासेवितस्य विपस्योत्तारणमन्त्रो यथा । ॐ नमो मंगवति
धीघोणे हरं २ दरं २ परं २ बंध २ लः २ रं २ ली ३ हर भां ३ सं २
शं २ क्षव २ क्षी २ ह्रीं २ मंगवति धीघोणे यः ६ सं ३ संः ३ धरं २
रस ४ खण्डावररूपेह्रीं ३ धरं विहंगममानुपयोगक्षेमं वक् शीखरि २
खः ३ स्वाहा ।

विद्यायाः स्मृतिमात्रेण प्रणश्यन्ति च गुह्यकाः ।

संज्ञजज्ञेन तोयेन प्रोक्षयेद्विपद्वपितम् ॥ २२ ॥

उत्तिष्ठति स वेगेन तच्छिखाबन्धने कृते ।

निर्मन्त्रितं यदेतेन दुन्दुभिर्वाद्येन्नरः ॥ २३ ॥

कम्बुं वा पटहं वाऽपि श्रूयते यत्र तद्द्वयिः ।

तत्र क्षणेन कुरुते निर्विपं संविपं नरः ॥ २४ ॥

विपयारं यदा हृद्वा मन्त्रमावर्तयेन्नरः ।

तत्क्षणात्त्रिविपत्वं स प्रयाति मृदिवोच्चकैः ॥ २५ ॥

अथ विपसेवनमात्राविधिः-

शरद्वीष्मधसन्तेषु वर्षासु च न शस्यते ।

शस्यते तु विपं शीते हेमन्ते वाऽपि मात्रया ॥ २६ ॥

प्रथमे सार्षपी मात्रा द्वितीये सर्पद्वयम् ।

तृतीये च चतुर्थे च पञ्चमे दिवसे तथा ॥ २७ ॥

षष्ठे च सप्तमे वाऽपि कमवृद्ध्या विवर्धयेत् ।

सप्तसर्पमात्रेण प्रथमं सप्तकं नयेत् ॥ २८ ॥

क्रमेण ह्यासयेत्तद्वितीये सप्तके विषम् ।
 यद्यमात्रं विषं सेव्यं तृतीये सप्तके क्रमात् ॥ २९ ॥
 वृद्ध्या हान्या व(च) दातव्यं चतुर्थे सप्तके तथा ।
 यद्यमात्रं ग्रसेत्स्वस्थो गुञ्जामात्रं तु कुष्ठवान् ॥ ३० ॥
 गुञ्जामात्रं वातरक्ती वातरोगी कफी च ना ।
 अशीतिर्यस्य वर्षाणि यमुवर्षाणि यस्य च ॥ ३१ ॥
 तस्मै विषं न दातव्यं दत्तं स्याद्दोषकारकम् ।
 दातव्यं सर्वरोगेषु पित्तरक्तगदं विना ॥ ३२ ॥
 मात्राधिकं यदा मर्त्यः प्रमादाद्भक्षयेद्विषम् ।
 अष्टौ वेगास्तदा तस्य जायन्ते देहिनो मृशम् ॥ ३३ ॥
 प्रस्वेदः प्रथमे वेगे द्वितीये वेपथुर्मवेत् ।
 बाहो वेगे तृतीये स्याच्चतुर्थे पतनं भुवि ॥ ३४ ॥
 फेनस्तु पञ्चमे वेगे पठे विकलता भवेत् ।
 जडता सप्तमे वेगे जरणं चाष्टमे ध्रुवम् ॥ ३५ ॥
 विषवेगानिति ज्ञात्वा तत्प्रतीकारमाचरेत् ।

अथ विषे पथ्याभू—

घृतं क्षीरं सितां क्षौद्रं गोधूमास्तण्डुलान्यवान् ॥ ३६ ॥
 मरीचं सैन्धवं द्राक्षां मधुरं पालकं हिमम् ।
 ब्रह्मचर्यं हिमं देशं हिमं फालं हिमं जलम् ॥ ३७ ॥
 विषस्य सेवको मर्त्यो भजेदेतद्विचक्षणः ।

अथ विषस्य गुणाः—

विषं रसापनं प्रत्यं वातश्लेष्मविकारनुत् ॥ ३८ ॥
 कटु तिक्तफषायं च अदकारि-सुखप्रदम् ।
 व्यवापि शीतनुदाहि कुष्ठदाताऋनाशनम् ॥ ३९ ॥
 अग्निमान्द्यश्वासकासप्लीहोदरमगंदरान् ।
 गुल्मपाण्डुवर्णाशंसि नाशयेत्कमशो नृणाम् ॥ ४० ॥

इति विषगुणाः ।

अथोपविषाणि—

अर्कक्षीरस्नुहिक्षीरलाङ्गलीकरवीरकम् ।
 गुञ्जाहिफेनौ धत्तूरः सप्तोपविषजातयः ॥ ४१ ॥

क्राचिद्विषमुष्टिजैपालावपि गणपन्त्युपधिषे यथा ।
 स्नुह्यर्कलाङ्गलीगुञ्जाहयारिविषमुष्टयः ।
 जैपालोन्मत्ताहिफेना नयोपविषजातयः ॥ ४२ ॥

अथ गुञ्जाशुद्धिः-

गुञ्जा काञ्जिकसंस्विन्ना प्रहरं शुध्यति ध्रुवम् ।
 इति गुञ्जाशुद्धिः ।

अथ लाङ्गलीशुद्धिः-

लाङ्गली शुद्धिमाप्नोति दिनं गोमूत्रसंस्थिता ॥ ४३ ॥
 इति लाङ्गलीशुद्धिः ।

अथ विषमुष्टिशोधनम्-

किञ्चिदाज्येन संसृष्टो विषमुष्टिविशुध्यति ॥ ४४ ॥
 इति विषमुष्टिशोधनम् ।

अथ जैपालशुद्धिः-

जैपालं राहितं त्वग्ङ्गुररसज्ञानिर्मले माहिषे
 निक्षिप्तं द्रव्यमुष्णतोयविमले खल्वे सदासोदितम् ।
 लिप्तं नूतनखर्परेषु विगतमेहं रजःसंनिमं
 निम्बुकाम्बुविमसवितं च बहुशः शुद्धं गुणाढ्यं भवेत् ॥ ४५ ॥
 इति जैपालशुद्धिः ।

अथ धत्तुरबीजशोधनम्-

धत्तुरबीजं गोमूत्रे चतुर्दशोपितं पुनः ।
 कण्डितं निस्तुप कृत्वा योगेषु विनियोजयेत् ॥ ४६ ॥
 इति धत्तुरबीजशोधनम् ।

अथाहिफेनशुद्धिः-

अहिफेनं शृङ्गवेररसैर्माष्यं त्रिसप्तधा ।
 शुध्यत्युक्तेषु योगेषु योजयेत्तद्विधानतः ॥ ४७ ॥
 इत्यहिफेनशुद्धिः ।

अथार्कद्युपविपाणां गुणाः—

अर्कद्वयं सरं वातकुष्ठकण्डूविषापहम् ।

निहन्ति प्लीहगुल्माशोयकृच्छलेष्मोदरकिमीन् ॥ ४८ ॥

इत्यर्कगुणाः ।

अथ सेहुण्डगुणाः—

सेहुण्डो रेचनस्तीक्ष्णो दीपनः कटुको गुरुः ।

शूलमाष्ठिलिकाध्मानगुल्मशोफोदरानिलान् ॥ ४९ ॥

हन्ति दोषान्विपप्लीहकुष्ठोत्मादाश्मपाण्डुताः ।

इति सेहुण्डगुणाः ।

अथ कलिकारीगुणाः—

कलिकारी सरा कुष्ठशोफाशोधनशूलजित् ॥ १५० ॥

तीक्ष्णोष्णा कृमिनुल्लघ्वी पित्तला गर्मपातिनी ।

इति कलिकारीगुणाः ।

अथ गुञ्जागुणाः—

गुञ्जा लघुर्हिमा रूक्षा मेदिनी श्वासकासजित् ॥ ५१ ॥

केश्या वृष्या कुष्ठकण्डूशुक्रलुप्तव्रणापहा ।

त्वच्या नेत्रामयहरी श्लेष्मपित्तव्रणापहा ॥ ५२ ॥

इति गुञ्जागुणाः ।

अथ करवीरगुणाः—

करवीरद्वयं नेत्ररोगकुष्ठव्रणापहम् ।

लघूष्णं कृमिकण्डूघ्नं सक्षितं विषवन्सतम् ॥ ५३ ॥

इति करवीरगुणाः ।

अथ विषमुष्टिः—

विषमुष्टिस्तित्तकटुस्तीक्ष्णोष्णः श्लेष्मवातहा ।

सारमेयविषोन्मादहरो मदकरः सरः ॥ ५४ ॥

इति विषमुष्टिः ।

कृषिद्विपमुष्टिजेपाठायपि गणपन्त्युपपिषे यथा ।
 स्नुह्यकंटाङ्गुलीगुआहयारिविपमुष्टयः ।
 जेपालोन्मत्ताहिफेना नवोपविपजातयः ॥ ४२ ॥

अथ गुआशुद्धिः—

गुआ काञ्जिकसंस्थिता महारं शुष्यति ध्रुवम् ।
 इति गुआशुद्धिः ।

अथ लाङ्गुलीशुद्धिः—

लाङ्गुली शुद्धिमाप्ति दिनं गोसूत्रसंस्थिता ॥ ४३ ॥
 इति लाङ्गुलीशुद्धिः ।

अथ विपमुष्टिशोधनम्—

किञ्चिदाज्येन संसृष्टो विपमुष्टिविशुष्यति ॥ ४४ ॥
 इति विपमुष्टिशोधनम् ।

अथ जेपालशुद्धिः—

जेपालं सहितं त्वगङ्गुरसज्ञानिर्मले माहिषे
 निक्षिप्तं इषहमुष्णतोयविमलं खल्वे सवासोर्वितम् ।
 लितं नूतनखर्परेषु विगतद्येहं रजःसंनिमं
 निम्बुकाम्युविभाषितं च षट्शः शुद्धं गुणाढ्यं भवेत् ॥ ४५ ॥
 इति जेपालशुद्धिः ।

अथ धत्तुरबीजशोधनम्—

धत्तुरबीजं गोमूत्रे चतुर्यामोषितं पुनः ।
 कण्ठितं निस्तुष्य कृत्वा योगेषु विनियोजयेत् ॥ ४६ ॥
 इति धत्तुरबीजशोधनम् ।

अथाहिफेनशुद्धिः—

अहिफेनं शृङ्गवेरसैर्भाष्यं त्रिसप्तधा ।
 शुष्यत्युक्तेषु योगेषु योजयेत्तद्विधानतः ॥ ४७ ॥
 इत्यहिफेनशुद्धिः ।

अथार्काद्युपविषाणां गुणाः—

अर्कद्वयं सरं वातकुष्ठकण्डूविषापहम् ।

निहन्ति प्लीहगुल्माशौयकृच्छ्लेष्मोदरकिमीन् ॥ ४८ ॥

इत्यर्कगुणाः ।

अथ सेहुण्डगुणाः—

सेहुण्डो रेचनस्तीक्ष्णो दीपनः कटुको गुरुः ।

शूलमाठिलिकाध्मानगुल्मशोफोदरानिलान् ॥ ४९ ॥

हन्ति दोषान्विषप्लीहकुष्ठोन्मादाश्मपाण्डुताः ।

इति सेहुण्डगुणाः ।

अथ कलिकारीगुणाः—

कलिकारी सरा कुष्ठशोफाशौवणशूलजित् ॥ १५० ॥

तीक्ष्णोष्णा कृमिनुल्लघ्वी पित्तला गर्भपातिनी ।

इति कलिकारीगुणाः ।

अथ गुञ्जागुणाः—

गुञ्जा लघुर्हिमा रूक्षा मेदिनी श्वासकासजित् ॥ ५१ ॥

केश्या वृष्या कुष्ठकण्डूशुक्रैलुप्तव्रणापहा ।

त्वच्या नेत्रामयहरी श्लेष्मपित्तव्रणापहा ॥ ५२ ॥

इति गुञ्जागुणाः ।

अथ करवीरगुणाः—

करवीरद्वयं नेत्ररोगकुष्ठव्रणापहम् ।

लघूष्णं कृमिकण्डूघ्नं मक्षितं विषवन्सतम् ॥ ५३ ॥

इति करवीरगुणाः ।

अथ विषमुष्टिः—

विषमुष्टिस्तिक्तकटुस्तीक्ष्णोष्णः श्लेष्मवातहा ।

सारमेयविषोन्मादहरो मदकरः सरः ॥ ५४ ॥

इति विषमुष्टिः ।

अथ जैपालगुणाः-

जैपालोऽतिगुरुः त्रिगुणो रेची पित्तकफापहः ।
तीक्ष्णो दाहकरः श्लेष्मोदरविघ्नधनुत् ॥ ५५ ॥

इति जैपालगुणाः ।

अथ धतूरः-

धतूरो मदवर्णाग्निवान्तिकृज्ज्वरकुष्ठनुत् ।
उष्णो गुरुर्वणश्लेष्मकण्डूकृमिविपापहः ॥ ५६ ॥

इति धतूरः ।

अथाहिफेनः-

आफुकं शोषणं ग्राहि श्लेष्मघ्नं घातपित्तलम् ।
मदतृद्ददाहकृच्छुकस्तम्भनायासमोहकृत् ॥ ५७ ॥
अतीसारे ग्रहण्यां च हितं दीपितपात्रतम् ।
सेपितं द्विवसेः केश्विष्वभ्रमयत्यन्यथाऽऽतिकृत् ॥ ५८ ॥

इत्यहिफेनः ।

इत्युपविपाणि ।

अथाध्रसत्त्वपातनविधिः-

माषयेच्चूर्णितं स्वभ्रं दिनेकं काञ्जिकेन च ।
रम्भासूरणजेनीरैर्मूलकोत्थैश्च मेलयेत् ॥ ५९ ॥
तुषांशटङ्कणेनैव क्षुद्रमत्स्यैः समं पुनः ।
महिषीमलसंमिश्रान्विधायास्याथ गोलकान् ६० ॥
खराग्निना धमेद्गाढं सत्त्वं मुञ्चति कांस्यवत् ।
मारितं ताम्रवदध्रपारदाभ्यां निषेधयेत् ॥ ६१ ॥
सत्त्वमघ्नस्य शिशिरं त्रिदोषघ्नं रसायनम् ।
विशेषात्पुंस्त्वजननं वयसः स्तम्भनं परम् ॥ ६२ ॥
नानेन सदृशं किञ्चिद्भ्रैषज्यं पुंस्त्वकृत्परम् ।

इत्यध्रकसत्त्वम् ।

अथ तालकसत्त्वम्-

लाक्षाराजितिलाञ्जिशुं टङ्कणं लवणं गुडम् ॥ ६३ ॥
तालकार्धेन संमिश्रं मूपायां स्थिरमाजने ।
रुद्ध्वा पुटेदधोयन्त्रे सत्त्वं मुञ्चति सर्वथा ॥ ६४ ॥

जिपालसंस्ववातारिषीजमिश्रं च तालकम् ।

कूपिस्थं घालुकायन्त्रे सस्वं मुञ्चति सर्वथा ॥ ६५ ॥

इति तालकसत्त्वम् ।

अथाभ्रकद्युतिः—

अगस्त्यपत्रनिर्यासमर्दितं सूरणस्थितम् ।

अभ्रं गोष्ठगतं मासं जायते पारदोषमम् ॥ १६६ ॥

इत्यभ्रकद्युतिः ।

इति योगतरङ्गिण्यां रसोपरसविपोपविषाभ्रसत्त्वादिकथनं नाम

त्रिषत्वारिंशत्तरङ्गः ॥ ४३ ॥

अथ चतुर्विंशतिस्तोत्रः ।

अथारिष्टज्ञानोपायः—

पुष्पं फलस्य धूमोऽग्नेर्वर्षस्य जलदौदयः ।

यथा भविष्यतो लिङ्गं रिष्टं मृत्योस्तथा ध्रुवम् ॥ १ ॥

आयुष्मति क्रियाः सर्वाः सफलाः संप्रयोजिताः ।

भवन्ति म्रियन्ते मृत्युः कृतज्ञ इव भूमुजि ॥ २ ॥

क्षीणायुषि कृतं कर्म व्यर्थं कृतमिवाधमे ।

अपशो देहसंदेहं स्वार्थहानिं च यच्छति ॥ ३ ॥

विकृतिः प्रकृतेः प्राज्ञैः प्रदिष्टाऽरिष्टसंज्ञया ।

तदिदानीं मृतासूनां लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥ ४ ॥

अरिष्टं नास्ति मरणं हृष्टरिष्टं च जीवितम् ।

अरिष्टे रिष्टविज्ञानं न च रिष्टेऽप्यनैपुणात् ॥ ५ ॥

केचिच्च तद्विधेत्याहुः स्थाप्यस्थापिधिमेदतः ।

दोषाणामपि बाहुल्याद्विष्टामासः समुद्भवेत् ॥

दोषाणां शमनाच्छाम्येत्स्थाप्यवश्यं तु मृत्यवे ॥ ६ ॥

इति वाग्मदात् ।

अथ यूपसागरात्—

यद्युत्तिष्ठत्यनामा भुवि निहितकरस्योन्नमन्मध्यमस्य

मायो मृत्युः समीपे वपुरपि च भवेद्यस्य वा वस्तगन्धिः ।

हुंकारो यस्य शीतो हुतवहसदृशा फूत्कृतिः साऽपि तद्व-
 ज्ञामिस्थानं गुवं च म्रियत इह नरः कम्पते यस्य तालु ॥ ७ ॥
 अरुन्धतीं विष्णुपदं च गङ्गां ध्रुवं न यः पश्यति मातृविम्बम् ।
 स याति शीघ्रं परलोकयात्रां कर्तुं समुत्सृज्य सुतादिमृत्यम् ॥ ८ ॥
 नासाग्रस्थितया कराद्गुलिकया नो दृश्यते पूर्णिमा-
 चन्द्रो येन दिनावसानसमये जीवेत्स एकं दिनम् ।
 संरक्तोर्ध्वविलोचनो हुतवहस्पर्शोऽलि देहच्छविः
 स्थूलोष्ठो दिवसद्वयेन मरणं धत्ते सुधाया अपि ॥ ९ ॥
 शोणास्यः समनोभ्रमो हृदयरुग्णः श्यावजिह्वातलो
 घूर्णेद्घर्घरानिस्वनस्त्रिदिवसान्मृत्योर्बशः स्यान्नरः ।
 नासाग्रे रसनाग्रमोष्ठयुगलं पश्येन्न यश्चक्षुषा
 मृत्युं याति चतुर्थकेऽह्नि मनुजः पीतासृतोऽपि ध्रुवम् ॥ १० ॥
 अम्मःसेकसमीरतोऽपि पुलको नो यस्य पञ्च क्षपा
 जीवेत्सोऽथ हृदङ्गघिपाणि झटिति स्नातस्य शुष्यत्यपि ।
 पष्ठेऽसौ म्रियतेऽह्नयथो मुनिदिने पश्येद्भ्रुवीरन्तरं
 नो यः कर्णयुगं च यस्य बलितं स्वस्थानतः किञ्चन ॥ ११ ॥
 शैत्यं यस्य नि(न)हन्ति चण्डकिरणः संतापकारी शशी
 नो वा वेत्ति हिमाहिमेऽष्टमदिने प्राणानसौ मुञ्चति ।
 कर्णे दण्डविघाततो न हि भवेद्राजी(गी)निमित्तं विना
 वाधिर्यं भवतीह यस्य नवमे घस्रे स गच्छेन्मृतिम् ॥ १२ ॥
 आत्मानं सकृदीक्षते विशिरसं तैले जले वा घृते-
 प्यादर्शादिषु वासरे स दशमे लोकान्तरं गच्छति ।
 आकृष्टा अपि न स्फुटन्ति च कराङ्गुल्यो यदीयास्तथा
 यद्वत्तं बलिमाहरन्ति करटा नास्येशघस्रे मृतिः ॥ १३ ॥
 अन्येषां वपुरीक्षते गतशिरोऽकस्माद्विलोमाथ वा
 प्राणान्मुञ्चति निश्चितं गद्युतः स द्वादशे वासरे ।
 विच्छायः सहसा त्रयोदशदिने स्यान्मृत्युवश्यस्तदा
 गच्छेत्पञ्चदशे मृतिं यदि विधुं पश्येत्समस्तासितम् ॥ १४ ॥
 यान्तीं व्युत्क्रमतो नदीं च कलयेद्योऽसौ कलावासरे
 घस्रे सप्तदशे तु पश्यति तरुं यः शुष्कमाद्गच्छदम् ।
 मृत्योऽष्टादशके दिने व्यसुरहो बुद्धिर्यदीया निशि
 स्याद्दृष्यत्यासतया तदग्रिमादिने मृत्योर्बशो मानवः ॥ १५ ॥

यस्तारा न समीक्षते स गमयेद्घस्रांस्तथा विंशतिं
 पश्येद्योम धरामिवैष गमयत्येवैकविंशं दिनान् ।
 यः पश्येत्सहसा रविं सविवरं द्वाविंशतिं वासरान्
 जीवेत्सोऽथ विलोमगं च कलयेद्घस्रास्त्रयोविंशतिम् ॥ १६ ॥
 यो ह्रस्वः सहसा भवेत्स तु चतुर्थस्रैश्च वीर्घाऽग्निमे
 मृत्युं याति तदग्निमेषु तु दिनेष्वाराच्छवं वीक्षते ।
 धूलीर्दिक्षु समीक्षते दिवि दिवा तारास्तथा विद्युतं
 व्यभ्रायां धनुरैन्द्रमस्य मरणं मासे द्वितीये भवेत् ॥ १७ ॥
 दीपे नाशमुपागते न लभते गन्धं च संप्रेक्षते
 स्वच्छायां गतमस्तकामथ शृणोत्युद्दामघण्टारवम् ।
 मासे याति तृतीयके यमपरं लोकं चतुर्थे तु यत्
 शीर्षे न्यञ्चति चित्रवर्णशरंदा कुर्वन्विचित्रां क्रियाम् ॥ १८ ॥
 मार्गे पङ्कयुतेऽथ वा सरजसि स्थात्खण्डितं यत्पवं
 मर्त्यः प्रञ्चममास्ययं मरणतामामोति निःसंशयम् ।
 ज्योतिर्यस्य न वीप्यते नयनयोर्द्वेऽङ्गुलीपीडिते
 षष्ठे मासि विपद्यते स नियतं पीताऽमृतोऽपि ध्रुवम् ॥ १९ ॥
 पीत्वा वारि तृषा न याति सहसा वृद्धिर्वराङ्गे भवे-
 न्दुक्तान्नस्य न यस्य तृप्तिरसकृन्मासे व्यसुः सप्तमे ।
 यः पश्येद्विधांन्हिरण्मयतरुन्वन्यान्स मासाष्टकं
 सूर्यं श्यामहृदं विचित्रमथ वा जीवेत्स मासान्नव ॥ २० ॥
 श्यावौ स्तः श्रवणौ करौ सचरणौ नासा च भेट्टं मुखं
 पायुश्च स्फुटमेष जीवति जनः स्वास्थ्येन मासान्वश ॥ २१ ॥
 प्रभवति पटुहृष्टः केसरामः कृशानुः
 शशधरसमलेखाधारिणीनां ललाटे ।
 भवति हि धमनीनां जालवान् भालदेशो
 ह्यतिथिरिव स देही मासि चैकादशे स्यात् ॥ २२ ॥
 यस्याङ्गादुपयाति फुल्लकुसमस्तोमोपमः प्राणिनो
 गन्धः संयति मृत्युरस्य नियतं स्वल्पैर्दिनैः खड्गतः ।
 वैकृत्यं स्वरवर्णकेशनयनत्वड्यांसयुद्धीन्द्रिय-
 घ्राणेषु प्रपतन्ति यस्य सहसा मन्त्राणि वस्तून्यपि ॥ २३ ॥

यः पश्येत्पतिविम्बमात्मवपुषश्छिन्नं जलौघेप्यसौ
 रोगी जीवति नेति किञ्चिदुदितं तृणामरिष्टं सया ॥ २४ ॥
 इति पूषसागरात् ।

उक्तं च रसमञ्जयाम्-

अकस्माच्चित्तविकृतिरकस्मात्पुरुषो धरः ।
 अकस्मादिन्द्रियोत्पत्तिः संनिपातस्य लक्षणम् ॥ २५ ॥
 शरीरं शीतलं यस्य मकृतेर्विकृतिर्मवेत् ।
 तदारिष्टं समासेन व्यासतश्च निबोध मे ॥ २६ ॥
 द्विषच्छब्देषु रमते सुहृच्छब्दे प्रकुप्यति ।
 पश्चाकस्मान्न शृणोति गतायुषमसुं वदेत् ॥ २७ ॥
 जीवं विष्णुपदत्रयं सुरपदं सन्मातृकामण्डलं
 तारापुञ्जमरुन्धतीमहिमगोः शुक्रं ध्रुवं लाञ्छनम् ।
 एतेष्वेकमपि स्फुटं तु पुरुषः पश्येन्न यः मेक्षितं
 सोऽवश्यं विशतीह कालवदने संवत्सरावृध्वंतः ॥ २८ ॥
 स्थूलाङ्गोऽपि कृशः कृशोऽपि सहसा स्थूलत्वमालम्बते
 श्यामो वा कतकप्रमो यदि मवेद्दौरोऽपि कृष्णच्छविः ।
 शूरो भीरुरपीह धर्मनिपुणो शान्तो विकारी पुमा-
 नित्येषं मकृतेरुशन्ति चलनं मासेऽष्टमे मृत्युदम् ॥ २९ ॥

अथ छायापुरुषलक्षणम्-

अथातः संप्रवक्ष्यामि छायापुरुषलक्षणम् ।
 येन विज्ञातसात्रेण त्रिकालज्ञो भवेन्नरः ॥ ३० ॥
 कालो वूरस्थितस्यापि येनोपायेन लक्ष्यते ।
 तं वक्ष्यामि समासेन यथोद्दिष्टं शिवागमे ॥ ३१ ॥
 एकान्ते विजते सत्वा कृत्वाऽऽदित्यं च पृष्ठतः ।
 निरीक्षेत तिजां छायां कण्ठदेशे समाहितः ।
 ततश्चाऽऽकाशमीक्षेत ततः पश्यति शंकरम् ॥ ३२ ॥
 ॥ ३३ ॥ ह्रीं परब्रह्मणे नमः । इति मन्त्रः ।
 अष्टोत्तरशतं जप्त्वा ततः पश्यति शंकरम् ।
 शुद्धस्फटिकसंकाशं नानारूपधरं हरम् ॥ ३३ ॥

१ क. 'पाठामल' । २ क. 'सिद्धीलयोर्यस्य' । ३ ग. 'वं पाठम्' ।

षण्मासाभ्यासयोगेन भूचरोणां पतिर्भवेत् ।
 वर्षद्वयेन हे नाथ कर्ता हर्ता स्वयं प्रभुः ॥ ३४ ॥
 त्रिकालज्ञत्वमाप्नोति परमानन्दमेव च ।
 सतताभ्यासयोगेन नास्ति किञ्चन दुर्लभम् ॥ ३५ ॥
 तद्रूपं कृष्णवर्णं यः पश्यति व्योम्नि निर्मले ।
 षण्मासान्मृत्युमाप्नोति स योगी नात्र संशयः ॥ ३६ ॥
 पीते ध्याधिर्मयं रक्ते नीले हृत्प्यां विनिर्दिशेत् ।
 नांनविर्णस्वरूपेऽस्मिन्नुद्देगो जायते महान् ॥ ३७ ॥
 पादे गुल्फे च जठरे विनष्टे मृत्युमाविशेत् ।
 अर्धवर्षेण वर्षेण क्रमाद्द्वर्षद्वयेन च ॥ ३८ ॥
 विनष्टे दक्षिणे बाहौ स्वबन्धुम्रियते ध्रुवम् ।
 वामे बाहौ तथा मांसां विनश्यति न संशयः ॥ ३९ ॥
 शिरोदक्षिणबाहुभ्यां विनाशे मृत्युमाविशेत् ।
 अंशिरां मांसमरणं विना जङ्घ्ये विन नव ।
 अंष्टमिः कन्धरानांशे छायालुप्तं च तत्क्षणात् ॥ ४० ॥

इति च्छायापुरुषलक्षणम् ।

इति योगतरङ्गिण्यामरिष्टकालज्ञानच्छायापुरुषलक्षणकथनं नाम
 चतुश्चत्वारिंशत्तरङ्गः ॥ ४४ ॥

अथ पञ्चमत्वारिंशत्तरङ्गः ।

अथ नाडीपरीक्षा—

सद्यः स्नातस्य मुक्तस्य तथा स्रग्हावंगाहिनः ।
 क्षुत्प्रातस्य सुप्तस्य नाडी सम्पद्भूतं बुध्यते ॥ १ ॥
 अङ्गुष्ठमूलभागे या धमनी जीवसाक्षिणी ।
 तच्चेष्टया सुखं दुःखं ज्ञेयं कायस्य पण्डितैः ॥ २ ॥
 स्त्रीणां मेषां वामहस्ते वामे पादे च यत्नतः ।
 शास्त्रेण संप्रदायेन तथा स्वानुभवैर्न च ॥ ३ ॥
 एकाङ्गुलं परित्यज्याधस्तादङ्गुष्ठमूलतः ।
 परीक्षेद्ब्रह्मवृत्तासावभ्यासादेव जायते ॥ ४ ॥

अग्ने वातवहा नाडी मध्ये वहति पित्तला ।
 अन्ते श्लेष्मयिकाराऽथ नाडी ज्ञेया धुधैः सदा ॥ ५ ॥
 सर्पजलौकादिगतिं धत्ते कुपिते प्रमञ्जने नाडी ।
 पित्ते तु काकलावकमण्डूकाद्येस्तथा चपलाम् ॥ ६ ॥
 राजहंसमपूराणां पारावतकपोतयोः ।
 कुक्कुटस्य गतिं किं वा नाडी धत्ते कफोल्बणा ॥ ७ ॥
 मुहुः सर्पगतिं नाडी मुहुर्मकगतिं तथा ।
 वातपित्तोल्बणा धत्ते दाहपीडासमन्विता ॥ ८ ॥
 सर्पहंसगतिं तद्द्वातश्लेष्मवती वहेत् ।
 हरिहंसगतिं धत्ते पित्तश्लेष्मान्विताऽधरा ॥ ९ ॥
 काष्ठकुट्टो यथा काष्ठं कुट्टते चातियेगतः ।
 स्थित्वा स्थित्वा तथा नाडी संनिपातेन जायते ॥ १० ॥
 स्पन्दन्ते चैकमानेन त्रिंशद्द्वारं यदाऽधरा ।
 स्वस्थानेन तदा नूनं रोगी जीवति नाग्यथा ।
 स्थित्वा स्थित्वा वहति या सा ज्ञेया प्राणघातिनी ॥ ११ ॥
 जिह्वं जिह्वं कुटिलकुटिलं व्याकुलं व्याकुलं वा
 स्थित्वा स्थित्वा वहति धमनी याति नाशं च सूक्ष्मा ।
 नित्यं कण्ठे स्फुरति पुनरप्यङ्गुलीः संस्पृशेद्वा
 माधैरेवं घहुविद्यतरेः संनिपातादसाध्या ॥ १२ ॥
 पूर्वं पित्तगतिं प्रमञ्जनगतिं श्लेष्माणमापिध्रती
 स्वस्थानान्द्रमणं मुहुर्विदधती चक्राधिरूढेव या ।
 मीमत्वं वधती कंलापिगतिका सूक्ष्मत्वमातन्वती
 नो साध्यां धमनीं यदन्ति विबुधा नाडीगतिज्ञानिनः ॥ १३ ॥
 गम्भीरा या भवेन्नाडी तां वदेन्मांसवाहिनीम् ।
 ज्वरवेगेण धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् ॥ १४ ॥
 कामक्रोधाद्देगवहा क्षीणा चिन्ताभयप्लुता ।
 मन्दाग्नेः क्षीणधातोश्च नाडी मन्दतरा मता ॥ १५ ॥
 असूत्रपूर्णा भवेत्कोष्णा सामा गुर्वी गरीयसी ।
 लघ्वी वहति दीप्ताग्रस्तथा वेगवती मता ॥ १६ ॥

घण्टा क्षुधितस्यापि तृप्तस्य वहति स्थिरां ।
शीघ्रा नाडी मलापाते दिनार्धेऽग्निसमो ज्वरः ॥ १७ ॥
दिनैकं जीवितं तस्य द्वितीये म्रियते ध्रुवम् ।
मृत्युकाले भवेन्नाडी शीर्णा डमरुकोपमा ॥ १८ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां नाडीपरीक्षाकथनं नाम पञ्चत्वारिं-
शत्तरङ्गः ॥ ४५ ॥

अथ पञ्चत्वारिंशत्तरङ्गः ।

अथ जिह्वापरीक्षा—

पीता जिह्वा खरस्पर्शा स्फुटिता मारुतेऽधिके ।
रक्ता श्यामा भवेत्पित्ते कफे शुभ्राऽतिपिच्छला ॥ १ ॥
कृष्णा सकण्टका शुष्का संनिपाताधिके तु सा ।
मिश्रिते मिश्रिता श्लेयाऽरिष्टे लक्षणवर्जिता ॥ २ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां जिह्वापरीक्षाकथनं नाम पञ्चत्वारिंश-
त्तरङ्गः ॥ ४६ ॥

अथ सप्तत्वारिंशत्तरङ्गः ।

अथ स्वप्नाः—

शुभाशुभं भाविफलं ब्रूते स्वप्नो नृणां यतः ।
अतस्तदिह विज्ञातुं साभिस्वप्नं ब्रवीम्यहम् ॥ १ ॥
स्वप्नास्तु प्रथमे यामे संवत्सरविपाकिनः ।
षड्भिर्मासैर्द्वितीये तु त्रिभिर्मासैस्तृतीयके ॥ २ ॥
चतुर्थे प्रहरे स्वप्नो मासैकेन फलप्रदः ।
अरुणोदयवेलायां दशाहेन फलं भवेत् ॥ ३ ॥
आरोहणं गोवृषकुञ्जराणां प्रासादशैलाग्रवनस्पतीनाम् ।
विष्टानुलेपो रुदितं मृतं च स्वप्नेष्वगम्यागमनं च धन्यम् ॥ ४ ॥

१ ग श्यामाऽधिके पित्ते पीता बृद्धे कफे सिताह । २ ग. मिश्रके मिश्रदोषा संऽरि° ।
३ य. तु स्वाभिस्व° । ४ अ. गोहयकु° ।

स्वप्नेषु घीक्षते यस्तु राजानं कुक्षरं हयम् ।
 सुवर्णं धूपमं गां च कुटुम्बं तस्य वर्धते ॥ ५ ॥
 प्रासादाग्नेऽन्नमश्नाति यो वा तरति सागरम् ।
 अपि दासकुले जातः स राजा नियतं मवेत् ॥ ६ ॥
 वीपं वा फलितं वृक्षं कन्यां चक्रं ध्वजं रथम् ।
 लभते यः पुमान्स्वप्ने राज्यं तस्य विनिर्दिशेत् ॥ ७ ॥
 मानुषस्य तु मांसानि यस्तु स्वप्नेषु मक्षयेत् ।
 अपक्रान्पेव सर्वाणि शृणु तस्य तु यत्फलम् ॥ ८ ॥
 पदे पञ्चशतीलामः सहस्रं दक्षिणे भुजे ।
 मस्तकाशनतो राज्यं मन्त्रिता ह्येद्याशनात् ॥ ९ ॥
 उपानहौ ध्वजं चक्रं लब्ध्वा यः प्रतिबुध्यते ।
 अस्मिं वा निर्मले तीक्ष्णमध्वाने तस्य निर्दिशेत् ॥ १० ॥
 तावमारुह्य यः स्वप्ने नदीं तु विपुलां तरेत ।
 प्रवासं निर्दिशेत्तस्य शीघ्रमार्गमनं पुनः ॥ ११ ॥
 दन्ता यस्य विशीर्यन्ते केशा यस्य पतन्ति च ।
 धननाशो मवेत्तस्य व्याधिपीडाऽप्यसंशयम् ॥ १२ ॥
 अमिद्रवन्ति यं स्वप्ने शृङ्गिणो दंष्ट्रिनोऽथवा ।
 धानरो वा धराहो वा तस्य राजकुलाद्भयम् ॥ १३ ॥
 स्वप्नेऽभ्यक्तस्तु रजसा तैलेन च घृतेन च ।
 स्नेहेन वा तथाऽन्येन व्याधिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥
 रक्ताम्बरधरा नारी रक्तगन्धानुलेपना ।
 अवगूहति यं स्वप्ने कल्याणं तस्य निर्दिशेत् ॥ १५ ॥
 कृष्णाम्बरधरा नारी कृष्णगन्धानुलेपना ।
 अवगूहति यं स्वप्ने कल्याणं तस्य निर्दिशेत् ॥ १६ ॥
 पीताम्बरधरा नारी पीतगन्धानुलेपना ।
 अवगूहति यं स्वप्ने तस्य मृत्युं विनिर्दिशेत् ॥ १७ ॥
 श्वेताम्बरधरा नारी श्वेतमाल्योपशोमिता ।
 अवगूहति यं स्वप्ने तस्य श्रीः सर्वतोमुखी ॥ १८ ॥
 वपनं च विवाहं च स्वप्नान्ते यस्तु पश्यति ।
 स्वगृहे नर्तनं चैव मृत्युं तस्य विनिर्दिशेत् ॥ १९ ॥
 आदित्यमण्डलं स्वप्ने चन्द्रं वा यदि पश्यति ।
 व्याधिः ॥ २० ॥ स्वस्थस्तु श्रियमाप्नुयात् ॥ २० ॥

यस्तु श्वेतेन सर्पेण दृश्यते दक्षिणे भुजे ।
 ब्रह्मलामो भवेत्तस्य संपूर्णो दशमै दिने ॥ २१ ॥
 निगडैर्बध्यते यस्तु पाशैर्वा बध्यते मृशम् ।
 सुपुत्रो जायते तस्य प्रतिष्ठां च स विन्दति ॥ २२ ॥
 रक्तं पिबति यः स्वप्ने सुरां वाऽपि कथंचन ।
 ब्राह्मणो लभते विद्यामितरस्तु धनं बहु ॥ २३ ॥
 क्षीरं पिबति यः स्वप्ने सफेनं दोहनीकृतम् ।
 अहोभिर्दशभिश्चैव प्राप्नोत्यर्थं न संशयः ॥ २४ ॥
 नवौदत्तं पियःपानं धनलामकरं परम् ।
 श्वेतमाल्याम्बरं छत्रं चन्दनं च धनप्रदम् ॥ २५ ॥
 आसने शयने याने शरीरे वाहने गृहे ।
 ज्वलमाने विबुध्येत तस्य श्रीः सर्वतोमुखी ॥ २६ ॥
 यस्तु मध्ये तद्भागस्य मक्षयेद्दधिपायसम् ।
 निपण्णः पौष्करे पत्रे स भवेद्भरणीधवः ॥ २७ ॥
 रक्तं देहात्स्रवेद्यस्य यः स्नायाद्बुधिरेण वा ।
 शिरो वा छिद्यते यस्य तस्य राज्यं विनिर्दिशेत् ॥ २८ ॥
 खरोद्गमाहिषं यानमेकाकी योऽधिरोहति ।
 तत्रस्थः प्रतिबुध्येत मरणं तस्य निर्दिशेत् ॥ २९ ॥

तथोक्तं शार्ङ्गधरे—

स्वप्नेषु नमान्मुण्डांश्च रक्तकृष्णाम्बरावृतान् ।
 व्यङ्गांश्च विकृतान्कृष्णान्सपाशान्सायुधानपि ॥ ३० ॥
 बध्नतो निम्नतश्चापि दक्षिणां दिशमाश्रितान् ।
 माहिषोद्गखराखुडान् स्त्रीपुंसौ यस्तु पश्यति ॥ ३१ ॥
 स स्वस्थो लभते व्याधिं रोगी यात्येव पञ्चताम् ।
 अधो यो निपतत्युच्चाज्जलेऽग्नौ वा विलीयते ॥ ३२ ॥
 श्वापदैर्हन्यते योऽपि मत्स्याद्यैर्गिलितो भवेत् ।
 यस्य नेत्रे विलीयते दीपो निर्वाणतां व्रजेत् ॥ ३३ ॥
 तैलं सुरां पिबेद्वाऽपि लोहं वा लभते तिलान् ।
 पक्वान्नं लभते स्नाति विशेत्कूपं च मानवः ॥ ३४ ॥

स स्वस्थो लंभते रोगं रोगी यात्येष पञ्चताम् ।

दुःस्वप्नान्पेषमायीनि हृष्ट्वा ब्रूपात्त कस्पचित् ॥ ३५ ॥

घ्नानं कुर्याद्दुपस्येव दद्याद्धेमतिळांस्तथा ।

पठेत्स्तोत्राणि देवानां रात्रौ देवालये स्वपेत् ॥ ३६ ॥

कृत्वैधं त्रिदिनं मर्यां दुःस्वप्नात्परिमुच्यते ।

स्वप्नेषु यः सुरान्मूपाञ्जीवितः सुहृदो द्विजान् ॥ ३७ ॥

गोसमिद्धामितीर्थानि पश्यन्मुखमधामुयात् ।

तीर्त्वा कलुषनीराणि जित्वा शत्रुगणानपि ॥ ३८ ॥

आरुह्य सौधगोशैलकरिवाहान्मुखी मवेत् ।

शुभ्रपुष्पाणि वासांसि मांसमत्स्यफलान्यपि ॥ ३९ ॥

प्राप्य रोगी सुखी भूयात्स्वस्थो धनमवाप्नुयात् ।

अगम्यागमनं लेपो विष्ठया रुदितं मृतिः ॥ ४० ॥

आममांसाशनं स्वप्ने धनारोग्याप्तये विदुः ।

जलौका भ्रमरी सर्पो मक्षिका चापि यं दशेत् ॥

रोगी स भूयादारोग्यः स्वस्थो धनमवाप्नुयात् ॥ ४१ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां स्वप्नरूपं नाम सप्तचत्वारिंशत्तरङ्गः ॥ ४७ ॥

भयाष्टचत्वारिंशत्तरङ्गः ।

अथ दूतविज्ञानीयम्—

दूरादेव यथा वह्निर्धूमाद्विज्ञायते जनैः ।

साध्योऽसाध्यस्तथा रोगी ज्ञायते दूतचेष्टया ॥ १ ॥

स्वज्ञातिः श्वेतवस्त्रो द्रविणयुतकरः क्षत्रियो ब्राह्मणो वा

ताम्बूलास्यः सुशीलः शुभवचनवदः स्यात्प्रशस्तोऽत्र दूतः ॥

शस्ता योपिन्न दूत्ये न च जनयुगुलं नाङ्गहीनो न रोगी

शोकार्तो वा रुदन्वा नतहतपतितभ्रष्टशब्दान्ब्रुवाणः ॥ २ ॥

आगत्योपाश्रयेद्यो बलमथनदिशं पश्चिमामुत्तरां वा

शंभोः काष्ठां स शस्तः परदिशि न तुपाङ्गारमस्मादिसंस्थाः ।

रक्तस्रग्गन्धवस्त्रास्तृणलगुडदलच्छेदिनः पङ्कतैलाभ्यक्ता

वक्षोजनासालकनिहितकरा ये च विक्षिप्तकेशाः ॥ ३ ॥

तथोक्तं रसमञ्जर्याम्—

दूतो रक्तकपायकृष्णवसनो दण्डी जटी मुण्डित-
स्तैलाभ्यक्तवपुर्मयंकरवचा दीनोऽश्रुपूर्णेक्षणः ।

मस्माद्गारकपालपाशुमुशलीसूर्येऽस्तगे व्याकुलो

यः शून्यस्वरसंस्थितो गदवतो दूतस्तु कालानलः ॥ ४ ॥

षाभ्यां विशि प्राञ्जलयो विपमैकपदस्थिताः ।

ये वैद्यमुपसर्पन्ति दूतास्ते स्युर्धिगर्हिताः ॥ ५ ॥

ऋतुहरनयनकराभ्युधिमुनिरसवेदाग्निचन्द्रदिग्दुर्गाः ।

जीवन	६	३	२	४	७	६	४	३	१	१०	९
मरण.	अं	आ	इ	ई	उ	ऊ	ए	ऐ	ओ	औ	अं
प्रश्ननि-	क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ञ	ट
र्णयचक्रम्	ठ	ड	ढ	ण	त	थ	द	ध	न	प	फ
	ब	भ	म	य	र	ल	व	श	ष	स	ह

विन्यस्याधो विलिखेदादीन्हान्तांस्तथा वर्णान् ॥ ६ ॥

खण्डान्त्यस्वरवर्जानिथ कृत्वाऽचो हलश्च पृथक् ।

दूतानुरयोर्नाम्नोर्वसुभिः संशोधितासु संख्यासु ।

जीवत्यधिके रोगी त्रियते हीने समे ध्याधिः ॥ ७ ॥

दूतनामाक्षरसंख्याया रोगिनामाक्षरसंख्यायामधिकायां रोगी जीवति
हीनायां त्रियते समायां ध्याधिश्चिरं तिष्ठतीति विवेकः ।

अत्रोदाहरणम्—

देवदत्तस्य, रुग्णस्य नामाक्षराङ्काः ४८ अष्टमागशेषः । यज्ञदत्तना-
माक्षराङ्काः ५९ अष्टमागशेषः । एवमत्र देवदत्तस्य मरणं निर्दिशेत् ।

दूतास्योदितवर्णवृन्दमाखिलं द्वेषा विधाय त्रिभि-

भक्ता ध्योमनि मृत्युमाशु विषवेदन्येय संजीविनम् ॥ ८ ॥
इति योगतरङ्गिण्यां दूतलक्षणं नामाष्टवाविंशस्तारः ॥ ४८ ॥

अथ अथवत्वारिषस्तारः ।

अथ शकुनाः-

साध्यासाध्यत्यमाख्यान्ति शकुनास्तु शुमाशुमाः ।
अतोऽभिधास्ये शकुनास्ताद्विज्ञातुं रुजायताम् ॥ १ ॥
यानि मातङ्गविप्रास्तुरगवृषफलच्छत्रमांसोद्गुम्भा
योपित्पुत्रान्विता वा सुरभिरपि तथा सञ्जरीटा मयूराः ।
धीर्णा भेरीमृदङ्गाम्बुजपटहरया वेदमाङ्गल्यघोषा-
ध्यायाः सिद्धान्नमृत्कुसुमपुत्रवधूचन्दनाद्याः प्रशस्ताः ॥ २ ॥
एणः कार्कोऽपसव्ये शुभ इह कथितः सव्यतः सारमेय-
श्वक्रीयानाखुबभूशफरिदधिपयोरूप्यगोमायुमेपाः ।
मेतो नीरोदनश्च ज्वलदनलशिसा श्वेतवखो ध्वजो वा
चित्ते शस्तेऽत्र सिद्धिः प्रमथति मिपजो नान्येथा किं बहूक्तैः ॥ ३ ॥

तथा चोक्तं शार्ङ्गधरे-

विक्रित्सां रोगिणः कर्तुं गच्छतो मिपजः शुभम् ।
यात्रेयं सौम्यशकुनं प्रोक्तं दीप्तं न शोभनम् ॥ ४ ॥
वेद्याह्वानाय दूतस्य गच्छतो रोगिणः कृते ।
न शुभं सौम्यशकुनं प्रदीप्तं च सुखावहम् ॥ ५ ॥
दिक्षु शान्तासु वक्तारो मधुरं पृष्ठतोऽनुगाः ।
वानगा दक्षिणा वाऽपि शकुनाः कर्मसिद्धिदाः ॥ ६ ॥
पुरतो दिक्षु वीतासु वक्तारो नात्र साधकाः ।
धर्म्यादिदिनकृत्यक्ता धूमिकायां स यास्यति ॥ ७ ॥
दीप्ता मन्त्रास्त्यसौ शेषाः पञ्च शान्ताः शुभा दिशः ।

प्रमाते दग्धमीशानो विग्दीतिधूमितानिना ।
प्रत्येकमष्टमहरेर्मुक्तेऽष्टौ मास्करो दिशः ॥ ८ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां शकुनविचारो नामैकोनपद्या-
शस्तरङ्गः ४९ ॥

अथ पञ्चाशत्तरङ्गः ।

अथ वर्णस्वरविचारः—

वर्णाङ्गात्मानि मण्डले अहउएओकादिवर्णाहिल्ले-
त्यक्त्वा ङक्षत्रणं शमप्यथ तिथीन् सर्वांश्च पङ्क्तिकमात् ॥
अर्कग्लौगुरुशुक्रसौरिकुजविच्छून्यान्यथाधः क्रमा-
त्पौष्णादीन्यपि सप्तमानि च पुरावत्पञ्च पञ्चाग्रतः ॥ १ ॥
आख्यायाः प्रथमाक्षरं भवति यत्कोष्ठे ततः कोष्ठको
वालाख्यश्च कुमारकोऽप्यथ युवा वृद्धो मृतश्च क्रमात् ॥
मं वारश्च तिथिस्वरा भवति चेदेतन्मृताख्यं तदा
मृत्युर्निश्चयतोऽन्यथा सकृदिति प्रोक्तो नृणां निश्चयः ॥२॥

उक्तं च सुधासागरे—

किञ्चिल्लामकरो बालः कुमारस्त्वर्धलामकृत ।
सर्वसिद्धिं युवा दत्ते वृद्धो हानिं मृतो मृतिम् ॥ ३ ॥
अस्वरो भेषसिंहालिरिः कन्याद्वन्द्वकर्कटाः ।
उस्वरो मीनधनुषी एस्वरस्तु तुलावृषो ॥ ४ ॥
ओस्वरो मृगकुम्भौ च राशिनां च ग्रहस्वराः ।

एतैर्मासा अपि ज्ञेयाः—

यत्र मृतमासे मृततिथिर्मृतनक्षत्रं मृतवारश्च । तत्रावश्यं मृत्युरन्यत्र
कदाचिदिति गुरुसंकेतः ।

आर्द्रादिमृगपर्यन्तं मध्ये मूलं प्रतिष्ठितम् ॥ ५ ॥

चन्द्रार्कजन्मनक्षत्रमेकनाड्यां यदा भवेत् ।

तदा मृत्युर्मवत्येव तत्र सत्यं न संशयः ॥ ६ ॥

*भी	घ	क्रं	५	५	आ० पु० पु०
अ	इ	उ	ए	ओ	पु० म० आ०
क	ख	ग	घ	च	उ० ह० चि०
छ	ज	झ	ट	ठ	
ड	ढ	त	थ	द	अ० वि० स्वा०
ध	न	प	फ	ब	ज्ये० मू० पु०
म	म	य	र	ल	
व	ष	स	ह	१	ध० श्र० उ०
२	३	४	५	६	
७	८	९	१०	११	री० पु० उ०
१२	१३	१४	१५	रवि	
च०	बृ०	शु०	श०	मं	
बु०	०	०	०	रे०	म० अ० र०
पु०	उ०	उ	श्र०	अ०	
श्र०	अ०	पु०	ह०	ज्ये०	कृ० री० मू०
ध०	म०	अ०	चि०	मू०	
श०	कृ०	म०	स्वा.	पु०	
उ०	री०	पु०	वि०	उ०	
ऊ०	सृ०	आ०	०	०	

इति योगतरङ्गिण्यां स्वरविचारो नाम पञ्चाश-

स्तरङ्गः ॥ ५० ॥

अथैकपञ्चाशत्तरङ्गः ।

अथ मूत्रपरीक्षा-

घातामाद्या विहायोपसि विमलतमे माजने रोगिजन्तो-
 ध्वं(धृ)त्वाऽतिस्थैर्युक्तं भिषगतिनिपुणः संपरीक्षेत मूत्रम् ।
 चिन्दुं तैलस्य दत्त्वा तदुपरि वितते तत्र साध्योऽथ कृच्छ्रा-
 रसाध्यः पिण्डायमाने तदनु तलगते स्याच्च सिद्धोऽप्यसाध्यः ॥१॥

नीलं रूक्षं सितं वा प्रभवति कुपिते मारुते चाथ पित्ते
पीतं तैलप्रभं वाऽरुणमथ कफतः सिग्धशुभ्रं घनं च ।
उष्णसिग्धं सरक्तं भवति रुधिरतश्चाथ सामेऽम्बुकल्पं
सौवीरामं निरामे विमलमतिसितं ज्ञेयमह्नाय मूत्रम् ॥ २ ॥
द्वंद्वे तद्वद्विषणं भवति बहुविधं संनिपातात्प्रवृद्धा-
दन्नाजीर्णाच्च मूत्रं भवति बहुतरं तण्डुलाम्भःसदृक्षम् ।
बिन्दुस्तैलस्य मूत्रे प्रसरति च यदा दिक्षु साध्यो विदिक्षु
स्यान्नो साध्यो मनुष्यो भ्रमति तरति वा मज्जति भ्रंशते च ॥ ३ ॥
शस्त्रं खड्गं शरं वा लगुडमपि हलं सैरिमं गात्रखण्डं
कूर्मं निर्मूर्धसृत्युं मुसलमपि चतुर्मार्गकं चानुकुर्यात् ।
मूत्रे तैलं न जीवेदिह यदि मनुजश्चाथ जीवेत्सुधांशु-
हंसेमच्छन्नहर्भ्यं सरसिरुहसरस्तोरणं चामरं वा ॥ ४ ॥
इति मूत्रपरीक्षा ।

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां मूत्रपरीक्षानामैकपञ्चाशत्तरङ्गः ॥ ११ ॥

अथ द्विपञ्चाशत्तरङ्गः ।

अथ मलपरीक्षा—

षट्त्रं श्यामं मरुति कुपिते पित्तकोपे तु पीतं
पानीयामं सफेनं सरुषि कफमले सान्द्रमापाण्डुरं च ।
रक्ते कुन्द्रे सरक्तं जलनिममथ तद्द्वंद्वकोपे द्विलिङ्गं
सर्वेदोपैः सरोपैर्भवति किल मलं रोगिणः सर्वलिङ्गम् ॥ १ ॥
दुर्गन्धि श्यामवर्णं मलमरुणनिभं पाण्डुरामं विचित्रं
मांसामं मेचकं तत्प्रभवति मरणायैव रोगान्वितस्य ॥
विस्रं शैथिल्ययुक्तं मुहुरपि च मुहुर्निःपतत्स्यादजीर्णा-
द्वर्चो दिङ्मात्रमेतान्निगदितमगदैर्लक्षणं वर्चसोऽपि ॥ २ ॥

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां मलपरीक्षा नाम द्विपञ्चाश-

त्तरङ्गः ॥ १२ ॥

अथ त्रिपञ्चाशत्तरङ्गः ।

अथ दृष्टिपरीक्षा-

कर्ष धूमाममन्तर्ज्वलदनिलरुचि स्याद्यलं चक्षुरग्रं
 पित्तात्पीतं हरिद्रानिभमरुणनिमं शीपयिहृषि दाहि ।
 श्वेतं साद्याधि तेजोरहितमपि कफादद्वंद्वकोपे द्विलिङ्गं
 निर्मुग्नं रक्तवर्णं कल्पमसितमं मीपणं संनिपातात् ॥ १ ॥
 एकं रौद्रं च मुग्नं विकसितमपरं मीलितं यस्य चक्षु-
 स्तारा वा यस्य पश्येन्न किमपि कुटिलं चोर्ध्वमं यस्य वा स्यात् ।
 रौद्रं यः प्रेक्षते वा भ्रमयुतमथ वा कम्पयुक्तास्का वा
 दृष्टिर्पस्यान्न साध्यो न भवति हि मनुजो रोगयुक्तः कदाचित् ॥ २ ॥
 इति धीयोगतरङ्गिण्यां दृष्टिपरीक्षा नाम त्रिंशत्तारङ्गः ।

अथ चतुष्पदाश्रितरहः ।

अथ ससाध्यव्याधिनिरूपकः-

निद्रानाशो निशायां प्रभवति च तथा कण्ठकूपे बलासो
 वेहे दाहोऽतिसूक्ष्मा लघुरथ धमनी प्रस्खलन्ती च जिह्वा ।
 हीयन्ते यस्य शीघ्रं बलदहनमनःशक्तयः सेन्द्रियाङ्ग-
 स्तस्त्रैपज्यं ददन्ति स्मरणमिह युधाः केवलं रामनाम्नाम् ॥
 ये यत्राः (पित्र्याः) कर्मजा ये चिरसमयमवा ये च ये सर्वदोषा
 ये वा सोपद्रवा ये बहुदुरितवन्तो ये च मन्दाग्निभाजः ॥
 येऽस्युग्रा ये सदोषादपि च निजकृतात्कर्मणः कायचेतः-
 संजाता ये च येऽतिहुतबलरुचयस्तेऽप्यसाध्या गदाः स्युः ॥
 रक्ताक्षो हृष्टरोमा श्वसिति च हृदयं ग्रन्थिशूली च यः स्या-
 न्मूढो विभ्रान्तनेत्रो म्रियत इह नरः क्षण्यहिक्कानृपावान् ।
 संक्षिप्तं यद्भ्रुवौ स्तः शिरसि कचचया यस्य सीमन्तवन्तो
 यो रोगी देर्ध्यरात्रः स्वपिति च दबथुस्वेदरोमाञ्चयुक्तः ॥ ३ ॥
 यः स्वप्ने भ्रंतयुक्तः पिबति च मदिरां यः खरोष्ठाधिखूढो
 तैलाभ्यक्तो यमाशामनुचलति च यो यान्त्यमी भ्रंतमावम् ।
 यो लुञ्चेत्केशसंघानपि च नखमुखान्याशु खादेद्विजायिः
 श्यामैर्विभ्रान्तनेत्रस्खलिततमवचाः क्षिप्रमाप्नोति मृत्युम् ॥ ४ ॥

उरगशतमिपाद्वास्वातिमूलत्रिपूर्वा-
 मरणिषु किल वारे मानुमौमार्कजानाम् ।
 प्रतिपदि च चतुर्थाद्वादशीपष्ठिकासु
 दृहिणहरिहरोक्तो रोगिणां मृत्युकालः ॥ ५ ॥
 स्वात्याश्लेषारौद्रपूर्वासु शाक्रे रोगोत्पत्तिर्जायते यस्य पुंसः ।
 तद्भैषज्यव्यापृतो निष्प्रयतनः स्याद्दुग्धाब्धेर्लब्धजन्माऽपि वैद्यः ॥ ६ ॥
 इति धी योगतरङ्गिण्यां सप्तम्याधिनिरूपकश्चतुष्पद्याशस्त्ररहः ॥ ११ ॥

अथ पञ्चमशास्त्ररहः ।

अथ भैषज्यग्रहणाविधिः—

भैत्रादित्रितये श्रुतो च वसुमे स्वात्यश्विनीरेवती-
 पुष्ये वाऽपि पुनर्वसावथ तिथौ रिक्ताकुहूवर्जिते ।
 वारे मार्गवजीवशीतमहर्षा स्वस्येन्दुताराबले
 वैद्यस्यापि च भेषजं बहुगुणं संशीलपेद्वृद्धिमान् ॥ १ ॥

अथ भैषज्यग्रहणे मङ्गलं यथा—

मङ्गलदक्षाश्विरुद्रेन्द्रमूचन्द्रार्कानिलानलाः ।
 ऋषयः सौपधियामा मृतसंधाश्च पान्तु वः ॥ २ ॥
 रसायनमिवर्षाणां त्रिदशानामिवामृतम् ।
 सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥ ३ ॥
 अच्युतानन्तगोविन्दनामोच्चारणभेषजात् ।
 नश्यन्ति सकला रोगाः सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ ४ ॥

अथ भैषज्यकालाः—

भैषज्यमभ्यवहरेत्प्रभाते प्रायशो बुधः ।
 कपायांश्च विशेषेण तत्र भेदस्तु दर्शितः ॥ ५ ॥
 श्रेयः पञ्चविधः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम् ।
 किञ्चित्सूर्योदये जाते तथा दिवसमोजने ॥ ६ ॥
 सायंतने मोजने च मुहुश्चापि तथा निशि ।
 प्रायः पित्तकफोदके विरेकवमनार्थयोः ॥ ७ ॥

लेखनार्थं च भेषज्यं प्रमातेऽनन्तमाहरेत् ।
एवं स्यात्प्रथमः कालो भेषज्यग्रहणे नृणाम् ॥ ८ ॥

इति प्रथमः कालः ।

अथ द्वितीयः कालः-

भेषज्यं विगुणेऽपाने भोजनाग्रे प्रशस्यते ।
अरुचौ चित्रभोज्यैश्च मिश्रं रुचिरमाहरेत् ॥ ९ ॥
समानवाते विगुणे मन्वेऽग्नावग्निदीपनम् ।
दद्याद्भोजनमध्ये तु भेषज्यं कुशलो भिषक् ॥ १० ॥
व्यानकोपे तु भेषज्यं भोजनान्ते समाहरेत् ।
हिक्काक्षेपककम्पेषु पूर्वमन्ते च भोजनात् ॥ ११ ॥
एवं द्वितीयः कालश्च प्रोक्तो भेषज्यकर्माणि ।

इति द्वितीयः कालः ।

अथ तृतीयः कालः-

उदाने कुपिते वाते स्वरमङ्गादिकारिणिं ॥ १२ ॥
ग्रासग्रासान्तरे देयं भेषज्यं सांध्यभोजने ।
प्राणे प्रदुष्टे सांध्यस्य मुक्तस्यान्ते च दीयते ॥ १३ ॥
औषधं प्रायशो धीरैः कालोऽयं स्यात्तृतीयकः ।

इति तृतीयः कालः ।

अथ चतुर्थः कालः-

मुहुर्मुहुश्च तृहृष्टादिहिक्काश्वासगरेषु च ॥ १४ ॥
सान्नं तु भेषजं दद्यादिति कालश्चतुर्थकः ।

इति चतुर्थः कालः ।

अथ पञ्चमः कालः-

ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु लेखनं बृंहणं तथा ॥ १५ ॥
पार्चनं शमनं देयं तदन्नं भेषजं निशि ।
इत्येवं पञ्चमः कालः प्रोक्तो भेषज्यकर्माणि ॥ १६ ॥

इति पञ्चमः कालः ।

अथ मात्राः—

कर्पश्चूर्णस्य कल्कस्य गुटिकानां च सर्वशः ।
 द्रवद्युत्तपाऽवलेढव्यः पातव्यश्च चतुर्द्वयः ॥ १७ ॥
 गुडस्तुल्यश्चूर्णं प्रभवति सिता च द्विगुणिता
 समीरादी द्वित्रे च पलमनुपांनं क्रमगतम् ।
 मितिः कर्पो हिङ्गुप्रथितमिह मृष्टं प्लुतमिदं
 मवेद्यावत्तावत्तदुचितरसैर्माव्यममलैः ॥ १८ ॥
 पक्त्वा काथपलं हि षोडशपले तोयेऽष्टशेषं पिबे-
 त्तद्वार्धकलांशगामिह सितां दोषेषु मध्वन्यथा ।
 चूर्णं क्षीरगुडाज्यकल्कतिलजान्मूत्राञ्च कर्पं क्षिपे-
 त्क्षारव्योपशिलाजहिङ्गुलवणाजाजीमुरा टङ्गुणम् ॥ १९ ॥
 तैलमद्यघृतादीनां मात्रा तु द्विपलोत्तमा ।
 चतुष्कर्पा मध्यमा स्याद्धीना कर्पद्वयात्मिका ॥ २० ॥
 देयं स्थूलशरीराणां वयःस्थानां तु मात्रया ।
 बालस्य प्रथमे मासि देया मेघजराक्तिका ॥ २१ ॥
 अघलेहीकृतेकैव क्षीरक्षौद्रसिताघृतैः ।
 वर्धयेत्तावदेकैकां यावद्भवति वत्सरम् ॥ २२ ॥
 मापवृद्धिस्तदूर्ध्वं स्याद्यावत्षोडश वत्सराः ।
 ततः स्थिरा भवेत्तावद्यावद्वर्षाणि सप्ततिः ॥ २३ ॥
 ततो बालकवन्मात्रा ह्यासनीया शनैः शनैः ।
 मात्रेयं कल्कचूर्णानां कषायाणां चतुर्गुणा ॥ २४ ॥
 मितिर्नास्त्येव मात्रायाः कालमग्निबलं वयः ।
 प्रकृतिं देशदोषौ च वीक्ष्य मात्रां प्रकल्पयेत् ॥ २५ ॥
 तत्तद्रोगाधिकारे तु तत्तन्मात्राः पृथक्पृथक् ।
 विविच्य कथयिष्यामि पुरस्तादस्तसंशयम् ॥ २६ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां भैषज्यग्रहणमुहूर्तमङ्गलपञ्चकालमात्राकथनं

नाम पञ्चपञ्चाशस्तरङ्गः ॥ ५५ ॥

लेखनार्थं च भेषज्यं प्रमातेऽनन्तमाहरेत् ।
एवं स्यात्प्रथमः कालो भेषज्यग्रहणे नृणाम् ॥ ८ ॥

इति प्रथमः कालः ।

अथ द्वितीयः कालः-

भेषज्यं विगुणेऽपाने मोजनाग्रे प्रशस्यते ।
अरुचौ चित्रमोज्यैश्च मिश्रं रुचिरमाहरेत् ॥ ९ ॥
समानघाते विगुणे मन्वेऽग्रावग्निदीपनम् ।
व्याज्जोदनगन्धे तु भेषज्यं कुशलो भिषक् ॥ १० ॥
ध्यानकोपे तु भेषज्यं मोजनान्ते समाहरेत् ।
हिकाक्षेपककम्पेषु पूर्वमन्ते च मोजनात् ॥ ११ ॥
एवं द्वितीयः कालश्च प्रोक्तो भेषज्यकर्माणि ।

इति द्वितीयः कालः ।

अथ तृतीयः कालः-

उदाने कुपिते वाते स्वरमद्गनादिकारिणिं ॥ १२ ॥
आसघ्रासान्तरे देयं भेषज्यं सांध्यमोजने ।
प्राणे प्रदुष्टे सांध्यस्य मुक्तस्यान्ते च दीपते ॥ १३ ॥
औषधं प्रायशो धीरेः कालोऽयं स्यात्तृतीयकः ।

इति तृतीयः कालः ।

अथ चतुर्थः कालः-

मुहुर्मुहुश्च तृदृष्टादिहिकाश्वासगरेषु च ॥ १४ ॥
सात्रं तु भेषजं व्यादिति कालश्चतुर्थकः ।

इति चतुर्थः कालः ।

अथ पञ्चमः कालः-

ऊर्ध्वजङ्घविकारेषु लेखनं बृंहणं तथा ॥ १५ ॥
पाचनं शमनं देयं तदन्नं भेषजं निशि ।
इत्येवं पञ्चमः कालः प्रोक्तो भेषज्यकर्माणि ॥ १६ ॥

इति पञ्चमः कालः ।

अथ मात्राः—

कर्पश्चूर्णस्य कल्कस्य गुटिकानां च सर्वशः ।
 ध्रुवशुक्लयाऽवलेढव्यः पातव्यश्च चतुर्द्वयः ॥ १७ ॥
 गुडस्तुल्यश्चूर्णे प्रभवति सिता च द्विगुणिता
 समीरादी द्वित्रे च पलमनुपांनं क्रमगतम् ।
 मितिः कर्पो हिङ्गुप्रथितमिह मृष्टं प्लुतमिदं
 भवेद्यावत्तावत्तदुचितरसैर्माव्यममलैः ॥ १८ ॥
 पक्त्वा काथपलं हि षोडशपले तोयेऽष्टशेषं पिबे-
 त्तद्वार्धकलांशगामिह सितां दोषेषु मध्वन्यथा ।
 चूर्णं क्षीरगुडाज्यकल्कतिलजान्मूत्राञ्च कर्पं क्षिपे-
 त्क्षारव्योपशिलाजहिङ्गुलवणाजांजीमुरा दङ्गुणम् ॥ १९ ॥
 तैलमद्यघृतादीनां मात्रा तु द्विपलीत्तमा ।
 चतुष्कर्पा मध्यमा स्याद्धीना कर्पद्वयात्मिका ॥ २० ॥
 वेपं स्थूलशरीराणां वयःस्थानां तु मात्रया ।
 बालस्य प्रथमे मासि वेया मेपजराक्तिका ॥ २१ ॥
 अघलेहीकृतेकैव क्षीरक्षौद्रसिताघृतैः ।
 वर्धयेत्तावदेकैकां यावद्भवति वत्सरम् ॥ २२ ॥
 मापवृद्धिस्तदूर्ध्वं स्याद्यावत्षोडश वत्सराः ।
 ततः स्थिरा भवेत्तावद्यावद्वर्षाणि सप्ततिः ॥ २३ ॥
 ततो बालकवन्मात्रा ह्यासनीया शनैः शनैः ।
 मात्रेयं कल्कचूर्णानां कपायाणां चतुर्गुणा ॥ २४ ॥
 मितिर्नास्त्येव मात्रायाः कालमग्निबलं वयः ।
 प्रकृतिं देशदोषौ च धीक्ष्य मात्रां प्रकल्पयेत् ॥ २५ ॥
 तत्तद्भोगाधिकारे तु तत्तन्मात्राः पृथक्पृथक् ।
 विविच्य कथयिष्यामि पुरस्तादस्तसंशयम् ॥ २६ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां भैषज्यग्रहणमुहूर्तमङ्गलपञ्चकालमात्राकथनं

नाम पञ्चपञ्चाशस्तारङ्गः ॥ १९ ॥

अथ षट्पञ्चाशत्सूक्तः ।

अथ ज्वरादिरोगोद्देशः-

ज्वरोऽतिसारो ग्रहणी ह्यर्शोऽजीर्णं विपूचिको ।
 सालसा च विलम्बी च कृमिरुक्पाण्डुकामले ॥ १ ॥
 हलीमकं रक्तपित्तं राजयक्ष्मा ह्युरःक्षतम् ।
 कासो हिक्का तथा श्वासः स्वरमेदस्त्वरोचकः ॥ २ ॥
 छादिस्तृष्णा च मूर्छा च तथा पानात्ययादयः ।
 द्राहाख्यश्च तथोन्मादो ह्यपस्मारोऽनिलामयः ॥ ३ ॥
 घातरक्तमूरुस्तम्भं आमवातोऽथ शूलरुक् ।
 पैक्तिजं शूलमानाहमुवावर्तोऽथ गुल्मरुक् ॥ ४ ॥
 हृद्दोगो मूत्रकृच्छ्रं च मूत्राघातस्तथाऽश्मरी ।
 प्रमेहो मधुमेहश्च पिटिका च प्रमेहजा ॥ ५ ॥
 मेदोदोषोदरं शोथो वृद्धिश्च गलगण्डकः ।
 गण्डमालाऽपची ग्रन्थिरबुद्ं श्लोपदं तथा ॥ ६ ॥
 विद्रधिग्रणशोथौ च द्वौ व्रणौ मग्ननाडिकौ ।
 भगदरोपदं शौचशूकदोषस्त्वगामयः ॥ ७ ॥
 शीतपित्तमुददंश्च कोठकश्चाऽऽम्लपित्तकम् ।
 विसर्पश्च सविस्फोटस्तथैव च भसूरिकाः ॥ ८ ॥
 क्षुद्रास्यकर्णनासाक्षिशिरःश्रीवालकामयाः ।
 विषं चेत्ययमुद्देशः संग्रहेऽस्मिन्प्रकीर्तितः ॥ ९ ॥

तत्र दोषभेदानाह-

पृथक्त्रीन्विद्धि संसर्गं त्रिधा तत्र तु तान्नव ।
 त्रीनेव समया वृद्ध्या पडेकस्यातिशयेन ॥ १० ॥
 त्रयोदश समस्तेषु प [ड]्वेकातिशयेन तु ।
 एवं तुल्याधिकैः षट्च तारतम्यविकल्पनात् ॥ ११ ॥
 पञ्चविंशतिरित्येवं वृद्धैः क्षीणैश्च तावतः ।
 एकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ते पुनश्च षट् ॥ १२ ॥

एकक्षयद्वंद्वबुद्ध्याः सविपर्यययाऽपि ते ।
मेवाह्विषदिनिर्दिष्टास्त्रिषष्टिः स्वास्थ्यकारणम् ॥ १३ ॥

संसर्गाद्विसरुधिरादिमिस्तथैषां

दोषाणां क्षयसमताऽपि वृद्धिभेदेः ।

आनन्त्यं तरतमयोगतश्च पाताञ्-

जानीयादवहितमानसो यथास्वम् ॥ १४ ॥

इति वाग्महात् ।

दोषादिवृद्धेर्निदानमाह-

वाते वृद्धे मवेत्कार्श्यं पारुष्यं चोष्णकामिता ।

गाढं मलं बलं चाल्पं गात्रस्फूर्तिर्विनिद्धता ॥ १५ ॥

विण्मूत्रनेत्रगात्राणां श्रक्तत्वं क्षीणमिन्द्रियम् ।

शीतेच्छातापमूर्च्छाः स्युः पित्ते वृद्धेऽल्पनिद्रता ॥ १६ ॥

विडादि पीतं प्रस्थेदो दीपद्वेषास्यतिक्तता ।

कृफे वृद्धेऽतिनिद्रत्वं शौक्यं विण्मूत्रहृग्मवम् ॥ १७ ॥

गौरवं संधिशैथिल्यं मुखे सेकश्च तुप्तता ।

रसे वृद्धेऽन्नविद्वेषो जायते गात्रगौरवम् ॥ १८ ॥

लालाप्रसेकश्छादिश्च मूर्च्छा श्वासो भ्रमोऽपि च ।

प्रवृद्धं रुधिरं कुर्याद्गात्रमालक्तवर्णताम् ॥ १९ ॥

लाचनं च तथा रक्तं शिराः पूरयतोऽपि च ।

मांसं वृद्धं तु गण्डोत्थस्फिगुपस्थोरुंबाहुषु ॥ २० ॥

जङ्घयोः कुरुते वृद्धिं तथा गात्रस्य गौरवम् ।

उदरे पार्श्वयोर्वृद्धिः कासश्वासाद्यस्तथा ॥ २१ ॥

दौर्गन्ध्यं सिग्धता गात्रे मेदोवृद्धौ भवेदिति ।

वृद्धान्यस्थीनि कुर्वन्ति अस्थीन्यन्यानि वाऽस्थिषु ॥ २२ ॥

रचयन्ति तथा दन्तान्विकटान्महतस्तथा ।

मज्जावृद्धः समस्ताङ्गनेत्रगौरवमाचरेत् ॥ २३ ॥

शुक्राश्मरी शुक्रवृद्धौ शुक्रस्यातिप्रवर्तनम् ।

मलप्रवृद्धावातोपो जठरे च रुजा भवेत् ॥ २४ ॥

* क. पुस्तके पीतवृद्धिर्निदानमाह । + क. सूत्रेति भावप्रकाशपाठः ।

मूत्रे घृद्धे मुहुर्मूत्रमाघ्माने षस्तिवेदना ।
 स्वेदे घृद्धे तु दौर्गन्ध्यं त्याचि कण्डूश्च जायते ॥ २५ ॥
 आर्तधातिप्रवृत्तिः स्याद्दौर्गन्ध्यं चाथ याऽऽर्तवे ।
 अङ्गमर्दश्च जायेत लिङ्गं स्यादार्तवेऽधिके ॥ २६ ॥
 स्तनयोरतिपीनत्वं क्षीरस्रावो मुहुर्मूत्रः ।
 तोदश्च तत्र भवति स्तन्याधिक्यस्य लक्षणम् ॥ २७ ॥
 उदरादिप्रवृद्धिस्तु घृद्धे गर्भेऽभिजायते ।
 स्वेदश्च गर्भवत्याः स्यात्प्रसवे ध्यसनं महत् ॥ २८ ॥

अथातिवृद्धानां दोषधातुमलानां ह्रासनमाह-

तत्तद्भ्रासकराहारविहारपरिषेवणैः ।
 दोषधातुमलानां हि ह्रासो भवति देहिनाम् ॥ २९ ॥
 पूर्वः पूर्वोऽतिवृद्धत्याद्द्वर्धयेद्धि परं परम् ।
 तस्मादतिप्रवृद्धानां धातूनां ह्रासनं हितम् ॥ ३० ॥

अथ दोषधातुमलानां क्षयस्य निदानमाह-

असात्प्यान्नसदाक्रोधशोकचिन्तामयश्रमैः ।
 अतिध्यषायानशनात्यर्थसंशोधनैरपि ॥ ३१ ॥
 वेगानां धारणाद्यापि साहसादभिघाततः ।
 दोषाणामथ धातूनां मलानां च भवेत्क्षयः ॥ ३२ ॥

तेषां क्षीणानां लक्षणान्याह-

घातक्षयेऽल्पचेष्टत्वं मन्दवाक्त्वं विसंज्ञता ।
 पित्तक्षयेऽधिकः श्लेष्मा वह्निर्मन्दः प्रमाक्षयः ॥ ३३ ॥
 संधयः शिथिला मूर्छा रौक्ष्यं वाहः कफक्षये ।
 हृत्पीडा कण्ठशोषश्च त्वक्शून्या तृद्भसक्षये ॥ ३४ ॥
 शिराः श्लथा हिमाम्लेच्छा त्वक्पारुष्यं क्षयेऽसृजः ।
 कण्ठोष्ठकन्धरास्कन्धवक्षोजठरसंधिषु ॥ ३५ ॥
 उपस्थप्रोथपिण्डीषु शुष्कता गात्ररूक्षता ।
 प्रार्थना सिग्धमांसस्य लिङ्गं स्यान्मेदसः क्षये ॥ ३६ ॥
 तोदो धमन्यः शिथिला मधेयुमांससंक्षये ।
 घृहीहामिवृद्धिः संधीनां शून्यता तनुरूक्षता ॥ ३७ ॥

अस्थिशूलं तनौ रीक्ष्यं नखदन्तश्रुतिस्तथा ।
 अस्थिक्षये लिङ्गभेतद्वैद्यैराद्यैरुदाहृतम् ॥ ३८ ॥
 शुक्काल्पत्वं पर्वभेदस्तोदः शून्यत्वमस्थनि ।
 लिङ्गान्येतानि जायन्ते नराणां मज्जसंक्षये ॥ ३९ ॥
 शुक्कक्षये रतेऽशक्तिर्व्यथा शेफसि मुष्कयोः ।
 चिरेण शुक्कसेकः स्यात्सेके रक्ताल्पशुक्ता ॥ ४० ॥

अथौजःक्षयस्य निदानमाह—

ओजः क्षीयेत कोपक्षुच्चिन्ताशोकश्रमादिभिः ।
 रूक्षतीक्ष्णकटुकैः कर्षणैरपरैरपि ॥ ४१ ॥

अथ क्षीणौजसो लक्षणम्—

विभेति दुर्बलोऽमीक्षणं चिन्तयेद्यथितेन्द्रियः ।
 दुश्छांयो दुर्मना रूक्षः क्षामः स्यादौजसः क्षये ॥ ४२ ॥
 पुरीपस्य क्षये पार्श्वे हृदये च व्यथा भवेत् ।
 संशब्दस्यानिलस्योर्ध्वगमनं कुक्षिसंवृतिः ॥ ४३ ॥

कुक्षिसंवृतिः, उदरसंकोचनम् ।

मूत्रक्षयेऽल्पमूत्रत्वं वस्तौ तोदक्ष जायते ।
 स्वेदनाशस्त्वचो रीक्ष्यं चक्षुषोरपि रूक्षता ॥ ४४ ॥
 स्तब्धाश्च रोमकूपाः स्युर्लिङ्गं स्वेदक्षये भवेत् ।
 आर्तवस्य स्वकाले वाऽभावस्तस्याल्पताऽथवा ॥ ४५ ॥
 जायते घेदना योनौ लिङ्गं स्यादार्तवक्षये ।
 अभावः स्वल्पता वा स्यात्स्तन्यस्य भवतस्तथा ॥ ४६ ॥
 म्लानौ पयोधरावेतलक्षणं स्तन्यसंक्षये ।
 अनुन्नतो भवेत्कुक्षिर्गर्भस्यास्पन्दनं तथा ॥ ४७ ॥
 हृति गर्भक्षये प्राज्ञैर्लक्षणं समुदाहृतम् ।

अथ क्षीणानां दोषधातुमलानां वर्धनमाह—

तत्तत्संबर्धनाहारविहारातिनिषेवणात् ॥ ४८ ॥
 तत्तत्प्राप्य नरः शीघ्रं तत्तत्क्षयमपोहति ।
 औजस्तु वर्धते नृणां सुस्निग्धैः स्वादुभिस्तथा ॥ ४९ ॥
 घृष्यैरन्यैर्विशेषास्तु क्षीरमांसरसादिभिः ।

अन्यच्च—

दोषधातुमलक्षीणो बलक्षीणोऽपि सानवः ॥ ५० ॥

तत्तत्संबर्धनं यत्तद्वृक्षपानं प्रकाङ्क्षति ।

यद्यदाहारजातं तु क्षीणः प्रार्थयते नरः ॥ ५१ ॥

तस्य तस्य स लाभेन तत्तत्क्षयमपेक्षति ।

॥ तत्र केन क्षीणः किं काङ्क्षतीत्याकाङ्क्षायामाह-

कपायकहुतिकानि रुक्षशीतलयूनि च ॥ ५२ ॥

॥ यद्यमुद्गप्रिपद्गूश्च यातक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ।

तिलमापकुलत्थादिपिष्टान्नविकृतिं तथा ॥ ५३ ॥

मस्तुशुक्ताम्लतक्राणि काञ्जिकं च तथा दधि ।

कद्वम्ललवणोष्णानि तीक्ष्णं क्रोधं विदाहि च ॥ ५४ ॥

समयं देशमुष्णं च पित्तक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ।

मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरूणि च ॥ ५५ ॥

दधि क्षीरं दिवा स्वप्नं कफक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ।

रसक्षीणो नरः काङ्क्षत्यम्मोऽतिशिशिरं पुनः ॥ ५६ ॥

रात्रिनिद्रां हिमं चन्द्रं मोक्तुं च मधुरं रसम् ।

इक्षुं मांसरसं मन्यं मधु सर्पिर्गुडोदकम् ॥ ५७ ॥

द्राक्षावाडिमशुक्तानि सप्तेहलवणानि च ।

रक्तसिद्धानि मांसानि रक्तक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ॥ ५८ ॥

अन्नानि दधिसिद्धानि खाडवांश्च बहूनपि ।

स्थूलक्रेमादमांसानि मांसक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ॥ ५९ ॥

खाडवा मधुराम्लादिरससंयोगपाचिताः ।

मेदःसिद्धानि मांसानि ग्राम्यानूपौदकानि च ॥ ६० ॥

सक्षाराणि विशेषेण मेदःक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ।

अस्थिक्षीणस्तथा मांसं मज्जास्थिमेहसंयुतम् ॥ ६१ ॥

स्वाद्वम्लसंयुतं द्रव्यं मज्जाक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ।

शिशिनः कुक्कुटस्यागुहं हंससारसयोस्तथा ॥ ६२ ॥

ग्राम्यानूपौदकानां च शुक्रक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ।

यवान्नं यवकान्नं च शाकानि विविधानि च ॥ ६३ ॥

मसूरमाष्यूपं च मलक्षीणोऽभिकाङ्क्षति ।

पेयामिष्टुरसं क्षीरं सगुहं बदरोदकम् ॥ ६४ ॥

मूत्रक्षीणोऽमिलपति त्रपुसैर्धारुकाणि च ।

अभ्यङ्गोद्वेदनं मद्यं निवातशयनासने ॥ ६५ ॥

गुरुप्रवरणं चैव स्वेदक्षीणोऽमिकाद्भक्षति ।

कट्मललवणोष्णानि विदाहीनि गुरूणि च ॥ ६६ ॥

फलशाकानि पानानि स्त्री वाञ्छत्यार्तवक्षये ।

सुराशाल्यन्नमांसानि गोक्षीरं शर्करां तथा ॥ ६७ ॥

आसवं दधि हृद्यानि स्तन्यक्षीणाऽमिकाद्भक्षति ।

मृगाजाविधराहाणं गर्मान्वाञ्छति संस्कृतान् ॥ ६८ ॥

बसाशूल्यप्रकारादीन्मोक्तुं गर्भपरिक्षये ।

अथ दोषधातुमलानां वृद्धानां च चिकित्सा माह सुश्रुतः—

अत्यन्तकुत्सितावेतौ सदा स्थूलकृशौ नरौ ॥ ६९ ॥

रक्षणं वाऽपि मध्येस्य कुर्वीत कुशलो भिषक् ।

अन्यच्च—

क्षेपयेद्बृहयेच्चापि दोषधातुमलान्भिषक् ॥ ७० ॥

नरो रोगान्वितो यावद्भोगेण रहितो भवेत् ।

अथ बललक्षणम्—

एसादिशुक्रपर्यन्तं दु(पु)ष्टधातुनिमित्तकम् ॥ ७१ ॥

चेष्टामु पाटवं यत्तु बलं तदभिधीयते ।

अथ बलस्य क्षयनिदानमाह—

अभिघातान्द्रवात्क्रोधाच्चिन्तया च परिश्रमात् ॥ ७२ ॥

धातूनां संक्षयाच्छोकाद्बलं संक्षीयते नृणाम् ।

अथ बलक्षयस्य लक्षणम्—

शौरवं स्तब्धतां गात्रे मुखम्लानिर्विवर्णता ॥ ७३ ॥

स्तम्भनिद्रावातशोथो घलव्यापत्तिलक्षणम् ।

अथ बलवृद्धिलक्षणमाह—

दोषसाम्यकरं यत्तु बलिसाम्यकरं च यत् ॥ ७४ ॥

धातुपुष्टिकरं द्रव्यं बलं तदभिवर्धयेत् ।

अथ बलवल्लक्षणमाह-

कृशोऽपि बलवान्काश्चित्स्थूलोऽप्यल्पबलो यतः ।

तस्माच्चेष्टापदुत्वेन बलवन्तं विदुर्बुधाः ॥ ७५ ॥

इति धीयोगतरङ्गिण्यां दोषभेदादिकाङ्क्षानंलानलकथनं नाम पट्टपञ्चाश-
त्तरङ्गः ॥ ९६ ॥

भय सप्तपञ्चाशत्तरङ्गः ।

अथ ज्वराधिकारः-

यतः समस्तरोगाणां ज्वरो राजेति विश्रुतः ।

अतो ज्वराधिकारोऽत्र प्रथमं परिलिख्यते ॥ १ ॥

तत्र रोगज्ञानोपायमाह-

निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।

संप्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥ २ ॥

यत्तु न स्याद्विना येन तस्य तद्धेतुरुच्यते ।

संनिकृष्टं विप्रकृष्टं प्रधानं व्यभिचारि च ॥ ३ ॥

चतुर्थेति निदानं स्यात्तत्पर्यायान्बुवे यथा ।

निदानं कारणं हेतुर्निमित्तं च निबन्धनम् ॥ ४ ॥

मूलमायतनं बीजं प्रत्ययश्चास्य वाचकाः ।

स्थानसंश्रयिणः कृद्धा भाविव्याधिप्रबोधकम् ॥ ५ ॥

दोषाः कुर्वन्ति पालिङ्गं पूर्वरूपं तदुच्यते ।

मुख्यसामान्यभेदेन द्विधा तदपि कथ्यते ॥ ६ ॥

यथा वातज्वरे जृम्भा मुख्यं गौणं श्रमादि तत्र ।

व्याधेः स्वरूपं यद्व्यक्तं तद्रूपं भिषजो जगुः ॥ ७ ॥

संस्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ।

रूपमेको लक्ष्म वेति तत्पर्यायास्त्रगुर्बुधाः ॥ ८ ॥

सुखानुबन्धयोर्हेतुव्याध्यादिविपरीततः ।

[*देशादिकश्चोपशयो ज्ञेयोऽनुपशयोऽन्यथा ॥ ९ ॥

स त्वष्टादशधा ज्ञेयो हेत्वादिभिरुदीरितैः ।]

हेतुव्याधिविपर्यस्ताविपर्यस्तार्थकारिणाम् ॥ १० ॥

औषधान्नविहारणामुपयोगं सुखायहम् ।

विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः ।

विपरीतोऽनुपशयो व्याध्यसात्म्यमिति स्मृतः ॥ ११ ॥

दोषेति कर्तव्यतया समेतं संप्राप्तिरुक्ताऽऽमयजन्म तज्ज्ञैः ।

प्राधान्यसंख्याबलकालभैदैर्विकल्पयुक्तरिति पञ्चधा सा ॥ १२ ॥

प्राप्तिराप्तिस्तथा जातिराकृतिव्याधिजन्म च ।

एते संप्राप्तिपर्यायाः कथिताः पूर्वसूरिभिः ॥ १३ ॥

दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽशांशकल्पना ।

संख्या त्वष्टौ ज्वराः पञ्च पाण्डवः षट्क्षया इति ॥ १४ ॥

हेत्वादिकात्स्न्यावयवैर्बलाबलविशोधनम् ।

नक्तं दिनर्तुमुक्तांशैर्व्याधिकालो यथामलम् ॥ १५ ॥

स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमाविशेत् ।

इति प्रोक्तो निदानार्थः स व्यासेनोपविश्यते ॥ १६ ॥

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ।

तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥ १७ ॥

कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्या प्रशाम्यति ।

न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेत्वर्थं कुरुतेऽपि च ॥ १८ ॥

ज्वरस्योत्पत्तिमाह—

दक्षापमानसंकुद्धरुद्रनिश्वाससंभवः ।

ज्वरोऽष्टधा पृथक्द्वंद्वसंपातागन्तुजः स्मृतः ॥ १९ ॥

ज्वरस्वरूपमाह—

ज्वरञ्जिपावञ्जिशिराः पद्भुजो ज्वलोघनः ।

मस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥ २० ॥

ज्वरहेतुमाह—

मिथ्याहारविहाराभ्यां दोषा ह्यामाशयांश्रयाः ।

बाहिर्निरस्य कोठाम्निं ज्वरदाः स्यू रसानुगाः ॥ २१ ॥

स्वेदावरोधः संतापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा ।

युगपद्यत्र रोगे तु स ज्वरो व्यपविश्यते ॥ २२ ॥

दोषैः सवेगैर्बहुधा समुद्भ्रान्तैर्विमार्गैः ।
 विक्षिप्यमाणोऽन्तरग्निर्मथत्याशु बहिष्धरः ॥ २३ ॥
 रुणद्धि चाप्यर्षां धातुं यस्मात्तस्माज्ज्वरातुरः ।
 भवत्यत्युष्णगात्रश्च स्विद्यते न च सर्वतः ॥ २४ ॥
 भ्रमो रतिर्विषर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः ।
 इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु ॥ २५ ॥
 जृम्भाङ्गमर्षो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
 अप्रहर्षश्च शीतं च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे ॥ २६ ॥
 सामान्यतो विशेषस्तु जृम्भाऽत्यर्थं संमीरणात् ।
 पित्तान्नयनयोर्वाहः कफादन्नारुचिस्तथा ॥ २७ ॥
 सर्वलिङ्गसमावायः सर्वदोषप्रकोपजे ।
 रूपैरन्यतराभ्यां तु संसृष्टं द्वंद्वजं विदुः ॥ २८ ॥
 घातज्वराग्ररूपे तु घृतपानं प्रशस्यते ।
 पित्तज्वराग्ररूपे तु कथितं मृदुरेचनम् ॥ २९ ॥
 कफज्वरस्य प्राग्गुणे छर्दनं कारयेन्मुहुः ।
 द्वंद्वजज्वरपूर्वाङ्के द्वंद्वकर्म समाचरेत् ।
 त्रिदोषजज्वराग्राङ्के यथादोषं विकल्पयेत् ॥ ३० ॥

इति ज्वरपूर्वरूपोपक्रमः ।

अथ वातज्वरनिदानम्—

वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठोष्ठमुखशोषणम् ।
 निद्रानाशः क्षवः स्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ॥ ३१ ॥
 शिरोहृद्गात्ररुग्बक्त्रवैरस्यं गाढविद्रक्ता ।
 भवन्ति विविधा वातवेदनाः पादसुप्तता ॥ ३२ ॥
 पिण्डकोद्वेष्टनं कर्णस्वनौ बक्त्रकपायता ।
 ऊरुसादो हनुस्तम्भो विश्लेषः संधिजानुनोः ॥ ३३ ॥
 शुष्ककासो वमिलोमदन्तहर्षो भ्रमभ्रमौ ।
 अरुणं नेत्रमूत्रादि तृद्रपलापोष्णकामिता ॥ ३४ ॥
 शूलाध्माने जृम्भणं च भवत्यनिलजे ज्वरे ।

अथ पित्तज्वरलक्षणम्—

वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः ॥ ३५ ॥

कण्ठीठसुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ।
प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्छा दाहो मदस्तृषा ॥ ३६ ॥
पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च ।

अथ श्लेष्मज्वरलक्षणम्—

स्तैमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता ॥ ३७ ॥
शुक्लमूत्रपुरीषत्वं स्तम्भस्तृप्तिरथापि च ।
गौरवं शीतमुत्क्लेदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता ॥ ३८ ॥
अङ्गेषु पिडकाः शीताः प्रसेकच्छर्दितन्द्रिकम् ।
कण्ठः प्रलाप उष्णाभिलापिता वह्निमाद्वमम् ॥ ३९ ॥
प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽश्णोश्च शुक्लता ।

अथ वातपित्तज्वरलक्षणम्—

तृष्णा मूर्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा ॥ ४० ॥
कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ॥ ४१ ॥

अथ वातश्लेष्मज्वरलक्षणम्—

स्तैमित्यं पर्वणां भेदो निद्रा गौरवमेव च ।
शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्तनम् ॥ ४२ ॥
संतापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ।

अथ पित्तश्लेष्मज्वरलक्षणम्—

लित्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तथा ॥ ४३ ॥
मुहुर्दाहो मुहुः शीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः ।

अथ संनिपातज्वरलक्षणम्—

क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसंधिशिरोरुजा ॥ ४४ ॥
सप्त्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने ।
सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवाऽऽवृतः ॥ ४५ ॥
तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ।
परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा सस्ताङ्गता परम् ॥ ४६ ॥
ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ।
शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा ॥ ४७ ॥

स्वेवमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः ।

कृशत्वं नातिगात्राणां प्रेततं कण्ठकूजनम् ॥ ४८ ॥

कोष्ठानां श्यामरक्तानां मण्डलानां च दर्शनम् ।

मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च ॥ ४९ ॥

तद्वच्छीतं महानिद्रां विवा जागरणं निशि ।

सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽथ नैव वा ॥ ५० ॥

गीतनर्तनहास्यादि विकृतेहाप्रवर्तनम् ।

चिरात्पाकश्च दोषाणां संनिपातज्वराकृतिः ॥ ५१ ॥

इति संनिपातज्वरलक्षणम् ।

अथ तद्भेदाश्वरकात्-

वृष्युल्वणैः कोल्वणैः षट् स्युर्हानिमध्याधिकैश्च षट् ।

समैरेको विकारास्ते संनिपातास्त्रयोदश ॥ ५२ ॥

नामान्याह-

विद्धश्चै शर्करारूपश्च मल्लविस्फुरकावुमौ ।

शीघ्रकारी फम्फणश्च व्यालाकृत्यभिधस्तथा ॥ ५३ ॥

सङ्ग्रामककचावन्यौ कर्कटः पाकलामिधः ।

कूटपाकलसंमोहावित्येषामभिधाः स्मृताः ॥ ५४ ॥

अथ विद्धारूपः-

ध्रमः पिपासा दाहश्च गौरवं शिरसोऽतिरुक् ।

घातपित्तोल्बणे मन्दकफे विद्धाभिधे भवेत् ॥ ५५ ॥

अथ शर्करारूपः-

शैत्यं कासोऽरुचिस्तन्द्रा पिपासा दाहरुक्त्रलमाः ।

घातश्लेष्मोल्बणे मन्दपित्ते शर्करनामनि ॥ ५६ ॥

अथ मल्लारूपः-

छर्दिः शैत्यं मुहुर्दाहस्तृष्णा मोहोऽस्थिवेदना ।

श्लेष्मपित्तोल्बणे मन्दवाते मल्लामिधे भवेत् ॥ ५७ ॥

अथ विस्फुरणारूपः-

शिरःसंध्यस्थिशूलं तृट्प्रलापभ्रमगौरवम् ।

घातोल्बणे विस्फुरके ह्यनुगे चाऽऽस्यशोषिता ॥ ५८ ॥

अथ शीघ्रकारी—

रक्तधीवनता रक्तमूत्रता स्वल्पदाहतृद् ।
मूर्छा च पित्तबहले द्यनुगे शीघ्रकारणि ॥ ५९ ॥

अथ फम्फणाख्यः—

आलस्यारुचिहृल्लासतन्द्राकासवमिभ्रमैः ।
कफोत्थणं फम्फणाख्यं वातपित्तावरं विदुः ॥ ६० ॥

अथ व्यालाल्छत्याख्यः—

प्रतिश्याछर्दिरालस्यतन्द्रारुच्यग्निमार्दवैः ।
हीनमध्याधिकमलः क्रमाद्यालाकृतिः स्मृतः ॥ ६१ ॥

अथ सङ्ग्रामाख्यः—

हारिद्रनेत्रमूत्रत्वग्दाहतृष्णारुचिभ्रमैः ।
सङ्ग्रामाख्यो हीनवातो मध्यश्लेष्माऽतिपित्तयुक् ॥ ६२ ॥

अथ कृकचाख्यः—

शिरोरुग्धेषथुश्वासप्रलापच्छर्द्यरोचकैः ।
कृकचाख्यो हीनपित्तो मध्यश्लेष्माऽधिकानिलः ॥ ६३ ॥

अथ कर्कटारख्यः—

शीतगौरवतन्द्राश्च प्रलापोऽस्थिशिरोतिरुक् ।
हीनपित्ते मध्यवातेऽधिकश्लेष्माणि कर्कटे ॥ ६४ ॥

अथ पाकलारख्यः—

वंचीमेदोऽग्निदौर्बल्यं दाहतृष्णारुचिभ्रमैः ।
हीनश्लेष्मा मध्यवातोऽधिकपित्तस्तु पाकलः ॥ ६५ ॥

अथ संमोहः—

श्वासकासप्रतिश्यायमुखशोषातिपाश्वरुक् ।
मध्यपित्ते हीनकफे संमोहाख्येऽधिकानिले ॥ ६६ ॥

अथ कूटपाकलः—

संमं वृद्धाख्यो दोषाः सर्वोपद्रवकारकाः ।
कूटपाकलनामानं सर्वलिङ्गं प्रकुर्वते ॥ ६७ ॥

इति त्रयोदश संनिपाताः पीडूपसागतः ।
सन्धान्तरे खेतानेष त्रयोदश संनिपातात्सामान्तरेराहुः ।

यथा-

संधिगान्तकुरुग्राहयित्तविघ्नमकर्णकाः ।
कण्ठकुम्भकशीताङ्गतन्द्रिकाः सप्तलापकाः ॥ ६८ ॥
रक्तशीषी मुग्धनेत्रोऽभिन्वासो जिह्वकामिषः ।
कष्टसाप्याः स्वभावेन संनिपातोद्भवा ज्वराः ॥ ६९ ॥
तेषां कालावधिमाह-

संधिगे सप्त दिवसाध्वान्तके दश वासराः ।
रुग्दाहे विंशतिर्शेषा एकविंशति विघ्नमे ॥ ७० ॥
शीताङ्गे पक्षमेकं तु तन्द्रिके पञ्चविंशतिः ।
अथ वा वासराः सप्त कण्ठकुम्भे त्रयोदश ॥ ७१ ॥
कर्णके च त्रिमासं स्याद्भ्रमनेत्रे दिनाटकम् ।
रक्तशीष्वा दशादानि चतुर्दश प्रलापके ॥ ७२ ॥
जिह्वके षोडशादान्यभिन्वासे पक्षसंख्यया ।
इदं तु संनिपातानां प्रमाणं परिकीर्तितम् ॥ ७३ ॥
संधिगस्तन्द्रिकधोमौ साप्यः स्याद्विघ्नविघ्नमः ।
कष्टसाप्यः कण्ठकुम्भः कर्णको जिह्वकस्तथा ॥ ७४ ॥
कष्टालकष्टतरो क्षेपो रुग्दाहो एन्ति मानवम् ।
अन्तको मुग्धनेत्रस्य रक्तशीषी प्रलापकः ।
शीताङ्गस्यैत्यभिन्वासः षट् साप्याः सप्त मारकाः ॥ ७५ ॥

पृथग्लक्षणान्पाह ।

अथ संधिगः-

समुद्भवति संधिपु श्वपद्युग्धरुक्सज्वर-
स्तनो च मरुद्वर्तयः प्रततमद्गमदांक्षुपः ।
दरिद्रमिव कामिनी स्पजति यत्र निद्रा नरं
त्रिदोषजनितं ज्वरं तमिह संधिगं चक्षते ॥ ७६ ॥

अथान्तकः-

धुनोति सततं शिरः प्रसममुग्धदाहारति-
प्रलापकफहिक्कनश्वसनवेदनाथानपि ।

तनूरपि तनूनपाद्धुतिरनूनतापा भवे-
त्तमन्तकरमन्तकामिधमुदाहरन्ति ज्वरम् ॥ ७७ ॥

अथ रुग्दाहकः—

तृषातिशयकृज्ज्वरः प्रचुरतापताम्यत्तनुः
शिरःसततचालनं व्यथितकण्ठमन्याहनुः ।
नरः श्वासिति मुह्यति प्रलपतीति यस्मिन्स कः
स्मृतः प्रततदाहकृन्मुनिवरेण रुग्दाहकः ॥ ७८ ॥

अथ चित्तभ्रमः—

हसंत्यसंत्यश्याति मोहतापभ्रमान्मदार्तश्च नरीनृतीति ।
चिराय गायत्यपि येन जन्तुश्चित्तभ्रमाख्यं ज्वरमेनमाहुः ॥ ७९ ॥

अथ कर्णकः—

श्वयथुरतिबहुव्यथस्त्रिदोषज्वरविरतौ भवति श्रुतेरधो यः ।
प्रलपनमद्मोहकम्पकण्ठग्रहबधिरत्वकरः स कर्णकाख्यः ॥ ८० ॥

अथ कण्ठकुब्जः—

हनुस्तम्भदाहारुचिश्वासकम्प-
प्रलापामितापव्यथामोहसंपत् ।
शिरोरुग्ज्वरो येन रोधो गलस्य
ध्रुवं जायते कण्ठकुब्जः स्मृतः सः ॥ ८१ ॥

अथ शीताङ्गः—

हिमश्लथवपूर्वमिक्लमधुकासहिक्काज्वरः
स्वरक्षयविमोहवान् भवति येन जुष्टो नरः ।
अपि श्वसनकम्पनप्रलपनव्यथोपद्रुतः
कफातिसरणार्दितः स किल शीतगात्रः स्मृतः ॥ ८२ ॥

अथ तन्द्रिकः—

कठिनविपुलकण्ठका रसज्ञा क्लममदकर्णरुजोतिकण्ठकण्डूः ।
तृडतिसरणतीव्रतापतन्द्राज्वरकसनश्वसनानि तन्द्रिके स्युः ॥ ८३ ॥

अथ प्रलापकः-

प्रलपति तरसोत्तिष्ठति विचेतनो वेपते मुहुः पतति ।
ज्वरमरवाहाकुलितो येन नरः सं प्रलापकः प्रोक्तः ॥ ८४ ॥

अथ रक्तष्ठीवी-

पिपासाहृत्सासा रुचिद्वधुकासारतिमद्-
भ्रमम्यासाध्मानातिमृतिवमिहिक्ताज्वरकरः ।
स्मृतो रक्तष्ठीवी पृथुलतमकोष्ठोद्गतरजः
परिस्थानो रोगी रुधिरमपि येनोत्थिरति च ॥ ८५ ॥

अथ भुग्ननेत्रः-

श्वसिति प्रलपति मुह्यति सततज्वरकारायाथेन्तुः ।
भुग्नहाशि संनिपाते भुग्नस्तक्षिमण्डलो भवति ॥ ८६ ॥

अथाभिन्यासः-

यस्तु संधिग्रहावीनां सर्वैर्लिङ्गैः समायुतः ।
विशेषाद्वाहमोहाद्यः सोऽभिन्यासोऽतिदुःसहः ॥ ८७ ॥

अथ जिह्वकः-

कठिनतरकण्टकावृतरसनो न शृणोति मापते नापि ।
ज्वरतापकासमोहश्वासयुतो जिह्वकावर्तः ॥ ८८ ॥
दोषे विवृद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः ।
संनिपातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्ततोऽन्यथा ॥ ८९ ॥
सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा ।
पुनर्घोरतरौ मूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा ॥ ९० ॥

अथ त्रिदोषमर्यादा-

सप्तमी द्विगुणा यावन्नवम्येकादशी तथा ।
एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च ॥ ९१ ॥
संनिपातज्वरस्थान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।
शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥ ९२ ॥

अथ साध्यासाध्यत्वमाह—

ज्वरस्य पूर्वं ज्वरमध्यतो वा ज्वरान्ततो वा श्रुतिमूलशोधः ।
कमादसाध्यः खलु कष्टसाध्यः सुखेन साध्यो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥ ९३ ॥

अथाऽऽगन्तुमाह—

अभिचाराभिशपाभ्यामभिपङ्गनाभिघाततः ।
आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत् ॥ ९४ ॥
अभिचारामिशपाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते ।
भूताभिपङ्गनदुद्देशो हास्यरोदनकम्पनम् ॥ ९५ ॥
कामशोकमयाद्वायुः क्रोधात्पित्तं त्रयो मलाः ।
भूताभिपङ्गात्कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणम् ॥ ९६ ॥
श्यावास्यता विपकृते मोहोऽतीसार एव च ।
भक्त्कारुषिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया ॥ ९७ ॥
ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्मथुस्तथा ।
कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभोजनम् ॥ ९८ ॥
हृदये वेदना चास्यगात्रं च परिशुष्यति ।
मयात्प्रलापः शोकाच्च भवेत्कोपाच्च वेपथुः ॥ ९९ ॥

अथ विषमज्वरप्रकरणम्—

दोषोऽल्पोऽहितसंभूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः ।
धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥ १०० ॥
यः स्यादनियतात्कालाच्छीतोष्णाभ्यां तथैव च ।
वेगतश्चापि विषमः स ज्वरो विषमः स्मृतः ॥ १ ॥

पञ्च प्रकारानाह—

संततः सततोऽन्येषुस्तृतीयकचतुर्थकौ ।
पञ्चैते विषमाख्याताः संनिपातोर्ध्वणोद्भवाः ॥ २ ॥

धातुगतानाह—

संततो रसरक्तस्थः सततो रक्तधातुगः ।
अन्येषुर्ध्वकं प्रकुरुते दोषं पिशितधातुगः ॥ ३ ॥

मेदोगतस्तृतीयाख्यमस्थिमज्जागतः पुनः ।
कुर्याद्यातुर्थिकं घोरमन्तकं रोगसंकरम् ॥ ४ ॥

संततमाह-

सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ।
संतत्या यो विसर्गा स्यात्संततः स निगद्यते ॥ १०५ ॥

अथ सततकः-

अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते ।

अन्येषुष्कमाह-

अन्येषुष्कस्त्वहोरात्रमेककाले प्रवर्तते ॥ ६ ॥

तृतीयकचतुर्थकौ-

तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः ।
दिनद्वयमतिक्रम्य योऽभ्येति स चतुर्थकः ॥ ७ ॥
दिनमेकं समुत्सृज्य योऽभ्येति स तृतीयकः ।

विषमत्वम्-

केचिद्धूताभिपङ्कोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् ॥ ८ ॥

त्रिविधतृतीयमाह-

कफपित्ताच्चिक्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ।
घातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ॥ ९ ॥
चातुर्थिको दर्शयति प्रभावं द्विविधो ज्वरः ।

तत्राङ्गग्रहज्वरः-

जङ्घाम्यां श्लेष्मकः पूर्वं शिरसोऽनिलसंभवः ॥ ११० ॥
हृदये पैत्तिकः प्रोक्तो ज्वरश्चैवं त्रिधा स्मृतः ।
विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थिकविपर्ययः ॥ ११ ॥
अस्थिमज्जागतो दोषश्चातुर्थिकविपर्ययः ।
अपहं ह्यहं ज्वरयति दिनमेकं विमुञ्चति ॥ १२ ॥
स मध्ये ज्वरयत्याह्नि आद्यन्ते च विमुञ्चति ।
नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शून्यकस्तेन सीदति ॥ १३ ॥

स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी ।
 प्रलिम्पन्नैव गात्राणि धर्मेण गौरवेण च ॥ १४ ॥
 मन्दज्वरविलेपी च स शीतः स्यात्प्लेपकः ।
 त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे ॥ १५ ॥
 तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ।
 करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ॥ १६ ॥
 तस्मिन्प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ।
 द्वावेतौ शीतदाहादौ ज्वरौ संसर्गजौ मतौ ।
 दाहपूर्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः ॥ १७ ॥

अथ सप्तधातुगतज्वरलक्षणमाह—

गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्यरोचकौ ।
 रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यं चास्योपजायते ॥ १८ ॥
 रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्दनविभ्रमौ ।
 प्रलापः पिण्डक्रा तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥ १९ ॥
 पिण्डकोद्वेष्टनं तृष्णा सृष्टमूत्रपुरीषता ।
 ऊष्मान्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥ २० ॥
 मृशं स्वेदस्तृपा मूर्च्छा प्रलापश्छर्दिरेव च ।
 दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदस्थे वाऽसहिष्णुता ॥ २१ ॥
 भेदोऽस्थनां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्दिरेव च ।
 विक्षेपणं च गात्राणां विद्यादस्थिगते ज्वरे ॥ २२ ॥
 तमःप्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा ।
 अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्मभेदश्च मज्जगे ॥ २३ ॥
 शोफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः ।
 मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ॥ २४ ॥

साध्यासाध्यत्वमाह—

रसरक्ताभितः साध्यो मांसमेदोगतश्च यः ।
 अस्थिमज्जागतः कृच्छ्रः शुक्रस्थो नैव सिध्यति ॥ २५ ॥
 वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ।
 वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्भवः ॥ २६ ॥
 वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् ।
 कुर्यात्पित्तं च शरदि तस्य चानुबलः कफः ॥ २७ ॥

तापकृत्वा विसर्गाच्च तत्र नानशानान्द्रयम् ।
 कफो घसन्ते तमपि घातपित्तं मथेद्भु ॥ २८ ॥
 काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव च ।
 निदानोक्तोऽनुपशयो विपरीतोपशायिता ॥ २९ ॥

अन्तर्वेगस्य लक्षणमाह-

अन्तर्दाहोऽधिका तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।
 संध्यास्थिशूलमस्वेदो दोषवर्चोविनिग्रहः ॥ ३० ॥
 अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्येतात्ति निर्दिशेत् ।

बहिर्वेगस्य लक्षणमाह-

संतापोऽन्याधिको बाह्ये तृष्णादीनां च मार्दवम् ॥ ३१ ॥
 बहिर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ।

अथाऽऽमज्वरः-

छालाप्रसेकह्लासहृदयाशुष्यराचकाः ॥ ३२ ॥
 तन्द्रालस्याविपाकास्यधैरस्यं गुरुगात्रता ।
 क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवाङ्मरः ॥ ३३ ॥
 आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्तत्र भेषजम् ।
 भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो जनयति ज्वरम् ॥ ३४ ॥

विषमहेतुमाह-

शोधनं शमनीयं च करोति विषमज्वरम् ।

पच्यमानलक्षणम्-

ज्वरवेगोऽधिका तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ॥ ३५ ॥
 मलप्रवृत्तिरुत्केशः पच्यमानज्वराकृतिः ।

निरामज्वरलक्षणम्-

क्षुत्क्षामता लघुत्वं च गात्राणां ज्वरंमार्दवम् ॥ ३६ ॥
 दोषप्रवृत्तिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणम् ।

ज्वरस्य दशोपद्रवानाह-

श्वासो मूर्च्छाऽरुचिश्छर्दितातृष्णातीसारविह्वयहाः ॥ ३७ ॥

हिकाकासोऽङ्गमेदश्च ज्वरस्योपद्रवा दश ।

विषमे पञ्च गदानाह—

श्वासातिसारमूर्च्छाश्च मूत्रकृच्छ्रं विसंज्ञिता ॥ ३८ ॥

विषमेषु ज्वरेषु स्युः पञ्च कृच्छ्रतमा गदाः ।

बहुलक्षणम्—

बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥ ३९ ॥

हेतुमिर्बहुमिर्युक्तो बलिमिर्बहुलक्षणः ।

तत्रासाध्यत्वम्—

ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ॥ १४० ॥

ज्वरः क्षीणस्य शून्यस्य गम्भीरो दीर्घरात्रिकः ।

असाध्यो बलवान्यश्च केशसीमन्तकृच्च यः ॥ ४१ ॥

गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तुष्णया ।

हिकाश्वासतृपायुक्तं गूढं विभ्रान्तलोचनम् ।

संततोच्छ्वासिनं शूनं नरं क्षपयति ज्वरः ॥ ४२ ॥

स्वेदो ललाटे हिमवान्नरस्य शीतार्दितस्यातिसुपिच्छिलश्च ।

कण्ठस्थितो याति न यस्य वक्षो नूनं यमस्यैति गूढं स मर्त्यः ॥ ४३ ॥

यस्य स्वेदोऽतिबहुलः पिच्छिलो याति सर्वतः ।

रोगिणः शीतगात्रस्य तस्य मृत्युं विनिर्दिशेत् ॥ ४४ ॥

धातुपाकलक्षणम्—

निद्रानाशो हृदि स्तम्भो विष्टम्भो गौरवारुची ।

अरतिर्बलहानिश्च धातुपाकस्य लक्षणम् ॥ ४५ ॥

नामेरुर्ध्वं हृदोऽधस्तात्पीडिते तु व्यथा यदि ।

धातोः पाकं तदा विद्यादन्यथा तु मलस्य च ॥ ४६ ॥

दोषपाकस्य लक्षणमाह—

दोषप्रकृतिवैकृत्यं लघुता ज्वरदेहयोः ।

इन्द्रियाणां च वैमल्यं दोषपाकस्य लक्षणम् ॥ ४७ ॥

तत्रौषधं देयमाह—

मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रबलेषु मलेषु च ।

पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधम् ॥ ४८ ॥

ज्वरमोक्षलक्षणमाह-

दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पो विद्धमेदसंज्ञिता ।
कूजनं चातिवैगन्ध्यं ज्वरमोक्षणलक्षणम् ॥ ४९ ॥

ज्वरस्वेदमाह-

स्रोतसां मार्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाशयम् ।
हृत्वा वातकफस्तम्भान्स्वेदो ज्वरमपोहति ॥ १५० ॥

अथ विगतज्वरलक्षणम्-

विगतक्लमसंतापमव्यथं विमलेन्द्रियम् ।
युक्तं प्रकृतिसत्त्वैश्च विद्यात्पुरुषमज्वरम् ॥ ५१ ॥
देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः

पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।

स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्सा

कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥ १५२ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां ज्वरनिदानकथनं नाम सप्तपञ्चाश-

त्तरङ्गः ॥ १७ ॥

अथाष्टपञ्चाशत्तरङ्गः ।

अथ सर्वज्वरोपक्रमः-

अंशांशं यत्र दोषाणां विधक्तुं नैवं शक्यते ।

साधारणी क्रिया तत्र विधातव्या चिकित्सकैः ॥ १ ॥

अथ निवातसेवनगुणाः-

सामान्यतो ज्वरी पूर्वं निवाते निलये वसेत् ।

निवातमायुषो वृद्धिं तनोत्यारोग्यमेव च ॥ २ ॥

अथ व्यजनानिलस्य-

व्यजनस्यानिलस्तृष्णास्वेदमूर्च्छाश्रमापहः ।

पित्तदाहास्रदाहामदाहमद्यजदाहजित् ॥ ३ ॥

अथ चर्मव्यजनस्य-

चर्मव्यजनजो घातो वातपित्तप्रकोपजित् ।

श्लेष्मलो दाहमूर्च्छास्रकोपजिद्वह्निमान्द्यकृत् ॥ ४ ॥

अथ वंशव्यजनस्य—

वंशव्यजनजो वायुरुष्णः पित्तास्रकोपनः ।

अथ खार्जूरानिलस्य—

खार्जूरस्तालवृन्तोत्यस्त्रिदोषघ्नोऽल्पवीजितः ॥ ५ ॥

अथ मायूरदस्त्रवेत्रजाः—

मायूरदस्त्रवेत्रोत्यचामराणां समीरणाः ।

दोषघ्नाः सौख्यजनकाः स्निग्धा हृद्याः सुपूजिताः ॥ ६ ॥

नवज्वरी भवेद्यत्नाभिरुष्णाम्बरसंवृतः ।

यथर्तुं पक्वं पानीयं पिबेत्किञ्चिन्निवारयन् ॥ ७ ॥

विनाऽपि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्तते ।

न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ॥ ८ ॥

तरुणज्वरे निषेधः—

परिपेकान्प्रदेहांश्च स्नेहान्संशोधनानि च ।

द्विवा स्वप्नं व्यचार्य च व्यायामं शिशिरं जलम् ॥ ९ ॥

क्रोधप्रवातभोज्यानि वर्जयेत्तरुणज्वरी ।

परिपेकादिसेवनापगुणानाह—

शोषं छादं मदं मूर्च्छां भ्रमं तृष्णामरोचकम् ॥ १० ॥

नवज्वरी संलभते परिपेकादिसेवनात् ।

ज्वरे लङ्घनमेवाऽऽदौ उपदिष्टमृते ज्वरात् ॥ ११ ॥

क्षयानिलमयक्रोधकामशोकमयोद्भवात् ।

उक्तं च—

न लङ्घयेन्मारुतजे ज्वरे च

क्षयोद्भवे च क्षुधिते च जन्तौ ।

न गुर्विणीं दुर्बलबालवृद्धान्

भीतांस्तृपातानपि सोर्ध्ववातान् ॥ १२ ॥

लङ्घनाचरणमाह—

आमाशयस्थो हत्वाऽग्निं सामो मार्गान्विधापयन् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्लङ्घनमाचरेत् ॥ १३ ॥

अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम् ।

ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षाक्षारुचिलाघवकारकम् ॥ १४ ॥

ज्वरमोक्षलक्षणमाह—

दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पो विद्भमेदसेजिता ।
कूजनं चातिवैगन्ध्यं ज्वरमोक्षणलक्षणम् ॥ ४९ ॥

ज्वरस्वेदमाह—

स्रोतसां मार्दवं कृत्वा नीत्वा पावकमाशयम् ।
हृत्वा वातकफस्तम्भान्स्वेदो ज्वरसपोहति ॥ १५० ॥

अथ विगतज्वरलक्षणम्—

विगतकुमसंतापमव्यथं विमलेन्द्रियम् ।
युक्तं प्रकृतिसत्त्वैश्च विद्यात्पुरुषमज्वरम् ॥ ५१ ॥

बृहो लघुर्व्यपगतकुममोहतापः

पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।

स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्सा

कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥ १५२ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां ज्वरनिदानकथनं नाम सप्तपञ्चाश-

त्तरङ्गः ॥ १७ ॥

अथाष्टपञ्चाशत्तरङ्गः ।

अथ सर्वज्वरोपक्रमः—

अंशांशं यत्र दोषाणां विवक्तुं नैव शक्यते ।
साधारणी क्रिया तत्र विधातव्या चिकित्सकैः ॥ १ ॥

अथ निवातसेवनगुणाः—

सामान्यतो ज्वरी पूर्वं निवाते निलये वसेत् ।
निवातमायुषो वृद्धिं तनोत्यारोग्यमेव च ॥ २ ॥

अथ व्यजनानिलस्य—

व्यजनस्यानिलस्तृष्णास्वेदमूर्च्छाभ्रमापहः ।
पित्तदाहासदाहामदाहमद्यजदाहजित् ॥ ३ ॥

अथ चर्मव्यजनस्य—

चर्मव्यजनजो वातो वातपित्तप्रकोपजित् ।
श्लेष्मलो दाहमूर्च्छास्रकोपजिद्वह्निमान्द्यकृत् ॥ ४ ॥

अथ वंशव्यजनस्य—

वंशीव्यजनजो वायुरुष्णः पित्तास्रकोपनः ।

अथ खार्जूरानिलस्य—

खार्जूरस्तालधृन्तोत्यस्त्रिदोषघ्नोऽल्पवीजितः ॥ ५ ॥

अथ मायूरदस्त्रवेत्रजाः—

मायूरदस्त्रवेत्रोत्थचामराणां समीरणाः ।

दोषघ्नाः सौख्यजनकाः स्निग्धा हृद्याः सुपूजिताः ॥ ६ ॥

नवज्वरी भवेद्यत्नाद्भिरुष्णाम्बरसंवृतः ।

पथर्तुं पक्कं पानीयं पिबेत्किञ्चिन्निवारयन् ॥ ७ ॥

विनाऽपि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्तते ।

न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ॥ ८ ॥

तरुणज्वरे निषेधः—

परिपेकान्प्रदेहांश्च स्नेहान्संशोधनानि च ।

दिवा स्वप्नं व्यायामं च ध्यायामं शिशिरं जलम् ॥ ९ ॥

क्रोधप्रवातभोज्यानि वर्जयेत्तरुणज्वरी ।

परिपेकादिसेवनापगुणानाह—

शीघ्रं छर्दिं मदं मूर्च्छां भ्रमं तृष्णामरोचकम् ॥ १० ॥

नवज्वरी संलमते परिपेकादिसेवनात् ।

ज्वरे लङ्घनमेवाऽऽदौ उपदिष्टमृते ज्वरात् ॥ ११ ॥

क्षयानिलमयक्रोधकामशोकमयोद्भवात् ।

उक्तं च—

न लङ्घयेन्मारुतजे ज्वरे च

क्षयोद्भवे च क्षुधिते च जन्तौ ।

न गुर्विणीं दुर्बलबालवृद्धान्

मीतांस्तृपातानपि सोर्ध्ववातान् ॥ १२ ॥

लङ्घनाचरणमाह—

आमाशयस्थो हत्वाऽग्निं सामो मार्गान्विधापयन् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्तुल्यलङ्घनमाचरेत् ॥ १३ ॥

अनवस्थितदोषाम्नेलङ्घनं दोषपाचनम् ।

ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिलाघवकारकम् ॥ १४ ॥

यद्यप्यनेकधा सन्ति लङ्घनानि स्वकर्मसु ।
नयज्वरी त्यनशनं लङ्घनं समुपाचरेत् ॥ १५ ॥

उक्तं च चरके-

चतुष्प्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपो ।
पाचनान्युपवासश्च ध्यायामध्येति लङ्घनम् ॥ १६ ॥

तथोक्तं सुश्रुते-

आनन्दस्तिमितेर्दोषैर्पाचन्तं कालमातुरः ।
तावत्स्वनशनं कुर्यात्ततः संसर्गमाचरेत् ॥ १७ ॥

लङ्घनसहत्वमाह-

दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता ।
नहि दोषक्षये कश्चित्सहते लङ्घनं महत् ॥ १८ ॥

तत्र दोषप्रमाणम्-

घातजः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिकः ।
श्लेष्मजो द्वादशाहेन ज्वरः पाकं प्रपद्यते ॥ १९ ॥

तरुणज्वरमाह-

आसप्तरात्र तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ।
मध्ये द्वादशरात्रं तु पुराणमत उत्तरम् ॥ २० ॥
घलाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।
घलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थाऽयं क्रियाक्रमः ॥ २१ ॥

हीनलङ्घनमाह-

कफोत्केशश्च हृल्लासः षीवनं च मुहुर्मुहुः ।
कण्ठास्यहृदयाशुद्धिस्तन्द्रा स्याद्धीनलङ्घिते ॥ २२ ॥

लङ्घनातिक्रमे दोषानाह-

पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च श्वासः शोषो मुखस्य च ।
क्षुब्धाशश्चारुचिस्तृष्णा दीर्घल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥ २३ ॥
मनसः संभ्रमोऽभीक्षणमूर्ध्ववातस्तमो हृदि ।
देहाग्निबलहानिश्च लङ्घनेऽति कृते भवेत् ॥ २४ ॥

लङ्घनगुणाः-

घातमूत्रपुरीपाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।
हृदयोद्धारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राकृमे गते ॥ २५ ॥

स्वेदे जातेऽरुचौ वाऽपि क्षुत्पिपासासहोदये ।
 कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥ २६ ॥
 लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे संधुक्षितेऽनले ।
 विउवरत्वं लघुत्वं च क्षुच्चैवास्योपजायते ॥ २७ ॥
 सोत्केशे बलिने देयं वमनं श्लैष्मिकज्वरे ।
 पित्तप्राये विरेकस्तु कार्यः प्रशिथिलाशये ॥ २८ ॥
 सरुजेऽनिलजे कार्यं सोदावर्ते निरूहणम् ।
 कक्षाभिपन्ने शिरसि कार्यं मूर्धविरेचनम् ॥ २९ ॥

जलं देयमाह—

तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यः प्राणहरी यतः ।
 तस्माद्देयं तृषार्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥ ३० ॥
 तृषार्ता मोहमायाति मोहात्प्राणान्विमुञ्चति ।
 अतः सर्वास्ववस्थासु न क्वचिद्द्वारि धार्यते ॥ ३१ ॥

एतेषां मन्दपानीयदानम्—

ज्वरे नेत्रामये कुष्ठे मन्दाग्नावुदरे तथा ।
 अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये ॥ ३२ ॥
 मणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ।

एतेषां शीतलजलमाह—

मूर्छापित्तोष्मदाहेषु विषे मेहे मदारगये ॥ ३३ ॥
 भ्रमक्लमपरीतेषु मार्गोरथे वमथौ तथा ।
 ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्मः प्रशस्यते ॥ ३४ ॥

एषामुष्णजलपानं शस्तम्—

नवज्वरे प्रतिश्याये पार्श्वशूले गलग्रहे ।
 सद्यःशुद्धौ तथाऽऽध्माने व्याधौ वातकफोद्भवे ॥ ३५ ॥
 अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषु विद्रधौ ।
 हिक्कायां स्नेहपाने च विबेदुष्णं जलं नरः ॥ ३६ ॥

तत्रोष्णोदकमाह—

पक्काद्यमानं निर्वेगं निष्फेनं निर्मलं मवेत् ।
 अर्धावशिष्टं भवति तदुष्णोदकमुच्यते ॥ ३७ ॥

गुणाः-

कफमेदोनिलामघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् ।
 श्वासकासज्वरहरं पथ्यमुष्णोदकं सदा ॥ ३८ ॥
 अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्धकेन वा ।
 अथ वा क्लेशनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत् ॥ ३९ ॥
 तत्पादहीनं चातघ्नमर्धहीनं तु पित्तनुत् ।
 त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं पाचनं दीपनं लघु ॥ ४० ॥
 द्वेद्वजे संनिपाते च ज्वरे पथ्ये तदतिजित् ।
 शरदि चार्धपादीनं पादहीनं तु हेमनम् ॥ ४१ ॥
 शिशिरे च वसन्ते च ग्रीष्मे चार्धावशोपितम् ।
 विपरीत ऋतौ तद्वत्प्रावृष्यष्टावशोपितम् ॥ ४२ ॥

अन्यच्च-

वसुध्वङ्गेषु घाणेषु वेदेषु त्रिषु पक्षयोः ।
 एकभागावशेषं स्यादम्बु वर्षादिषु क्रमात् ॥ ४३ ॥
 हेमन्ते शिशिरे घाम्बु सारसं वा तच्छागजम् ।
 वसन्तग्रीष्मयोः कौषं वाप्यं वा नैर्झरं हितम् ॥ ४४ ॥
 नाऽऽदेयं वारि नादेयं वसन्तग्रीष्मयोर्बुधैः ॥ ४५ ॥

उक्तं च-

पानीयं पानीयं शरदि वसन्ते च पानीयम् ।
 नादेयं नाऽऽदेयं शरदि वसन्ते च नाऽऽदेयम् ॥ ४६ ॥
 विषवत्पत्रपुष्पादिदुष्टनिर्झरयोगतः ।
 औद्भिदं चाऽन्तरिक्षं वा कौषं वा प्रावृषि स्मृतम् ॥ ४७ ॥
 शस्तं शरदि नादेयं नरिमंशूदकं परम् ।
 दिवा दिवाकरकरैर्निशाकरकरैर्निशि ॥ ४८ ॥
 जुष्टमंशूदकं नाम्ना तोयं दोषत्रयापहम् ।
 अनमिष्यन्दि निर्दोषमान्तरिक्षजलोपमम् ॥ ४९ ॥
 घृत्यं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमम् ।

उष्णोदकपानगुणानाह-

मिन्नत्तिः श्लेष्मसंघातं मारुतं चापकर्षति ॥ ५० ॥

अजीर्णं ज्वरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि ।

तस्य क्रिया—

धारपातेन विट्मि दुर्जरं पवनाहतम् ॥ ५१ ॥

शृतशीतं त्रिदोषघ्नं वाह्यान्तर्भाविशीतलम् ।

दिव्यं शृतं तु यत्तोषं रात्रौ तद्गुरुतां व्रजेत् ।

रात्रौ शृतं दिवा तत्तु गुरुत्वमधिगच्छति ॥ ५२ ॥

समयान्तरगुणावाह—

आमं जलं पाकमुपैति यामात्पक्वं पुनः शीतलमर्धयामात् ।

पक्वं कदुष्णं तु ततोऽर्धयामात्कालाश्रयः पीतजलस्य पाके ॥ ५३ ॥

एवं विपक्वदोषस्य ज्वरिणः सप्तमेऽहनि ।

कषायं दातुमिच्छन्ति पाचनं लघुदीपनम् ॥ ५४ ॥

तथोक्तं वृद्धवाग्भटे—

सर्धज्वरेषु दातव्यः कषायः सप्तमेऽहनि ।

अथ वा लङ्घयेत्तावद्यावदारोग्यदर्शनम् ॥ ५४ ॥

निषेधः—

न कषायं प्रशंसन्ति कदाचित्तरुणज्वरे ।

कषायेणाऽऽकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तराः ॥ ५५ ॥

यः कषायः कषायः स्यात्स वर्ज्यस्तरुणज्वरे ।

कषायेण कषायेण दोषाः स्युर्दुर्जया ज्वरे ॥ ५६ ॥

*वमने क्रमः—

भोजनान्ते ज्वरे जाते ज्वरितं वामयेद्भिषक् ।

तदन्नमन्यथा तस्योदरे पक्वं प्रवाप्यते ॥ ५७ ॥

तथोक्तं वाग्भटे—

सद्यो मुक्तस्य वा जाते ज्वरे संतर्पणोत्थिते ।

वमनं वमनाहस्य शस्तमित्याह वाग्भटः ॥ ५८ ॥

वमितं लङ्घयेत्प्राज्ञो लङ्घितं न तु वामयेत् ।

वमनं केशबाहुल्याद्धन्यालङ्घयन्कर्षितम् ॥ ५९ ॥

* क्रम इत्यत्रापि इदमर्थे न. पुस्तके—संक्षेपतः क्रियायोगो निदानं परिवर्जयेत् ।

गुणाः-

कफमेदोनिलामघ्नं क्षीपनं वस्तिशोधनम् ।
 श्वासकासज्वरहरं पृथग्मुष्णोदकं सदा ॥ ३८ ॥
 अष्टमेनोशशोषेण चतुर्थेनार्धकेन वा ।
 अथ वा कंथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत् ॥ ३९ ॥
 तत्पादहीनं वातघ्नमर्धहीनं तु पित्तनुत् ।
 त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं पाचनं क्षीपनं लघु ॥ ४० ॥
 द्वंद्वजे संनिपाते च ज्वरे पृथगे तदतिजित् ।
 शरदि चार्धपादोऽनं पादहीनं तु हेमनम् ॥ ४१ ॥
 शिशिरे च वसन्ते च ग्रीष्मे चार्धावशोपितम् ।
 विपरीतं क्रतौ तद्वत्प्रावृष्यष्टावशोपितम् ॥ ४२ ॥

अन्यच्च-

घमुष्वङ्गेषु घाणेषु वेदेषु त्रिषु पक्षयोः ।
 एकमागावशेषं स्यादभ्युषर्षादिषु क्रमात् ॥ ४३ ॥
 हेमन्ते शिशिरे घाम्बु सारसं वा तडागजम् ।
 वसन्तग्रीष्मयोः कौषं वाप्यं वा नैर्झरं हितम् ॥ ४४ ॥
 नाऽऽदेयं वारि नादेयं वसन्तग्रीष्मयोर्बुधैः ॥ ४५ ॥

उक्तं च-

पानीयं पानीयं शरदि वसन्ते च पानीयम् ।
 नादेयं नाऽऽदेयं शरदि वसन्ते च नाऽऽदेयम् ॥ ४६ ॥
 विषवत्पत्रपुष्पादिदुष्टनिर्झरयोगतः ।
 औद्भिदं वाऽन्तरिक्षं वा कौषं वा प्रावृषि स्मृतम् ॥ ४७ ॥
 शस्तं शरदि नादेयं नीरमंशूदकं परम् ।
 दिवा दिवाकरकरैर्निशाकरकरैर्निशि ॥ ४८ ॥
 जुष्टमंशूदकं नाम्ना तोयं दोषत्रयापहम् ।
 अनमिष्वन्दि निर्दोषमान्तरिक्षजलोपमम् ॥ ४९ ॥
 बल्यं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमम् ।

उष्णोदकपानगुणानाह-

भिनत्ति श्लेष्मसंघातं मारुतं चापकर्षति ॥ ५० ॥

अजीर्णः जल्पत्याशु पीतमुष्णोदकं निशिः ।

तस्य क्रिया—

धारापातेन विष्टम्भि दुर्जरं पवनाहतम् ॥ ५१ ॥

शृतशीतं त्रिदोषघ्नं बाह्यन्तर्भावशीतलम् ।

द्विधा शृतं तु यत्तोषं रात्रौ तद्गुरुतां व्रजेत् ।

रात्रौ शृतं द्विधा तत्तु गुरुत्वमधिगच्छति ॥ ५२ ॥

समयान्तरगुणावाह—

आमं जलं पाकमुपैति यामात्पक्वं पुनः शीतलमर्धयामात् ।

पक्वं कटुष्णं तु ततोऽर्धयामात्कालाश्रयः पीतजलस्य पाके ॥ ५३ ॥

एवं विषकदोषस्य ज्वरिणः सप्तमेऽहनि ।

कषायं दातुमिच्छन्ति पाचनं लघुवीपनम् ॥ ५४ ॥

तथोक्तं वृद्धवाग्भटे—

सर्वज्वरेषु दातव्यः कषायः सप्तमेऽहनि ।

अथ वा लङ्घयेत्तावद्यावदारोग्यदर्शनम् ॥ ५४ ॥

निषेधः—

न कषायं प्रशंसन्ति कदाचित्तरुणज्वरे ।

कषायेणाऽऽकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तराः ॥ ५५ ॥

यः कषायः कषायः स्यात्स धर्ज्यस्तरुणज्वरे ।

कषायेण कषायेण दोषाः स्पुर्दुर्जया ज्वरे ॥ ५६ ॥

*वमने क्रमः—

भोजनान्ते ज्वरे जाते ज्वरितं वामयेद्भिषक् ।

तदन्नमन्यथा तस्योदरे पक्वं प्रवाष्यते ॥ ५७ ॥

तथोक्तं वाग्भटे—

सद्यो मुक्तस्य वा जाते ज्वरे संतर्पणोत्थिते ।

वमनं वमनाहस्य शस्तमित्याह वाग्भटः ॥ ५८ ॥

वमितं लङ्घयेत्प्राज्ञो लङ्घयित्वा न तु वामयेत् ।

वमनं क्लेशबाहुल्याद्भ्रान्यालङ्घयन्नकर्षितम् ॥ ५९ ॥

* क्रम इत्यस्वाम् इरमर्धे ग. पुस्तके—संक्षेपतः क्रियायोगो निदानं परिवर्तयेत् ।

लङ्घनाद्यैर्धिपक्तेषु दोषधातुमलेषु च ।

बहो लघुनि च क्षीणे ज्वरे यूयं प्रदापयेत् ॥ ६० ॥

सत्रौषधदानसमयान्तरगुणागुणाः-

धीर्पाधिकं भवति भेषजमल्लहीनं

हन्वात्तदामयमसंशयमाशु चैव ।

सद्गालवृद्धपुषतीसृष्टुमिष्य पीतं

लानिं परां समुपयान्ति बलक्षयं च ॥ ६१ ॥

अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं ह्युत्तृष्णा ह्युमनस्कता ।

* लघुत्वमिन्द्रियोद्धारः शुद्धो जीर्णोपधाकृतिः ॥ ६२ ॥

कृमो वाहोऽङ्गसदनं भ्रमो मूर्छां शिरोरुजा ।

अरतिर्बलहानिष्य सावशेषोपधाकृतिः ॥ ६३ ॥

ओषधशोषे भुक्तं पीतं तथोषधं सशोषेऽन्ने ।

न करोति गदोपशमं प्रकोपयत्यन्यरोगांश्च ॥ ६४ ॥

शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हन्वा-

बल्लाघृतं न च पुनर्बदनात्तिरेति ।

मारमक्तसेवितमथोपधमेतदेव

इत्याच्च मीरुशिशुवृद्धवराङ्गनाम्बः ॥ ६५ ॥

सुत्संभवाति पक्तेषु दोषधातुमलेषु च ।

काले वा यद्विधाऽकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥ ६६ ॥

अन्यच्च-

आमे पाकं गते नृणां यदां भोजनलालसा ।

मयेत्काले ह्यकाले वा सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥ ६७ ॥

अत्र विशेषमाह-

ज्वरितं पडहेऽतीते लङ्घयितं लघु भोजयेत् ।

पाचनं शमनीयं वा कपार्यं पाययेदपि ॥ ६८ ॥

पडहेऽतीत इतिविशेषणं घातज्वरपरं ज्ञेयम् ।

पित्तज्वरे दशाहेऽतीते श्लेष्मज्वरे द्वादशाहेऽतीते ।

* त्वमथचोद्धार इति क. पुस्तके पाठान्तरम् ।

अत्र वृद्धवाग्भट्टः—

बह्वशद्वादशाहेषु व्यतीतेषु क्रमेण वै ।
 वातपित्तकफातङ्केष्वन्नकाला इमे त्रयः ॥ ६९ ॥
 द्वंद्वजे संनिपाते च व्याधावारोग्यदर्शने ।
 सति यवागूयूपादि कल्पयेदतिनैपुणात् ॥ ७० ॥

अत्र विदेहः—

सर्वज्वरेषु सप्ताहे मांसावल्लघु मोजयेत् ।
 वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगान्दिवर्धयेत् ॥ ७१ ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां सर्वज्वरोपक्रमो नामाष्टपञ्चाशत्तरङ्गः ॥ ९८ ॥

अथ नवपञ्चाशत्तरङ्गः ।

अथ ज्वरे पथ्यानि—

तत्र शाकानि—

तण्डुलीयकवास्तूकबालमूलकपर्पटान् ।
 पटोलतिक्तशाकं च गुडूचीपल्लवान्पि ॥ १ ॥
 कालशाकं निम्बपुष्पं मारीचं दार्दिकादलम् ।
 जीवन्ती चापि चाङ्गेरी सुनिषण्णकमाविके ॥ २ ॥
 पत्रशाकप्रियाणां तु ज्वरितानां प्रदापयेत् ।

अथान्नम्—

मुद्गान्मसूरांश्चणकान्कुलत्थांश्च मकुठकान् ॥ ३ ॥
 यूपार्थं यूपसात्म्यानां ज्वरितानां प्रकल्पयेत् ।

ज्वरे मांसान्याह—

लावतिचिरवतीरकुक्कुटकौश्वर्तकान् ॥ ४ ॥
 कलविड्मयूरैणशशचित्रसृगार्भकान् ।
 उपचक्रचकोराल्पवस्ततृणमयूरकम् ॥ ५ ॥
 दापयेन्मांससात्म्यानां ज्वरितानां यथाबलम् ।

अथ फलानि-

वृन्ताकपीलुककोटपटोलककटिलुकम् ॥ ६ ॥

फलशाककृते देयं सर्वं निम्नेहमेव च ।

अथ पुराणधान्यम्-

षत्सरोपितधान्यस्य तण्डुलाऋन्धो ज्वरे हितम् ॥ ७ ॥

रोटिकार्थं प्रदातव्यं द्विवर्षोपितमल्पशः ।

गोधूमादि यथासात्म्यमन्यद्रूप्यल्पमर्षयेत् ॥ ८ ॥

अथ ज्वरे पाचनम्-

यत्पचत्याममाहारं पचेदामं रसं च यत् ।

यदपक्वान्पचेद्दोषांस्तद्धि पाचनमुच्यते ॥ ९ ॥

न शोधयति यद्दोषान्समान्नोदीरयत्यपि ।

समी करोति संवृद्धांस्तत्संशमनमुच्यते ॥ १० ॥

तयोः संप्रदानकालमाह-

पाययेदानुरं सामं पाचनं सप्तमे दिने ।

शमनेनाथवा हृष्ट्वा निरामं समुपाचरेत् ॥ ११ ॥

अथ वातज्वरे शालिपर्ण्यादिः-

शालिपर्णी चला द्राक्षा गुडूची सारिवा तथा ।

आसां काथं पिबेत्कोष्णं तीव्रवातज्वरच्छिद्रम् ॥ १२ ॥

किरातादिः-

किराताब्दासृतोदीज्यबृहतीद्वयगोक्षुरैः ।

सस्थिराकलशीविश्वैः काथो वातज्वरापहः ॥ १३ ॥

काश्मर्यादिः-

काश्मरीसारिवाद्राक्षात्रायमाणाऽसृताभवः ।

कपायः सगुडः पीतो वातज्वरनिवारणः ॥ १४ ॥

अथ पैत्ते कट्फलादिः-

कट्फलेन्द्रयवारिष्टतिकासुस्तैः शृतं जलम् ।

पाचनं दशमेऽह्नि स्यात्तीक्ष्णे पित्तज्वरे नृणाम् ॥ १५ ॥

* क. पुस्तके भिःसां स्त्री मञ्जमन्धोऽप्रमित्यारः ।

योगशतात्—

दुरालंभापंपटकं पियङ्गुं मूनिम्बवासाकदुरोहिणीनाम् ।
काथं पिवेच्छर्करयाऽवगाढं तृष्णास्रपित्तज्वरदाहयुक्तः ॥ १६ ॥

घृन्दात्—

एकः पपेटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।
किं पुनर्यदि युञ्जीत घन्दनोशीरधान्यकैः ॥ १७ ॥

अथ श्लेष्मजे बीजपूरादिः—

बीजपूरशिफापथ्यानामरग्रन्थिकैः शृतम् ।
सक्षारं पाचनं श्लेष्मज्वरे द्वादशवासरे ॥ १८ ॥

भूनिम्वादिः शार्ङ्गधरात्—

मूनिम्बनिम्बपिप्पल्यः सटी शुण्ठी शतावरी ।
गुडूची बृहती चेति काथो हन्यात्कफज्वरम् ॥ १९ ॥

आमलक्यादिः—

आमलक्यमया कृष्णा चित्रकश्चेत्ययं गणः ।
सर्वज्वरकफातङ्कभेदी दीपनपाचनः ॥ २० ॥

चातुर्भद्रावलेहिका घृन्दात्—

कटफलं पीप्परं कृष्णा शृङ्गी च मधुना सह ।
श्वासकासज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफान्तकृत् ॥ २१ ॥

छिन्नोद्भवाम्बुधरधन्वयवासविश्वै-

दुस्पर्शपपेटकमेघकिराततिकैः ।

मुस्ताटरूपकमहौषधधन्वयासैः

काथं पिवेदनिलपित्तकफज्वरेषु ॥ २२ ॥

पृथक् पृथक् त्रिमिश्रणैः काथितैः काथैर्वातादिषु योगः ।

सर्वज्वरे गुडूच्यादिः—

अमृतारिष्टकुचन्दनपद्मकधान्योद्भवः काथः ।
ज्वरहृत्तासच्छर्दिस्तृष्णादाहारुचीर्हन्यात् ॥ २३ ॥

अथ वातपित्ते—

पपेटाब्दामृतोदीच्यकैरातैः साधितं जलम् ।
पञ्चमद्रमिदं प्रोक्तं वातपित्तज्वरापहम् ॥ २४ ॥

त्रिफलाकाशमरीराजवृक्षाट्ठरूपकेः ।

शृतमधु हरेत्तूर्णं वातपित्तोद्भयं ज्वरम् ॥ २५ ॥

इति वृन्दात् ।

अथ वातश्लेष्मजे क्षुदादिः-

क्षुदाशुण्ठीगुडूचीनां कषायः पीष्करस्य च ।

कफवाताधिके पेयो ज्वरे वाऽपि त्रिवोपजे ॥ २६ ॥

अथाऽऽरोग्यपञ्चकम्-

आरग्वधकणामूलमुस्तातिक्तामथाकृतः ।

क्वाथः शमयति क्षिप्तं ज्वरं वातकफोद्भवम् ॥ २७ ॥

अथ पित्तश्लेष्मजेऽमृताष्टकम्-

असृनारिष्टकटुकामुस्तेन्द्रयधनागरेः ।

पटोलचन्दनाभ्यां च शृतं पिप्पलिचूर्णयुक्तं ॥ २८ ॥

अमृताष्टकमेतच्च पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।

इति शार्ङ्गधरात् ।

प्रटोलचन्दनमूर्धापाठातिक्तामृतागणः ॥ २९ ॥

पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहकण्डूविषापहः ।

प्रटोलं पिचुमन्दं च त्रिफला मधुकं बला ॥ ३० ॥

साधितोऽयं कषायः स्वात्पित्तश्लेष्मभवे ज्वरे ।

अथ संनिपातजे दशमूलादिः-

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमथापि वा ॥ ३१ ॥

लङ्घनं संनिपातेषु कुर्यादारोग्यदर्शनात् ।

कण्टकारीद्वयं शुण्ठी धान्यकं सुरदारु च ॥ ३२ ॥

एभिः शृतं पाचनं स्यात् सर्वज्वरनिवारणम् ।

शालिपर्णाष्टिभिपर्णाबृहतीद्वयगोक्षुरैः ॥ ३३ ॥

बिल्वाग्निमन्थस्योनाकपाटलाकाशमरीयुतैः ।

दशमूलमिति ख्यातं कथितं तज्जलं पिबेत् ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं संनिपातज्वरापहम् ॥ ३४ ॥

भागर्यादिकाथ आरोग्यदर्पणतः—

भार्गीमूनिम्बनिम्बैर्जलदकदुवचाव्योषवासाविशाला
 राज्ञानन्तापटोलीसुरतरुजनीपाटलादुण्डुकामिः ।
 ब्राह्मीदार्वागुहूची त्रिवृदतिविषयापुष्करत्रायमाणैः
 पाठाध्याघ्रीकलिङ्गैश्चिफलसट्टियुतैः कल्पितैस्तुल्यमागैः ॥ ३५ ॥
 काथो द्वात्रिंशकारुष्यञ्चिकदशकलितान्संनिपाताग्निहन्ति
 श्वासं शूलं च हिक्कां कसनगुदरुजाभ्मानमन्यारुजश्च ।
 ऊरुस्तम्भाम्ब्रवृद्धिं गलगदमरुतं सर्वसंधिग्रहार्तिं
 हन्यावेकोऽपि सिंहो गजनिवहमिव प्रस्फुरद्दानधारम् ॥ ३६ ॥

अष्टादशाङ्गः—

मूनिम्बदारुवशमूलमहीषधाब्द-
 तिक्तेन्द्रबीजधनिकेमकणाकपायः ।
 तन्द्रापलापकसनारुचिदाहमोहश्वा-
 सादियुक्तमखिलं ज्वरमाञ्छं हन्यात् ॥ ३७ ॥

वृन्दात्—

क्रियापास्तु गुणालामे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ।
 पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासंकरो हितः ॥ ३८ ॥

चिकित्साकलिकातः—

निम्बाब्ददारुकटुकात्रिफलाहरिद्रा-
 क्षुद्रापटोलदलनिष्कथितः कपायः ।
 पेयश्चिदोपजनितज्वरनाशनाय
 काथः समं मगधया दशमूलजो धा ॥ ३९ ॥

पञ्चतित्तकपायः—

क्षुद्रापुष्करमूनिम्बगुहूचीविश्वमेषजैः ।
 पञ्चतित्तकनामाऽयं काथो हन्येष्टधा ज्वरम् ॥ ४० ॥
 दार्व्यम्बुदी तित्तफलत्रिकं च क्षुद्रापटोलीरजनी सनिम्बा ।
 काथं विद्वेष्याज्ज्वरसंनिपाते निश्चेतने पुंसि विबोधनार्थम् ॥ ४१ ॥

इति योगशतात् ।

अथाष्टाङ्गवलेहिका-

कट्फलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं वासश्च कारवी ।
श्लक्ष्णं चूर्णीकृतं चेतन्मधुना सह लेहयेत् ॥ ४२ ॥
एषाऽवलहिकां हन्ति संनिपातं सुदारुणम् ।
हिकां श्वासं च कासं च कण्ठरोधं च घुघुरम् ॥ ४३ ॥
एतद्योज्यं कफोद्वेके चूर्णमार्वकजै रसैः ॥ ४४ ॥

इत्यष्टाङ्गवलेहिका ।

अथ दशमूलाद्यष्टादशाङ्गः-

दशमूली सठी शृङ्गी पौष्करं सदुरालमम् ।
शुण्ठी कुटजबीजं च पटोलं कटुरोहिणी ॥ ४५ ॥
अष्टावशाङ्ग इत्येष संनिपातज्वरापहः ।
कासहृद्ब्रह्मपाश्वर्तिश्वासहिकावमीहरः ॥ ४६ ॥

अथ चतुर्दशाङ्गः-

चिरज्वरे घातकफोत्क्षणे वा त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः ।
किराततित्तादिगणः प्रयोज्यः शुद्धचर्षिने वा त्रिवृताविमिश्रः ४७

घृन्दात्-

किरातं नागरं मुस्तं शुद्धची चेत्ययं गणः ।
मूनिम्बकारवीतित्तावचाकट्फलजं रजः ॥ ४८ ॥
उद्धूलनं त्रिदोषोत्थे स्वेदाभिष्यन्दजे ज्वरे ।
मरिचं पिप्पली शुण्ठी पथ्या लोभं सपुष्करम् ॥ ४९ ॥
मूनिम्बकटुकाकुष्ठं कारवीन्द्रयवा सठी ।
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ ५० ॥
प्रस्वेदे कण्ठरोधे च संधिमर्दनमिष्यते ।
एतदुद्धूलनं भेठं संनिपातहरं परम् ॥ ५१ ॥

स्वेदोद्गमे भृष्टकुलत्थचूर्णैरुद्धूलनं शस्तमिति ब्रुवन्ति ।
जीर्णं शकृद्गोलवणस्य भाण्डं स्वेदापहं गुण्ठनमुत्तमं हि ॥ ५२ ॥

सारसंग्रहात्—

एवानिका वचा शुण्ठी पिप्पली कारवी तथा ।
 एतैरुद्धूलनं शस्तं त्रिदोषोत्थे ज्वरे नृणाम् ॥
 अतस्यास्तरणं शस्तं संनिपातमथे नृणाम् ॥ ५३ ॥
 लङ्घने वालुकास्वेदो नस्यं निष्ठीवनं तथा ।
 अवलेहोऽञ्जनं चैव प्राक्प्रयोज्यं त्रिदोषजे ॥ ५४ ॥

अथ वालुकास्वेदः—

सर्परमृष्टपटस्थितकाञ्जिकसंसिक्तवालुकास्वेदः ।
 शमयति घातकफामपमस्तकशूलाङ्गमङ्गावीन् ॥ ५५ ॥

अथ नस्यम्—

सैधवं श्वेतमरिचं सर्पपाः कुष्ठमेव च ।
 वस्तमूत्रेण पिष्टानि नस्यात्संज्ञाकराणि च ॥ ५६ ॥

अथ निष्ठीवनम्—

आर्द्रकस्य रसोपेतं सैन्धवं सकटुत्रयम् ।
 आकण्ठं धारयेदास्ये निष्ठीवेच्च मुहुर्मुहुः ॥ ५७ ॥
 तेनाऽऽस्यहृदयक्रोममन्यापार्श्वशिरोगलान् ।
 छीनो ह्याकृष्यते श्लेष्मा लाघवं चास्य जायते ॥ ५८ ॥

अथ शिरीषायञ्जनम्—

शिरीषबीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवैः ।
 अञ्जनं स्यात्प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः ॥ ५९ ॥
 अयोरजः श्वेतलोध्रमञ्जनं मरिचं तथा ।
 गोपित्तेन समायुक्तं तन्द्रानाशनमुत्तमम् ॥ ६० ॥
 अञ्जनं सम्पगारब्धं मधुसिन्धुशिलोषणैः ।
 प्रमोहद्रोहि भवति मांषितं मिषजां वरेः ॥ ६१ ॥

अथ धातुगतज्वरक्रिया—

रसस्थे रससंशुद्धी रक्तस्थे रक्तमोक्षणम् ।
 मांसस्थे रेचनं शस्तं मेदस्थे चासहिष्णुता ॥ ६२ ॥
 रेचनं वमनं स्वेदश्वास्थस्थे स्वेदमर्दने ।
 मज्जाशुक्राभयं हृद्वा तमसाभ्यं ज्वरं वदेत् ॥ ६३ ॥

अथ सिद्धार्थादिः-

सिद्धार्थको वषा हिङ्गु करञ्जः सुरदारु च ।
 मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटमीत्वक्कटुत्रयम् ॥ ६४ ॥
 प्रियङ्गुश्च शिरीषं च निशा दार्वा समांशतः ।
 अजामूत्रेण संपिष्टो गोमूत्रैर्वाऽथ घूर्णितः ॥ ६५ ॥
 सर्वज्वरं निहन्त्याशु सिद्धार्थादिः प्रलेपतः ॥ ६६ ॥

अथोद्धूलनं सारसंग्रहात्-

रसाविपमरिचमहेशप्रियफलमस्मेकमूषतुर्वसुभिः ।
 भागैर्मितमुद्धूलनमिदममितस्वेवशैत्यहरम् ॥ ६७ ॥

अथ दम्भादिक्रियाः-

तप्तापोलाञ्छनं पञ्च ताल्वादिषु त्रिवोषजे ।
 द्वाभिपेकमूषेवमोजनग्रहजाप्यतः ।
 मन्त्ररक्षादिभिः कार्या संनिपाते प्रतिक्रिया ॥ ६८ ॥

इति सासान्पसंनिपातः ।

अथ संधिगादीनां चिकित्सा-

रसः सविश्वसिन्धूत्थः कौलत्थः कुरुतेतराम् ।
 आमान्द्यमनलस्याऽऽशु मारुतामयरुग्जयम् ॥ ६९ ॥
 शठीसुरतरुत्तमास्थविरदारुस्राः समाः
 सनागरसुधान्विताः पिब शतावरीसंयुताः ।
 सुदुज्वलनपाचितास्सह पुरेण संधिग्रह-
 द्यथापहतये वृथाशिशिरसेवनं मा कृथाः ॥ ७० ॥
 बघाकषचकच्छुराः सहचरासृतामहुराः
 सुराह्वघननागरातरुणदारुस्रापुराः ।
 वृषातरुणभीरुभिः सह भवन्ति संधिग्रह-
 द्यथोरुजडिमकुमभ्रमणपक्षघातद्वहः ॥ ७१ ॥

इति वषादिकाथः ।

अथ संधिगः—

रासैरण्डशिफा विश्वा देवदार्वमृताऽमया ।

जयायाऽऽशु प्रगल्मन्ते प्रमञ्जनमुवां रुजाम् ॥ ७२ ॥

सुरदारुशठीसुधालतासुवहाः शुण्ठियुताः शृता जले ।

सपुराः शमयन्ति सेविताः सततं संधिगतं सदागतिम् ॥ ७३ ॥

पट्ट्याशिवाग्रन्थिकसिंहवक्त्रविभीतकारम्बधसिद्धमम्मः ।

पीतं सपञ्चाङ्गलतैलमाशु प्रमञ्जनव्याधिमपाकरोति ॥ ७४ ॥

मुस्तैरण्डमाणदावाणदारुच्छिन्नारासाम्भीरुकचूरतिक्तम् ।

वासाविश्वापञ्चमूलीयुगाढ्यं हन्यान्मन्यास्तम्मसंधिग्रहार्ताः ॥ ७५ ॥

संक्षुद्य सर्जरससर्पपसिन्दुवार-

निश्वच्छदामिशिगदा(?)ननले निदध्यात् ।

धूपोऽपमाशु मरुदतिमपाकरोति

सिद्धार्थसर्जरसकुन्दुरुनिर्मितो वा ॥ ७६ ॥

इति संधिगः ।

अथान्तकचिकित्सा—

विहाय वैद्योदितमुष्णवारिं सर्वज्वरे धूपगदापहारि ।

ज्वराच्छिदं जीवितदं च निर्यं मृत्युंजयं चेतसि चिन्तयस्व ॥ ७७ ॥

कर्पूरप्रकरावदातवपुषं सद्योगमुद्राजुषं

शश्वद्भक्तजनेषु भावुकजुषं मालस्फुरच्चक्षुषम् ।

संपूर्णासृतकुम्भसंभृतकरं शुभ्राक्षसालाधरं

पिङ्गोत्तुङ्गजटाकलापरुचिरं चन्द्रार्घमौलिं स्तुहि ॥ ७८ ॥

मिषगिरिति निर्णीतं संनिपातेऽन्तकाभिधे ।

मेषजं जाह्नवीतीरं वैद्यो नारायणो हरिः ॥ ७९ ॥

इत्यन्तकचिकित्सा ।

अथ रुग्दाहप्रतीकारः—

उशीरजलचन्दनाम्बुधरवर्माविश्वैरयं

षडङ्गण उल्बणज्वरतृपातिदाहामयान् ।

जयेज्जलसहागुहायुगुलगोक्षुरैर्वा परं

किरातजलकच्छुरानलदपपटाम्मोधरम् ॥ ८० ॥

नृपद्वकदुकामपाकबचदारहराघनेः

शृतं जलमिति दृतं हरति दाहमत्युद्धतम् ।

सुगाङ्गमलयोद्भवागरुतुरुष्कतोपाम्बुद-

स्मराङ्गशसुरानतैः समधुमिष्व धूपोत्तमः ॥ ८१ ॥

इति धूपः ।

घनाभीरुवाह्मीकलितरुपलानिम्बजटिला-

जपाद्राक्षाराजद्रुमकुलकपाठीनशकलम् ।

सर्पं मूमीनिम्बामलकदशमूलैरतिबलं

बलाद्घ्नाघियातं प्रशमयति रुग्दाहमतुलम् ॥ ८२ ॥

एभिः प्रयोगैर्वीपेषु पक्वेष्वति न शाम्यति ।

यदि दाहस्तदा कर्षात्सुचिरं शिशिरं विधिम् ॥ ८३ ॥

प्रशमयति दाहमचिराद्बन्धुरककन्दुपल्लवैर्लेपः ।

फेनोऽपि विमलमलयजरसमिथोऽरिष्टजः सपदि ॥ ८४ ॥

मलयजद्रवमिभित्तमुल्लसत्सितिमतत्सलिलेन सहस्रशः ।

हृतमलं घृतमङ्गधृतं बलात्तरुणदारुणदाहमपोहति ॥ ८५ ॥

सद्यःस्फुरत्सदरविन्दमरन्दविन्दु-

संदोहसङ्गसुरमीकृतशुद्धनीराम् ।

उद्यत्तरङ्गतरलीकृतहंसकान्ता-

साशु भयेत सरसीं तरुचारुतीराम् ॥ ८६ ॥

घरमरकतपुष्परागशुद्धस्फटिककृताखिलतल्पसंनिवेशाम् ।

मेषविकसितनीलशोणशुभ्रोत्पलललितार्णसमाभयेत वापीम् ॥ ८७ ॥

परिरचितरिरंसाशंसियातानुयातै-

रविरतमुपहंसिप्रोज्ज्वला राजहंसैः ।

तदरुहतरुसण्डस्रस्तपुष्पावतंसा

प्रशमयति निकामं दीर्घिका दाहमाशु ॥ ८८ ॥

परिदहद्वयदुःसहदाहरुविधुरितः स्फुरितज्वरवेदनः ।

सुहरिचन्दनलिततनुः स्रजः सरसिजत्रजमुग्रथिता भजेत् ॥ ८९ ॥

लसत्कुसुमकाननद्रुममनोरमक्षमातनु-

ज्वलत्कनककान्तिभिः कदलिकामकाण्डैः कृतम् ।

विकाशिकमलावलीविहितसल्पशः*पदपद्-

प्रयुक्तसृदुसीकरं विपुलकायमानं भजेत् ॥ ९० ॥

स्ववदनस्तेनमध्यविनिर्जितद्विजपतिद्विपकुम्भसुगद्विषः ।

पुवतयः कथिता द्रवथुष्यथापशमनाय बुधैः परमौषधम् ॥ ९१ ॥

कृतविमलजलप्लुतिरतिपृथुलस्तनयुगनिहितोत्तमाशिशिरसाः ।

ध्रुवमुरासि धृताः क्षणमपि तापज्वरमवद्वधुं शमयन्ति सहसा ॥ ९२ ॥

वाप्यः कमलहासिन्यो जलयन्त्रग्रहाः शुभाः ।

नार्यश्चन्दनविग्धाङ्गुयो दाहदैन्यहरा मताः ॥ ९३ ॥

मुक्तावलीचन्दनशीतलानां सुगन्धपुष्पाम्बरभूषितानाम् ।

नितम्बिनीनां सुपयोधराणामालिङ्गनान्याशु हरन्ति दाहम् ॥ ९४ ॥

कान्ताबाहुलताश्लेषपद्मस्रक्चन्दनादिभिः ।

शान्तदाहः सदा हर्षपूर्णः स्यात्पथ्यमुद्गरः ॥ ९५ ॥

इति रुग्दाहप्रतीकारः ।

अथ चित्तविभ्रमप्रतीकारः—

कणोपणोग्रालवणोत्तमानि करञ्जबीजं क्षणदामलानि ।

पथ्याक्षसिद्धार्थकहिङ्गुशुण्ठीयुतानि वस्ताम्बुविमिश्रितानि ॥ ९५ ॥

पिष्ट्वा गुटीयं नयने विधेया प्रचेतनेति प्रथिताऽन्वितार्था ।

चित्तभ्रमापस्पृतिभूतदोषशिरोक्षिरोगभ्रमनाशहेतुः ॥ ९६ ॥

कुम्भो+द्भवतरोरम्भो गुडविश्वाकणान्वितम् ।

निहन्ति नासि नूनं हि चित्तविभ्रमनाशनम् ॥ ९७ ॥

मुरामूर्धजमेघाह्वमधूकमलयोज्ज्वैः ।

*मरुत्तरुमधून्मिश्रैः पुरपाणिजपांशुभिः ॥ ९८ ॥

लोहलामज्जकेलाभिर्धूपश्चित्तभ्रमापहः ।

ग्रहदोषहरः धीदः सौभाग्यकर उत्तमः ॥ ९९ ॥

सुद्धीकामरदारुमत्स्यशकलामुस्तामलकयोऽसृता

पथ्यारेवतरामसेन०करजोरा०जीफलैः संयुताः ।

हृन्पुश्चित्तरुजोऽथ वर्द्धरदलाद्वाक्षापटोलीपयः

पथ्यापर्पटराजवृक्षकटु-काशम्बुकपुष्प्यः शृताः ॥ १०० ॥

इति चित्तविभ्रमप्रतीकारः ।

* क. स्यामतः पद । † क. अगस्त्यवृक्षत्वक । X क. देवदारः क. नरपद् । ० क. ९६-
२२ । ७ क. पटोलः † क. भारवतव्याधिपात इत्यमरः ।

अथ कर्णिकचिकित्सा—

मूमश्विकित्सांमुचितीऽस्य धूपः प्रहर्षदः स्यात्कवलग्रहश्च ।
 नस्यं मुखं संजनयत्यवश्यं लेपस्तु सर्वेषु कृतोऽवलेपः ॥ १ ॥
 प्रलेपस्तमस्तं नयत्यल्पमेकः समुद्रित्तशोफे च रक्तावसेकः ।
 विपकं च शस्त्रक्रिया पूयजित्सा व्रणत्वं गतं चेद्द्रुतं तच्चिकित्सा ॥ २ ॥
 निशाविशालामयमाणिमन्थदावींहुदीमूलकृतप्रलेपः ।
 प्रमाकरक्षीरयुतप्रमावाह्यस्तः समस्तोऽप्यथ कर्णकघ्नः ॥ ३ ॥
 हिमाद्रिजाहर्षतिमूलासिन्धुपलंकपाः कर्णकमाशु हन्युः ।
 लेपेन रोहीतकपीलुसिन्धुपुत्रीन्द्रवल्ली कुडहञ्जिका च ॥ ४ ॥

तुत्थालसर्पपशिलानवसारगन्ध-

कासीसकुठपटुहंसपदीकरञ्जाः ।

लेपात्पलंकपयुताश्च सयावशूकाः

सस्वर्जिकाः सपदि कर्णकवेदनाघ्नाः ॥ ५ ॥

कदफलकुलित्यकण्ठनसुपवीशुण्ठीभिरर्तिहा लेपः ।

अथ लघणसोमवल्कलगैरिकसठिनागरैरुदितः ॥ ६ ॥

जम्बीरनीरमर्दितमुग्राविपतिन्दुका*मकासीसम् ।

आसालकतुत्थयुतं कर्णककरिकेसरि प्रथितम् ॥ ७ ॥

मदनफलमातुलङ्गीमूलामरदारुनागरानलयुक् ।

अपहरति गन्धमूला प्रलेपतः कर्णमूलानि ॥ ८ ॥

शुडवहनगदनिकुम्भाः पुष्करकासीसदिनकरक्षीरैः ।

रविकिरणैरहिमभिदं लेपनमुदितं कठोरकर्णकजित् ॥ ९ ॥

आशिशिरजलपरिमृदितं मरिचकणालवणजं रजस्वारेतम् ।

नस्यविधिसेवितं किल कर्णकरुङ्गनाशनं कथितम् ॥ ११० ॥

मार्गाज्यापुष्करकण्ठकारीकटुत्रिकोप्राघनकुण्डलीभिः ।

कुलीरशृङ्गीकटुकारसामिः कृतः कपायः किल कर्णकघ्नः ॥ ११ ॥

दशमूलमत्स्यशकलाचपलात्रिफलामहौषधकिरातयुतम् ।

भरिचं कथितमाशु बलादपहन्ति कर्णकरुजः सकलाः ॥ १२ ॥

अथ कण्ठकुब्जचिकित्सा—

कलात्रिकत्र्यूपणमुस्त+कद्वीकलिङ्गसिंहाननशर्वरीभिः ।

कायः कृतः कृन्तति कण्ठकुब्जं कण्ठीरवः कुञ्जरमाशु यद्वत् ॥ १३ ॥

विश्वपथ्यावचामुस्ताधान्यकतृणकद्रफलम् ।
 माङ्गीदारुरजःशृङ्गीक्षौद्रहिङ्गुसमन्वितम् ॥ १४ ॥
 कफवातमरुच्छूलकण्ठकुब्जहरं परम् ।
 अथ गोमूत्रयुक्तमुस्तकट्टीकद्रफलवत्सकम् ॥ १५ ॥
 किरातकट्टुकाकणाकुटजकण्ठकारीशठी-
 कलिट्टुकिलिमाभयाकट्टुककद्रफलाम्मोधरैः ।
 विषामलकपुष्करानलकुलीरशृङ्गीवृषै-
 र्महौषधसखैरयं जयति कण्ठकुब्जं गणः ॥ १६ ॥

अथ शीताङ्गचिकित्सा—

मास्वन्मूलं जीरकव्योपमाङ्गीव्याघ्रीशृङ्गीपुष्करं गोजलेन ।
 सिद्धं सद्यः शीतगात्रार्तिमोहश्वासश्लेष्मोद्रेककासान्निहन्ति ॥
 कर्कोटिकाकन्दरजःकुलत्थकृष्णावचाकद्रफलकृष्णजीरैः ।
 किराततिक्ताग्निककद्रफलाम्बुपथ्याभिरुद्धर्तनमत्र शस्तम् ॥ १८ ॥
 रसविषमरिचमहेशे*प्रियफलमस्मैकभूचतुर्वसुभिः ।
 मागीर्भितमुञ्जूलनमिदममितस्वेदशैत्यहरम् ॥ १९ ॥
 रसगन्धकद्युमणितीव्रविषं त्रिकटूनि दङ्गणयुतानि मुहुः ।
 शिखिसूकराजतिमिपित्तवरैः परिमर्द्य भावितमथाग्निरसैः ॥ २० ॥
 कुटकीकृतं द्विगुणवल्लमितं घनसारजीरककणार्द्ररसैः ।
 अतिशैत्यमोहयुतमप्यचिराज्जयति ज्वरं तमपि मृत्युकरम् ॥ २१ ॥
 दशमूलाम्मसा सिद्धो दशाङ्गः प्रथितो गणः ।
 सार्द्रकः स्वरसः पीतः साद्यत्युद्धतं ज्वरम् ॥ २२ ॥

इति शीतगात्रप्रतीकारः ।

अथ तन्द्रिकचिकित्सा—

निदिग्धिका पुष्करमूलपथ्या विश्वाऽमृता तन्द्रिकरुक्षु पथ्या ।
 शुण्ठीकणागस्तिरसोपणानि नस्येन तन्द्राविजयोल्बणानि ॥ २३ ॥
 मरिचकणपचम्पचा + रुक्मिभिहरनागरशर्वरीगवाक्षयः ।
 छगलकजलकलिकता नितान्तं नसि निहिता ननु तन्द्रिकं जयन्ति ॥
 तुरङ्गलालालवणोत्तमेन्दुमनःशिलामागधिकामधूनि ।
 नियोजितान्यक्षाणि निश्चितं नृणां तन्द्रां सनिद्रां विनिवारयन्ति ॥

किरातविपतिन्दुकाकलकराद्वकपूर्वा-

अवाञ्जयति तन्द्रिकं सुरसजायलीढो रसः ।

अथ त्रिकहुराजिकाकृमिजिदुग्गन्धारजः

अपेच्छिरसि संततं वपुषि चाऽऽत्मगुतान्वितम् ॥ २६ ॥

इति तन्द्रिकप्रतीकारः ।

अथ प्रलापकचिकित्सा-

सतगरघरातिक्तारेयताम्मोदतिक्ता-

नलक्षतुरगगन्धामारतीः * हारहूराः ।

मलयजवृशमूलीशङ्खपुष्पः सुपक्वाः

प्रलयनमपहन्युः पानतो नाति दूरात् ॥ २७ ॥

सान्त्वनेरक्षनेस्तीक्ष्णैर्नस्पैस्तिमिरसेषनैः ।

सर्वतो विकृतं चित्तमस्य प्रकृतिमानयेत् ॥ २८ ॥

इति प्रलापकप्रतीकारः ।

अथ रक्तघ्नीविप्रतीकारः-

रौहिपघन्वयवासकवासापर्पटगन्धलताकटुकाभिः ।

शर्करया सममेप कषायः संभयति क्षतजप्रशमाय ॥

पद्मकचन्दनपर्पटमुस्ताजातिघरारुणचन्दनवारि ।

कृीतकनिम्बुयुतं परिपक्वं वारि मवेदिह शोणितहारि ॥ २९ ॥

मधुकमधुकपरूपकपाथश्चन्दनघल्लवदारुसनाथः ।

श्रीपर्णाफलशीतकषायः ससित इह स्यादस्रजयाय ॥

तिल्वकहाटकगौरिकरक्तश्यामासारघ+शुभ्रायुक्तः ।

अक्षनसिंहमुखस्यरसः संशमपितुमस्रमिहानलसक्तः ॥ ३० ॥

इति रक्तघ्नीविप्रतीकारः ।

अथ भ्रुमनेत्रचिकित्सा-

पिषुमन्दैवचंपचापटोलीत्रिफलातिक्तनिदिग्धिकाब्दीताः ।

ज्वरमुग्रतरं विपाच्य पीता अपि चैतन्यहरं हरन्त्यशीताः ॥ ३१ ॥

* क. माही + क. मधुसिता ।

१ क. 'मृदवापवाप' ।

अरिष्टमुस्तत्रिफलापटोलक्षुद्राहरिद्रासुरदाकुकद्वम् । (?)

विपाच्य पीता मदमोहपित्तज्वरप्रणाशाय भवन्ति सद्यः ॥ ३२ ॥

किरातकृष्णोषणराजिकाभिर्मधुप्लुताभिः प्रवरोऽवलेहः ।

मधुकसारोषणरामठोमं नस्येऽञ्जने स्यान्मधुसिन्धुकृष्णम् ॥ ३३ ॥

तुरङ्गगन्धालवणोग्रगन्धामधुकसारोषणमागधीभिः ।

मुस्ताम्बुशुण्ठीलशुनान्विताभिर्नस्ये त्वसंभुग्मदृशं करोति ॥ ३४ ॥

पिचुमन्दवचारविमूलमरुत्तरुगन्धवधूतगरागरुभिः ।

मृदुमाल्यसटीतुवसिन्दुकरुग्मधुसर्पपकैरिह धूपवरः ॥ ३५ ॥

इति मुमनेत्रप्रतीकारः ।

अथाभिन्यासचिकित्सा—

अत एव विशेषज्ञैर्मुनिमिश्वरकादिभिः ।

एक एवायमुद्दिष्टः संज्ञिपातात्मको ज्वरः ॥ ३६ ॥

मेहोऽवलीढः सितसर्पपाणां सहिङ्गुशृङ्गद्ववशृङ्गबेरः ।

ह्न्यादभिन्यासगदोग्रशक्तिं यथा विरक्तिं विषयामिलायः ॥ ३७ ॥

नस्यं हितं कोष्णजलेन कृष्णाशेफालिकासारिवसिन्धु*तीक्ष्णैः ।

रसोनसिन्धुत्थकणोषणोग्राशिरीषगोमूत्रयवाग्रजैर्वा ॥ ३८ ॥

घरणतलालिकमौलिषु दाहाद्वलगर्द्वंशनादपि यः ।

नो बुध्यते तु मग्नैर्वृश्चिकवरटीविषैर्व्यथयेत् ॥ ३९ ॥

क्षुद्रागन्धपलाशपुष्करजटादुःस्पर्शपद्मारसा-

शृङ्गीभिः कथितं पयः प्रशमयत्याश्वेव संज्ञाच्युतिम् ।

त्रायन्तीदशमूलपुष्करवृषाँव्याघ्रीसटीकारवी-

माग्यैरण्डकदुत्रयामृतलता गोमूत्रसिद्धास्तथा ॥ ४० ॥

सटीक्षुद्राशुण्ठीशिखिमरिचमालूरविकसा-

रसारुक्त्रायन्तीवृषकणवचाभिः शृतजलम् ।

अभिन्यासं ह्न्यादुपलजिदारिष्टश्वसनाजि-

द्वंसाक्षुद्राम्बठाः सुरभिजलपक्वास्तमथ वा ॥ ४१ ॥

सजीरकृष्णाकदुतुम्बिहेमबच्चूलपत्रासितजीरकोर्यैः

हरीतकीकदूफलरुकूलत्थैरुद्धूलनं स्वेदमपाकरोति ॥ ४२ ॥

* क. पुस्तके धीवैरिति पाशान्तरम् । तीमः, अकलकर इति टिप्पणी च ।

माङ्गोनिम्बघनामयामृतलतामूनिम्बवासाविषा-
 त्रायन्तीकटुकवचात्रिकटुकस्योनाकशाकट्टुमैः ।
 राम्नायासपटोलपाटलसटीदार्वीविशालात्रिवृ-
 द्वाह्नीपुष्करसिंहिकाद्वयनिशाधोऽयक्षदेवट्टुमैः ॥ ४३ ॥
 काथोऽयं किल संनिपातनिवहान्द्रात्रिंशकाख्यो महा-
 नुद्धर्पाद्विजतेजसा विजयते सर्पान्गरुत्मानिव ।
 किंवा श्वासबलासकासगुदरुग्द्दोगहिकामरु-
 न्मन्यास्तम्भगलामयार्दितमलावट्टम्भघ्नानपि ॥ ४४ ॥

अथ संनिपातभैरवो रसः-

लोहाभ्रतारफणिवङ्गविमाकरेभ्यः
 शुद्धं रसं त्रिगुणितं समगन्धमिश्रम् ।
 संमर्द्य * मेघरवसा + रवशिगुधिल्व-
 ज्वालामुखीजलजजम्बुरसेन यत्नात् ॥ १४५ ॥
 सामुद्रसंपिहितनिस्तलकाचकुम्भे
 विन्यस्य मन्ददहनेन विपाचयेत्तत् ।
 उद्धृत्य तद्विमलविट्टुमचूर्णयुक्त-
 मकांशमिश्रितविषं विषभृ×द्वराख्यम् ॥ ४६ ॥
 संमावयेत्कुटिलवञ्जुलतालमूली-
 नीलीदलानलनृपद्मकालमालैः ।
 मुण्डीमुरामदनमालविकांशुमाँलि-
 ० मत्तामरट्टुमु) निमालतिकामधुकैः ॥ ४७ ॥
 बीजपूरद्भवेणैव मरिचैश्च समन्वितः ।
 रसो वल्लभितः सर्वः संनिपातविघातकृत् ॥ ४८ ॥

इति संनिपातभैरवो रसः ।

अथ संनिपातारिः-

* क. तण्डुलीयः । + मधुशिप्रः । × क. भदिकेनाख्यम् । ङ. क. तण्डुलम् । ७ क. भर्क
 ० क. धसः ।) क. जति ।

मागी पारदगन्धयोरमलयोर्देयास्त्रयरूपणा-

देकश्चोज्ज्वलटङ्कणाद्दहनतस्ती*ब्रोज्जमामृङ्गतः ।

नागोदौ चरणोऽहिफेनत इदं संचूर्ण्य भृङ्गद्रवे

स्थाप्यं सप्त दिनान्यथैकमाखिलं जेपालनरिरेऽपि च ॥४९॥

रुद्रेण ज्वरमर्दितं जगदिदं दृष्ट्वा रसो निर्मितः

सेव्यो बल्लमितः क्षणादिह नृणामुग्रां ज्वरार्तिं जपेत् ।

संतापे शिशिरो विधिः समुदितः पथ्ये च शाल्योदनं

दध्ना शर्करयाऽथ दोषवशतो देशर्तुसात्म्येन च ॥ १५० ॥

इति संनिपातारिः ।

इत्यभिन्यासः ।

अथ जिह्वकः—

कटुतैलारनालाभ्यां कुर्वीत कवलग्रहम् ।

केवलेनाथ वा सद्यः काञ्जिकेनाऽऽस्यशुद्धये ॥ ५१ ॥

किराततिक्ता+कलिकुत्कु×लिञ्जकचूर्णकृष्णा कटुतैलयुक्तः ।

शम्लद्रवः संशमयेद्द्रसज्ञादोपान्मुतो दाशरथिर्वथा)ऽऽढ्यः ॥ ५२ ॥

☞ तालूरपर्णी—मालूरमूला ० मयमधुप्लुता ।

शम्बुकपुष्पीसहिता सेव्या वाचां विशुद्धये ॥ ५३ ॥

क्षुद्रानागरपुष्करामृतलताबाह्याविचासुःखता ।

मार्गीवासकयासयष्टिसुर=साक्षाथो जयेज्जिह्वकम् ।

विश्वा (चर्मविभावरीयुगवरावत्सादनीवारिद-

व्याघ्रीनिम्बपटोलपुष्करजटा÷रुद्रारुभिर्वा कृतः ॥ ५४ ॥

विषमहौषधिमागधिकोषणद्युमणिः-रक्तकमार्द्रकमर्दितम् ।

क्रमविबर्धितमुद्दलितज्वरस्त्रिपुरभैरव एष रसो वरः ॥ १५५ ॥

इति जिह्वकः ।

अथाऽऽगन्तुज्वराधिकारः—

आगन्तुजे ज्वरे नैव नरः कुर्वीत लङ्घनम् ॥ ५६ ॥

* क. अकलकरः । + क. लाङ्गी । × क. कुर्ददनम् । (क. पाऽऽशु इति पाठान्तरम् ।
☞ क. भाङ्गी । क. बिल्वमूल । ० क. कुष्ठम् । ✽ क. गन्धपलाशी कारभीरे प्रसिद्धः । = क.
तुलसी । (क. पर्यटः । ÷ क. हरिभः कयायः कृत इति पाठान्तरम् । ÷ क. दिङ्गलः ।

अन्यत्-

लङ्घनं न हितं कामशोकचिन्ताप्रहारजे ।
 मयभूतश्रमक्रोधलङ्घनैश्च कृते ज्वरे ॥ ५७ ॥
 अभिशापाभिचारोत्थौ ज्वरौ होमादिना जयेत् ॥
 धानस्यस्वययनातिथ्यैरुत्पातग्रहपीडजौ ॥ ५८ ॥
 भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्बन्धावेशनताडनैः ।
 जयेद्भूताभिषङ्गोत्थं मनःसान्त्वैश्च मानसम् ॥ ५९ ॥
 धौषधीगन्धविषजौ विषपित्तप्रवाधनेः ।
 जयेत्कषायैर्मतिमान्सर्वगन्धकृतं मिषकू ॥ १६० ॥
 क्रोधजे पित्तजित्काम्या अर्थाः सद्वाक्यमेव च ।
 आश्वासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥ ६१ ॥
 हर्षणैश्च शमं यान्ति कामशोकमयज्वराः ।
 व्याघ्रचित्रकघातार्तं स्थापयेज्जलमध्यगम् ॥ ६२ ॥
 अनया शीतक्रियया मयरोगः प्रणश्यति ।
 कामात्क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात्कामसमुद्भवः ॥ ६३ ॥
 पाति ताभ्यामुमाभ्यां वा मयशोकसमुत्थितः ।
 विसर्पेण ज्वरो यस्तु यश्च विस्फोटजज्वरः ॥ ६४ ॥
 तत्राऽऽदौ सर्पिषः पानं कफपित्तोत्तरे नचेत् ।
 निम्बदारुकषायं वा हितं सौमनसं तथा ॥ १६५ ॥
 श्रमक्षुधोत्थे सुश्रीत घृताभ्यक्तं रसौदनम् ।
 रोगोत्थानप्रपाकाभ्यां यो ज्वरो जायते नृणाम् ॥ ६६ ॥
 शमयेत्पाचयेच्चापि यथा योगैश्चिकित्सकः* ।
 अभिघातज्वरी कुर्यात्क्रियामुष्णविवर्जिताम् ॥ ६७ ॥
 कषायान्मधुरान्निग्धान्यथादोषमथापि वा ।
 अभिघातज्वरो नश्येत्पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ॥ ६८ ॥

* ग. पुस्तके चिकित्सक इत्यस्यापेऽयं ग्रन्थः—

श्रीणामपि प्रजातानां प्रजातानां तथा हितैः ।

स्तन्यावतरणेनैव ज्वरो दोषैः प्रकुप्यति ॥ १ ॥

तस्य प्रशमनं धर्यम् ।

रक्तावसेकैर्मध्येश्च तथा मांसरसोदनैः ।

अध्वश्रान्तेषु चाभ्यङ्गं दिवा निर्वा च कारयेत् ॥ ६९ ॥

व्यध्वन्ध्रमात्यध्वमङ्गभ्रंशसमुद्भवान् ।

ज्वरानुपाचरेत्पूर्वं क्षीरमांसरसोदनैः ॥ ७० ॥

इत्यागन्तुज्वराधिकारः ।

अथ विषमज्वरः—

विषमज्वरनाशाय चिकित्सा वक्ष्यतेऽधुना ।

विषमेष्वथ कर्तव्यमूर्ध्वं वाऽधश्च शोधनम् ॥ ७१ ॥

शान्तिं नयेद्विवृद्धाऽपि सक्षौद्रा विषमज्वरम् ।

मधुना वाऽप्रया लीढा हन्त्याशु विषमज्वरम् ॥ ७२ ॥

घातप्रधानं सर्पिर्मिर्बास्तिमिः सानुवासनैः ।

स्निग्धोष्णैरम्लपानैश्च शमयेद्विषमज्वरम् ॥ ७३ ॥

विरेचनेन पयसा सर्पिषा संस्कृतेन च ।

विषमं तिक्तशीतैश्च ज्वरं पित्तोत्तरं जयेत् ॥ ७४ ॥

वमनं पाचनं रुक्षमन्नपानं च लङ्घनम् ।

कषायोष्णं च विषमज्वरे शस्तं कफोत्तरे ॥ ७५ ॥

इति विषमे क्रिया ।

त्रायन्तीकटुकानन्तासारिवामिः शृतं जलम् ।

संतताख्ये ज्वरे देये वातादीनां निवृत्तये ॥ ७६ ॥

द्राक्षापटोलनिम्बाब्दशकाह्वत्रिफलासृतम् ।

जलं जन्तुः पिबेच्छीतमन्येद्युर्ज्वरशान्तये ॥ ७७ ॥

पटोलारिष्टसृद्धीकाशम्याकत्रिफलावृषैः ।

क्वाथ एकोहिकं हन्ति शर्करामधुसंयुतः ॥ ७८ ॥

षोडशाष्टचतुर्भागं वातपित्तकफार्तिषु ।

क्षौद्रं कषाये दातव्यं विपरीता तु शर्करा ॥ ७९ ॥

पटोलेन्द्रयवानन्तापथ्यारिष्टासृताजलम् ।

ज्वरं सततकं पानान्निहन्त्याशु प्रयोजितम् ॥ ८० ॥

उशीरं चन्दनं मुस्तं गुडूची धान्यनागरम् ।

अम्मसा कथितं पेयं शर्करामधुयोजितम् ॥ ८१ ॥

ज्वरे तृतीपके पुंसां कृष्णादाहसमान्विते ।

स्थिरासामलकीद्राक्षाशिषावृषमहोपधेः ॥ ८२ ॥

शृतशीतं जलं दद्यात्सितामधुविमिश्रितम् ।

चातुर्थिकज्वरे तीव्रे मन्दे च वाथ पावके ॥ ८३ ॥

शैलू*पमण्डनरजः पुरुषानुरूपं

शुभ्राङ्गवत्समुरगीपपसाऽनुपीतम् ।

आदित्यवारमघपालिदिने नरेण

चातुर्थिकं सुचिरजं जयति क्षणेन ॥ ८४ ॥

कलिङ्गकः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ।

पटोलं सारिवामुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ॥ ८५ ॥

निम्बं पटोलं त्रिफला मृद्धीका मुस्तवत्सकी ।

किराततिक्तममृताचन्दनं विश्वभेषजम् ॥ ८६ ॥

गुट्टुच्यामलकं मुस्तमर्धश्लोकसंमर्षिताः ।

कपायाः शमयन्तपाशु पञ्च पञ्चविधं ज्वरम् ॥ ८७ ॥

कल्कः शिरीषपुष्पस्य रजनीद्वयसंयुतः ।

नस्यैः सर्पिः समायोगाज्ज्वरं चातुर्थिकं जयेत् ॥ ८८ ॥

अगस्तिपत्रस्वरसेन नस्यं निहन्ति चातुर्थिकमुग्रवीर्यम् ।

सहदेवाया मूलं विधिना कण्ठे नियच्छमपहरति ॥ ८९ ॥

एकाह्निचतुर्भिर्दिशसैर्भूतज्वरं पुंसाम् ॥ ९० ॥

सरस्वतीनदीतीरे अपुत्रो ब्राह्मणो मृतः

चातुर्थज्वरनाशाय इदमस्तु तिलोदकम् ॥ ९१ ॥

इति मन्त्रेण तर्पणं १०००० कुर्यात् ।

सितवर्षाभवमूलं पपसा पीतं च पैत्तिकं जयति ।

चातुर्थिकं सुचिरजं ताम्बूलेनैव मक्षणादथ वा ॥ ९२ ॥

कृष्णामलकीरामठदावावचासर्षपरसोनैः ।

छागलमूत्रपिष्टैर्नस्यं त्वैकाहिकादिहरम् ॥ ९३ ॥

क्षीराविकाज्वरविमर्दकसत्रपानां

मूलं ज्वरापहमवश्यमिदं शिखायाम् ।

घृद्धं विवाकरदिने यदिवाऽष्टमीषु
 रात्रिज्वरं हरति रक्षितसूत्रबद्धम् ॥ १४ ॥
 शृतं पयः शर्करा च पिप्पल्यो मधुसर्पिणी ।
 पञ्चसारमिदं देयं मथितं विषमज्वरे
 क्षतक्षीणे क्षये कासे हृद्रोगे चोपदिश्यते ॥ १५ ॥
 मुस्तामलकगुडूचीविश्वीपधकण्टकारिकाकाथः ।
 पीतः सकृणाचूर्णः समधुर्विषमज्वरं हन्ति ॥ १६ ॥

इति मुस्तादिकाथः ।

अथ पिप्पलीवर्धमानम्—

महाबलामूलमहौषधाभ्यां काथो निहन्याद्विषमज्वरं हि ।
 शीतं सकम्पं परिदाहयुक्तं विनाशयेद्द्विदिनप्रयोगात् ॥ १७ ॥
 रसोनकल्कं तिलतैलमिधं योऽश्नाति नित्यं विषमज्वरार्तः ।
 विमुच्यते सोऽप्यचिराज्ज्वरेण वातामयैश्चापि सुघोररूपैः ॥ १८ ॥
 जीरकं गुडसंयुक्तं विषमज्वरनाशनम् ।
 अग्निमान्द्यं जघेच्छीघ्रं वातरोगापहं मतम् ॥ १९ ॥
 कालाजाजी तु सगुडा विषमज्वरनाशिनी ।
 मधुना चामया लीढा हन्त्याशु विषमज्वरम् ॥ २०० ॥

का० मगरैल इति लोके सा च किञ्चिद्दृष्टा गुडतुल्या कर्षमिता
 मक्षणीया ।

पीतो मरिचचूर्णेन तुलसीपत्रजो रसः ।
 द्रोणपुष्पीमवो वाऽपि निहन्ति विषमज्वरान् ॥ १ ॥
 क्षीरेण पञ्चवृद्ध्या* वा सप्तवृद्ध्याऽथ वाकणाः ।
 विधेत्पिष्ट्वा दश दिनं तास्तथैवापकर्षयेत् ॥ २ ॥
 एवं विंशद्दिनैः सिद्धं पिपलीवर्धमानकम् ।
 अनेन पाण्डुधातास्रकासश्वासारुचिज्वराः ।
 उदरार्शःक्षयश्लेष्मवाता नश्यन्त्युरोग्रहाः ॥ ३ ॥
 त्रिभिरथ परिवृद्धं पञ्चभिः सप्तभिर्वा
 दशभिरथ विवृद्धं पिप्पलीवर्धमानम् ।

* ग. पुस्तके १५या गुड्रधाभाशी कणां विधेत् । चाषरपूर्णे शतं तस्यास्तां तथैवापकर्षयेत् ।

इति पिबति पयो यस्तस्य न श्वासकास-

ज्वरजठरगुदाशोधातरक्तक्षयाः स्युः ॥ ४ ॥

इति पृन्दात् ।

ऊर्णनामिस्थजालेन कज्जलं ग्राहयेत्ततः ।

अक्षयेन्नेत्रयुगुलं ज्याहिकं तु ज्वरं हरेत् ॥ ५ ॥

इति पिप्पलीषर्धमानम् ।

अथ क्षुदादिः-

सुरा समण्डाः पानार्थं मक्ष्यार्थं चरणायुधाः ।

तित्तिरोश्च मयूराश्च प्रयोज्या विषमज्वरे ॥ ६ ॥

सैन्धवं पिप्पलीनां च तण्डुलाः पण्डितण्डुलाः ।

नेत्राक्षनं तिलाः पिष्टा नश्यन्ति विषमज्वरम् ॥ ७ ॥

निम्बपत्रं वचा कुष्ठं पथ्या सिद्धार्थकं घृतम् ।

विषमज्वरनाशाय गुग्गुलुश्चेति धूपनम् ॥ ८ ॥

बैडालं वा शकृद्योज्यं वेपमानस्य धूपने ।

सहवेयीवचामवानाकुलीभिः प्रधूपनम् ॥ ९ ॥

प्रदेहोद्वर्तने कुर्यादिमिवां ज्वरशान्तये ।

मसूरतिसिकैर्धूपः सर्वज्वरग्रहापहः ॥ १० ॥

पलंकपावचाकुष्ठनिम्बपत्रयवैर्धृतैः ।

पथ्यासिद्धार्थकैर्धूपः शस्तः सर्वज्वरापहः ॥ ११ ॥

पुरष्यामवचासर्जनिम्बार्कागरुदारुभिः ।

सर्वज्वरहरो धूपः श्रेष्ठोऽयमपराजितः ॥ १२ ॥

इत्यपराजितो धूपः-

रुद्रजटा गोशृङ्गविडालविठोरगस्य निर्मोकः ।

मदनफलं भूतकेशी वंशत्वग्रुद्रनिर्माल्यम् ॥ १३ ॥

घृतयवमयूरचन्द्रकच्छागरोमाणि सर्पपाः सवचाः ।

हिङ्गुमवास्थिमरीचाः समभागाभ्छागमूत्रसंपिष्टाः ॥ १४ ॥

धूपनविधिना शमयन्त्येतान्सर्वज्वरान्नियतम् ।

ग्रहशाकिनीपिशाचप्रेतविकारानयं धूपः ॥ १५ ॥

इति माहेश्वरो धूपः ।

ज्वरवेगं च कालं च चिन्तयञ्ज्वर्यते तु यः ।
 तस्येष्टैरन्दुतैर्वाऽपि विषयैर्नाशयेत्स्मृतिम् ॥ १६ ॥
 संततं विषमं वाऽपि क्षीणस्य सुचिरोत्थितम् ।
 ज्वरं संमोजनेः पथ्यैर्ज्वरघ्नैः समुपाचरेत् ॥ १७ ॥
 क्षुदानागरमुस्तर्पटघनाभूनिम्बनिम्बामृता-
 मार्गीचन्दनपुष्कराह्वकुलकैस्तिक्ताटरूपान्वितैः ।
 पद्माख्येन्द्रपथान्वितैश्च रचितः काथो निपीतः प्रगे
 शीताद्यं ज्वरमुच्छिनत्ति विषमं त्रिदोषघ्नोद्भवम् ॥ १८ ॥

इति क्षुदादिः ।

अथ दाव्यादिः—

दार्धीदारुकलिङ्गलोहितलताशम्याकपाठासठी-
 शौण्डीवीरकिरातवारणकणात्रायन्तिकापद्मकैः ।
 उग्राधान्यकनागराब्दसरलैः शिशुधम्बुसिंहीशिवा-
 व्याघ्रीपर्पटवर्ममूलकटुकानन्तामृतापुष्करैः ॥ १९ ॥
 धास्तुस्थं विषमं त्रिदोषजनितं चैकाहिकं द्रव्याहिकम् ।
 काथो हन्ति तृतीयकं ज्वरमयं चातुर्थिकं भूतजम् ॥ २० ॥

इति दाव्यादिः । आरोग्यदर्पणात् ।

अथ शृङ्ग्यादिचतुःषष्टिककाथः—

शृङ्गीरामठरामसेनरजनीरुघ्रेणुकारोहिणी-
 राक्षैरण्डरसोनदारुरजनीराजद्वुराजीफलैः ।
 त्रायन्तीत्रिवृताहुताशननतानन्तामृतामुद्रिता
 वृन्तीतुम्बुरुचित्रतण्डुलद्वुटित्वकितक्तनक्तचरैः ॥ २१ ॥
 वासावत्सकबीजवासवसुराबल्यावरीवल्लिजं
 बाष्पीब्राह्मणयष्टिवारणकणाविश्वावयस्थाविषैः ।
 मूर्धामालविकासमूलमगधामुस्ताजमोदाद्वयं
 मिषेपागकचन्दनैः सप्तविकास्फोतावचाकदफलैः ॥ २२ ॥
 इत्येतैर्दशमूलमुनिगक्तिः कायश्नतुःषष्टिकः ।
 शृङ्ग्यादिर्मयनाद्विस्तिहमिषजा सर्वाभयोन्मूलने ॥

पुंसामष्टविधज्वरार्तिशमने याताग्निसंधुक्षणे ।

सर्वाङ्गेषु समीरणद्विपघटे शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २३ ॥

इति शृङ्गचादिचतुःपष्टिककाथः—

अथ कल्याणकं घृतम्—

ज्वराः कपायैर्धमनैर्लब्धनेर्लघुमोजनैः ।

रूक्षस्य ये न शाम्यन्ति तेषां सर्पिर्मिषट्कतम् ॥ २४ ॥

विडङ्गमुस्तत्रिफलामञ्जिष्ठादाडिमोत्पलेः ।

श्यामैलावालुकेलामिश्रन्दनामरदारुभिः ॥ २५ ॥

यर्हिष्ठकुष्ठरजनीपर्णिनीसारिवाह्वयैः ।

हरेणुकात्रिवृद्धन्तीवचातालीसपत्रकैः ॥ २६ ॥

बलाविशालाबृहतीमालतीपृश्निपर्णिभिः ।

नतैश्च कार्पिकैः कल्कैर्घृतमस्थं विपाचयेत् ॥ २७ ॥

चतुर्गुणेन पयसा द्विगुणेन जलेन च ।

एतत्कल्याणकं नामसर्पिरुक्तं त्रिदोषनुत् ॥

विषमज्वरसश्वासकासगुल्मोदरापहम् ॥ २८ ॥

इति कल्याणकं घृतम्—

अथ लघुपट्पलं घृतम्—

विश्वाग्निचव्यमगधामगधाजटामि-

राभिः पलप्रामितिभिः सयवाग्रजामिः ।

सर्पिः शृतं पयसि पट्पलमेतदर्शः-

प्लीहोदरज्वरिषु गुल्मिषु पथ्यमुक्तम् ॥ २९ ॥

इति लघुपट्पलं घृतम्—

अथ महापट्पलं घृतम्—

पूतीकाग्निकपञ्चकोलरुचकैः साजाजियुग्मोद्भिदैः

सक्षारैः सविडैः सहिङ्गुहपुपासिन्धुद्भवैः कलिकतैः ।

सूक्तेनाऽऽर्द्रकसंभवेन च रसेनैतन्महापट्पलम्

सर्पिः पक्वमरोचकाग्निसहनप्लीहज्वरश्वासजित् ॥ ३० ॥

इति महापट्पलं घृतम्—

अथ जीर्णज्वरप्रकरणम्—

यो द्वादशेभ्यो दिवसेभ्य ऊर्ध्वं दोषत्रयेभ्यो द्विगुणेभ्य ऊर्ध्वम् ।
नृणां तनौ तिष्ठति मन्दवेगो भिषग्भिरुक्तो ज्वरजीर्ण एषः ॥ ३२ ॥

त्रिसप्ताहं विलीनस्तु ज्वरो यस्तनुतां गतः ।

प्लीहाग्निसादं कुरुते स जीर्णज्वर उच्यते ॥ ३३ ॥

जीर्णज्वरी नरः कुर्यान्नोपवासं कदाचन ।

लङ्घनात्स मवेत्क्षीणो ज्वरस्तु स्याद्द्वली यतः ॥ ३४ ॥

निदिग्धकानागरकामृतानां काथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम् ।

जीर्णज्वरारोचककासशूलश्वासाग्निमान्द्यार्दितपीनसेषु ॥ ३५ ॥

हन्त्यूर्ध्वजानयं प्रायः सायं तेनोपयुज्यते ॥ ३६ ॥

इति निदिग्धिकादिः ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः काथश्छिन्नोद्भवोद्भवः ।

जीर्णज्वरकफध्वंसी पञ्चमूलकृतोऽथ वा ॥ ३७ ॥

अमृतायाः कषायं तु शीतलीकृतमीरितम् ।

मधुपादयुतं पीतं जीर्णज्वहरं परम् ॥ ३८ ॥

पिप्पलीमधुसंमिश्रं गुडूचीस्वरसं पिबेत् ।

जीर्णज्वरकफप्लीहकासारोचकनाशनम् ॥ ३९ ॥

जीर्णज्वरेऽग्निमान्द्ये च शस्यते गुडपिप्पली ।

कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्डुकिमिरोगनुत् ॥ ४० ॥

द्विगुणः पिप्पलीचूर्णाद्विडोऽत्र भिषजां मतः ।

पिप्पलीमधुसंयुक्ता मेदःकफविनाशिनी ॥ ४१ ॥

श्वासकासज्वरहरी पाण्डुप्लीहोदरापहा ।

अथ चूर्णानि—

अथ द्राक्षादिचूर्णम्—

द्राक्षामृता शठी शृङ्गी मुस्तकं रक्तचन्दनम् ॥ ४२ ॥

नागरं कटुका पाठा मूनिम्बः सदुरालमा ।

उशीरं धान्यकं पद्मं वालकं कण्टकारिकां ॥ ४३ ॥

पुष्करं विधुमन्दं च दशाष्टाङ्गमिदं स्मृतम् ।

जीर्णज्वररुचिश्वासफासश्चपयुनाशनम् ॥ ४४ ॥

इति द्वाक्षादिचूर्णम् ।

अथाऽऽमलक्यादि-

आमलं चित्रकं पट्टपा पिप्पली सैन्धवं तथा ।

चूर्णितोऽयं गणो ज्ञेयः सर्वज्वरहरः परः ॥ ४५ ॥

मेदी रुचिकरः श्लेष्महर्ता दीपनपाचनः ।

इत्यामलक्यादि ।

अथानन्तादिचूर्णम्-

अनन्ता घालकं मुस्ता नागरं कटुरोहिणी ॥ ४६ ॥

सुखाम्बुना मागुक्षयात्पिबेदक्षसमं रवेः ।

एतत्सेद्यो ज्वरान्हन्ति दीपयत्याशु घानलम् ॥ ४७ ॥

इत्यनन्तादिचूर्णम् ।

अथ नारायणाक्षं चूर्णम्-

पपर्णी घ्याघ्यो निशो पद्कटुनतमधुकोऽग्नीन्द्रतित्ताम्बुमूर्वा-

त्रायन्त्युग्रालवङ्गामराहिमकटुजत्वक्षुगाथात्र शिशुः ।

तोष्ये मृन्मूलनिम्बामृतकुलकरजो दीप्यपद्माख्यपौण्ड्रं

मार्गीतालीसजासं कृमिहसटिचला जातिकोशं विपा च ॥ ४८ ॥

कैरातं सर्वतोऽर्धं दलितमिति मतं नाम नारायणाक्षम् ।

चूर्णं त्वष्टज्वरघ्नं सह हिमपयसा पीतमात्मानुरुषम् ॥ ४९ ॥

इति नारायणाक्षं चूर्णम् ।

अथ सुदर्शनं चूर्णम्-

मार्गीपद्कटुनिम्बवेल्लुकुटजोशीराब्धितित्तामृता

मूर्वाग्रानतशीतपद्मकविपादीप्येन्द्रयष्टीबलाः ।

काकोली कचपौष्करामरसटी श्रेष्ठा लवङ्गं निशे

क्षुद्रे जीवकपुण्डरीकऋषमस्त्रायन्तिकापर्पटम् ॥ ५० ॥

जातीकोशसुराष्ट्रजादलशुमासौम्यापटोलीत्वचः

शिग्रोर्बीजमनन्तया सह गुहातालीसमेपां रजः ।

सर्वोर्धेन किरातकेन मिलितं शीतादि घाटौ ज्वरान्
 चूर्णं हन्ति सुदर्शनं किल चतुष्पञ्चाशतं मेषजैः ॥ ५१ ॥
 इति सुदर्शनं चूर्णम् ।

अथ लघुसुदर्शनं चूर्णम्—

शुद्धूची पिप्पलीमूलं कणा तिक्ता हरीतकी ।
 नागरं देवकुसुमं निम्बत्वक्चन्दनं तथा ॥ ५२ ॥
 सर्वचूर्णस्य चार्धांशं कैरातं प्रक्षिपेत्सुधीः ।
 एतत्सुदर्शनं चूर्णं लघु दोषत्रयापहम् ॥
 ज्वरांश्च निखिलान्हन्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ ५३ ॥
 इति लघुसुदर्शनं चूर्णम् ।

अथ तालीसाद्यं चूर्णम्—

तालीसौषणविश्वपिप्पलितुगाः कर्पाभिवृद्धांशुटिः
 कर्पायां त्वगपि प्रकामधवला द्वात्रिंशकर्पा सिता ।
 तालीसाद्यमिदं सुचूर्णमरुचावाध्मानमन्दानल-
 श्वासच्छर्द्यतिसारशोषकसनप्लीहज्वरे शस्यते ॥ ५४ ॥
 इति तालीसाद्यं चूर्णम् ।

अथ सितोपलाद्यं चूर्णम्—

चूर्णं षोडशकुञ्जराब्धिनयनक्षमाभागमाजः सिता
 वांशीमागधिकान्शुटित्वच इह क्षौद्राज्ययुक्तं प्रगे ।
 लीढं हन्ति सितोपलादिकमिदं सर्वाङ्गदाहं क्षयं
 पाश्वर्तितं ज्वररक्तपित्तकसनश्वासाग्निमान्द्यारुचीः ॥ ५५ ॥
 इति सितोपलाद्यं चूर्णम् ।

अथ जीर्णज्वरे तैलानि—

पद्मकतैलम्—

सुवर्चिकानागरकुष्ठमूर्वालाक्षानिशालोहितयष्टिकाभिः ।
 तैलं ज्वरे पद्मगुणतक्रसिद्धमभ्यञ्जनाच्छीतविदाहनुत्स्यात् ॥ ५६ ॥
 दध्नी रसः ससारः स्यात् पद्मकै तक्रमुत्तमम् ।
 इति पद्मकतैलम् ।

अथ लाक्षारसविधिः-

वशांशं लोधमादाय तद्वशांशं च सर्जिकाम् ॥ ५७ ॥

किञ्चिच्च बदरीपत्रं धारि षोडशधा स्मृतम् ।

वस्त्रपूतो रसो ग्राह्यो लाक्षायाः पादशेषतः ॥ ५८ ॥

इति लाक्षारसविधिः ।

अथ लघुलाक्षातैलम्-

लाक्षाहरिद्रामञ्जिष्ठाकल्केस्तैलं विपाचयेत् ।

षड्गुणेनाऽऽरनालेन दाहशीतज्वरापहम् ॥ ५९ ॥

इति लघुलाक्षातैलम् ।

अथ बृहत्लाक्षादितैलम्-

तैलं लाक्षारसं क्षीरं पृथक्प्रस्थं समं पचेत् ।

चतुर्गुणेरिते काथे द्रव्यैरेतैः पलोन्मितैः ॥ ६० ॥

लोधकद्वफलमञ्जिष्ठासुस्तकेसरपद्मकैः ।

चन्दनोत्पलयष्ट्याह्वैस्तैलं गण्डूयधारणात् ॥ ६१ ॥

दन्तरोगाः प्रणश्यन्ति लेपात्सर्वज्वराञ्जयेत् ।

एतल्लाक्षादिकं तैलं बलघुष्टिप्रदायकम् ॥ ६२ ॥

इति बृहत्लाक्षादितैलम् ।

मध्यमलाक्षातैलम्-

तैलं प्रस्थमितं चतुर्गुणजतुकाथं चतुर्मस्तुरुक्-

पष्ठीदारुनिशाब्दमूर्वकटुका मिश्रश्च कौन्तीहिमैः ।

रास्नाह्वैः पिचुसमितैः कृतमिदं शस्तं तु जीर्णज्वरे

सर्वेऽस्मिन्विषमेऽपि यक्ष्मणि शिशौ वृद्धे सगर्मासु च ॥ ६३ ॥

इति मध्यमलाक्षातैलम् ।

पट्टचरणतैलम्-

लाक्षामधुकमञ्जिष्ठापूर्वाचन्दनसारिवा ।

तैलं षट्चरणं नाम चाभ्यङ्गज्वरनाशनम् ॥ ६४ ॥

इति पट्टचरणतैलम् ।

अथाङ्गारकं तैलम्-

लाक्षामूर्वं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा चेन्द्रवारुणी ।

बृहतीसैन्धवं कुठं रात्रा मांसी शतावरी ॥ ६५ ॥

आरनालाढकेनात्र तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वराविमोक्षणम् ॥ ६६ ॥

इत्यङ्गारकं तैलम् ।

अथ दाहज्वरप्रतीकारः—

दाहाभिभूते तु विधिं कुर्याद्दाहविनाशनम् ।

मधुफाणितमिधेण निम्बपत्राम्मसाऽपि वा ।

दाहज्वरार्तं मतिमान्वामयेत्क्षिप्रमेव तु ॥ ६७ ॥

उत्तानसुप्तस्य गभीरमध्यं कांस्यादिपात्रं विनिधाय नामौ ।

तत्राम्बुधारा बहुला पतन्ती निहन्ति दाहं त्वरितं सुशीता ॥ ६८ ॥

वाप्यः कमलहासिन्यो जलयन्त्रगृहाः शुभाः ।

नार्यश्वन्दनदिग्धाङ्गयो दाहदैन्यहरा मताः ॥ ६९ ॥

शृतशीतमथितपेपितमदनफलालेपनं सद्यः ।

अपनयति दाहमुग्रं ज्वरजं हस्ताङ्घ्रिमूर्धतले ॥ ७० ॥

शतधीतघृताभ्यक्तं दिहेद्वा यवसक्तुमिः ।

कोलामलकसंयुक्तैरन्याम्लेन च बुद्धिमान् ॥ ७१ ॥

अम्लपिष्टैः सुशीतैर्वा पलाशतरुजैर्दिहेत् ।

बदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टकेन वा ॥ ७२ ॥

वाडिमं बदरं लोधं कपित्थं बीजपूरकम् ।

पिष्ट्वा मूर्ध्नि प्रलेपोऽयं पिपासादाहनाशनः ॥ ७३ ॥

अथ सप्तधातुगतज्वरचिकित्सा—

रसस्थे तु ज्वरे तस्मिन्कुर्याद्द्वमनलद्रवने ।

सेकसंशमनालेपरक्तमोक्षानसृग्गते ॥ ७४ ॥

तीक्ष्णान्विरेकांश्च तथा कुर्यान्मांसगते ज्वरे ।

मेदोगे मेदसो नाशमस्थिस्थे वातनाशनम् ॥ ७५ ॥

वस्तिकर्म प्रयोक्तव्यमभ्यङ्गोन्मर्दनं तथा ।

मज्जशुके क्रिया नोक्ता मरणं तत्र भाषितम् ॥ ७६ ॥

कटुका रोहिणी मुस्ता पिप्पलीमूलमेव च ।

हरीतकी च ततोयमामाशयगते ज्वरे ॥ ७७ ॥

इति सप्तधातुगतज्वरचिकित्सा ।

अथ रसाः-

एक मागो रसो मागद्वयं शुद्धं च गन्धकम् ।
 विपश्य च त्रयो मागाश्चतुर्मागा हि*मावती ॥ ७८ ॥
 जेपालजाः पञ्च मागा निम्बुद्रवविमर्दिताः ।
 कृमिघ्नप्रमिता वक्ष्यः कार्याः सर्वज्वरच्छिदः ॥ ७९ ॥
 शृङ्गवेरेण दातव्या घटिकैका दिनानने ।
 जीर्णज्वरे तथा जीर्णं सामे-घा विपमे तथा ॥ ८० ॥
 सर्वज्वरं निहन्याशु दाधो वनमिधानलः ।

इति सर्वज्वरारिः ।

अथ संनिपाते वीरमद्राख्यो रसः-

ज्यूपणं पञ्चलवणं शतपुष्पा द्विजीरकम् ॥ ८१ ॥
 क्षारत्रयं समांशेन चूर्णमेपां पलत्रयम् ।
 शुद्धसूतं सूतं चाभ्रं गन्धकं च पलं पलम् ॥ ८२ ॥
 आर्द्रकस्य रसैः सत्वे दिनमेकं विमर्दयेत् ।
 वीरमद्रो रसः ख्यातो मापेकः संनिपातजित् ॥ ८३ ॥
 चित्रकार्द्रकसिन्धूत्थमनुपानं जलैः सह ।
 पथ्यं क्षीरोदनं देयं द्विवारं च रसो हितः ॥ ८४ ॥

इति संनिपाते वीरमद्राख्यो रसः ।

अथ ब्रह्मास्त्ररसः-

ब्रह्मास्त्रमथ वक्ष्यामि सद्यः प्रत्ययकारकम् ।
 भस्मं सूतं त्रिगन्धं च तत्समं गरलं त्वहेः ॥ ८५ ॥
 त्रिभिः समं विषं योज्यं मरिचं सर्वतुल्यकम् ।
 घराहकेकिमहिषपित्तैः सप्तविभावितम् ॥ ८६ ॥
 लाङ्गल्या देवदाल्या च ज्वालामुख्यार्द्रकद्रवैः ।
 एकविंशतिधा भाव्यं प्रत्येकं घर्मशोपितम् ॥ ८७ ॥
 द्विगुञ्जामात्रनस्येन सूतमुत्थापयेद्ध्रुवम् ।
 दध्यन्नं ससितं पथ्यमुपचाराश्च शीतलाः ॥ ८८ ॥

सर्वोदरगदघ्नोऽपमसाध्यमपि साधयेत् ।

अस्थिशूलानि सर्वाणि नाशयत्येव सर्वथा ॥ ८९ ॥

इति ब्रह्माक्षरसः—

अथ विद्याधररसः—

रसो गन्धस्ताम्रं त्रिकटु कटुका टङ्कणवरा

त्रिवृद्धन्ती हेम द्युमणिविषभेतत्सममिदम् ।

समस्तेस्तुल्यं स्याद्विमलजयपालोद्भवज-

स्ततस्तु क्षीरेण प्रगुणमुदितं दन्तिसालिलैः ॥ २९० ॥

त्रिगुञ्जाऽऽस्यप्रौढ्यं जयति वटिका साममतुलं

ज्वरं पाण्डुं गुल्मं ग्रहणिगुदकीलोदररुजः ।

मरुच्छूलाजीर्णं पवनमथ सामं कृमिगदं

विवन्धं प्लीहानं प्रचलमपि विद्याधररसः ॥ ९१ ॥

इति विद्याधररसः—

अथ विनोदविद्याधरः—

रसं गन्धं मृते ताम्रं त्रिकटु त्रिफला तथा ।

कटुका च त्रिवृद्धन्ती हेमांको टङ्कणं विषम् ॥ ९२ ॥

एतानि समभागानि सर्वांशं दन्तिनीफलम् ।

चूर्णयित्वा तु तत्सम्यङ्मर्दयेद्द्वित्रिकाम्बुना ॥ ९३ ॥

दन्तीकाथैस्ततः सम्यग्वटी टङ्कार्धमानतः ।

विनोदविद्याधर इत्याख्यातस्तरुणज्वरम् ॥ ९४ ॥

शूलं गुल्मं तथा पाण्डुं ग्रहण्यर्शःकृमीञ्जयेत् ।

अजीर्णमामवातं च गुल्मोदरगदं तथा ॥ २९५ ॥

इति विनोदविद्याधरः—

अथ ज्वरमुरारिः—

रसबलिफणिलोहव्योपताञ्जाणि तुल्या-

न्यथ रसदलमांगो नाम एतत्प्रघृष्टम् ।

भवति गदमुरारिश्चास्य गुञ्जार्द्रवारा

क्षपयति दिवसेन प्रौढमामज्वराख्यम् ॥ ९६ ॥

इति ज्वरमुरारिः—

अथ महाज्वराङ्कुशः—

शुद्धं सूतं विषं गन्धं धूर्तवीजं त्रिमिः समम् ।
 चतुर्णां द्विगुणं व्योषं हेमक्षीरीविभावितम् ॥ ९७ ॥
 चतुर्वारं घर्मशुष्कं चूर्णं गुग्गुलुद्वयोन्मितम् ।
 जम्बीरकस्य मज्जाभिरार्द्रकस्य रसेन वा ॥ ९८ ॥
 महाज्वराङ्कुशो नाम समस्तज्वरनाशनः ।
 ऐकाहिकं द्वाहिकं वा द्वाहिकं वा चतुर्थकम् ।
 विषमं च त्रिदोषोत्थं हन्ति सद्यो न संशयः ॥ ९९ ॥

इति महाज्वराङ्कुशः—

अथ चिन्तामणिरसः—

सूतं गन्धकमभ्रकं समलघुं सूतार्धभागं विषं
 तद्व्यंशं जयपालमम्लमृदितं तद्गोलकं वेष्टितम् ।
 पथ्रैर्मञ्जुमज्जवह्निजनितैर्निक्षिप्य साते पुटं
 दत्त्वा कुक्कुटसंज्ञकं सह दलेः संचूर्णं तत्र क्षिपेत् ॥ ३०० ॥
 मागार्धं जयपालवीजममृतं तत्तुल्यभेकीकृतं
 गुग्गुलुनागरसिन्धुचित्रकयुतं सर्वज्वराज्ञाशयेत् ।
 शूलं संग्रहणीगदं सजठरं दध्नसंसेविनां
 तापे सेचनकारिणां हिततमश्चिन्तामणिर्नामितः ॥ १ ॥

इति चिन्तामणिरसः—

अथ सूचिकाभरणो रसः—

खण्डं कृत्वा विषं कृष्णं सार्कदुग्धेऽल्पमाण्डके ।
 सकाञ्चित्के सैगरले क्षिप्त्वा चुल्ल्यां निधापयेत् ॥ २ ॥
 सप्ताहतः समुद्धृत्य श्लक्ष्णचूर्णाकृतं च तत्र ।
 सूचिकाभरणो नाम रसो गुप्ततमो भुवि ॥ ३ ॥
 संज्ञानाशे विचेष्टे च बलः काञ्चिकपेषितः ।
 अक्षरन्ध्रे प्रयोक्तव्यो महामोहप्रणाशनः ॥ ४ ॥

इति सूचिकाभरणो रसः—

अथ महाशीतज्वराङ्कुशः सारसंग्रहात्—

अष्टौ तालकमेतदर्धममलं शम्बूकचूर्णं क्षिपे-

त्पश्चादत्र नवांशको वरशिखी सर्वं पुनः पेपयेत् ।

तोयैस्तच्च कुमारिकादलमवैः पक्वं गजाख्ये पुटेऽ-

प्येकद्वित्रिचतुर्थशीतहरणः शीताङ्कुशोऽयं रसः ॥३०५॥

गुञ्जाद्वयमितं दद्यात्सितया सह वारिणा ।

सजीरकेण दध्यन्नं पथ्यं शीतज्वराङ्कुशे ॥ ६ ॥

इति महाशीतज्वराङ्कुशः सारसंग्रहात् ।

अथ चन्द्रशेखरः—

शुद्धसूतसमं गन्धं मरिचं टङ्कणं तथा ।

चतुस्तुल्या सिता योज्या मत्स्यपित्तेन भावयेत् ॥ ७ ॥

त्रिदिनं मर्दयेत्तेन रसोऽयं चन्द्रशेखरः ।

द्विगुञ्जमाद्रकद्रावर्देयं शीतोदकं पुनः ॥ ८ ॥

तक्रमक्तं च वृन्तार्कं पथ्यं तत्र निधापयेत् ।

त्रिदिनाच्छ्लेष्मपित्तोत्थमत्युष्णं नाशयेज्ज्वरम् ॥ ९ ॥

इति चन्द्रशेखरः ।

अथ मृतसंजीवनी गुटिका—

अन्यत्रैतस्या नाम मोदकमञ्जरीति ।

विषं त्रिकटुकं गन्धं टङ्कणं मृतशुल्बकम् ।

धतूरस्य च बीजानि हिङ्गुलं नवमं स्मृतम् ॥ ३१० ॥

एतानि समभागान्नि दिनैकं विजयाद्रवैः ।

मर्दयेच्चणकाकारा कर्तव्या वटिकाऽथ सा ॥ ११ ॥

मक्षणीयाऽनु पातव्यो रविमूलकपायकः ।

मृतसंजीवनी नास्त्रा संनिपातज्वरान्तकृत् ॥ १२ ॥

इति मृतसंजीवनी गुटिका ।

अथ भस्मेश्वरः—

मस्मषोडशनिष्कं स्यादारण्योत्पलसंभवम् ।

मरिचं निष्कमात्रं च विषं निष्कं विचूर्णयेत् ॥ १३ ॥

रसो मस्मेश्वरो नाम्ना संनिपातज्वरान्तकृत् ।
एकगुञ्जामितो मक्षय आर्द्रकस्य द्रवेण वै ॥ १४ ॥

इति मस्मेश्वरः ।

अथ पञ्चवक्त्रो रसः-

गन्धेशटङ्कमरिचं विषं धत्तुरजैर्द्रवैः ।
दिप्तं संमर्दितं शुष्कं पञ्चवक्त्रो रसो भवेत् ॥ १५ ॥
आर्द्रकस्य द्रवेणैव दातव्यो रक्तिकामितः ।
संनिपातज्वरं घोरं नाशयेन्नात्र संशयः ॥ १६ ॥

इति पञ्चवक्त्रो रसः ।

अथ स्वर्णमालिनीवसन्तः-

स्वर्णं मुक्तादरदमरिचं मागवृद्ध्या प्रदेयं
स्वर्पर्यष्टौ मसृणमृदितं निम्बुनीरेण पश्चात् ।
पावत्स्रेहो व्रजति विमलं मर्दयेत्तावदेव
शुञ्जाद्वंद्वं मधु चपलया मालिनीमाग्वसन्तः ॥ १७ ॥
जीर्णज्वरे धातुगतेऽतिसारे रक्ताश्रिते रक्तजविष्ठरोगे ।
घोरव्यथे नेत्रमवे च रोगे बलप्रदो दुग्धयुतं च पथ्यम् ॥ १८ ॥
प्रदरं नाशयत्याशु तथा दुर्नामशोणितम् ।
विषमं नेत्ररोगांश्च गजेन्द्रमिव केसरी ॥ १९ ॥

इति स्वर्णमालिनीवसन्तः ।

अथ ज्वरघ्नी घटिका रसरत्नप्रदीपे-

रसं गन्धं च दरदं जेपालं क्रमवर्धितम् ।
दन्तीरसेन संपिप्य वटी गुञ्जामिता कृता ॥ २० ॥
प्रभाते सितया सार्धमशिता शितवारिणा ।
एकेन दिवसेनैषा नवज्वरहरी भवेत् ॥ २१ ॥

इति ज्वरघ्नी घटिका रसरत्नप्रदीपे ।

अथ नवज्वरहरा-

रसो गन्धो विषं शुण्ठी पिप्पली मरिचानि च ।
पथ्या विमीतकं धात्री दन्तीबीजं च शोधितम् ॥ २२ ॥
चूर्णमेषां समांशं तु द्रोणपुष्पीभवै रसैः ।
वटी माषनिमा कार्या मक्षयेक्षुतने ज्वरे ॥ २३ ॥

इति नवज्वरहरा ।

अथोदकमञ्जरीरसः—

सूतो गन्धदङ्कुणः शोषणश्च सर्वैस्तुल्या शर्करा मत्स्यपित्तैः ।
 मूयो मूयो मर्दयेत्तं त्रिरात्रं बल्लो देयः गृह्णन्निर्द्रव्येण ॥ २४ ॥
 तापे शीतं व्यञ्जनैस्तकमक्तं वृन्ताकाढ्यं पथ्यमेतत्प्रदिष्टम् ।
 अह्नैवोभ्रं हन्ति सद्यो ज्वरं तु पित्ताधिक्ये मूर्च्छिते चापि दद्यात् ॥

इत्युदकमञ्जरीरसः ।

अथ ज्वराङ्कुशः—

नवज्वरे सर्वज्वरे रसरत्नप्रदीपात् ।

दारुमूषा शिखिग्रीवा रसकं च पृथक्पृथक् ।
 टङ्कुत्रयानुमानेन गृहीत्वा कनकद्रवैः ॥ २६ ॥
 मर्दयेद्भिदिनं कार्या घटी क्षणकमात्रया ।
 मरिचैरेकविंशत्या सप्तभिस्तुलसीदलैः ॥ २७ ॥
 खादेद्घटीद्वयं पथ्यं दुग्धमक्तं सशर्करम् ।
 तरुणं विषमं जीर्णं हन्याज्जीर्णज्वरं ध्रुवम् ॥ २८ ॥

इति ज्वराङ्कुशः ।

अथ हुताशनो रसः—

नागरं कर्षमात्रं स्यात्कर्षमात्रं च टङ्कुणम् ।
 मरिचं सार्धमात्रं स्यात्तावद्दुग्धवराटकम् ॥ २९ ॥
 विषं कर्षचतुर्थांशं सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
 रसो हुताशनो नाम्ना खाद्यो गुञ्जामितो ज्वरे ॥ ३० ॥

इति हुताशनो रसः ।

अथ शीतभञ्जी रसः—

रसहिङ्गुलगन्धं च जेपालं मर्दितं त्रिमिः ।
 दन्तीकाथेन समर्थं रसो ज्वरहरः परः ॥ ३१ ॥
 आर्द्रकस्य रसेनाथ दापयेद्भक्तिकाद्वयम् ।
 नवज्वरं महाघोरं नाशयेद्याममात्रतः ॥ ३२ ॥
 शर्करादधिमक्तं च पथ्यं देयं प्रयत्नतः ।
 शीततोयं पिबेद्यानु इक्षुमुद्गरसो हितः ॥ ३३ ॥

शीतमक्षीरसो नाम्ना सर्वज्वरकुलान्तकृत् ।

इति शीतमक्षीरसो रसेन्द्रचिन्तामणेः ।

अथ भिषभारसो वृन्दात्-(?)

रसं गन्धकताम्रं च नागं वङ्गं विपं तथा ॥ ३४ ॥

जेपालं स्वर्णबीजानि समभागानि कारयेत् ।

आर्द्रके सप्त माध्यानि सप्तमाध्यानि चित्रके ॥ ३५ ॥

निर्गुण्ड्यां सप्तमाध्यानि सिद्धोऽयं भिषभारसः॥(?)

गुञ्जामात्रप्रमाणेन घटकान्कारयेत्ततः ॥ ३६ ॥

वटीमेकां प्रयुञ्जीत शृङ्गबेररसेन तु ।

सर्वज्वरहरा ज्ञेया याममात्रं तु शाम्यति ॥ ३७ ॥

इति भिषभारसो वृन्दात् ।

अथ शीतारिः-

सितमल्लमनःशिलाहिफेनरसकाभ्मोधिजताप्यतुल्यमागैः ।

मुषवीरसमर्दितैस्त्रिवारं मज शीतारिमिमं सितार्धगुञ्जम् ॥ ३८ ॥

सेवनाद्धरते तीघ्नं ज्वरं शीतं महोल्बणम् ।

मात्रात्रयेण निःशेषं पथ्यं मुद्गौदनं स्मृतम् ॥ ३९ ॥

इति शीतारिः ।

अथ चातुर्थिकारिः-

दुरदः पारदश्चैव सितमल्लश्च तालकः ।

समभागानि सर्वाणि गुन्द्रानीरेण मर्दयेत् ॥ ४० ॥

मुद्गमात्रां वटीं कृत्वा सितया शीतवारिणा ।

गिलेच्चातुर्थिके योज्यं सद्यः खिच्चडिकाघृतम् ।

मक्षयेच्चिदिनं योगी ज्वरः शाम्यति निश्चितम् ॥ ४१ ॥

इति चातुर्थिकारिः ।

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां ज्वरे पथ्यादिविचारो नामैकोनपष्टितमस्तरङ्गः ॥ ९९ ॥

अथ पष्टितमस्तरङ्गः ।

अथ संनिपाते मूर्च्छायां लोकनाथो रसः-

पञ्चमिर्लवणैः सूतं त्रिमिः क्षारैस्तथैव च ।

मर्दयेद्दोषनाशाय गुणाधिक्यविधीच्छया ॥ १ ॥

एवं संशोष्य सूतेन्द्रं राजिकाहिङ्गुशुण्ठिमिः ।
 चूर्णितैः पिण्डिकां कृत्वा तन्मध्ये सूतकं क्षिपेत् ॥ २ ॥
 ततस्तां स्वदयेरिण्डीं वस्त्रे बद्ध्वा तु काञ्चिकैः ।
 षोलायन्त्रगतां यत्नात्स्वेदो यामचतुष्टयम् ॥ ३ ॥
 एवं शुद्धरसं कृत्वा क्षमेणानेन मर्दयेत् ।
 गिरिकर्णी तथा मृङ्गवारा निर्गुण्डिका तथा ॥ ४ ॥
 जयन्ती शृङ्गवेरं च मण्डूकी च तिलच्छदा ।
 फाकमाची तथोन्मत्तो रुचुकश्च ततः परम् ॥ ५ ॥
 एतासामौषधीनां च रसतुल्यै रसैः क्रमात् ।
 ततस्तत्सूतराजस्य कार्या मरिचमात्रिका ॥ ६ ॥
 घटिका संनिपातस्य निवृत्त्यर्थं मिषग्वरैः ।
 ह्यं श्रीलोकनाथेन संनिपातनिवृत्तये ॥ ७ ॥
 कीर्तिता गुटिका पुण्या दृष्टप्रत्ययकारिणी ।
 ह्यं प्राप्य वठी यस्मात्संनिपातान्विनश्यति ॥ ८ ॥
 मयूरमीनवाराहछागमाहिपसंभवेः ।
 प्रत्येकं वाऽथ सर्वैर्वा भाविता चेद्दियं भवेत् ॥ ९ ॥
 ढालयेत्तत्र तोषानि सुशीतानि बहूनि च ।
 शर्करादधिसंयुक्तं मक्तमस्मिन्प्रदापयेत् ॥ १० ॥
 इक्षवश्च तथा योज्या रसवीर्यविवृद्धये ।
 शीतद्रव्ये भवेद्दीर्घं पित्तबन्धे महारसे ॥ ११ ॥

इति लोकनाथो रसो रसेन्द्रचिन्तामणौ ।

अथ संनिपातसूर्यः—

रसेन गन्धं द्विगुणं प्रगृह्य तत्पादभागं रवितारहेम ।
 मस्मीकृतं योजय मर्दयेत्तद्दिनत्रयं बहिरसेन घर्मे ॥ १२ ॥
 विषं च दत्त्वाऽत्र कलाप्रमाणमजादिपित्तैः परिभाषयेच्च ।
 घलद्रव्यं चास्य ददीत बह्लिकदुत्रयार्द्रद्रवसंप्रयुक्तम् ॥ १३ ॥
 तैलेन चाभ्यज्य वपुश्च कुर्यात्स्नानं जलेनापि च शीतलेन ।
 यावद्भवेद्दुःसहशीतमस्य मूत्रं पूरीषं च शरीरकम्पः ॥ १४ ॥
 पथ्ये यदिच्छा परिजायतेऽस्य मरीचखण्डं दधिमक्तकं च ।
 स्वल्पं ददीताऽऽर्द्रकमत्स्यशाकं दिनाष्टकं स्नानविधिं च कुर्यात् ॥

इति संनिपातसूर्यः

अथ जलयौगिकः-

सूतमस्मसमं गन्धं गन्धपादा मनःशिला ।
 माक्षिकं पिप्पलीधूपं प्रत्येकं च शिलासमम् ॥ १६ ॥
 घूर्णयेद्भावेत्पित्तमत्स्यमायूरकैः क्रमात् ।
 सप्तधा भावयेच्छुष्के क्षेपं गुञ्जाद्वयं द्वयम् ॥ १७ ॥
 तालपर्णीरसं चानु पञ्चकोलमथापि वा ।
 निहन्ति संनिपातादीन्रसोऽयं जलयौगिकः ॥ १८ ॥
 जलयोगं विनाऽप्यत्र रसवीर्यं न वर्धते ।
 ये रसाः पित्तसंयुक्ताः प्रोक्ताः सर्वत्र क्षामुना ॥
 जलसेकावगाहाद्यैर्बलिनस्ते तु नान्यथा ॥ १९ ॥

इति जलयौगिकः ।

यहपमाणमाद्या । अनुपानमार्द्रकरसः ।

त्रिदोषनीहारसूर्यः-

रसेन गन्धं द्विगुणं कृशानुरसैर्विमर्द्याष्ट दिनानि घर्मे ।
 रसाष्टभागं त्वसृतं च दत्त्वा विमर्दयेद्द्विजलेन किञ्चित् ॥ २० ॥
 पित्तेस्तु समाहित एष क्षेपत्रिदोषनीहारविनाशसूर्यः ॥ २१ ॥

इति त्रिदोषनीहारसूर्यः ।

अथ रसचूडामणिः-

सूतमस्म विषं ताम्रं जयपालं सुगन्धकम् ।
 हेमतेलेन संमर्द्य ततो लघुपुटं ददेत् ॥ २२ ॥
 भावयेत्कनकद्रावैरजामहिषमीनजैः ।
 पित्तैः पृथक्सप्तमितं विषधुमेन शोषयेत् ॥ २३ ॥
 सप्तवारं त्रिवारं वा पश्चादाद्र्घेण भावयेत् ।
 रसचूडामणिः सिद्धः साक्षाच्छ्रीभैरवं महः ॥ २४ ॥
 ततोऽस्य रक्तिकां युञ्ज्याद्गुञ्जाद्वयं चाऽऽर्द्रनिम्बुयुक् ।
 महारोगे संनिपाते नवे वाऽप्यनवे ज्वरे ॥ २५ ॥
 जलावगाहनं कुर्यात्सेचनं व्यजनानिलम् ।
 तत्क्षणान्मङ्गलघ्नानं कुसुमं चन्द्रचन्दनम् ॥ २६ ॥
 पथ्ये पथेपित्तं खाद्यं स्वादु द्राक्षेक्षुदाडिमम् ।
 सितां समुद्रकरसां काञ्जिकं ज्ञानमेव वा ॥ २७ ॥

शूले गुल्मेऽग्निमान्द्यादौ ग्रहण्युत्तरपाण्डसु ।
 वाते सर्वाङ्गकैकाङ्गगते वाऽप्यनिले तथा ॥ २८ ॥
 प्रसूतिवाते सामे वा स्कानुपानैः प्रयोजयेत् ।
 रक्तदोषं विना चैनं योजयेद्दर्जयेदिह ॥ २९ ॥
 तैलाम्लराजिकामीनक्रोधशोकाध्वचङ्क्रमम् ।
 बिल्वारन्मलसुषयीफलवृन्ताकमैथुनम् ॥ ३० ॥

इति रसबुडामणिः ।

अथ वडवो रसः—

पटुना पूरयेत्स्थालीं तन्मध्ये पटुमूपिकाम् ।
 तन्मध्ये रामठीं मूपां तन्मध्ये पारवं क्षिपेत् ॥ ३१ ॥
 विषं विघृष्य सूतांशं वारिणाऽऽलोड्य सप्तभिः ।
 वह्निं प्रज्वालयेच्चुल्यां दृढं यामचतुष्टयम् ॥ ३२ ॥
 तद्भस्म तिलमात्रं तु दद्यात्सर्वेषु पाप्मसु ।
 ग्रहण्यां जठरे शूले मन्दाग्नौ पवनामये ॥ ३३ ॥
 अपमेतन्निहन्त्येष कुर्याद्बहुतरां क्षुधाम् ।
 तापे शीतक्रियाः कुर्याद्वाडवारूपे रसोत्तमे ॥ ३४ ॥*

इति वडवो रसः ।

अथ सूचिकाभरणो रसः—

विषं पलमितं सूतं शाणिकं चूर्णयेद्द्वयम् ।
 तच्चूर्णं संपुटे कृत्वा काचलिसं शरावयोः ॥ ३५ ॥
 मुद्गां कृत्वा च संशोष्य ततश्चुल्यां निवेशयेत् ।
 वह्निं शनैः शनैः कुर्यात्प्रहरद्वयसंख्यया ॥ ३६ ॥
 तत उद्घाट्य तन्मुद्रामुपरिस्थशरावकान् ।
 संलग्नो यो मवेद्भूमस्तं गृह्णीयाच्छनैः शनैः ॥ ३७ ॥
 वायुस्पर्शो यथा न स्यात्ततः कूप्यां निवेशयेत् ।
 यावत्सूच्या मुखे लग्नं कूप्या निर्याति भेषजम् ॥ ३८ ॥
 तावन्मात्रो रसो देयो मूर्च्छिते संनिपातिनि ।

* इत ऊर्ध्वं चर्परखण्डाह्वणस्य प्रपठयेत् । दाढ्याय कृपिकायन्त्रे भूखणेन पुनः पठेत् ॥
 त्रिदं विना रसकूपरोऽयं सर्वरोगापहारकः । ५, पुस्तकस्याऽयं ग्रन्थोऽसंबद्ध इत्यथो विदिष्टः ।

सुरेण प्रहते मूर्ध्नि तत्राद्गुल्याऽवघर्षयेत् ॥ ३९ ॥
 रक्तभेषजसंपर्कान्मूर्च्छितोऽपि हि जीवति ।
 तथैव सर्पदष्टोऽपि मृतावस्थोऽपि जीवति ।
 यदा तापो भवेत्तस्य मधुरं तत्र दीयते ॥ ४० ॥

इति सूचिकामरणो रसः ।

सूचिकामरणो रसो रससिन्धोः-

रसवैकान्तहेमाभ्रं तीक्ष्णताम्रं मृतं समम् ।
 पद्मिः समं शुद्धगन्धं सर्वं निर्गुण्डिकारसेः ॥ ४१ ॥
 कपायैश्चित्रकस्यापि मर्दयेद्विवसत्रयम् ।
 सूर्यावर्तैर्मुनिमृङ्गस्तिलपर्णान्द्रवारुणी ॥ ४२ ॥
 काकमाची महाराष्ट्री कङ्कगुणी गिरिकर्णिका ।
 धत्तूरस्तुलसी दन्ती बृहती कण्टकारिका ॥ ४३ ॥
 स्नुह्यर्कविजया मुण्डी काकतुण्डी जयाऽमृता ।
 एतासां भावयेद्भावैश्चतुर्दशदिनावधि ॥ ४४ ॥
 अर्कमूलकपायेण भावयेद्दिनपञ्चकम् ।
 दत्त्वा संचूर्णितं पञ्चपित्तैर्भाव्यं दिनत्रयम् ॥ ४५ ॥
 विषमुष्टिकपायेण भावयेद्विवसत्रयम् ।
 जेपालबीजमज्जोत्थतैलेन दिवसत्रयम् ॥ ४६ ॥
 भावितं शोषितं चूर्णं मधुना सह मिश्रयेत् ।
 सूचिकामरणो नाम रसः स्यात्संनिपातजित् ॥ ४७ ॥
 दापयेत्सूचिकाग्रेण सर्वेषां संनिपातिनाम् ।
 ज्वरशूलोदराशानां प्लीहानां पाण्डुरोगिणाम् ॥ ४८ ॥
 आध्मानशूलमन्दाग्निकासश्वासादिरोगिणाम् ।
 श्लेष्मिणां स्थूलदेहानामनुपानं पृथक् पृथक् ॥ ४९ ॥

इति सूचिकामरणो रसो रससिन्धोः ।

अथ त्रिपुरभैरवः-

विषट्कबलिम्लेच्छं दन्तीबीजं क्रमाद्बहुः ।
 दन्त्यम्बुमर्दितं यामं रसत्रिपुरभैरवः ॥ ५० ॥
 बल्लव्योषेण चाऽऽर्द्रस्य रसेन सितयाऽथ वा ।
 दत्तो भवज्वरं हन्ति मान्द्यमानिलशोथहा ॥ ५१ ॥

हान्ति शूलं सविष्टम्भमशांसि किमिजान्गदीन् ।
पथ्यं तक्केण युञ्जीत रसेऽस्मिन्नोगहारिणि ॥ ५२ ॥

इति त्रिपुरभैरवः ।

अथ गन्धलोहः—

गन्धं लौहं मम्म मध्वाज्ययुक्तं सेव्यं वर्षं वारिणा त्रैफलेन ।
शुभ्रे केशे कालिमा दीर्घदृष्टिः पुष्टिर्वीर्यं जायते दीर्घमायुः ॥ ५३ ॥
इति गन्धलोहः ।

इति योगतरङ्गिण्यां संनिपाते रसायनाधिकारकथनं
नाम पादितमस्तरङ्गः ॥ ६० ॥

अथैकपादितमस्तरङ्गः ।

अथ प्रत्येकं ज्वरोपद्रवाणां चिकित्सा—

अथ हिक्कायाम्—

ज्वराविरोधेन भिषग्भिदध्यादेतेषु दोषोचितमेव कर्म ।
मूर्च्छांतिसारौ वमिदाहहिक्का ज्वरे विशोपादतिदुश्चिकित्स्याः ॥ १ ॥

मूर्च्छायामिह कृतमालहारहरा-

कृष्णामिः सजलदपर्पटामयाभिः ।

संशीतं जलमतिसिद्धमिष्टमुक्तं

लेहो वा मधुत्रिवृतासितामयाभिः ॥ २ ॥

शीताभ्रसाक्षिसेकः सुरभिर्धूपः सुमनसश्च शुभाः ।

मृदुतालवृन्तवाताः कदलीदलकमलसंस्पर्शाः ॥ ३ ॥

अरुचौ तु तिक्तकरसैरसकृत्कवलग्रहस्तथाऽम्लरसैः ।

मधुलवणमातुलुङ्गीफलकेसरधारणं वक्त्रे ॥ ४ ॥

श्वासै दशाङ्गयोगः सबलीविशदङ्गसंकोचे ।

लेहः कर्कटशृङ्गीकृष्णामधुसोमवल्कलैर्वह ॥ ५ ॥

त्रिकटुसटी घनशृङ्गी गर्दमशाकं सपौष्करं सपदि ।

श्वासं जयति पयोधरसुधालतापञ्चमूलजलपीतम् ॥ ६ ॥

करकरसबीजपूरकविदारिकालोधलेपनं शिरसि ।

अरतिमपहरति दाहं हन्यान्मन्यातले भ्रान्तिम् ॥ ७ ॥

वृन्त्रशठबीजपूरकदाडिमबदरैः ससुकफैर्घवने ।
 लेफे जयति पिपासामथ रजतगुठी मुखान्तस्था ॥ ८ ॥
 शीतं पयः क्षौद्रयुतं निर्पीतमाकण्ठमाश्वेव तदुद्गमेच ।
 तर्पप्रकर्षप्रशमाय वक्त्रे धरेद्गुठी क्षौद्रवटाग्रलाजान् ॥ ९ ॥
 वत्सावनी वत्सकवारिषाहविश्वंमरानिम्बविषाः सविश्वाः ।
 ज्वरातिसारं त्वरितं जयन्ति विश्वामृतावत्सकवारिषाश्च ॥ १० ॥
 पाठामृतापर्पटमुस्तविश्वाकिराततिक्तेन्द्रयवान्विषाञ्च ।
 विवेज्जयत्येष जघेन सर्वज्वरातिसारानपि दुर्निवारान् ॥ ११ ॥
 नीरेण सिन्धुत्थरजोऽतिसूक्ष्मं नस्येन नूनं विनिहन्ति हिक्काम् ।
 शुषठी हरेद्वा सितया समेता धूपोऽथ वा हिङ्गुसमुद्भवश्च ॥ १२ ॥

इति हिक्कायाम् ।

मयूरपिच्छस्य मपी स कृष्णा मध्वन्विता वा कटुका सधातुः ।
 काथो गुडूच्याः समधुः सुशीतः पीतः प्रशान्तिं वमनस्य कुपति ॥
 विण्मक्षिकाणां मधुनाऽवलीढा सचन्दना शर्करयाऽन्विता वा ॥ १३ ॥

कृष्णां माक्षिकवैदेहिदधित्थरसमिश्रिताम् ।
 लिहन्निह नरो नूनं वमिं जयति वेगतः ॥ १४ ॥
 कासे कणाकणामूलकलिङ्गफलजं रजः ।
 सविश्वमेपजं लिह्यान्मधुना वा वृषारसम् ॥ १५ ॥

पुष्करमूलकटुत्रिकटुशृङ्गीकटुफलयसककारविकामिः ।
 मधुललिताभिरयं खलु लेहः कासारिषु कफगदहर एकः ॥ १६ ॥
 विबन्धे वातजित्कर्म कुप्यद्वानुलोमनम् ।
 मूलं प्रवर्तयेदाशु तीक्ष्णामिः फलवर्तिमिः ॥ १७ ॥

निद्रानाश उपायानाह-

मृष्टं तु विजयाचूर्णं मधुना निशि मक्षयेत् ।
 निद्रानाशेऽतिसारे च ग्रहण्यां पावके क्षये ॥ १८ ॥
 गुडं पिप्पलिमूलस्य चूर्णेनाऽऽलोडितं लिहेत् ।
 चिरादपि च संनष्टां निद्रामाप्नोति मानवः ॥ १९ ॥
 मूलं तु काकमाच्या वद्धं सूत्रेण मस्तके नियतम् ।
 विदधाति नष्टनिद्रे निद्रामाश्वेव सिद्धमिदम् ॥ २० ॥

शीलयेन्मन्वनिद्रस्तु *क्षीरमिष्टुरसं वधि ।
 अभ्यङ्गोद्धर्तनस्नानमूर्धकर्णाक्षितर्पणम् ॥ २१ ॥
 कान्ताबाहूलताश्लेषो निर्बृतिः कृतकृत्यता ।
 मनोनुकूला विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः ॥ २२ ॥
 रसे शाके च सूपे च सर्पिर्पूषपयःसु च ।
 निद्रां संजनयत्याशु पलाण्डुरुपयोजितः ॥ २३ ॥
 ऐक्षवं पोतकी माषाः सुरा मांसरसः पयः ।
 गोधूमतिलमत्स्याश्च निद्रां कुर्वन्ति देहिनाम् ॥ २४ ॥

इति निद्रानाश उपायाः ।

दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः ।
 लिम्पेत्कोष्णैरम्लपिष्टैः शूलाध्मानयुतोदरम् ॥ २५ ॥
 दाहे ज्वराविरोधेन यथाशास्त्रं हिमो विधिः ।
 ज्वरे शान्ते प्रणश्यन्ति सद्यः सर्वेऽप्युपद्रवाः ॥ २७ ॥
 विष्णुं सहस्रमूर्धानं चराचरपतिं प्रभुम् ।
 स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान्सर्वान्व्यपोहति ॥ २८ ॥
 इति किञ्चिज्ज्वरस्योक्तं चिकित्सितमसंशयम् ।
 मया दैर्घ्यमयादस्य ग्रन्थस्य बहु नोदितम् ॥ २३ ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां ज्वरचिकित्सितं नामैकपष्टितमस्तरङ्गः ॥ ६१ ॥

अथ द्विपष्टितमस्तरङ्गः ।

अथ दुर्जलजनितस्य ज्वरस्य चिकित्सा

अथ शुण्ठीकाथः—

हरीतकीनिम्बपत्रं नागरं सैन्धवोऽनलः ।
 एषां चूर्णं सदा खादेद्दुर्जलज्वरशान्तये ॥ १ ॥
 अरुचिमनलमान्द्यं पीनसश्वासकासा-
 नुदरमुदकदोषानाशु हन्यादशेषान् ।
 जनयति भतिकान्तिं चित्तनेत्रप्रसादं
 पलपरिमितशुण्ठीक्षोदसिद्धः कषायः ॥ २ ॥

इति शुण्ठीकाथः ।

अथ पटोलादिः-

पटोलमुस्तामृतबल्लिवासकं सनागरं धान्यकिरांततित्तकम् ।

कषायमेषां मधुना पिबेन्नरो निवारयेद्दुर्जलदोषमुल्बणम् ॥ ३ ॥

इति पटोलादिः ।

अथ किराततित्तादिचूर्णम्-

किरांततित्तत्रिवृदम्बुपिप्पली विडङ्गविश्वाकटुरोहिणीरजः ।

निहन्ति लीढं मधुनाऽपि सत्वरं सुदुस्तरं दुर्जलदोषजं ज्वरम् ॥ ४ ॥

इति किराततित्तादिचूर्णम् ।

अथ दुर्जलजेता रसः-

भोजनादौ नरैर्मुक्तं शुण्ठीराज्यमयोत्थितम् ।

कल्कं तु सहते नित्यं नानादेशोद्भवं जलम् ॥ ५ ॥

महार्द्रकयवक्षारौ पीत्वा चोष्णेन वारिणा ।

नानादेशसमुद्भूतवारिदोषमपोहति ॥ ६ ॥

विषं मागद्वयं दग्धकपर्दः पञ्चभागिकः ।

भरिचं भवभागं च चूर्णं बल्लेण शोधयेत् ॥ ७ ॥

आर्द्रकस्य रसेनास्य कुर्यात्सुद्वनिर्मां वटीम् ।

वारिणा वटिकायुग्मं प्रातः सायं च मक्षयेत् ॥ ८ ॥

अयं रसो ज्वरे योज्यस्तस्मिन्दुर्जलजेऽपि च ।

अजीर्णाध्मानविष्टम्भशूलेषु श्वासकासयोः ॥ ९ ॥

इति दुर्जलजेता रसः ।

इति योगतरङ्गिण्यां दुर्जलजनितज्वरचिकित्सानाम द्विपष्टितमस्तरङ्गः ॥ ६२ ॥

अथ त्रिपष्टितमस्तरङ्गः ।

अथातीसारनिदानम्-

गुर्वतिस्निग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः ।

विरुद्धाध्यशनाजीर्णविषमैश्चापि भोजनैः ॥ १ ॥

घेहाद्यैरतिपुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषमयैः ।

शोकदुष्टाम्बुमद्यातिपानैः सात्त्व्यर्तुपर्ययैः ॥ २ ॥

जलातिरमणैर्वेगविधातैः किमिदोपतः ।

नुर्णां मवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥ ३ ॥

संशंभ्यार्पा धातुरग्निं प्रवृद्धो घर्चोन्मिश्रो वायुनाऽधः प्रप्लुन्नः ।

सरत्यतीवातिसारं तमाहुर्व्याधिं घोरं पङ्क्तिं तं वदन्ति ॥ ४ ॥

एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः पष्ठ आमेन चोक्तः ।

दोषावस्था नैकरूपप्रकाराः काले काले व्याधितस्योद्भवन्ति ॥ ५ ॥

हृन्नामिपायूवरकुक्षितोद्गान्नावसादानिलसंनिरोधाः ।

विद्वसङ्गआध्मानमथाविपाको मविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ ६ ॥

अरुणं फेनिलं रुक्षमल्पमल्पं मुहुर्मुहुः ।

शकृदामं सरुक्शब्दं मारुतेनातिसार्यते ॥ ७ ॥

पित्तात्पीतं नीलमालोहितं वा तृष्णामूर्च्छादाहपाकोपपन्नम् ।

शुक्लं सान्द्रं सकफं श्लेष्मणा तु विस्त्रं शीतं हृष्टरोमा मनुष्यः ॥ ८ ॥

घराहस्रेहमांसान्बुसष्टुशं सर्वरूपिणम् ।

कृच्छ्रसाध्यमतीसारं विद्याद्वोपत्रयोद्भवम् ॥ ९ ॥

तैस्तैर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य

घाण्पोष्मा वै घह्निमाविश्य जन्तोः ।

कोष्ठं गश्वां क्षौमयेत्तस्य रक्तं

तच्चाधस्तात्काकणन्तीप्रकाशम् ॥ १० ॥

निर्गच्छेद्द्वै विह्वविमिश्रं ह्यविह्वं

निर्गन्धं वा गन्धवद्वाऽतिसारः ।

शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्सोऽतिमात्रं

रोगो वैद्यैः कष्ट एव प्रदिष्टः ॥ ११ ॥

अन्नाजीर्णात्प्रवृताः क्षौमयन्तः कोष्ठं दीपा धातुसंघान्मर्लाश्च ।

नानावर्णं नैकशः सारयन्ति शूलोपेतं पष्ठमेतं वदन्ति ॥ १२ ॥

संसृष्टमेभिर्दोषैस्तु न्यस्तमप्स्ययसीदति ।

पुरीषं मृशदुर्गन्धिं पिच्छिलं चाऽऽमसंज्ञितम् ॥ १३ ॥

एतान्पेत्रं तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै ।

लाघवं च विशेषेण तस्य पक्षं विनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥

पित्तकृन्ति यदाऽत्यर्थं द्रव्याण्यश्नाति पैत्तिकः ।

तद्दोषाज्जायतेऽभीक्षणं रक्तातीसार उल्बणः ॥ १५ ॥

घातः प्रवृद्धो निचितं घटासं नुदत्यधस्ताद्दिहिताशनस्य ।
 प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलाक्तं प्रवाहिकां तर्हि प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ १६ ॥
 प्रवाहिका घातकृता सशूला पित्तात्सदाहा सकफा कफाच्च ।
 सशोणिता शोणितसंमवा च ताः ग्रेहरूक्षप्रमाथा मतास्तु ॥ १७ ॥
 तासामतीसारवदादिशेच्च लिङ्गक्रमं चाऽऽमविपकर्ता च ।

असाध्यलक्षणमाह-

पक्वजाभ्यवसंकाशं यकृतपिण्डनिभं तनु ।
 घृततैलयसामज्जावेसवारपयोदधि ॥ १८ ॥
 मांसधावनतोयामं कृष्णनीलारुणप्रमम् ।
 मेचकं कर्बुरं स्निग्धं चन्द्रकोपगतं घनम् ॥ १९ ॥
 कुणपं मस्तुलुङ्गमं सगन्धं कथितं बहु ।
 तुष्णादाहक्लमश्वासहिक्कापाश्वर्तिशूलिनम् ॥ २० ॥
 संमूर्छारितिसंमोहयुक्तं पक्ववलीगुदम् ।
 प्रलापयुक्तं च मिषग्वर्जयेदतिसारिणम् ॥ २१ ॥
 असंवृतगुदं क्षीणं दुराध्मानमुपद्रुतम् ।
 शुदे पक्वे गतोष्माणमतीसारिणमुत्सृजेत् ॥ २२ ॥
 हस्तपादाङ्गुलीसंधिप्रपाको मूत्रनिग्रहः ।
 पुरीषस्योष्णता चैव मरणायातिसारिणाम् ॥ २३ ॥
 श्वासशूलपिपासातं क्षीणं ज्वरनिपीडितम् ।
 विशेषेण नरं वृद्धमतीसारिणमुत्सृजेत् ॥ २४ ॥
 अतीसारी राजरोगी ग्रहणीरोगवानपि ।
 मांसाग्निबलहीनो यो दुर्लभं तस्य जीवनम् ॥ २५ ॥
 बाले वृद्धे त्यंसाध्योऽयं लिङ्गैरेतैरुपद्रुतः ।
 अपि यूनामसाध्यः स्वादतिदुष्टेषु धातुषु ॥ २६ ॥
 शोथं शूलं ज्वरं तुष्णां श्वासं कासमरोचकम् ।
 छर्दिं मूर्छां च हिक्कां च हृद्वाऽतीसारिणं त्यजेत् ॥ २७ ॥

अतीसारनिवृत्तिलक्षणमाह-

यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।
 दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः ॥ २८ ॥
 योगेतरङ्गिण्यामतीसारनिदानं नाम त्रिपष्टितमस्तारङ्गः ॥ ३६ ॥

अथ चतुष्पाष्टितमस्तरङ्गः ।

अतीसारपूर्वरूपचिकित्सा—

हितं लङ्घनमेवाऽऽदौ पूर्वरूपेषु देहिनः ।
 कुर्यान्नानशनस्यान्ते द्रवं लघु च भोजनम् ॥ १ ॥
 हरिद्रादिं वाऽपि ++ पिबेच्छीते तु मानवः ।
 पडङ्गं वा यवागुषु पिप्पल्यादिं प्रयोजयेत् ॥ २ ॥

पडङ्गयूपः—

मुद्गयूपं रसं तक्रं धान्यं जीरकसंयुतम् ।
 पडङ्गयूपमित्याहुः सैन्धवेन समन्वितम् ॥ ३ ॥
 अग्निसंदीपनं पथ्यं ग्रहणीदोषनाशनम् ।
 अरोचके ज्वरे चैव श्रेष्ठमेतत्प्रवाहिके ॥ ४ ॥

मिल्वं च धान्यं च सजीरकं च पाठां च शुण्ठीतिलसंयुतां च ।
 मिष्ट्वा पडङ्गः सुहितो नराणां यूपो ह्यतीसारहरः प्रदिष्टः ॥ ५ ॥
 इति पडङ्गयूपः ।

नृष्णापनयनी लघ्वी दीपनी बस्तिशोधनी ।
 ज्वरे चैवातिसारे च यवागुः सर्वदा हिता ॥ ६ ॥

इत्यतीसारपूर्वरूपचिकित्सा ।

अथाऽऽमातिसारः—

आमपक्ककमं हित्वा नातिसारे क्रिया हिता ।
 अतः सर्वातिसारेषु ज्ञेयं पक्कामलक्षणम् ॥ ७ ॥

संसृष्टमेमिरितिलक्षणं पूर्वोक्तम् ।

अथ धान्यपञ्चकं चतुष्कं च—

न तु संग्राहणं दद्यात्पूर्वमामातिसारिणम् ।
 दोषा ह्यादौ वर्धमाना जनयन्त्यामयान्वहून् ॥ ८ ॥
 शोफपाण्ड्यामयप्लीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ।
 दण्डकालसकाधमानग्रहण्यर्शोगदांस्तथा ॥ ९ ॥
 छिम्मस्य स्थविरस्यापि वातपित्तात्मकेस्य च ।
 क्षीणधातुबलार्तस्य बहुदोषोऽतिविद्युतः ॥ १० ॥

आमोऽपि स्तम्भनीयः स्यात्पातनाग्मरणं वजेत् ।
 स्तोकं स्तोकं विचन्द्रं वा सशूलं योऽतिसार्यते ॥ ११ ॥
 अमयापिप्पलीकल्कैः सुर्योष्णीस्तं विरेचयेत् ।
 दीप्ताग्निर्वहुदोषो यो विचन्द्रमतिसार्यते ॥ १२ ॥
 विडङ्गत्रिकलांकृष्णाकषायैस्तं विरेचयेत् ।
 क्षुत्क्षामस्य विरिक्ते तु पेयां युञ्ज्याद्विषक्षणः ॥ १३ ॥
 भेषजेर्मांसतमैश्च दीपनीयैश्च कल्पितम् ।
 यो विचन्द्रप्रभूतं च पुरीषमतिसार्यते ॥ १४ ॥
 तस्याऽऽदौ घमनं योज्यं पश्चालुह्नमेव च ।
 शूलानाहप्रसेकात् घामयेदतिसारिणम् ॥ १५ ॥
 पिप्पलीलघणाभ्यां च साधितेन जलेन वा ।
 पथ्यादारुवचामुस्तैर्नागरातिविषान्वितैः ॥ १६ ॥
 आमातिसारनाशाप काथमोमेः विवेन्नरः ।
 पाठाहिङ्गवजमोदोग्रापञ्चकोलावुलं रजः ॥ १७ ॥
 उष्णाम्बु पीतं सरुजं जपत्यामं ससैन्धवम् ।
 ज्यूपणातिविषाहिङ्गुवचासौवर्चलामयाः ॥ १८ ॥
 पीत्वोष्णेनाम्मसा जह्यादामातीसारमुद्धतम् ।
 वचाविल्वकणाविश्वकुष्ठदीप्यककूलकम् ॥ १९ ॥
 सविडङ्गं जयेत्पीतमासमुष्णाम्बुना शृतम् ।
 हरीतकी सातिविषा हिङ्गुसौवर्चलं वचा ॥ २० ॥
 सैन्धवं चातिपिष्टानि पाययेदुष्णवारिणा ।
 आमातिसारयोगोऽयं पाचयित्वा चिकित्सति ॥ २१ ॥
 आमातिसारयोगेन यस्त्वेनेन न शास्यति ।
 न तु योगशक्तेनापि चिकित्सति चिकित्सकः ॥ २२ ॥
 एरण्डरससंपिष्टं पक्वमामं च नागरम् ।
 आमातिसारशूलघ्नं दीपनं पाचनं तथा ॥ २३ ॥
 चित्रकं पिप्पलीमूलं वचाकटुकरोहिणी ।
 पाठा वत्सकबीजानि हरीतक्यो सहौषधम् ॥ २४ ॥

एतदामसमुत्थानमतिसारं सवेदनम् ।
 कफात्मकं सपित्तं च सवातं हन्ति वै ध्रुवम् ॥ २५ ॥
 श्वदंष्ट्रैरपडधान्याम्लयवपुष्करसाधिता ।
 पथ्या मधुयुतां लीढा शूलातीसारनाशनी ॥ २६ ॥
 नागरातिविषामुस्ताकाथः स्यादामपाचनः ।
 बिल्वं मोचरसः पाठा गुडूची विश्वमुस्तकम् ॥ २७ ॥
 गुडतक्रेण दुर्वारं पीतं हन्त्युदरामयम् ।
 धान्यनागरमुस्तं च बालकं बिल्वमेव च ॥ २८ ॥
 आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं वह्निदीपनम् ।
 पित्ते धान्यचतुष्कं च शुष्ठीत्यागाह्वदन्ति हि ॥ २९ ॥
 इति धान्यपञ्चकं चतुष्कं च ।

अथाभयादिचतुःसमा गुटिका—

देवदारुवचा मुस्ता नागराऽतिविषाऽमया ।
 सर्वाजीर्णप्रशमनं पेयमेतैः शृतं जलम् ॥ ३० ॥
 नागरातिविषामुस्तैरथ वा धान्यनागरैः ।
 तृष्णाशूलातिसारघ्नं पाचनं दीपनं लघु ॥ ३१ ॥
 धान्यकातिविषोदीच्ययवानीमुस्तनागरम् ।
 बला द्विपर्णी बिल्वं च दद्याद्दीपनपाचनम् ॥ ३२ ॥
 अमया नागरं मुस्तं गुडेन सह योजितम् ।
 चतुःसमेयं गुटिका त्रिदोषघ्नी प्रकीर्तिता ॥ ३३ ॥
 आसातिसारमानाहं सविबन्धं विषूचिकाम् ।
 कामलारोचकं हन्याद्दीपयात्याशु चानलम् ॥ ३४ ॥
 इत्यमयादि चतुःसमा गुटिका ।

अथ कलिङ्गादिचूर्णम्—

बिल्वोत्थः स्वरसः पेयो *हिङ्गुलस्य समाक्षिकः ।
 जयत्याममतीसारं काथो वा कुटजत्वचः ॥ ३५ ॥
 पयः संक्राथ्य मुस्तानां विंशतिस्त्रिगुणाम्बसा ।
 क्षीरावशिष्टं तत्पीतं हन्त्यामं शूलमेव च ॥ ३६ ॥
 एरण्डमूलसकलैरवति सोमेन मिश्रितैः सजवैः ।
 स्वर्नां खादेदमयामामतीसारशूलार्तः ॥ ३७ ॥

इति काश्चिकहरीतकी ।

केससज्जसुनिपण्णकी जटा दाडिमस्य वलमजुनोदकम् ।
काथ एव परिशीलितो नृणां हन्ति साममवशूलमुद्धतम् ॥ ३८ ॥

कलिङ्गाऽतिविषा हिङ्गु पथ्या सौवर्चलं वचा ।
शूलस्तम्भं विषन्धमं पेयं दीपनपाचनम् ॥ ३९ ॥

इति कलिङ्गाविचूर्णम् ।

निरामरूपं शूलार्तं लङ्घनाद्यैश्च कर्पितम् ।
नरं रुक्षमवेक्ष्याग्निं सक्षारं पाचयेद्घृतम् ॥ ४० ॥
क्षारनागरचाङ्गेरीकोलदध्यम्लसाधितम् ।
सर्पिरिस्थं विषेद्दाऽपि शूलातीसारशान्तये ॥ ४१ ॥

इत्यासातिसारः ।

अथ पक्वातिसारः-

अरलुत्वक् प्रियङ्गुश्च मधुकं दाडिमाङ्कुरान् ।
अवाप्य पिष्ट्वा विषषेद्यवागुं क्षुधि तां पिबेत् ॥ ४२ ॥
सर्वातिसारानेषा हि हन्ति पक्वान्न संशयः ।
सलोभं धातकी बिल्वं मुस्ताग्रास्थिकलिङ्गकम् ॥ ४३ ॥
पिबेन्माहिपतकेण पक्वातीसारनाशनम् ।
पशं समङ्गा मधुकं बिल्वं जतु शलाटु च ॥ ४४ ॥
पिबेत्तण्डुलतोयेन सक्षौद्रमगदं परम् ।
पक्वातिसारिणे देवो मुस्ताकाथः समाक्षिकः ॥ ४५ ॥
समङ्गा धातकीपुष्पं मञ्जिष्ठा लोभमेव च ।
शाल्मली मधुकं लोघं वृक्षदाडिमयोस्त्वचम् ॥ ४६ ॥
आग्रास्थिमध्यं लोभं च बिल्वमैजा प्रियङ्गवः ।
मधुकं शृङ्गवेरं च दीर्घवृन्तत्वगेव च ॥ ४७ ॥
चत्वार एते योगाः स्युः पक्वातीसारनाशनाः ।
पक्वाम उपयोज्याः स्युः सक्षौद्रास्तण्डुलाम्बुना ॥ ४८ ॥
दीर्घवृन्तः स पथ्याहो महौषधसमन्वितः ।
पीतस्तण्डुलतोयेन पक्वातीसारनाशनः ॥ ४९ ॥

पंथयाजाजिदुरालम्माघोण्टाफलकल्कसंगुतः पीतः ।
 स्वरसो जम्बुकल्कात्पक्वातीसारहा चैव ॥ ५० ॥
 समङ्गा धातकी लोभिं तथा जम्बु शलाहु च ।
 (* शाल्मलीवेष्टकं चैव वृक्षदाडिमयोस्त्वचः ॥ ५१ ॥
 आम्रास्थिविल्वमध्यं च मधुकं च प्रियङ्गवः) १
 मुस्तकं शृङ्गवेरं च दीर्घवृन्तत्वगेव च ॥ ५२ ॥
 नवपर्णानि चूतस्य कपित्थफलमेव च ।
 पिष्ट्वा तण्डुलतोषेन गुटिकां कारयेत्ततः ॥ ५३ ॥
 पिवेत्तेन ह्युपायेन पक्वातीसारशान्तये ।

इति समङ्गाद्या गुटिका ।

अथ कञ्चटकादि—

कुटजातिविषाचूर्णं मधुना सह लेहितम् ॥ ५४ ॥
 चिरोत्थितमतीसारं पक्वं पित्तास्रजं जयेत् ।
 पक्वोऽसकृदतीसारो ग्रहणीमार्दवाद्यदा ॥
 प्रवर्तेत तदा कार्यः क्षिप्रं सांग्राहिको विधिः ॥ ५५ ॥
 कञ्चटजम्बूदाडिमशृङ्गाटकपत्रविल्वह्वीविरम् ।
 जलधरनागरसहितं गङ्गामपि वाहिनीं रुन्ध्यात् ॥ ५६ ॥

इति कञ्चटकादि ।

अथ लघुगङ्गाधरं चूर्णम्—

मोचरसमुस्तनागरपाठारलुधातकीकुसुमैः ।
 चूर्णं मथितसमेतं रुणाद्धिं गङ्गाप्रवाहमपि ॥ ५७ ॥

इति लघुगङ्गाधरं चूर्णम् ।

अङ्कोलमूलकल्कः—

अङ्कोलमूलकल्कः सक्षौद्रस्तण्डुलाम्बुना पीतः ।
 सेतुरिव वारिवेगं झटिति निरुन्ध्यादतीसारम् ॥ ५८ ॥
 कृत्वाऽऽलवालं सुदृढं पिष्टैरामलकैर्मिषक् ।
 आर्द्रकस्वरसेनाऽऽशु पूरयेन्नामिमण्डलम् ॥ ५९ ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः क. पुस्तकस्थः ।

नदीवेगोपमं घोरं प्रवृद्धं दुर्जरं नृणाम् ।

सद्योऽतिसारसजयं साशयत्येव योगराट् ॥ ६० ॥

इति पक्षातिसारः ।

अथ धातातीसारचिकित्सा-

लङ्घनमेकं मुक्त्वा न धान्यदस्तीह भेषजं बलिमः ।

समुदीर्णं दोषचयं शमयति सत्पाचयत्यपि च ॥ ६१ ॥

कपित्थबिल्वचाङ्गेरी तक्रदाडिमसाधिता ।

ग्राहिणी पाचनी पेया घाते वा पञ्चमूलिका ॥ ६२ ॥

पञ्चमूली बला विश्वधान्यकोत्पलबिल्वजा ।

धातातिसारिणे षेया सूक्तेनान्यतमेन वा ॥ ६३ ॥

वचा सातिविषा मुस्ता बीजानि कुटजस्य च ।

श्रेष्ठो धातातिसारे च योगोऽयं वैद्यपूजितः ॥ ६४ ॥

पूतोकं मागधीं शुण्ठीं बलाधान्यं हरीतकीम् ।

पक्त्वाऽम्बुना पिबेत्सामवातातीसारशान्तये ॥ ६५ ॥

अथ पित्तातीसारचिकित्सा-

आमान्वयमतीसारं पैत्तिकं लङ्घनैर्जयेत् ।

लङ्घितस्य यथा सात्म्यं यवागुमण्डतर्पणेः ॥ ६६ ॥

शृतं चन्दनमुस्ताभ्यां पटौलोदीच्यनागरेः ।

पेयामम्लामतकां वा पाचनीं ग्राहिणीं पिबेत् ॥ ६७ ॥

धान्योदीच्यशृतं तोयं तुपादाहातिसारवान् ।

ताभ्यामेव सपाठाभ्यां सिद्धमाहारमाहरेत् ॥ ६८ ॥

बिल्वशक्यवाम्मोदवालकातिविषाकृतः ।

कपायो हन्त्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भवम् ॥ ६९ ॥

रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलत्वचौ ।

धातकी शृङ्गवेरं च पापयेत्तण्डुलाम्बुना ॥ ७० ॥

साक्षिकेण युतं हन्यात्पित्तातीसारमुल्बणम् ।

मन्दं संदीपयेदग्निं शूलं चाऽऽशु निघर्तयेत् ॥ ७१ ॥

मधुकं कर्कफलं लोभ्रं दाडिमस्य फलत्वचम् ।

पित्तातिसारे मध्वर्कं पापयेत्तण्डुलाम्बुना ॥ ७२ ॥

समङ्गा धातकीपुष्पं बिल्वं सौवर्चलं विडम् ।
 सक्षौद्रं दाडिमं चैव पीतं तण्डुलवारिणा ॥ ७३ ॥
 चूर्णं पित्तातिसारघ्नं शूलं चाऽऽशु निघच्छति ।
 सक्षौद्रातिविषां पिष्ट्वा वत्सकस्य फलत्वचम् ॥ ७४ ॥
 तण्डुलोदकसंयुक्तं पेयं पित्तातिसारनुत् ।
 कट्फलंतिविषाम्मोदवत्सकं नागरान्वितम् ॥ ७५ ॥
 शृतं पित्तातिसारघ्नं पातव्यं मधुसंयुतम् ।
 पलं वत्सकसंसिद्धं चतुर्गुणजले शृतम् ।
 पित्तातिसारे भिषजा देयं दीपनपाचनम् ॥ ७६ ॥

इति धान्याकघृतम् ।

अथ रक्तातीसारः—

तत्र तूर्णा क्रिया कार्या रक्तपित्तनिवर्हणी ।
 छागे सार्धोदके क्षीरे नागरोत्पलवालकैः ॥ ७७ ॥
 पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्निपर्णी रसैर्युता ।
 कपायो मधुना पीतस्त्वचो दाडिमवत्सकात् ॥ ७८ ॥
 सद्यो जयेदतीसारं रक्तजं दुर्निवारकम् ।
 समङ्गोत्पलमस्त्रिषा तिरीहतिलचन्दनम् ॥ ७९ ॥
 छागीक्षीरेण संपीतं रक्तातीसारनाशनम् ।

इति समङ्गादिः ।

अथ कुटजाष्टककाथः—

कुटजाऽतिविषा मुस्ता बालकं लोधचन्दनम् ॥ ८० ॥
 धातकी दाडिमं पाठा काथं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।
 दाहे रक्ते सशूले च आमरोगे च दुस्तरे ॥
 कुटजाष्टमिदं ख्यातं सर्वातीसारनाशनम् ॥ ८१ ॥

इति कुटजाष्टककाथः ।

अथ वत्सकादिकाथः—

सवत्सकः सातिविषः सविल्वः सोदीच्यमुस्तश्च कृतः कपायः ।
 सामे सशूले च सशोणिते च चिरप्रवृत्तेऽपि हितोऽतिसारे ॥ ८२ ॥
 इति वत्सकादिकाथः ।

अथ ह्रीवेरादिः-

ह्रीवेरातिविषा मुस्तं विल्वधान्यकषत्सकम् ।
 समङ्ग धातकी लोघं विश्वे दीपनपाचनम् ॥ ८३ ॥
 हुन्त्यरोचकपित्तामविघ्नं चातिवेदनम् ।
 सशोणितमतीसारं सज्वरं वाऽथ विज्वरम् ॥ ८४ ॥

इति ह्रीवेरादिः ।

अथ रसाञ्जनादिचूर्णम्-

आम्रवृक्षस्त्वचस्तक्रपिष्टायाः स्वरसं पिबेत् ॥
 चूर्णं स्वच्छाम्बुना युक्तं रक्तातीसारशान्तये ॥ ८५ ॥
 विल्वं छागपयः सिद्धं सितामोचरसान्वितम् ।
 कलिङ्गचूर्णसंयुक्तं रक्तातीसारनाशनम् ॥ ८६ ॥
 गुठेन मक्षयेद्विल्वं रक्तातीसारनाशनम् ।
 आमशूलविघ्नघ्नं कुक्षिरोगविनाशनम् ॥ ८७ ॥
 रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलत्वचम् ।
 धातकी शृङ्गवेरं च पिबेत्तण्डुलवारिणा ॥
 क्षौद्रेण युक्तं तद्देयं रक्तातीसारमुत्थणम् ॥ ८८ ॥

इति रसाञ्जनादिचूर्णम् ।

बदरीमूलकल्कस्तु तिलकल्कस्तथैव च ।
 मधुक्षीरयुतः पीतो रक्तातीसारनाशनः ॥ ८९ ॥
 जम्ब्याम्रामलकानां तु पल्लवानथ कुट्टयेत् ।
 सेगृह्य स्वरसं तेषामजाक्षीरेण योजयेत् ॥ ९० ॥
 तात्पिबेन्मधुना युक्तं रक्तातीसारनाशनम् ।
 यष्टी मधुस्तिलाः कृष्णाः पद्मकेसरमुत्पलम् ॥ ९१ ॥
 क्षौद्रमत्स्यण्डिकायुक्तमाजेन पयसा पिबेत् ।
 रक्तप्रवाहिकां शूलमेतत्पीतं नियच्छति ॥ ९२ ॥
 रसाञ्जनं सातिविषं त्वग्बीजं कौटजं तथा ।
 धातकी नागरं चैव पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥ ९३ ॥
 सशूलरक्तपित्तघ्नो योगो मधुसमन्वितः ।

अथ पिच्छावस्तिः—

अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सशूलमुपवेश्यते ॥ ९४ ॥ (?)

यदा वायुर्विबद्धश्च पिच्छावस्तिस्तदा हितः ।

शाल्मलेरार्द्रपुष्पाणि पुटपाकीकृतानि च ॥ ९५ ॥

संकुट्योलूखले सम्यगृह्णीयात्पयसि शृते ।

गृहीत्वा पट्टपलं तस्य त्रिपलं घृततैलयोः ॥ ९६ ॥

युक्तं मधुककल्केन माक्षिकत्रिपलेन च ।

तेलाक्तवपुषो दद्याद्ब्रस्तौ प्रत्यागते रसे ।

मोजयेत्पयसा वाऽपि पित्तातीसारपीडितम् ॥ ९७ ॥

इति पिच्छावस्तिः ।

अथ क्षीरीवृक्षाद्यं घृतम्—

क्षीरित्नुमामीरुसे विपक्वं तैज्जे च कल्के पयसा च सार्वैः ।

सितोपलाधं मधुपादयुक्तं रक्तातिसारं शमयत्युषीर्णम् ॥ ९८ ॥

इति क्षीरिवृक्षाद्यं घृतम् ।

अथ कुटजक्षीरम्—

निष्काश्य मूलममलं गिरिमल्लिकायाः

सम्यक्पलद्वितयमम्बु चतुःशरावे ।

तत्पादशेषसलिलं खलु शोपणीयं

क्षीरे पलद्वयमिते कुशलैरजायाः ॥ ९९ ॥

प्रक्षिप्यमापकानद्यो मधुनस्तत्र शीतले ।

रक्तातिसारी तं पीत्वा नेरुजं क्षिप्रमामुयात् ॥ १०० ॥

इति कुटजक्षीरम् ।

अथ शतावरीकल्कः—

पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षीरमुग्जयेत् ।

रक्तातिसारी पीत्वा वा तथा सिद्धं घृतं नरः ॥ १ ॥

इति शतावरीकल्कः—

अथ नवनीतापलेहः—

गोदुग्धं नवनीतं च मधुना सितया सह ।

लीढं रक्तातिसारे तु ग्राहकं परमं मतम् ॥ २ ॥

इति नवनीतापलेहः ।

पीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।

रक्तातिसारनिद्रक्तपित्ततृद्वाहमोहनुत् ॥ ३ ॥

चन्दनमत्र श्वेतम् ।

अथ चन्दनकल्कः—

रक्तातिसारिणामाजं पयः सक्षौद्रशर्करम् ।

गुदपक्षालने सेके प्रशस्तं पानमोजने ॥ ४ ॥

इति रक्तातिसारः—

अथ गुदपाके भ्रंशे दाहे च—

गुदो बहुमिरुद्घातेर्यस्य पित्तेन पच्यते ।

सेवयेत्तं तु शीतेन पटोलमधुकाम्बुना ॥ ५ ॥

धिरेकैर्बहुधा यस्य गुदं पित्तेन दह्यते ।

पच्यते वा तयोः कार्यं तेनैव गुदसेचनम् ॥ ६ ॥

दाहे पाके हितं छागीक्षीरं सक्षौद्रशर्करम् ।

गुदस्य क्षालने सेके युक्तं पाने च मोजने ॥ ७ ॥

अतिप्रवृत्त्या महती मधेद्यदि गुदव्यथा ।

स्विन्नमूपकमांसेन तदा संस्वेदयेद्गुदम् ॥ ८ ॥

अथ गोधूमचूर्णस्य समितस्य तु वारिणा ।

साज्यस्य गोलकं कृत्वा मृदु संस्वेदयेद्गुदम् ॥ ९ ॥

व्यथायाम्—

गुदभ्रंशे गुदं स्रष्टैरभ्यज्यान्तः प्रवेशयते ।

प्रविष्टं स्वेदयेन्मन्दं मूपकस्याऽऽमिषेण हि ॥ ११० ॥

मूपकस्याथ वसया पायुं सम्यक् प्रलेपयेत् ।

गुदभ्रंशाभिधो व्याधिः प्रणश्यति न संशयः ॥ ११ ॥

शम्बुकमांसं सुस्विन्नं सतैललवणान्वितम् ।

ईषद्घृतेन चाभ्यक्तं स्वेदयेत्तेन यत्नतः ॥ १२ ॥

गुब्भ्रंशमशेषेण नाशयेत्क्षिप्रमेव च ।
गुदनिःसरणे शस्तं चाङ्गेरीघृतमुत्तमम् ॥ १३ ॥

तद्यथा—

चाङ्गेरीकोलवृध्यम्लक्षारनागरसंयुतम् ।
घृतं विपक्वं पातव्यं गुब्भ्रंशगदापक्वम् ॥ १४ ॥

चाङ्गेर्यम्ललोणिका तस्याः स्वरसः, कोलस्य काथः, वृध्यम्लः
वृधिरूपसम्लमेतन्नयं मिलितं घृताच्चतुर्गुणं क्षारनागरयोः कल्क इव
चाङ्गेरीघृतम् ।

कोमलं पाद्मिनीपत्रं यः खादेच्छर्करान्वितम् ।
एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥ १५ ॥

अन्यत्क्षुद्रोगे वक्ष्यति

अथ श्लेष्मातिसारः—

श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लघ्वनपाचनम् ।
योज्यश्चाऽऽमातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः ॥ १६ ॥
पूतीकव्योषधिल्वाग्निपाठावाडिमहिङ्गुभिः ।
मोजयेत्संस्कृतैर्युषैः श्लेष्मातीसारपीडितम् ॥ १७ ॥
गोकण्टकगुहाव्याघ्रीकपाथं सुशृतं पिबेत् ।
आमश्लेष्मातिसारघ्नं दीपनं पाचनं परम् ॥ १८ ॥
पथ्या सौवर्चलं हिङ्गु सैन्धवातिविषावचम् ।
आमातिसारं कफजं पीतमुष्णाम्बुना जयेत् ॥ १९ ॥
चव्यं सातिविषं कुष्ठं बालबिल्वं सनागरम् ।
वत्सकत्वक्फलं पथ्या छर्विश्लेष्मातिसारजित् ॥ २० ॥
पथ्याग्निऋकापाठवचामुस्तकवत्सकैः ।
सनागरैर्जयेत्काथः कल्को वा श्लैष्मिकसृतिम् ॥ २१ ॥
पाठां वचां त्रिकटुकं कुष्ठं च कटुरोहिणी ।
उष्णाम्बुपीतान्येतानि श्लेष्मातीसारनाशनम् ॥ २२ ॥

इति श्लेष्मातिसारः ।

अथ संनिपातातिसारः-

समङ्गातिविषा मुस्ता विश्वह्रीधिरघातकी ।
 कटुजत्वग्दलेधिल्वैः काषः सर्वातिसारनुत् ॥ २३ ॥
 अमया नागरं मुस्तं गुदेन सह योजितम् ।
 चतुः समेषु गुटिका त्रिदोषघ्नी प्रकीर्तिता ॥ २४ ॥
 आमातिसारमानाहं त्रिदोषघ्नं विष्णिकाम् ।
 हृमीनरोचकं हन्यादीपयत्याशु चानलम् ॥ २५ ॥

इत्यमयादिगुटिका ।

अथ बृहच्छालिपर्णादि-

विल्वाम्बुधातकीपाठाशुण्ठीगोपरसाः समाः ।
 पीताहन्पन्धतीसारं गुहतक्रेण योजिताः ॥ २६ ॥
 शालिपर्णा मृभिपर्णा बृहती कण्टकारिका ।
 बलाश्वत्थाविल्वाम्बुपाठानागरधान्यकम् ॥
 एतदाहारसंयोगो हितं सर्वातिसारिणाम् ॥ २७ ॥

इति बृहच्छालिपर्णादि ।

अथ कुटजपुटपाकः-

अवेदनं सुसंपकं क्षीमाग्नेः सुधिरोत्थितम् ।
 नानावर्णमतीसारं पुटपाकेरुपाचरेत् ॥ २८ ॥
 त्रिगुणं घनं कुटजमल्कमजन्तु वृग्ध-
 मादाय तरक्षणमतीव च कोषयित्वा ।
 जम्बूपलाशपुटतण्डुलतोयसिक्तं
 बद्धं कुशेन च बहिर्घनपकूलिसम् ॥ २९ ॥
 सुस्विन्नमेतदवपीड्य रसं गृहीत्वा
 क्षौद्रेण युक्तमतिसारघते प्रदद्यात् ।
 कृष्णात्रिपुञ्जमतपूजित एष योगः
 सर्वातिसारहरणे स्वयमेव राजा ॥ ३० ॥

इति कुटजपुटपाकः ।

अथ स्योनाकपुटपाकः-

काश्मरीपद्मपत्राद्यात्पक्वात्कद्वद्गवल्कलात् ।
 सपद्मकेसराद्वाही स्वाद्सो मधुसंयुतः ॥ ३१ ॥

पुटपाकस्य पाकोऽपं बाहिरारक्तवर्णता ।

मेघजत्वात्पलं चास्य पानमिष्टं चिकित्सकैः ॥ ३२ ॥

इति स्योनाकपुटपाकः ।

कुटजत्वक्कृतः काथो घनीभूतः सुशोभनः ।

लेहितोऽतिविषाणुक्तः सर्वातीसारनुद्भवैत् ॥ ३३ ॥

इच्छन्त्यत्राहमांशेन काथावृत्तिविपारजः ।

अथ कुटजावलेहः—

कुटजत्वक् पलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ३४ ॥

चतुर्भागावशेषं तु कषायमुपकल्पयेत् ।

वस्त्रपूते पुनः काथ्यं यावलेहत्वमागतम् ॥ ३५ ॥

मल्लातकं विडङ्गानि त्रिफला त्रिकटुं तथा ।

रसाञ्जनं चित्रकं च कुटजस्य फलानि च ॥ ३६ ॥

वचामतिविषां बिल्वं पाठा मोचरसस्तथा ।

घालकं च समङ्गं च प्रत्येकं तु पलं पलम् ॥ ३७ ॥

त्रिंशत्पलं गुडस्यात्र चूर्णोक्त्य प्रदापयेत् ।

मधुनः कुडवं दत्त्वा घृतस्य कुडवं तथा ॥ ३८ ॥

एवं लेहस्तु शमयेदशोरक्तसमुद्भवम् ।

वातिकं पैत्तिकं चैव श्लैष्मिकं सांनिपातिकम् ॥ ३९ ॥

ये च दुर्नामजा रोगास्तांश्च सर्वान्व्यपोहति ।

रक्तपित्तमतीसारं पाण्डुरोगमरोचकम् ॥ ४० ॥

ग्रहणीमार्दवं काश्यं श्वयथुं कामलामपि ।

अनुपाने घृतं दद्याद्दधि तक्रं जलं पयः ॥ ४१ ॥

जीर्णान्नपथ्यमोजी स्यादशोऽल्पः प्रतिमुच्यते ।

रोगानीकाधिनाशाय कौटजो लेह ईरितः ॥ ४२ ॥

इति कुटजावलेहः ।

अन्यच्च—

शतं कुटजमूलस्य क्षुण्णं तोयार्मणे पचेत् ।

काथे पादावशेषेऽस्मिन्वस्त्रपूते पुनः पचेत् ॥ ४३ ॥

सौवर्चलयवक्षारविडसैन्धवपिप्पली ।

धातकीन्द्रयवाजाजिचूर्णं दत्त्वा पलद्वयम् ॥ ४४ ॥

लिद्याद्वरमात्रं तु तच्छीतं मधुसंयुतम् ।
पक्षापक्रमतीसारं नानावर्णं सवेदनम् ॥ ४५ ॥
दुर्वारं ग्रहणीरोगं जपेच्चैतत्पदाहिकाम् ।

इति कुटजावलेहः ।

अथ पडङ्गघृतम्-

छेहे यत्रास्ति नो भागो निर्दिष्टो द्रवकल्कयोः ॥ ४६ ॥
तत्रापि पाक्षिकः कार्षी द्रवकल्को विजानता ।
घासकस्य च बीजानि दाव्याश्च त्वच उत्तमोः ॥ ४७ ॥
पिप्पली शृङ्गवेरं च लाक्षाकटुकरोहिणी ।
पड्भिरतैर्घृतं सिद्धं पेया मण्डावधारितम् ॥ ४८ ॥
अतीसारं जपेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ।

इति पडङ्गघृतम् ।

इति सनिपातातिसारः ।

अथ श्लेष्मपित्तातिसारः-

समङ्गा धातकी बिल्वमात्रास्थपम्भोजकेसरम् ॥ ४९ ॥
बिल्वं मोचरसं लोधं कुटजस्य फलत्वचम् ।
पिषेत्तण्डुलतोपेन कपायं कल्कमेव च ॥ ५० ॥
श्लेष्मपित्तातिसारघ्नं रक्तं घांस्थ नियच्छति ।

इति समङ्गाधिकार्थशूर्णं च ।

अथ वातश्लेष्मातिसारः-

रसैः स्वादुकटुप्रायैरुभौ वातकफौ नृणाम् ॥ ५१ ॥
कुरुतस्तावतीसारं कुद्धौ बद्धिं निहत्य च ।
द्वयं सफेनं पुरिषं तन्वाभं मन्दगन्धिकम् ॥ ५२ ॥
सशब्दवेदनावन्तं तत्राऽऽमं परिपच्यते ।
नित्यं गुडगुडायन्तं तन्द्रामूच्छांभ्रमकृमैः ॥ ५३ ॥
प्रसक्तसक्थिकटयूरुजानुपृष्ठास्थिशूलिनः ।
धान्यपञ्चकसंसिद्धो धान्यविश्वकृतोऽथ वा ॥ ५४ ॥
आहारो भिषजा योज्यो वातश्लेष्मातिसारिणे ।
वातातिसारे यच्चोक्तं पाचनं ग्राहि भेषजम् ॥ ५५ ॥
तदत्रापि प्रयुञ्जीत संचिन्त्य कफमारुतो ।

इति वातश्लेष्मातिसारः ।

अथ च्छर्द्यतीसारः—

विल्वचूतास्थिनिर्यूहः पीतः साक्षीद्विशर्करः ॥ ५६ ॥

निहन्याच्छर्द्यतीसारं वैश्वानर इवाऽऽहुतिम् ।

पटोलयवधान्याकक्काथः पीतः सुशीतलः ॥ ५७ ॥

शर्करामधुसंयुक्तश्छर्द्यतीसारनाशनः ।

प्रियङ्गवञ्जनमुस्ताख्यं पाययेत्तु यथाबलम् ॥ ५८ ॥

तृष्णातीसारच्छर्दिघ्नं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।

जम्ब्वाम्रपल्लवोशीरं वटशृङ्गयैवरोहकौ ॥ ५९ ॥

रसः कार्याऽथ वा चूर्णं क्षौद्रेण सह योजितम् ।

छर्दिज्वरमतीसारं मूर्च्छां तृष्णां च दुर्जयाम् ॥ ६० ॥

नियच्छत्यचिराद्युक्तं स्रुतिं वाऽनेकहेतुजाम् ।

इति च्छर्द्यतीसारः ।

अथ शोफातीसारः—

विडङ्गतिविषामुस्तादारुपाठाकलिङ्गकम् ॥ ६१ ॥

मरिचेन समायुक्तं शोफातीसारनाशनम् ।

किराताब्दासृतोदीच्यमुस्ताचन्दनधान्यकैः ॥ ६२ ॥

शोफातीसारहृत्कासतृड्वाहज्वरनाशनः ।

इति शोफातीसारः ।

अथ भयशोकजावतीसारौ—

भयशोकसमुद्भूतौ ज्ञेयौ वातातिसारवत् ॥ ६३ ॥

तयोर्वातहरी कार्या हर्षणाश्वासनैः क्रिया ।

तत्र प्रयोगाः—

विषार्शःकृमिसंभूते हिता घोमयशर्मदा ॥ ६४ ॥

शर्कराधातकीलोधपाठारलुपिप्पलीसमङ्गामिः ।

मोचरसपद्मकैसरसितायुतः क्षौद्रसंमिश्रः ॥ ६५ ॥

अर्शःप्रमवं कृमिजं विरुद्धपानान्नदोषसंभूतम् ।

अतिसारमयं शमयति लेहः कल्याणको नाम्ना ॥ ६६ ॥

इति कल्याणकावलैहः ।

अथाऽऽमपाचनविधिः-

नागरातिविषामुस्ताकाथः स्यादामपाचनः ।
 नागरातिविषाहिङ्गुमुस्तावत्सकचित्रकाः ॥ ६७ ॥
 घनतेजोवतीपाठापिप्पलीन्द्रयवाः समाः ।
 सैन्धवं कौटजं बीजं वचा कटुकरोहिणी ॥ ६८ ॥
 विडं पाठामतिविषां विडङ्गे विश्वमेपजम् ।
 एलाकुटजबीजानि लोभं साधरकं निशि ॥ ६९ ॥
 वत्सकातिविषाशुण्ठीबिल्वं हिङ्गु यवाम्बु च ।
 श्लोकाधामिहिता योगाः पठेते पाचना मतोः ॥ ७० ॥
 उष्णाम्बुमद्यधान्याद्यैः पीता वा श्लक्ष्णचूर्णिताः ।

इत्यामपाचनविधिः ।

अथ प्रवाहिकाः-

तैलं सर्पिर्दधि क्षौद्रं सिता विश्वं सफाणितम् ॥ ७१ ॥
 सर्वमालोढ्य पातव्यं सद्यो हन्ति प्रवाहिकाम् ।
 कल्कः स्याद्वालबिल्वानां तिलकल्कश्च तत्समः ॥ ७२ ॥
 वध्नः सारोऽष्टमो भागः खण्डो हन्यात्प्रवाहिकाम् ।
 बालबिल्वं गुडं तैले पिप्पलीं विश्वमेपजम् ॥ ७३ ॥
 लिह्याद्वाते प्रतिहते सशूलं समवाहिके ।

अथ ज्यूपणायं घृतम्-

ज्यूपणं त्रिफला चैव चित्रको गजपिप्पली ॥ ७४ ॥
 * बिल्वककंटिकाहिंस्राविडङ्गं सनिदिग्धिकम् ।
 घृतप्रस्थं पचेदेभिर्गवां मूत्रे चतुर्गुणे ॥ ७५ ॥
 तत्प्रयोगं पिबेत्काले हन्यात्तेन प्रवाहिकाम् । (?)

इति ज्यूपणायं घृतम् ।

अथ पुरीपक्षयः-

दीप्ताग्न्यातिपुरीषो यः सार्यते फेनिलं शकृत् ।
 स पिबेत्फाणितं शुण्ठीदधितैलपयोन्वितम् ॥ ७६ ॥

* ग. पुस्तके बिल्वककंटिकाऽत्र बिल्वशोषिका ।

दधा ससारेण समाक्षिकेण मुञ्जीते निःसारकपीडितस्तु ।
 सुतप्त*कुप्यक्कथितेन वाऽपि क्षीरेण शीतेन मधुप्लुतेन ॥ ७७ ॥
 बलाविश्वशृतं क्षीरं गुडतैलानुयोजितम् ।
 दीप्ताग्निं पापयेत्प्रातः सुखदं वर्चसः क्षये ॥ ७८ ॥
 शशमांसं रुचिकरं सखण्डं सघृतं वधि ।
 विपाच्य खादेत्सेवेच्च मृद्भ्रं शकृतः क्षये ॥ ७९ ॥

इति पुरीषक्षयः ।

तत्र सामान्यम्—

विषद्भवातो विट्शूलपरीतः सप्रवाहिकः ।
 सरक्तपिच्छश्च पयः पिबेत्तृष्णासमन्वितः ॥ १८० ॥
 यथाऽमृतं तथा क्षीरमतीसारेषु पूजितम् ।
 सरक्तोत्थेषु तत्पेयमप्रां मागेषु संस्कृतम् ॥ ८१ ॥

अथ सर्वातीसारे—

यथा शृतं मवेद्द्वारि तथाऽतीसारनाशनम् ।
 अतीसारं निहन्त्येव शतमागशृतं जलम् ।
 अतीसारेषु पानीयमाधिकस्याधिकं फलम् ॥ ८२ ॥

अथ कुटजाष्टकावलेहः—

पंक्ताद्रात्कुटजाचुलां जलघटेऽष्टांशं पुनः पालिकैः
 पाठा शाल्मलिधातकी घनविपालज्जात्रबिल्वैः सह ।
 तल्लिह्यात्कुटजाष्टकं जलगवाजाक्षीरमण्डानुपोऽ-
 तीसारं ग्रहणीमसृग्दरससृक्पित्तासृगर्शो जयेत् ॥ ८३ ॥

अथ कपित्थाष्टकम्—

धान्याजाजीयवानीरुचकजलस्रतुर्जातिविश्वोषणाग्नि-
 ग्रन्थयैकांशं त्रिभागं कैरिकणमगधादीप्यवृक्षाम्लबिल्वम् ।
 श्वेतापट्टकं कपित्थाष्टकमिदमरुचिं गुल्मयक्ष्मप्रतिश्या-
 तीसाराशोभिसाद्यग्रहणिगलगदश्वासकासान्निहन्ति ॥ ८४ ॥

इति कपित्थाष्टकम् ।

* क. पुस्तके—सुतप्तसुवर्णरजतेतरलोहनिर्वापणात्कथितेन ।

अथ नवुलाईचूर्णम्-

कषं गन्धकमर्धपारदमुषी कुर्याच्छुमां कज्जली
 द्यक्षं ड्यूपणतश्च पञ्चलवणं स्यादर्धकषं पृथक् ।
 तच्छक्रासनचूर्णतुल्यनिहितं तत्सर्वमेकीकृतं
 स्वादेच्छाणमितं सफाञ्जिकपलं मन्दाग्न्यतीसारनुत् ॥ ८५ ॥

इति लघुलाईचूर्णम् ।

अथ बृहलाईचूर्णम्-

दीप्यौ क्षारत्रयाम्बिकदुग्जकणावेल्लमल्लातकोया
 द्वे जीरे हिङ्गुकुष्ठाखिलपटुरसंगन्धाभ्रधूमोत्तमाश्च ।
 एतेषां तुल्यगन्धं रज उदितमतीसारशूलग्रहण्या-
 नाहृष्टीह्रममेहानलहतिषु बृहलाईचूर्णं प्रशस्तम् ॥ १८६ ॥

इति बृहलाईचूर्णम् ।

अथ मृतसंजीवनो रसः-

रसगन्धौ त्रिषं सूतात्पादभागं समं चै तैः ।
 गगनं मावयेदेमी रसैः सर्वं विचूर्णयेत् ॥ ८७ ॥
 सर्पाक्षी धातकी स्वर्णा त्रिषा विश्वजयाऽम्बुदम् ।
 यवानी बिल्वधान्याकजीरपाठाः कणा शिवा ॥ ८८ ॥
 कुटजत्वक्कपित्थं च दाडिमं सकलिङ्गकम् ।
 इत्येषां गोलकं कृत्वा बालुकायन्त्रं पचेत् ॥ ८९ ॥
 मृतसंजीवनो नाम रसः स्यादस्य बल्लकः ।
 पद्मप्रकारमतीसारं हन्त्यनेनानुशीलितः ॥ ९० ॥
 विश्वाब्दधातकीदारु यवान्पम्बुकणावचम् ।
 कुटजो धान्यकं बिल्वं पाठेन्द्रयवशाल्मलम् ॥ ९१ ॥
 विषामयं समं चैषां चूर्णेन मधुना सह ।

इति मृतसंजीवनो रसः ।

अथ चन्द्रप्रभावटी-

मृतं सूतं मृतं स्वर्णं मृतं चाभ्रं समं समम् ॥ ९२ ॥

तुल्यं च खादिरं सारं तथा मोचरसं क्षिपेत् ।
 द्रवैः शाल्मलिमूलोत्थैर्मर्दयेत्प्रहरद्वयम् ॥ ९३ ॥
 चणमात्रं वटीं कृत्वा खादेर्जीरकसंयुताम् ।
 त्रिदोषजमतीसारं सज्वरं नाशयेद्ध्रुवम् ॥ ९४ ॥

इति चन्द्रप्रभावटी ।

स्नानावगाहमभ्यङ्गं गुरुस्निग्धान्नभोजनम् ।
 व्यायाममग्निसंतापमतीसारी विवर्जयेत् ॥ ९५ ॥
 इति किञ्चिन्निगदितमतीसारचिकित्सितम् ।
 ग्रन्थभूयस्त्वमीत्याऽत्र नाधिकं किञ्चिदीरितम् ॥ १९६ ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां त्रिमल्लमष्टप्रधितायामतीसारचिकित्सा
 नाम चतुष्पष्टितमस्तरङ्गः ॥ ६४ ॥

अथ पञ्चमसंस्कृतम् ।

अथ ज्वरातीसारः—

पृथगुक्तनिदानेन ज्वरातीसारनिर्णयः ।
 कर्तव्यो भिषजा तत्र तत्क्रमेण विधिर्यतः ॥ १ ॥
 ज्वरातीसारयोरुक्तं निदानं यत्पृथक् पृथक् ।
 तस्माज्ज्वरातिसारस्य तेन नेहोदितं पुनः ॥ २ ॥
 च्यवमानं ज्वरोत्क्लृष्टमुपेक्षेत मलं सदा ।
 अतिप्रवर्तमानं तु साधयेत्स्वैश्विकित्सितैः ॥ ३ ॥
 ज्वरातिसारयोरुक्तं भिषजं यत्पृथक् पृथक् ।
 त तन्मिलितयोः कार्यमन्योन्यं वर्धयेद्यतः ॥
 अतस्तौ प्रतिकुर्वीत विशेषोक्तचिकित्सितैः ॥ ४ ॥
 लङ्घनमुमयोरुक्तं मिलिते कार्यं विशेषतस्तदनु ।
 उत्पलपष्टिकसिद्धं लाजकमण्डादिकं पेयम् ॥ ५ ॥

यथा—

पृश्निपर्णीबिलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः ।
 ज्वरातिसारी पेयां वा पिबेत्साम्भ्रां मूत्रं नरः ॥ ६ ॥

इत्युत्पलषट्कम् ।

अथ पाठासप्तकक्वाथः-

धातकी क्वाथसंसिद्धा विश्वमेपजकल्किता ।
दाडिमाम्लयुता पेया ज्वरातीसारशूलिनाम् ॥ ७ ॥

एरण्डमूलयवगोक्षरकारनालैः

स्विन्नां लिहन्ति विजयां मधुनाऽन्वितां ये ।

तेषां प्रणाशमुपयान्त्युदरामयास्तु

सर्वे सशूलविषमज्वरकासहिकाः ॥ ८ ॥

मुस्ताकरेणूपपदाक्वाथो मधुसितायुतः ।

पीतो ज्वरातिसारस्य तृष्णावम्योश्च नाशनः ॥ ९ ॥

पाठेन्द्रयवमूनिम्बमुस्तापर्पटकामृता ।

जपत्याममतीसारं ज्वरं च समहोषंघा ॥ १० ॥

इति पाठासप्तकक्वाथः ।

अथ नागरादिः-

नागरातिविषामुस्तामूनिम्बासृतवत्सकैः ।

सर्वज्वरहरः क्वाथः सर्वातीसारनाशनः ॥ ११ ॥

इति नागरादिः ।

अथ बृहद्गुडूच्यादिः-

गुडूचीप(पा)माख्याम्बुदकुटजयावप्रतिविषा-

किरातोशीराह्मिमसलिलविश्वौषधकृतः ।

कषायः पीतोऽसौ व्यपनयति बलाससहितम्

ज्वरातीसारं रुक्तूढरुचिवमीद्राहशमनः ॥ १२ ॥

इति बृहद्गुडूच्यादिः ।

अथ ह्रीवेरादिः-

ह्रीवेराऽतिविषा मुस्ता बिल्वनागरधान्यकम् ।

पिबेत्पिच्छाविबन्धघ्नं शूलदोषामपाचनम् ॥ १३ ॥

सरक्तं हन्त्यतीसारं सज्वरं वाऽपि विज्वरम् ।

इति ह्रीवेरादिः ।

अथ कलिङ्गादिक्वाथः-

कलिङ्गाऽतिविषा शुण्ठी किराताम्बुयवासकम् ॥ १४ ॥

ज्वरातिसारसंतोषं नाशयेद्विकल्पतः ।

इति कलिङ्गादिक्वाथः ।

अथोशीरादिकाथः—

उत्पलं दाडिमत्वक्च पद्मकेसरमेव च ॥ १५ ॥

पिबेत्तण्डुलतोयेन ज्वरातीसारनाशनम् ।

उशौरं बालकं मुस्तं धान्यकं बिल्वमेव च ॥ १६ ॥

समङ्गा धातकी लोधं विश्वं दीपनपाचनम् ।

हन्त्यरोचकपिच्छामविबन्धं सातिवेदनम् ॥ १७ ॥

सशोणितमतीसारं सज्वरे वाऽथ विज्वरम् ।

इत्युशीरादिकाथः ।

अथ बिल्वादिः—

बिल्वबालकमूनिम्बगुडूचीधान्यनागरैः ॥ १८ ॥

कुटजाब्दासृताक्वाथो ज्वरातीसारशूलनुत् ।

इति बिल्वादिः ।

अथ व्योपायं चूर्णम्—

व्योपवत्सकबीजानि निम्बभूनिम्बमार्कवम् ॥ १९ ॥

चित्रकं रोहिणीं पाठां दार्वामतिविषां वचाम् ।

श्लक्ष्णचूर्णोऽकृतानेतांस्तत्तुल्यां घत्सकत्वचम् ॥ २० ॥

सर्वमेकत्र संयुक्तं पातव्यं तण्डुलाम्बुना ।

सक्षाद्रं वां पिबेदेत्पाचनं ग्राहि भेषजम् ॥ २१ ॥

तृष्णारुचिप्रशमनं ज्वरातीसारनाशनम् ।

कामलाग्रहणीदोषान् गुल्मान् प्लीहानमेव च ।

प्रमेहं पाण्डुरोगं च श्वयथुं चापकर्षति ॥ २२ ॥

इति व्योपायं चूर्णम् ।

रसः पूर्वोक्त एव ।

DR. BHANU SETHI'S LIBRARY,
SHRI YOGI TARANGIYA JWARATI SARA CHIKITSA KAPANA, RAJPUTANA.

पञ्चमस्कन्धः ॥ ६५ ॥

अथ पद्मप्रतिमस्तरङ्गः ।

अथ ग्रहण्यधिकारः—

अथ ग्रहणीनिदानम्—

अतीसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्रेसहिताशिनः ।

भूयः संवृषितो वह्निर्ग्रहणीमपि दूषयेत् ॥ १ ॥

ग्रहणी किं तामाह—

पथी पित्तधरा नाम वा कला परिकीर्तिता ।

पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी साऽभिधीयते ॥ २ ॥

कला किं तामाह—

धात्वाशयान्तरे यस्य यः क्लेदस्त्ववतिष्ठते ।

वेदोष्मणा विपक्वस्तु सा कलेत्यभिधीयते ॥ ३ ॥

ग्रहणीमाह—

एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्छितैः ।

सा दुष्टा बहुशो भुक्तगाममेव विमुञ्चति ॥ ४ ॥

पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्बद्धं मुहुर्द्रवम् ।

ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः ॥ ५ ॥

पूर्वरूपमाह—

पूर्वरूपं तु तस्येदं तृपालस्यं बलक्षयः ।

विदाहोऽन्नस्थपाकश्च चिरात्कायस्य गौरवम् ॥ ६ ॥

तत्र वातः—

कटुतिक्तकपायातिरूक्षसंदुष्टमोजनैः ।

प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः ॥ ७ ॥

मारुतः कुपितो वह्निं संदूष्य कुरुते गदान् ।

व्यथाः—

तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्तपाकः खराङ्गता ॥ ८ ॥

कण्ठास्यशोषः श्रुतृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।

पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रिवारुगमीक्षणविषुचिकाः ॥ ९ ॥

हृत्पीडाकाश्यदौर्बल्यं वैरस्यं परिकर्तिका ।

गृद्धिः सर्वरसानां च मनसः सदनं तथा ॥ १० ॥

जीर्णं जीर्यति चाऽऽध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च ।

स घातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः ॥ ११ ॥

चिराद्दुःखं ब्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनघत् ।

पुनः पुनः सृजेद्वर्षः कासश्वासादितोऽनिलात् ॥ १२ ॥

अथ पित्तजा—

कृद्गीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्बणम् ।

आप्लाषपद्धन्त्यनिलं जलं तप्तमिधानलम् ॥ १३ ॥

सोऽजीर्णं नीलपीतामं पीतामः सार्यते ब्रवम् ।

पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडवितः ॥ १४ ॥

अथ कफजा—

गुर्वतिस्निग्धशीतादिमोजनादातिमोजनात् ।

भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्धन्त्यग्निं कुपितः कफः ॥ १५ ॥

तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृत्सासच्छर्द्यरोचकाः ।

आस्योपदेहमाधुर्यकासघ्नीवनपीनसाः ॥ १६ ॥

हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ।

दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्विहर्षणम् ॥ १७ ॥

मिन्नामश्लेष्मसंसृष्टं गुरुवर्चःप्रवर्तनम् ।

अकृशास्यापि दौर्बल्यमालस्यं च कफात्मके ॥ १८ ॥

अथ त्रिदोषजा—

पृथग्वातादि निर्विष्टं हेतु लिङ्गसमागमे ।

त्रिदोषं निर्विशेदेवं ग्रहणीदोषमुल्बणम् ॥ १९ ॥

घटीयन्त्रारूपं ग्रहणीरोगमाह—

प्रसृप्तिः पार्श्वयोः शूलं तथा जलघटीध्वनिः ।

तं घटन्ति घटीयन्त्रमसाध्यं ग्रहणीगदम् ॥ २० ॥

अथ संग्रहणीलक्षणम्—

अन्त्रकूजनमालस्यं दौर्बल्यं सदनं भ्रमः ।

ब्रवं घनं सितं स्निग्धं सकटीवेदनं शकृत् ॥ २१ ॥

१ ग. 'मृ । संप्लाष° । २ ग. 'तिमैथुनात् । ३ ग. 'र्यकफघ्नी° । ४ ग. 'वं तस्या वक्ष्यामि लक्षणम् ।

आमं घृणु सपैच्छिल्यं सशब्दं मन्दवेदनम् ।
 पक्षान्मासाद्दशाहाद्वा द्वादशाहाद्विमुञ्चति ॥ २२ ॥
 दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ सात्त्वं च गच्छति ।
 दुर्बलेयां दुर्निवारां चिरकालानुबन्धिनी ।
 सा मवेदामघातेन संग्रहाद्ग्रहणी गता ॥ २३ ॥

अथ साध्यासाध्यलक्षणम्-

लिङ्गैरसाध्यो ग्रहणीविस्तारस्तैर्घृतीसारगदो न सिध्येत् ।
 घृन्दस्यं तूनं ग्रहणीविकारो हृत्ता तनुं नो विनिवर्तते वा ॥ २४ ॥
 बालके ग्रहणीसाध्या यूनि कृच्छ्रा प्रकीर्तिता ।
 घृन्दे त्वसाव्या विज्ञेया मतं धन्वन्तरेदिदम् ॥ २५ ॥
 इति योगतरङ्गिण्यां ग्रहणीनिदानं नाम पद्मपठितमस्तारः ॥ ६६ ॥

अथ सप्तपठितमस्तारः ।

अथ ग्रहणीचिकित्सा-

तत्र घातजा-

ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ।
 लङ्घनैर्दीपनीयैश्च सदाऽतीसारभेषजैः ॥ १ ॥
 दोषं सामं निरामं च विद्याद्भ्रातिसारवत् ।
 अतीसारोक्ताविधिना तस्याऽऽमं च विपाचयेत् ॥ २ ॥
 पेपादि पटुं लङ्घनं पञ्चकोलादिमिर्युतम् ।
 दीपनानि च तक्रं च ग्रहण्यां योजयेद्भिषक् ॥ ३ ॥
 कपित्थविल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता ।
 यवागूः पाचयत्यामं शकृतसंवर्तयत्यपि ॥ ४ ॥
 संवर्तयति घनी करोति ।

ज्ञात्वा तु परिपक्वं च घातजं ग्रहणीगदम् ।
 दीपनैर्भेषजैः पक्कैः सर्पिभिः समुपाचरेत् ॥ ५ ॥

तस्या उपचाराः-

धान्यविल्वबलाशुण्ठीशालिपर्णीभृतं जलम् ।
 स्याद्घातग्रहणीदोषे सानाहे सपरिग्रहे ॥ ६ ॥

अथ पञ्चमूलायं घृतम्—

पञ्चमूलामयाव्योपपिष्यलीमूलसैन्धवैः ।
 रात्राक्षारद्वयाजाजीविडङ्गसदिभिर्घृतम् ॥ ७ ॥
 पक्वेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनाऽऽर्द्रकस्य च ।
 शुष्कमूलककोलाम्बुचुक्रिकादाडिमस्य च ॥ ८ ॥
 तक्रमस्तुसुरामण्डसौवीरकतुषोदकैः ।
 काञ्जिकेन च तत्पक्त्वा पीतमग्निकरं परम् ॥ ९ ॥
 शूलशुल्भोपरानाहकार्पांनिलगदापहम् ।

अत्र सुरामादे द्विगुणं काञ्जिकां देदम् ।

इति पञ्चमूलायं घृतम् ।

अथ शुण्ठीघृतम्—

घृतं नागरकल्केन सिद्धं वातादुलोमनम् ।
 ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं पुहिंकात्तज्वरापहम् ॥

इति शुण्ठी घृतम् ।

इति घातग्रहणी ।

अथ पित्तग्रहणी—

रसाक्षनादिचूर्णम्—

रसाक्षनं प्रतिविषा वत्सकस्य फलत्वची ॥ ११ ॥
 नागरं धातकी चैव सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
 पित्तग्रहणीदोषार्शोरक्तपित्तातिलारमुत् ॥ १२ ॥

इति रसाक्षनादिचूर्णम् ।

अथ नागरायं चूर्णम्—

श्रीफलशलाहुकल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः सनुडः ।
 ग्रहणीगदमस्युग्रं तक्रमुजा शीलितो जवति ॥ १३ ॥
 नागरातिविषामुस्तं धातकी रसरसाक्षनम् ।
 वत्सकत्वक्फलं बिल्वं पाठातिक्तकरोहिणी ॥ १४ ॥
 पिबेत्समांशं तच्चूर्णं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
 पित्तजे ग्रहणीदोषे रक्तं यच्चोपवेश्यते ॥ १५ ॥

अशांस्यथ गुदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ।

नागराद्यमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ १६ ॥

इति नागराद्यं चूर्णम् ।

अथ चन्दनाद्यं घृतम्-

चन्दनं पद्मकोशीरं पाठामूर्धाकटुत्रयम् ।

पद्मग्रन्थासारिवास्फोतासप्तपर्णापिच्छकम् ॥ १७ ॥

पटोलोदुम्बराश्वत्थवटप्लक्षफपीतकान् ।

कटुकारोहिणीमुस्तनिम्बं च द्विपर्लाशकम् ॥ १८ ॥

द्रोणेऽर्पा साधयेत्पादशेषे प्रस्थघृतात्पचेत् ।

किराततिक्तेन्द्रपथंधीरामागधिकोत्पलैः ॥ १९ ॥

कल्कैरक्षसमैः पेयं तत्पित्तग्रहणीगदे ।

इति चन्दनाद्यं घृतम् ।

धीहिप्राण्यङ्गयोः काथमुपितं परिवर्जयेत् ॥ २० ॥

नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोपितम् ।

विद्वाहि गुरु विटग्नि विरुढं वातकोपनम् ॥ २१ ॥

अथ श्लेष्मग्रहणी-

अथ रास्नादिचूर्णम्-

ग्रहण्यां कफदुष्टायां तीक्ष्णैः प्रच्छर्दने कृते ।

लवणाम्लकटुक्षारैः क्रमाद्द्विं विवर्धयेत् ॥ २२ ॥

शठी व्योपाऽमयाक्षारो ग्रन्थिकं बीजपूरकम् ।

लवणाम्लाम्बुना पेयं श्लेष्मिके ग्रहणीगदे ॥ २३ ॥

रास्नापथ्यासटीव्योषं द्वौ क्षारौ लवणाति च ।

ग्रन्थिकं मातुलुङ्गस्य सममेकत्र चूर्णयेत् ॥ २४ ॥

पिचेदुष्णेन तोषेन श्लेष्मिके ग्रहणीगदे ।

इति रास्नादिचूर्णम् ।

अथ सर्वजाग्रहणी-

तत्र शुण्ठ्यादिः-

सर्वजायां ग्रहण्यां तु सामान्यो विधिरिष्यते ॥ २५ ॥

दीपनान्यन्नपानानि चूर्णारिष्टघृतानि च ।

प्रविमज्य यथावस्थं सर्वज्ञे बस्तिकर्म च ॥ २६ ॥

शुण्ठीं समुस्तातिविषां गुडूर्चीं पिबेज्जलेन कथितां समांशाम् ।

मन्दानलत्वे सततामतायामामानुबन्धे ग्रहणीगदे च ॥ २७ ॥

इति शुण्ठ्यादिः ।

अथ चित्रकादिगुटिका—

चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च ।

व्योषं हिङ्ग्वजमोदा च चव्यं चैकत्र चूर्णयेत् ॥ २८ ॥

गुटिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ।

कृता विपाचयत्यामं दीपयत्याशु चानलम् ॥ २९ ॥

इति चित्रकादिगुटिका ।

अथ कल्याणकावलेहः—

भैषज्यमेकतः सर्वं ग्रहण्यां तक्रमेकतः ।

पथ्यं मधुरपाकित्वाञ्च च पित्तप्रकोपनम् ॥ ३० ॥

कषायोष्णविकाशित्वाद्द्वैशद्याञ्च कफे हितम् ।

वाते स्वाद्वल्मसान्द्रत्वात्सद्यस्कमविदाहि तत् ॥ ३१ ॥

तावत्संवर्धयेत्तर्कं यावत्स्याद्बद्धविद्वक्ता ।

ततस्तु ह्यासयित्वा तदन्नं संभोजयेत्क्रमात् ॥ ३२ ॥

अरुचौ मातुलुङ्गस्य केसरं साज्यसैन्धवम् ।

दद्याद्भोजनकाले तु प्रातर्नक्तं च रोगिणे ॥ ३३ ॥

त्रिप्रस्थामलकीरसाद्बहुतुलार्धं च त्रिवृत्तैलयो-

मान्यौ पञ्चपटुर्विदीप्यहपुषाजाजीविरापद्रुदु ।

पाठांछाकणवेष्टमाक्षिकसयं लेहश्चिजातव्रण-

स्वग्बीजोदरमेहरुग्रहणिपाण्ड्रवर्शस्तु कल्याणकः ॥३४॥

इति कल्याणकावलेहः ।

अथ वृद्धगङ्गाधरं चूर्णम्—

मुस्तावालकलोधरसकवृकीविश्वारलुश्रीमदा-

लज्जामोचरसाभ्रकौटजविपाचूर्णस्तु गङ्गाधरः ।

पीतस्तण्डुलवारिमाक्षिकपुतः कर्षोन्मितो वाहिका-

मुग्रां च ग्रहणीं निहन्ति सहसा सर्वातिसारामयान् ॥३५॥

इति वृद्धवङ्गाधरं चूर्णम् ।

अथ बृहल्लवङ्गादिचूर्णम्—

अर्धश्वेतालवङ्गागरुतगरतुगात्वक्कणा शीतशुण्ठी-

जीरोशीरेमजातीफलनलदजलाल्लोत्पलैलेन्दुचूर्णम् ।

दोषार्तेऽल्पास्रशुक्रज्वलनचलरुचौ गुल्ममेहप्रतिश्या-

हिक्षाकासातिसारक्षयतमकगळोरुग्रहेषु ग्रहण्याम् ॥ ३६ ॥

इति बृहल्लवङ्गादिचूर्णम् ।

अथ जातीफलाद्यं चूर्णम्—

जातीफलाग्निहिमवेह्लतिलेन्दुजीर-

वांशीत्रिकत्रयमनक्षमितं नतं च ।

तालीसदेवकुसुमे अपि चूर्णमेषां

द्विःशर्करं च सममङ्गमिदं ग्रहण्याम् ॥ ३७ ॥

इति जातीफलाद्यं चूर्णम् ।

अथ महाकल्याणगुडः—

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको गजपिप्पली ।

धान्यकं च विडङ्गानि यदाली मरिचानि च ॥ ३८ ॥

त्रिफला चाजमोदा च नीलिनी जीरकस्तथा ।

सौवर्चलं सैन्धवं च सामुद्रं रुचकं विडम् ॥ ३९ ॥

आरग्वधस्त्वचं पत्रं सूक्ष्मैला चोपकुञ्चिका ।

नागरेन्द्रयवा चैव पद्दविंशत्येककार्षिकम् ॥ ४० ॥

मृद्धीकायाः पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि ।

त्रिवृतायाः पलान्यष्टौ गुडस्यार्धतुलां तथा ॥ ४१ ॥

तिलतेलं पलान्यष्टौ रसमामलकं तथा ।

प्रस्थत्रयमिदं सर्वं शनैर्मृद्धाग्निना पचेत् ॥ ४२ ॥

यदा पक्वं विजानीयात्तदैवमवतारयेत् ।

उदुम्बरं चाऽऽमलकं बदधरं वा यथाफलम् ॥ ४३ ॥

तावन्मात्रमिदं स्वादेवक्षयेद्वा यथाऽनलम् ।
 निखिलान्ग्रहणीरोगान्प्रमेहांश्चैव विशतिम् ॥ ४४ ॥
 अशांसि पञ्च गुल्मांश्च कुष्ठानाहमगंदरम् ।
 उरोघातं प्रतिश्यायं दौर्बल्यं वह्निसंक्षयम् ॥ ४५ ॥
 धातुक्षीणो वयःक्षीणः स्त्रीभिः क्षीणः क्षयी तथा ।
 नारीणां चैव संसेव्यो वन्ध्यानां चैव पुत्रदः ॥ ४६ ॥
 रूपौदार्यं स्वरीदार्यं मेधामावहति स्थिराम् ।
 महाकल्याणको ह्येष रसायनमनुत्तमम् ॥ ४७ ॥
 कल्याणकगुडश्चैष पित्तुपादं समश्नुयात् ।
 ज्वरेऽपि च सदा योग्यो रक्तपित्ते संविद्धग्रहे ॥ ४८ ॥

इति महाकल्याणको गुडः ।

अथ सर्जरसचूर्णम्—

श्वेतो वा यदि वा रक्तः सुषको ग्रहणीगदः ।
 गुर्देनाधिकसर्जेन भक्षितेनाऽऽशु शाम्यति ॥ ४९ ॥

सर्जः राळ इति लोके ।

इति सर्जरसचूर्णम् ।

अथ बिल्वादिघृतम्—

बिल्वाब्दशक्रयववालकमोचसिद्ध-
 मार्जं पयः पिबति यो दिवसत्रयेण ।
 सोऽतिप्रवृद्धचिरजं ग्रहणीविकारं
 सामं सशोणितमसाध्यमपि क्षिणोति ॥ ५० ॥

बिल्वाग्निचव्यार्द्रकशृङ्गवेर-
 काथेन कल्केन च सिद्धमाज्यम् ।
 सञ्छागदुग्धं ग्रहणीगदोत्थे
 शोफाग्निसादारुचिनुद्गरिष्ठम् ॥ ५१ ॥

इति बिल्वादिघृतम् ।

अथ तक्रहरीतकी—

त्रिकांशे तक्रस्य द्विकुडवपटौ षष्टिमयाः
 पचेद्यस्थीः सार्धं घृततिलजंशुण्ठचण्डिकाकुडवैः ।

पीतस्तण्डुलवारिमाक्षिकयुतः कर्पोन्मितो वाहिका-

मुग्रां च ग्रहणीं निहन्ति सहसा सर्वातिसारामयान् ॥३५॥

इति वृद्धयङ्गाधरं चूर्णम् ।

अथ बृहल्लवङ्गादिचूर्णम्-

अर्धश्वेतालवङ्गागरुतगरतुगात्वक्कणा शीतशुण्ठी-

जीरोशीरेमजातीफलनलदजलाहोत्पलैलेन्दुचूर्णम् ।

दोषार्तेऽल्पास्रशुकज्वलनबलरुचौ गुल्ममेहप्रतिश्या-

हिक्काकासातिसारक्षयतमकगलोरुग्रहेषु ग्रहण्याम् ॥ ३६ ॥

इति बृहल्लवङ्गादिचूर्णम् ।

अथ जातीफलाद्यं चूर्णम्-

जातीफलाग्निहिमवेल्लतिलेन्दुजीर-

र्षाशीत्रिकत्रयमनक्षमितं नतं च ।

तालीसदेदकुसुमे अपि चूर्णमेषां

द्विःशर्करं च सममङ्गमिदं ग्रहण्याम् ॥ ३७ ॥

इति जातीफलाद्यं चूर्णम् ।

अथ महाकल्याणगुडः-

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको गजपिप्पली ।

धान्यकं च विडङ्गानि यक्षानी मरिचानि च ॥ ३८ ॥

त्रिफला चाजमोदा च नीलिनी जीरकस्तथा ।

सौवर्चलं सैन्धवं च सामुद्रं रुचकं विडम् ॥ ३९ ॥

आरग्वधस्त्वचं पत्रं सूक्ष्मैला चोपकुञ्चिका ।

नागरेन्द्रपवा चैव पञ्चविंशत्येककार्थिकम् ॥ ४० ॥

सूद्रीकायाः पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि ।

त्रिवृतायाः पलान्यष्टौ गुडस्यार्धतुलां तथा ॥ ४१ ॥

तिलतेलं पलान्यष्टौ रसमामलकं तथा ।

प्रस्थत्रयमिदं सर्वं शनैर्मुद्गग्निना पचेत् ॥ ४२ ॥

यदा पक्वं विजानीयात्तदैवमवतारयेत् ।

उदुम्बरं चाऽऽमलकं वद*रं वा यथाफलम् ॥ ४३ ॥

तावन्मात्रमिदं खादेद्रक्षयेद्वा यथाऽभलम् ।
 निखिलान्ग्रहणीरोगान्प्रमेहांश्चैव विंशतिम् ॥ ४४ ॥
 अशांसि पञ्च गुल्मांश्च कुष्ठानाहमगंदरम् ।
 उरोघातं प्रतिश्यायं दीर्बल्यं वह्निसंक्षयम् ॥ ४५ ॥
 धातुक्षीणो वयःक्षीणः स्त्रीभिः क्षीणः क्षयी तथा ।
 नारीणां चैव संसेव्यो वन्ध्यानां चैव पुत्रदः ॥ ४६ ॥
 रूपौदार्यं स्वरीदार्यं मेधामावहति स्थिराम् ।
 महाकल्याणको ह्येष रसायनमनुत्तमम् ॥ ४७ ॥
 कल्याणकगुडश्चैष पित्रुपादं समश्नुयात् ।
 ज्वरेऽपि च सदा योज्यो रक्तपित्ते संविद्धमहे ॥ ४८ ॥

इति महाकल्याणको गुडः ।

अथ सर्जरसचूर्णम्—

श्वेतो वा यदि वा रक्तः सुपक्वो ग्रहणीगदः ।
 शुद्धेनाधिकसर्जेन भक्षितेनाऽऽशु शाम्यति ॥ ४९ ॥

सर्जः शल इति लोके ।

इति सर्जरसचूर्णम् ।

अथ बिल्वादिघृतम्—

बिल्वाब्दशक्रयववालकमोचसिद्ध-
 भाजं पयः पिबति यो दिवसत्रयेण ।
 सोऽतिप्रबृद्धचिरजं ग्रहणीविकारं
 सामं सशोणितमसाध्यमपि क्षिणोति ॥ ५० ॥

बिल्वाग्निचव्याद्रकशृङ्गबेर-
 काथेन कल्केन च सिद्धमाज्यम् ।

सञ्छागदुग्धं ग्रहणीगदोत्थे
 शोफाग्निसादारुचिनुद्वरिष्ठम् ॥ ५१ ॥

इति बिल्वादिघृतम् ।

अथ तक्रहरीतकी—

समावाप्याजाजीमरिचचपलादीप्यकपलं

लिहन्नेता हन्ति ग्रहणिमनलं दीपयति च ॥ ५२ ॥

इति तक्रहरीतकी ।

अथ रसाः-

रसं विधिं विषं व्योषं टङ्कणं लोहमस्म च ।

अजमोदाहिफेनौ च सर्वतुल्यं मृताभ्रकम् ॥ ५३ ॥

चित्रकंस्य कपायेण मर्दयेद्याममात्रकम् ।

मरिचामां वर्ती कृत्वा खादेदेकां जयेदसौ ॥ ५४ ॥

चतुर्विधां च ग्रहणां रहस्यं तदिदं स्मृतम् ।

इति ग्रहणीगजकेसरिरसः ।

अथ सुवर्णरसपर्पटी-

शुद्धं सूतं पलमितं तूर्यांशस्वर्णसंयुतम् ॥ ५५ ॥

मर्दयेन्निम्बुनीरेण यावदेकत्वमाप्नुयात् ।

पक्षाल्योष्णाम्बुना पश्चात्पलमात्रे सुगन्धके ॥ ५६ ॥

द्रुते लोहमये पात्रे वादरानलयोगतः ।

प्रक्षिप्य चालयेल्लोह्यां मन्दं लोहशलाकया ॥ ५७ ॥

ततः पाकं विदित्वा तु रम्भापत्रे शनैः क्षिपेत् ।

गोमयस्थे तदुपरि रम्भापत्रेण यन्त्रयेत् ॥ ५८ ॥

शीतं तच्चूर्णितं गुञ्जाक्रमवृद्धं निषेवयेत् ।

मापमात्रं मधेद्यावत्ततो मात्रां न वर्धयेत् ॥ ५९ ॥

सक्षीद्रेणोषणेनैव लेहयेद्भिषगुत्तमः ।

ग्रहणीं हन्ति शोषं च सुवर्णरसपर्पटी ॥ ६० ॥

सद्यो बलकरी शुक्रवर्धिनी वह्निदीपनी ।

क्षयकासश्वासमेहशूलातीसारपाण्डुनुत् ॥ ६१ ॥

इति सुवर्णरसपर्पटी ।

अथ ग्रहणीकपाटः-

शुद्धाहिफेनबलिसूतकपर्दमस्म-

हालाहलोपणविशुद्धसुवर्णबीजैः ।

अम्मोधिपङ्किकरशैलधराष्टविंश-

त्यंशैर्विचूर्णिततमैर्ग्रहणीकपाटः ॥ ६२ ॥

बल्लोऽस्य हन्ति मधुना सह जीरकेण

मुक्तोऽतिसारमपि संग्रहणीमुदग्राम् ।

आमं विपाच्यं सहसा जनयत्यवश्यं

वैश्वानरं जठरवर्तिनमर्तिमाजः ॥ ६३ ॥

इति ग्रहणीकपाटः ।

अथ ग्रहणीगजकेसरिरसः—

गन्धं पारदमभ्रकं च वरदं लोहं च जातीफलं

विल्वं मोचरसं विषं प्रतिविषां व्योषं तथा धातकीम् ।

मृष्टामप्यभयां कपित्थजलदौ वीष्यान्लौ दाडिमं

टङ्कान्द्रस्म कालिङ्गकात्कनकजं बीजं च पक्षेक्षणम् ॥ ६४ ॥

एतत्तुर्धमफेनमेतदखिलं समर्घं संचूर्णये-

द्धचूरच्छदजै रसैश्च मतिमान्कुर्यान्मरीच्याकृतिम् ।

वृत्तोऽसौ ग्रहणीगदं सरुधिरं सामं सशूलं चिरा-

तीसारं विनिहन्ति जूर्तिसहितां तीर्त्वा विपूचीमपि ॥ ६५ ॥

दुःसाध्यामपि विम्बिसीं परिहरेदुक्तानुपानैरयं

नाम्ना तु ग्रहणीमतङ्गजमदध्वंसीभकण्ठीरवः ॥ ६६ ॥

इति ग्रहणीगजकेसरिरसः ।

अथ ग्रहणीकपाटम्—

रसेन्द्रगन्धातिविषामयाभ्रं क्षारत्रयं मोचरसो चचा च ।

जया च जम्बीररसेन पिष्टं पिण्डीकृतं स्याद्ग्रहणीकपाटम् ॥ ६७ ॥

तस्यार्धमार्षं मधुना प्रमाते शम्बूकमस्माभियुतं निहन्ति ।

उग्रं ग्रहण्यामयमग्निमान्द्यं क्षैण्यं क्षयं श्वासमुराक्षतं च ॥ ६८ ॥

इति ग्रहणीकपाटम् ।

अथ रसपर्पटी—

शुद्धपारदगन्धाभ्यां कृता पर्पटिका नृणाम् ।

निहन्ति ग्रहणीं क्षौद्रयुक्ता पथ्यभुजां मृशम् ॥ ६९ ॥

इति रसपर्पटी ।

अथ शम्बूकमस्मयोगो भेषजतन्त्रात्—

दशधशम्बूकासिन्धूरथतुल्यं क्षौत्रेण लेहयेत् ।

निष्कैकेन निहन्त्याशु ग्रहणीरोगमुत्कटम् ॥ ७० ॥

इति शम्बूकमस्मयोगो भेषजतन्त्रात् ।

निषेधः-

पिच्छिलानि कठोरानि गुरूण्यन्नानि घानि च ।

आमकृन्ति न सेव्यानि ग्रहणीरोगिभिः क्वचित् ॥ ७१ ॥

अथागस्तिस्तराजः-

रसबलिसमभागं तुल्यहिङ्गुलुक्तं

द्विगुणितमहिफेनं धूर्तभोजेन तुल्यम् ।

निखिलविहितचूर्णं षोडशांशं विषं स्या-

द्वैहणिजलधिशोषी सूतराजो ह्यगस्तिः ॥ ७२ ॥

घृतमारिचयुतोऽयं गुञ्जमात्रे प्रवाहं

हरति षडतिसाराञ्जीरजातीफलेन ।

त्रिकटुकमधुयुक्तः सर्ववान्तिं च शूलं

कफपघनविकारं वह्निमान्द्यं च निद्राम् ॥ ७३ ॥

इत्यगस्तिस्तराजः ।

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां ग्रहणीनिदानचिकित्साकथनं नाम

सप्तपष्टितमस्तरङ्गः ॥ ९७ ॥

भयाष्टपष्टितमस्तरङ्गः ।

अथार्शोधिकारः-

निदानम्-

घृयद्दोषैः समस्तैश्च शोणितारसहजानि च ।

अशांसि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुद्बलित्रये ॥ १ ॥

षोषास्त्वद्धांसमेदांसि संद्रूप्य विविधाकृतीन् ।

मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्वन्त्यशांसि ताञ्जगुः ॥ २ ॥

अथ वातार्शोहेतुः-

कषायकटुतिक्तानि रुक्षशीतलघूनि च ।

प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णं मद्यं मैथुनसेवनम् ॥ ३ ॥

लघूयनं देशकालौ च शीतो घ्रायामकर्म च ।

शोको धातातपस्पर्शो हेतुर्वातार्शसां मतः ॥ ४ ॥

अथ पित्तार्शोहेतुः—

कट्वम्ललवणोष्णानि व्यायामान्यातपप्रमाः ।
 देशकालावशिशिरौ क्रोधो मद्यमसूयनम् ॥ ५ ॥
 विदाहि तीक्ष्णमुष्णं च सर्वं पानान्नभेषजम् ।
 पित्तोल्बणानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसाम् ॥ ६ ॥

अथ कफार्शोहेतुः—

मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरूणि च ।
 अव्यायामद्विवास्वप्रशय्यासनसुखे रतिः ॥ ७ ॥
 प्राग्वाजसेवा शीतौ च देशकालावचिन्तनम् ।
 श्लेष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत्कारणमर्शसाम् ॥ ८ ॥

अथ त्रिदोषार्शोहेतुः—

हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याहृद्रोल्बणानि च ।
 सर्वा हेतुत्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणैः समम् ॥ ९ ॥

पूर्वरूपमाह—

विष्टम्भोऽन्नस्य दोर्बल्यं कुक्षेराढोप एव च ।
 कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसाक्षोऽल्पविदकता ॥ १० ॥
 ग्रहणीदोषपापह्वर्तेराशङ्का चोदरस्य च ।
 पूर्वरूपाणि त्रिदिष्टान्यर्शसाममिद्वृद्धये ॥ ११ ॥

वातार्शः—

गुदाङ्कुरा बह्वनिटाः शुष्काधिमिचिमान्विताः ।
 म्लानाः श्यावाकणाः स्तब्धा विपैमाः कर्कशाः खराः ॥ १२ ॥
 मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा बिस्फुदिताननाः ।
 मिम्बीकर्कन्धुर्जूरकार्पासीकठसंनिमाः ॥ १३ ॥
 केचित्कदम्बपुष्पामाः केचित्सिद्धार्थकोषमाः ।
 शिरःपाश्वसिकट्यूरुवङ्गक्षणाभ्यधिकव्यथाः ॥ १४ ॥
 क्षवथूद्गारविष्टम्भहृद्गहारोचकपदाः ।
 श्वासकासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रसावहाः ॥ १५ ॥
 तैरातो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम् ।
 रुक्मेनपिच्छानुगतं विद्बद्धमुपवेश्यते ॥ १६ ॥

कृष्णत्वङ्मनसाविष्णुमूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते ।
गुल्मप्लीहोदराष्ठीलासंभवस्तत एव च ॥ १७ ॥

पित्तार्शः—

पित्तोत्तरा नीलमुरा रक्तपीतासितप्रमाः ।
तन्वस्रस्रायिणो विम्रास्तनवो मृदवः श्लथाः ॥ १८ ॥
शुकजिह्वायकृत्खण्डजलौकायक्त्रसंनिमाः ।
वाहपाकज्वरस्वेदनृष्णमूर्छारुचिमोहदाः ॥ १९ ॥
सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः ।
ययमध्या हरित्पीतहारिद्रत्वङ्मनसाद्यः ॥ २० ॥

कफार्शः—

श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः ।
उत्सन्नोपचिताः स्निग्धाः स्तेब्धवृद्धगुरुस्थिराः ॥ २१ ॥
पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्ठ्वाह्याः स्पर्शनप्रियाः ।
करीरपनसास्थामास्तथा गोस्तनसंनिमाः ॥ २२ ॥
षट्क्षणांनाहिनः पायुर्बस्तिनाभिविकारिणः ।
सकासंश्वासहृष्टासप्रसेकारुचिपीनसाः ॥ २३ ॥
भेहकृच्छ्रशिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः ।
क्लेशाग्निमार्दवच्छर्दिरामप्रायधिकारदाः ॥ २४ ॥
वसामसकफप्रापपुरीषाः समवाहिकाः ।
स स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादवः ॥ २५ ॥

त्रिदोषार्शः—

सर्वैः सर्वात्मकान्याहुर्लक्षणेः सहजानि च ।

रक्तार्शः—

रक्तोल्बणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ॥ २६ ॥
वदमरोहसदृशा गुञ्जाविद्भुमसंनिमाः ।
तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविद्रुमपीडिताः ॥ २७ ॥
स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ।
भेकामः पीडयन्ते दुःखैः शोणितक्षयसंभवैः ॥ २८ ॥

हीनवर्णबलोत्साहो हतीजाः कलुषेन्द्रियः ।
विदृश्यावं कठिनं रुक्षमधोवायुर्न गच्छति ॥ २९ ॥
तनु चारुणवर्णं च फेनिलं चासृगर्शसाम् ।

अथ वातानुबन्धः—

कट्यूरुगुदशूलं च दौर्बल्यं यदि वाऽधिकम् ॥ ३० ॥
तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि विरूक्षणम् ।

कफानुबन्धमाह—

शिथिलं श्वेतपीतं च विस्रिग्धं गुरुशीतलम् ॥ ३१ ॥
यद्यर्शसां घनं चासृक्तन्तुमत्पाण्डु पिच्छिलम् ।
गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धं च कारणम् ॥ ३२ ॥
श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ।
पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रयम् ॥ ३३ ॥
सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे ।
तस्मादर्शांसि दुःखानि बहुव्याधिकराणि च ॥ ३४ ॥
सर्वदेहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ।

साध्यत्वादि—

बाह्यायां तु बलौ जातान्येकदोषोत्त्रणानि च ॥ ३५ ॥
अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ।
द्वंद्वजानि द्वितीयायां बलौ यान्याश्रितानि तु ॥ ३६ ॥
कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परि संवत्सराणि च
सहजानि त्रिदोषाणि यानि घाम्यन्तरे बलौ ॥ ३७ ॥
जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत् ।
शोषत्वादायुपस्तानि चतुष्पादसमन्विते ॥ ३८ ॥
याप्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रत्यारूपेयान्यतोऽन्यथा ।
हस्ते पादे मुखे नाम्यां गुदे वृषणयोस्तथा ॥ ३९ ॥
शोथो हृत्पार्श्वशूलं च यस्यासाध्योऽर्शसो हि सः ।
हृत्पार्श्वशूलसंमोहो छर्दिरङ्गस्य रुज्वरः ॥ ४० ॥

वृष्णागुदास्यपाकश्च मिहन्युर्गुणजां नरम् ।
 तृष्णारोचकशूलार्तमतिप्रसृतशोणितम् ॥ ४१ ॥
 शोधातीसारसंयुक्तमशांसि क्षपयन्ति हि ।
 मेव्रादिष्वपि लक्ष्यन्ते यथास्वं नामिजानि तु ॥ ४२ ॥
 गण्डूपदस्य रूपाणि पिच्छिलानि सुदूनि च ।
 ध्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्रचो षड्भिः ॥ ४३ ॥
 कीलोपमं स्थिरकरं चर्मकीलं तु तं विदुः ।
 घातेन तोद्व्यारुप्यं पित्तादसितरक्तता ।
 श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सघर्णता ॥ ४४ ॥

ज्ञोः श्रीयोगतरङ्गिण्यामशोनिदानकपनं नामाष्टपदितमस्तोत्रम् ॥ १८ ॥

अथैकोनसप्ततितमस्तोत्रम् ।

अथार्शश्चिकित्सा—

तत्रार्शसासुपंदिशन्ति चतुष्पकारः
 मारोग्यमेकमगदैपरं च शब्दैः ।
 क्षारेण चान्पदनलेन चतुर्थमित्थ-
 मित्यागमैककृतिनः किल सुश्रुताद्याः ॥ १ ॥
 स्यादोषधैरेचिरजेषु चिरौद्गतेषु
 क्षारेण च क्षतजपित्तसमुद्भवेषु
 स्थूलेषु वातकफजेष्वनलेन शब्दैः
 सत्त्वाधिकस्य बलिनश्च तत्रार्शश्चिकित्सा ॥ २ ॥

चिकित्साकलिकातः ।

तस्य प्रतिक्रिया—

अहस्वेदादयो वाते पित्ते स्यु रेचनादयः ।
 कफे चान्त्यादयोऽर्शस्सुं मिश्रे मिश्रा प्रतिक्रिया ।
 पित्तवद्भक्तजे कार्यः प्रतीकारोऽर्शसि ध्रुवः ॥ ३ ॥
 अर्शोतिसारग्रहणीविकाराः प्रायेण चान्योन्यनिदानमूर्ताः ।
 छन्नेऽनले सन्ति न सन्ति कीप्ते रक्षेदतस्तेषु विशेषतोऽग्निम् ॥ ४ ॥

यद्वापोरानुलोभ्याय यदग्निबलवृद्धये ।
 अन्नधानीपथं सर्वं तत्सेव्यं नित्यमर्शसि ॥ ५ ॥
 वातातिसारवृद्धिन्नवर्त्तस्यशस्त्रिपुपाचरेत् ।
 उदावर्तविधानेन गाढविट्कानि वाऽसकृत् ॥ ६ ॥
 प्रवृत्तषहुलाम्नाणि पित्तशोणितनाशनैः ।
 विह्वैषण्धे हितं तैक्रं यवानीविश्वसंयुतम् ॥ ७ ॥
 न परोहन्ति गुदजाः प्रायस्तक्रसमाहताः ।

अथ तिलादिमोदकः—

तिलं मल्लातकं पथ्या गुडश्चेति समोशकम् ।
 दुर्नामश्वासकासघ्नं पृथिहपाण्डुज्वरपहम् ॥ ८ ॥

इति तिलादिमोदकः ।

अथ मरीचादिमोदकः—

मरिचमहौषधचित्रकंसूरणमागं यथोत्तरं द्विगुणाः ।
 सर्वसमो गुडमागः प्रोक्तोऽयं मोदकः प्रसिद्धफलः ॥
 ज्वलनं ज्वलयति जाठरमुन्मूलयति प्रभूतगुल्मगदान् ।
 निःशेषयति श्लोषदुर्मर्शांसि च नाशयत्याशु ॥ ९ ॥

इति मरीचादिमोदकः ।

अथ नागकेसरायवलेहिका—

शुद्धितं सौरणं कन्दं पक्त्वाऽग्नौ पुर्वैशकवत् ।
 अद्यात्सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ ११ ॥
 नवनीततिलाभ्यासात्केसरनवनीतशर्कराम्पासात् ।
 दधिरसमाधिताभ्यासाद्गुदजाः शाम्यन्ति रक्तवहाः ॥ १२ ॥
 अपामार्गस्य बीजानां कल्कस्तण्डुलवारिणा ।
 पीतो रक्तार्शसां नाशं कुरुते नात्र संशयः ॥ १३ ॥
 समङ्गोत्पलमीचाह्वतिरीढतिलचन्दनैः ।
 सिद्धं छागीपयो दद्याद्गुदजे शोणितात्मके ॥ १४ ॥
 त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ।
 तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शाहरं पिबेत् ॥ १५ ॥

चिरिषिल्वाम्बिसिन्धुत्यनागरेन्द्रपदारलून ।

तक्केण पिघतोऽशांसि निपतन्त्यसृजां सह ॥ १६ ॥

नागकेसरमह्नातनवनीततिलैः कृतः ।

कल्कः शक्तिमितो लीढो रक्ताशःकुलकण्डनः ॥ १७ ॥

इति नागकेसराद्यषलेहिका ।

अथ शिरीषबीजादिलेपः-

शिरीषबीजं द्वौ क्षारौ लाङ्गुली सैन्धवं यथा ।

सुहीक्षीरेण पिष्टानि गवां पित्तेन भाषयेत् ॥ १८ ॥

अशांसि लेपयेत्तेन सप्तरात्रं पुनः पुनः ।

लितान्येतानि सर्वाणि विनश्यन्ति न संशयः ॥ १९ ॥

इति शिरीषबीजादिलेपः ।

अथ रालाधूमादिः-

लेपं रजनिचूर्णेन सुधादुग्धयुतेन च ।

अर्शोरोगनिवृत्त्यर्थं कारयेत् चिकित्सकः ॥ २० ॥

पिप्पली सैन्धवं कुष्ठं शिरीशस्य फलं तथा ।

सुग्दुग्धमकंदुग्धं वा लेपोऽयं गुदजान्दरेत् ॥ २१ ॥

हरिद्राजालिनीचूर्णं कटुतेलसमन्वितम् ।

एष लेपो वरः प्रोक्तो ह्यर्शसामन्तकारकः ॥ २२ ॥

शस्त्रैर्वाऽपि जलकाभिः प्रोच्छन्नकठिनार्शसः ।

शोणितं संचितं दृष्ट्वा हरेत्प्राज्ञः पुनः पुनः ॥ २३ ॥

रालाचूर्णस्य तैलेन सार्पणेण युतस्य च ।

धूमदानेन युक्त्याऽर्शोऽरक्तस्रावो निवर्तते ॥ २४ ॥

इति रालाधूमादिः ।

अथ सूरणपिण्डी-

यथा सर्वाणि कुष्ठानि हतः खदिरबीजकौ ।

तथैवाशांसि सर्वाणि व्रत्सकारुष्करौ हतः ॥ २५ ॥

हरिद्रायाः प्रयोगेण प्रमेहा इव षोडश ।

क्षाराग्निभ्यां निवर्तन्ते तथा दृश्या गुदोद्भवाः ॥ २६ ॥

मागाः षोडशवृद्धदारुसहितात्कन्दात्कृतात्ककशा-

दष्टौ चित्रकमूलतश्च तुलिताः स्पुस्तालमूलीयुतात् ।

तालीसत्रिफलाविडङ्गमगधाविश्वोपकुल्याजटा-

मलातैश्च चतुष्पलैर्द्विपलिकैरेलालवङ्गोषणैः ॥ २७ ॥

इत्येभिः सकलैर्गुणैर्द्विगुणितैः कुर्याद्भिपरमोदकान्-

यैर्भुक्तिर्न नृणां भवन्ति गुदजाः प्लीहाश्च पाण्ड्वामयाः ।

नो गुल्मग्रहणीगदोदररुजः कोष्ठे च शूलानि च

श्वासश्लेष्मीपदशोफविद्वधिवृद्धन्त्यर्बुदादीनि च ॥ २८ ॥

इति मूरणपिण्डी ।

अथ काङ्कायनगुडचिकित्सा-

पथ्यादलस्य गुरुणः पलपञ्चकं स्या-

देकं पलं च मरिचादपि जीरकाञ्च ।

कृष्णातद्गुणैश्चजटाचविकाग्निशुण्ठ्यः

कृष्णादिपञ्चकमिदं पलतः प्रवृद्धम् ॥ २९ ॥

एतैररुष्करपलाहकसंयुतैः स्या-

त्कन्दस्त्वरुष्करफलाद्द्विगुणः प्रकल्प्यः ।

स्याद्यावशुककुड्वाधमत्तः समस्ता-

द्योऽप्यो गुडा द्विगुणितो घटकीकृतश्च ॥ ३० ॥

काङ्कायनेन मुनिना गदितः फिलायं

श्रेयस्करेण घटकोऽत्र गुदामयघ्नः ।

क्षाराग्निशस्त्रतपनैरपि येन सिद्धाः

सिध्यन्त्यनेन घटकेन गुदामयास्ते ॥ ३१ ॥

इति काङ्कायनगुडचिकित्सातः ।

अथ समशर्करं चूर्णम्-

शुण्ठीकणामरिचनागवलत्वमेलं

चूर्णकृतं क्रमादिवधितमूर्ध्वमन्वयात् ।

खादेन्नरः समसितं गुदजाग्निमान्द्य-

गुल्मारुचिश्चसनकण्ठहृदामयेषु ॥ ३२ ॥

इति समशर्करं चूर्णम् ।

अथ चतुःसमो मोदकः-

सनागरारुष्करवृद्धदारुकं गुठेन यो मोदकमस्युदारकम् ।

अशेषदुर्नामकरोगदारकं करोति वृद्धिं सहसैव वारकम् ॥ ३३ ॥

इति चतुःसमो मोदकः ।

अथ सिन्धुत्थदेवदाल्यादिलेपः—

सिन्धुत्थं देवदाल्याश्च बीजं काञ्जिकपेपितम् ।

गुदाङ्कुरान्प्रलेपेन पातयत्यचलानपि ॥ ३४ ॥

इति सिन्धुत्थदेवदाल्यादिलेपः ।

अथ क्षारसूत्रम्—

देवदालीकषायेण शौचमाचरतां नृणाम् ।

किं वा तद्दधूमसेवाभिः कुतः स्युर्गुदजाङ्कुराः ॥ ३५ ॥

तप्तायोलाञ्छनं केचिद्दुर्नामघ्नं जगुर्बुधाः ।

तर्कसकृष्णं पिवतां दुर्नामभयणं कुतः ॥ ३६ ॥

भावितं रजनीचूर्णं स्तुहीक्षीरैः पुनः पुनः ।

चन्धनात्सुहृदं सूत्रं छिनत्यर्शोभगन्दरम् ॥ ३७ ॥

इति क्षारसूत्रम् ।

अथ प्राणमदो मोदकः—

तालीसज्वलनोपणाः तत्रविकास्तुल्या द्विमागां मधे-

कृष्णामुलसमन्विता त्रिपालिकां गुण्ठी चतुर्जातिकम् ।

स्यान्मुष्टिप्रमितं गुडत्रिगुणितरेभिः कृता मोदकाः

कासश्वासमदाग्निमान्द्यगुदजप्लीहप्रमेहापहाः ॥ ३८ ॥

इति प्राणमदो मोदकः ।

श्रीवाहुशाली गुडः—

त्रिवृत्तेजोवती दन्ती श्वदंष्ट्रा चित्रकं सठी ।

गवाक्षीमुस्तेविश्वाहृदिङ्गानि हरीतकी ॥ ३९ ॥

पलोन्मितानि चेतानि पलान्यष्टावरुष्करात् ।

बृद्धदारुपलान्यष्टौ सूरणस्य च षोडश ॥ ४० ॥

जलद्रोणद्वये क्वाथ्यं चतुर्गवावशेषितम् ।

पुतं तु तं रसं भूयः क्वाथेभ्यस्त्रिगुणं गुडम् ॥ ४१ ॥

लहं पचेत्पुनस्तावद्यावद्दूर्वाप्रलेपनम् ।

अवतार्य ततः पश्चाच्चूर्णानीमानि दापयेत् ॥ ४२ ॥

त्रिवृत्तेजोवतीकन्द*चित्रकाद्विपलांशकान् ।

एलात्वंद्वरिचं चापि नागाह्वं चापि षट्पलम् ॥ ४३ ॥

द्वात्रिंशच्च पलान्यत्र चूर्णयित्वा निघापयेत् ।
 ततो मात्रां प्रयुञ्जीत जीर्णे क्षीररसोयनः ॥ ४४ ॥
 जयेदशांसि सर्वाणि तथा सर्वावराणि च ।
 पञ्च गुल्मान्प्रमेहांश्च पाण्डुरोगं हलीमकम् ॥ ४५ ॥
 दीपयेदनलं मन्दं यक्षमाणं चापकर्षति ।
 पीनसे च प्रतिह्वाय आढ्यवाते तथैव च ॥ ४६ ॥
 श्चरं त्वंगदेश्चैव कल्याणो लेह उत्तमः ।
 दुर्वासारिरयं चाऽऽशु हृष्टो वारसहस्रशः ॥ ४७ ॥
 मधन्त्येनं प्रयुञ्जानाः शतवर्षनिरामयाः ।
 धीर्बाहुषः इज्जनो पलीपलितनाशनः ॥ ४८ ॥
 रसायनवदश्चैव मेघाजन्त उत्तमः ।
 गुहः धीचाहुशालोऽयं दुर्वासारिः प्रकीर्तितः ॥ ४९ ॥
 यावद्वर्षीपलेपः स्वाद्यापद्मा तन्तूली भवेत् ।
 तीक्ष्णं यदा पात्रे क्षितो न प्लवते गुहः ॥ ५० ॥
 क्षिप्तस्तु विध्वस्तस्तिष्ठेत्पतितस्तु न शीर्यते ।
 एष पादः समस्तानां मुहानां परिधीर्तितः ॥ ५१ ॥
 सार्धं एहं पलं चार्धं यक्षयेद्गुहस्त्रयणोः ।
 श्रेष्ठा तु यध्यगा धीना मात्रोक्ता मुनिरितिधा ॥ ५२ ॥

इति धीचाहुशालो गुहः ।

अथ मरिचमेरुः-

हरीतकीनिर्घ्रिपर्णं त्रीष्यायादि जटुत्रिजात ।
 स्वरेण्डरं चार्धपलं गुहस्त्रयाद्यपलं ततश्च ॥ ५३ ॥
 अगस्त्योयमानेनान्तादिताम्यरिसहयेत् ।
 शोफाशोदहपीत्येवजारावार्धकदाजनम् ॥ ५४ ॥

इत्यगस्त्यमोदकः ।

अथ यौषधं चूर्णम्-

ध्योपाम्बुहृद्भारदिज्ज्वलितोयदानां
 चूर्णं गुडेन सहितं सततं प्रयोज्यम् ।

दुर्नामशोफगरकुष्ठशकृद्विचन्ध-

मग्नेर्जयत्यबलतां कृमिपाण्डुतां च ॥ ५५ ॥

चूर्णे चूर्णसमो देपो मोदके द्विगुणो गुडः ॥ ५६ ॥

इति द्योपाद्यं चूर्णम् ।

अथ विजयचूर्णम्—

श्रीदीप्योग्राग्निहिङ्गुद्विविषमिशिवृकी चक्षुतिक्तापट्टनि

ग्रन्थिक्षारेन्द्रजत्रिकमिति विजयः सोष्णकैरण्डतैलः ।

घृन्त्यर्शःकासगुल्मग्रहणिकृमिरुजः पाण्डुरुग्मूर्धवात-

श्वासप्लीहप्रमेहज्वरमरुचिसुदायतवधममवातान् ॥ ५७ ॥

इति विजयचूर्णम् ।

अथ बृहद्भ्रूतकलेहः—

सुपक्रमल्लतफलानि सम्यग्द्विधा विधायाऽऽढकसमितानि ।

विपाच्य तोदेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषे व्यपनीय तानि ॥ ५८ ॥

पुनः पचेत्क्षीरचतुर्गुणेन घृतांशयुक्तेन घनं यथा स्यात् ।

सितोपलाषोडशमिः पलैश्च विमर्द्य संस्थाप्य दिनानि सप्त ॥ ५९ ॥

ततः प्रयुञ्ज्याग्निबलेन मात्रां जयेद्विकारानखिलान्गुदोत्थान् ।

कचान्सुनीलान्घनकुञ्चिताग्रान्सुपर्णदृष्टिं च शशाङ्ककान्तिम् ॥ ६० ॥

जवं हयानां बलमुत्तमं च स्वरं मयूरस्य हुताशवीप्तिम् ।

स्त्रीवल्लमत्वं विविधं प्रभावं नीरोगतां द्वित्रिंशतायुषं च ॥ ६१ ॥

न चान्नपाने परिहारमास्ति न चाऽऽतपे नाध्वनि मैथुने च ।

प्रयोगकाले सकलामयानां राजा ह्ययं सर्वरसायनानाम् ॥ ६२ ॥

इति बृहद्भ्रूतकलेहः ।

नासानामिसमुत्थेषु तथा मेढ्रादिजेष्वपि ।

क्रियामर्शस्सु कुर्वीत तत्र तत्र यथोदितम् ।

चर्मकीलं तु संछिद्य दृहेत्क्षारेण वाऽग्निना ॥ ६३ ॥

अथ रसाः—

विपरविगगनायःसूतगन्धं समांशं

समहुतमुगथाऽऽर्द्रकन्दकैः सप्तवारम् ।

प्रबलगुदजकीलं हन्ति नित्योदितः सोऽः ।

नलहतिमलबन्धं ताषमात्रः ससर्पिः ॥ ६४ ॥

इति नित्योदितो रसः ।

अथार्शःकुठारो रसः—

मागः शुद्धरसस्य मागयुगुलं गन्धस्य लोहाभ्रयोः ।

पञ्चवित्वाग्निदलोपणात्रयरजो दन्ती च मागेः पृथक् ।

पञ्च स्युः स्फुटटक्कणस्य च यवक्षारस्य सिन्धुद्भवा ।

मागाः पञ्च गवां जलं सुविमलं द्वात्रिंशदेतत्पचेत् ॥ ६५ ॥

स्तुग्दुग्धं च गवां जलावधि शतैः पिण्डीकृतं तद्भवे-

द्दौ माषौ गुदकीलकाननजटाच्छेदे कुठारो रसः ॥ ६६ ॥

इत्यर्शःकुठारो रसः ।

निषेधः—

वेगावरोधस्त्रीयानं कटुकं चोत्कटाशनम् ।

यथास्वं दोषलं चाङ्गमर्शसः परिवर्जयेत् ॥ ६७ ॥

हितमाह—

शालिगोधूमघातार्कमुद्गकन्दकठिलकान् ।

जाङ्गलामिषबास्तुकसरिचं चार्शसो हितम् ॥ ६८ ॥

पथ्या गुडान्विता सेव्या नित्यमशौविकारिभिः ।

अशांसि तेन शाम्यन्ति न प्ररोहन्ति चापरे ॥ ६९ ॥

कफकृन्धि न खेब्धानि द्रव्याण्यशौयतेनैरेः ।

विना तक्रसमं गन्धं विनाऽन्नं लघुपाकि च ॥ ७० ॥

इति योगतरङ्गिण्यामशौनिदानचिकित्साकथनं नामैकोन-

सप्ततितमस्तारः ॥ ६९ ॥

अथ सप्ततितमस्तारः ।

अथाग्निमान्पाधिकारः—

मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।

कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाठरोऽमलः ॥ १ ॥

समा समाग्नेरशिता मात्रा सम्भोग्विपच्यते ।

स्वत्याऽपि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः ॥ २ ॥

कदाचित्पच्यते तत्र्यदायापिन्न विपच्यते ।
 मात्राऽतिमात्राऽप्यक्षिता ज्वरं यस्य विपच्यते ॥ २ ॥
 तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात्समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते ।

निदोषजमाह-

विदमो जातजान् रोगांस्तीक्ष्णापित्तानिमित्तजान् ॥ ४ ॥
 करोत्यसिस्तथा मन्दो विकारान्करुसंमथान् ।
 सगस्य रक्षसं कार्यं विदमे जातनिग्रहः ॥ ५ ॥
 तीक्ष्णे विद्यगतीकारो मन्दे श्लेष्मविशोधनम् ।

तस्यं विद्यां समाजामाह-

सममग्निं विदमश्चेदुत्तमानैर्नृणां हितैः ॥ ६ ॥
 मन्दं संवर्धयेदग्निं कहुतिककपायकैः ।
 तीक्ष्णमग्निं एषिहीरषापसैः समतां नयेत् ॥ ७ ॥
 स्नेहाग्ललक्षणाद्यैश्च विदमाग्निमुपाचरेत् ।

तदोपचारः-

जरणवचनगुण्ठीपिप्पलीतीक्ष्णवेहं
 तस्यपुण्ड्रमोदा हिडु पथ्येति कर्पम् ।
 पूयमन्तु वलमाद्या त्वाञ्चिवृच्चूर्णमेपां
 जतन्तु इरपत्तेः कपुर्न रेचनं च ॥ ८ ॥

इति श्रीयोगतरीक्ष्णापदिमान्द्यनिदानचिकित्साकर्ण- नाम
 तदतिशयतः ॥ ७० ॥

संस्कृतसंस्कृतः ।

अजीर्णरय विद्वेषनिदानमाह-

अत्यम्बुपानाद्विद्वेषात्सदाह संशयनात्स्यप्रविपर्ययाच्च ।
 कालेऽपि स्वात्पर्यं लघुं जातिं कुर्यात्संज्ञं न पार्श्वं मज्जते नरस्य ॥ १ ॥
 ईर्ष्यामिथक्कोधपरिक्षतेन सुपेक्षेण रुग्दैन्यनिषीदितेन ।
 प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमाज्जस्यं च तन्वकपरिपाकमेति ॥ २ ॥
 आमं विद्वेषं विद्वेषं कफपित्तानिलैश्चिभिः ।
 अजीर्णं केचिद्विच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥ ३ ॥

अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दोषं दिनपाके च ।
 घटन्ति पटं राजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥ ४ ॥

अजीर्णसामान्यलक्षणमाह—

ग्लानिगौरवदिटम्भधममारुतमूढताः ।
 विबन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणम् ॥ ५ ॥

अथाऽऽमाजीर्णम्—

तत्राऽऽमे गुरुतोर्हृदः शोथो गण्डाक्षिकूटगः ।
 उद्गारश्च यथासुक्तमविदग्धः प्रवर्तते ॥ ६ ॥

अथ विष्टब्धाजीर्णम्—

विष्टब्धे शूलमात्मानं विविधा वातवेदनाः ।
 मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तब्धो मोहोऽङ्गपीडनम् ॥ ७ ॥

अथ विदग्धाजीर्णम्—

विदग्धे ध्रमत्तुण्मूर्छाः पितास्य विविधा रुजः ।
 उद्गारश्च तधूमाम्लः स्यदो दाहश्च जायते ॥ ८ ॥

अथ रसशेषाजीर्णम्—

रसशेषेऽन्नविद्वेषो हृदयाशुद्धिगौरव ।
 प्रायेणाऽऽहारवप्यादजीर्णं जायते नृणाम् ॥ ९ ॥

तन्मूर्छो रोगसंघातस्तद्विनाशाद्विनश्यति ।
 अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धं च यदीरितम् ॥ १० ॥
 विपूच्यलसकौ तस्मान्द्भवेच्चापि बिलम्बिका ।

अथ विपूचीलक्षणम्—

सूचीभिरिव गात्राणि तुदन्संतिष्ठतेऽनिलः ॥ ११ ॥
 यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विपूचीति निगद्यते ।

न तां परिमिताहारा लभन्ते विविताममाः ॥
 मूढास्तामजितात्मानो लभन्तेऽशनलोलुपाः ॥ १२ ॥

विपूच्या लक्षणमाह—

मूर्छातिसारौ वमथुः पिपासा शूलभ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः ।
 वैवर्ष्यकम्पो हृदये रुजश्च विपूचिकायां च शिरोविभेदः ॥ १३ ॥

कदाचित्पच्यते तस्यहावापिन्न विपच्यते ।
मात्राऽतिमात्राऽप्यशिता ह्यस्य यस्य विपच्यते ॥ ३ ॥
तीक्ष्णादिरिति वं विद्यात्समाशिः श्रेष्ठ उच्यते ।

निदोषजमाह-

विषयो ज्ञातजान्तोर्गोस्तीक्ष्णपित्तनिमित्तजान् ॥ ४ ॥
करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान्कफसंभवान् ।
समस्य रक्षणं कार्यं विदमे वातनिग्रहः ॥ ५ ॥
तीक्ष्णैः पित्तप्रतीकारो मन्दे श्लेष्मविशोधनम् ।

तस्य विद्यां रमानामाह-

समसद्विं शिष्यक्षेयज्ञपानैर्नृणां हितैः ॥ ६ ॥
मन्दं संवर्धयेदग्निं कथुतिक्तकपायकैः ।
तीक्ष्णद्विं वृषिक्षीरपायसैः समर्ता नयेत् ॥ ७ ॥
श्लेष्मालक्षणाद्यैश्च विदमाग्निमुपाचरेत् ।

तदोषचारः-

जरणाश्चक्रुष्ठीपिप्पलीतीक्ष्णबेह्वं
तलपद्मजमोदा हिङ्गु पश्येति कर्पम् ।
पृथगप्य एलगाश्चा त्याञ्चिवृचचूर्णमेपां
जतन्सुवस्यहोः पाचनं रेचनं च ॥ ८ ॥

इति श्रीभोगतरङ्गिण्यापद्मिमान्द्यनिदानचिकित्साकर्पणं नाम
सप्ततितमस्तोत्रः ॥ ७० ॥

अथैतद्विषयमस्तोत्रः ।

अजीर्णरथ विप्रलुष्टनिदानमाह-

अत्यम्बुपानाद्विषयशक्त्या च संधास्यात्स्वप्नविपर्ययाच्च ।
कालेऽपि सात्थ्यं लङ्घ्यं पादि लुप्तमन्त्रां न पाकं मजते नरस्य ॥ १ ॥
ईर्ष्याभयक्रोधयस्त्रिभुक्त्या ह्युत्थेत् कथं न्यग्निपीडितेन ।
प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमाजस्यैः च सम्यक्परिपाकमेति ॥ २ ॥
आमं विवृण्वं विट्थं कफापित्तानिलैश्चिभिः ।
अजीर्णं केचिद्विच्यन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥ ३ ॥

अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च ।
वदन्ति पद्यं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥ ४ ॥

अजीर्णसामान्यलक्षणमाह—

ग्लानिगौरवद्विदम्भममारुतमूढताः ।
दिवन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणम् ॥ ५ ॥

अथाऽऽमाजीर्णम्—

तत्राऽऽमे गुरुतोत्क्रेदः शोथो गण्डाक्षिकूटगः ।
उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्तते ॥ ६ ॥

अथ विष्टब्धाजीर्णम्—

विष्टब्धे शूलमांशाने विविधा वातवेदनाः ।
मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहोऽङ्गपीडनम् ॥ ७ ॥

अथ विदग्धाजीर्णम्—

विदग्धे अमत्तुष्मूर्च्छाः पितास्य विविधा रुजः ।
उद्गारश्च सधूमाम्लः स्वेदो दाहश्च जायते ॥ ८ ॥

अथ रसशेषाजीर्णम्—

रसशेषेऽन्नविद्वेषो हृदयाशुद्धिगौरव ।
प्रायेणाऽऽहारवपय्याहजीर्णं जायते नृणाम् ॥ ९ ॥

तन्मूर्त्तो रोगसंघातस्तद्विनाशाद्विनश्यति ।
अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धं च यदीरितम् ॥ १० ॥

विपूच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका ।

अथ विपूचीलक्षणम्—

सूचीभिरिव मात्राणि तुदन्संतिष्ठतेऽनिलः ॥ ११ ॥
यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विपूचीति निगद्यते ।

न तां परिमिताहारा लभन्ते विवितागमाः ॥
मूढास्तामजितात्मानो लभन्तेऽशनलोलुपाः ॥ १२ ॥

विपूच्या लक्षणमाह—

मूर्च्छातिसारौ वमथुः पिपासा शूलभ्रमोद्वेदनजृम्भदाहाः ।
वैवर्ष्यकम्पा हृदये रुजश्च विपूचिकायां च शिरोविभ्रदः ॥ १३ ॥

कदाचित्पच्यते तत्र्यद्वादापिन्न विपच्यते ।
मात्राऽतिमात्राऽप्यशिता सुखं यस्य विपच्यते ॥ ३ ॥
तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात्समाग्निः श्रेष्ठ उच्यते ।

त्रिदोषणमाह-

विषमो ज्ञातजान्त्रोगंस्तीक्ष्णपित्तनिमित्तजान् ॥ ४ ॥
करोत्यग्निस्तथा नन्दो विकारान्कफसंभवान् ।
समस्य रक्षणं कार्यं द्विपने वातनिग्रहः ॥ ५ ॥
तीक्ष्णे पिच्छमतीकारो मन्दे श्लेष्मविशोधनम् ।

तस्य क्रियां दमानामाह-

सममतिं द्विपक्षेयज्ञानैर्नृणां हितैः ॥ ६ ॥
मन्दं संवर्धयेदग्निं कहुतित्तकपायकैः ।
तीक्ष्णमतिं वृषिशीरणयसैः समतां नयेत् ॥ ७ ॥
स्नेहाग्ललक्षणाद्यैश्च द्विपमाग्निमुपाचरेत् ।

त्रिदोषचारः-

जरणरुचकगुण्ठीपिप्पलीतीक्ष्णवेहं
तस्यवपुःपुनमोदा हिङ्गु पथ्येति कर्मम् ।
पृथग्गन्धशुद्धाद्या त्र्याग्निवृञ्चूर्णमेवा
जनन्त्वरयद्वेः पाचनं रेचनं च ॥ ८ ॥

इति श्रीयोगतर्कशिष्यायश्चिमान्यनिदानचिकित्साकथनं नाम
सप्ततितमस्तारः ॥ ७० ॥

अथैकसप्ततितमस्तारः ।

अजीर्णरथ विद्वच्छ्रुतिनिदानमाह-

अत्यम्बुपानाद्विरसशक्त्या तं पास्यात्स्वप्नविपर्ययाच्च ।
कालेऽपि सात्त्विकं लघुं वापि सुत्तमशं न पाकं मजते नरस्य ॥ १ ॥
ईर्ष्यामयक्रोधपरिहृतेषु सुषुप्तेषु रुग्दैर्न्यजिपीहितेन ।
प्रद्वेषदुक्तेन च सेज्यमानमशुः ५ तस्यैकपरिपाकमेति ॥ २ ॥
आमं विद्वच्छं विद्वच्छं कफपित्तानिलैश्चिभिः ।
अजीर्णं केचिद्विच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥ ३ ॥

अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च ।
यदन्ति पष्टं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥ ४ ॥

अजीर्णसामान्यलक्षणमाह—

ग्लानिगौरपदिदन्मध्रममारुतमूढताः ।
दिवन्धोऽतिप्रवृत्तिर्षो सामान्याजीर्णलक्षणम् ॥ ५ ॥

अथाऽऽमाजीर्णम्—

तत्राऽऽमे गुरुतोत्क्लेशः शोथो गण्डाक्षिकूटगः ।
उद्गारश्च यथासुक्तमविदग्धः प्रवर्तते ॥ ६ ॥

अथ विष्टब्धाजीर्णम्—

विष्टब्धे शूलमाध्रमं विविधा वातवेदनाः ।
मलवाताप्रवृत्तिश्च स्तम्भो मोहोऽङ्गपीडनम् ॥ ७ ॥

अथ विदग्धाजीर्णम्—

विदग्धे भ्रमतृणमूर्छाः पितास्य विविधा रुजः ।
उद्गारश्च सधूमाम्लः स्वेदो दाहश्च जायते ॥ ८ ॥

अथ रसशेषाजीर्णम्—

रसशेषेऽन्नविद्वेषो हृदये शुद्धिगौरवे ।
प्रायेणाऽऽहारवपय्यादजीर्णं जायते नृणाम् ॥ ९ ॥

तन्मूर्छो रोगसंघातस्तद्विनाशाद्विनश्यति ।
अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धं च यदीरितम् ॥ १० ॥

विषूच्यलसर्का तस्माद्भवेद्यापि विलम्बिका ।

अथ विषूचीलक्षणम्—

सूचीभिरिव गात्राणि तुदन्संतिष्ठतेऽनिलः ॥ ११ ॥
यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विषूचीति निगद्यते ।

न तां परिमिताहारा लभन्ते विवितागमाः ॥
मूढास्तामजितात्मानो लभन्तेऽशनलोलुपाः ॥ १२ ॥

विषूच्या लक्षणमाह—

मूर्छातिसारौ वमथुः पिपासा शूलभ्रमोद्वेदनजृम्भदाहाः ।
वैवर्ण्यकम्पो हृदये रुजश्च विषूचिकार्या च शिरोविभेदः ॥ १३ ॥

प्रकम्पानाहसल्लयादीन्वायुश्च करोति हि ।
पित्तं ज्वरांतिसाराङ्गदाहादीन्वेदनानि च ॥ १४ ॥
श्लेष्माङ्गगुरुताछर्दिर्वाक्सङ्गष्ठीवनानि च ।

पञ्चोपद्रव्यानाह-

निद्रानांशोऽरतिः कम्पो मूत्रघातो विसंज्ञता ॥ १५ ॥
अमी उपद्रवा घौरा विपूर्यां पञ्च दारुणाः ।

अथालसकलक्षणम्-

कुक्षिरानह्यतेऽत्सर्धं प्रताम्येत्परिकूजति ॥ १६ ॥
निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्षाणुपरि धावति ।
घातवर्षानिरोधश्च पस्यात्यर्थं मथेदपि ॥ १७ ॥
तस्यालसकमाचष्टे गुण्णोद्गारौ तु यस्य वै ।
अधो गच्छति नो बोध्वमोदनं न च पच्यते ॥ १८ ॥
तेन सोऽलसको नाम शीघ्रं देहविनाशकृत् ।
क्षुद्रास्तेऽलसके दोषाश्छर्त्यतीसारवर्जिताः ॥ १९ ॥

अथ दण्डालसकस्य लक्षणम्-

कारकास्तीक्ष्णपीडावेः स्रोतसां च निरोधकाः ।
तिर्यगन्तस्तनुस्तम्भान्दृढवरस्तम्भयन्ति च ।
स दण्डालसकस्त्याज्यः शीघ्रं देहविनाशकृत् ॥ २० ॥

अथ विलम्बिका-

दुष्टं तु मुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यस्य ।
विलम्बिकां तां मृशद्भ्रिकित्स्यामाचक्षते शास्त्रविदुः पुराणाः ॥ २१ ॥

अथ देशजातामसमुद्भवलक्षणम्-

यत्रस्थमामं विरुजेत्तमेव देशं विशेषेण विकारजातैः ।
दोषेण येनावततं शरीरं तल्लक्षणैरामसमुद्भवैश्च ॥ २२ ॥

अलसे विषूच्यामरिष्टमाह-

यः श्यावदन्तोष्ठनखोऽल्पसंज्ञो बभ्रुर्वित्तोऽभ्यन्तरपातनेत्रः ।
क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसंधिर्यायान्नरोऽसौ पुनरागमाय ॥ २३ ॥

अथ तस्मकमाह—

केट्ट्यादिरूक्षाद्भुजां नराणां क्षीणे कफे मारुतसंप्रवृद्धौ ।
अतिप्रवृद्धः पवनान्वितोऽग्निः क्षणाद्भ्रसं शोषयति प्रसह्य ॥ २४ ॥
भुक्तं क्षणाद्भ्रस्म करोति यस्मात्तस्माद्भ्रसौ मस्मकनामकोऽभूत् ।
तुद्भ्र्वासकासभ्रमदाहशोषविशेषमोहभ्रमकर्मकारी ॥ २५ ॥

इत्यजीर्णनिदानम् ।

अथोपचारः—

बच्चालवणतोयेन वान्तिरामे प्रशस्यते ।
धान्यनागरसिद्धं वा तोयं दद्याद्विचक्षणः ।
आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वस्तिशोधनम् ॥ २६ ॥
अन्नं विदग्धस्य नरस्य शीघ्रं शीताम्बुना वै परिपाकमेति ।
यद्वाऽस्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाक्लेदिभावाच्च नयत्यधस्तात् ॥ २७ ॥

अथ पट्प्रकाराजीर्णप्रशममाह—

विष्टब्धे स्वेदनं काथं पेपं च लवणोष्कम् ।
रसशोषे दिवा स्वप्नं लङ्घनं घातवर्जनम् ॥ २८ ॥

लेपमाह—

आलिप्य जठरं प्राज्ञो हिष्ठुञ्जूपणसैन्धवैः ।
दिवा स्वप्नं प्रकुर्वीत सर्वाजीर्णप्रणाशनम् ॥ २९ ॥

एतेषां दिवास्वापमाह—

व्यायामप्रमदाध्यवाहनरतान्क्रान्तानतीसारिणः
शूलश्वासयतस्तृषापारिगतान्हिकामरुत्पीडितान् ।
क्षीणान्क्षीणकफाञ्छिशून्मदहतान्बृह्दान्रसाजीर्णिनो
रात्रौ जागरितान्नरात्रिरशनान्क्रामं दिवा स्वापयेत् ॥ ३० ॥

अथ गुडाष्टकम्—

हरीतकी तथा शुण्ठी मक्ष्यमाणा गुडेन वा ।
सैन्धवेन युता वा स्यात्सातत्येनाग्निदीपनी ॥ ३१ ॥
गुडेन शुण्ठीमथ षोपकुल्यां षट्यां तृतीयामथ द्वाडिमं वा ।
आमेध्वजीर्णेषु गुदामयेषु वर्चोविबन्धेषु च नित्यमद्यात् ॥ ३२ ॥

व्योपदन्तीत्रिवृच्चित्राकृष्णामूलं विचूर्णितम् ।

तच्चूर्णं गुडसंमिश्रं भक्षयेत्प्रातरुत्थितः ॥ ३३ ॥

एतद्गुडाष्टकं नाम बलवर्णाग्निवर्धनम् ।

शोथोदावर्तशूलघ्नं प्लीहपाण्ड्वामयापहम् ॥ ३४ ॥

इति गुडाष्टकम् ।

अन्यच्च-

तत्राऽऽमे यमनं कार्यं विदग्धे लक्ष्मणं हितम् ।

विष्टब्धे स्वेदनं शस्तं रसशेषे शयीत च ॥ ३५ ॥

पथ्यापिप्पलिसंयुक्तं चूर्णं सौवर्चलं विवेत् ।

मस्तुनोष्णोदकेनाथ मत्वा दोषगतिं सिपकू ॥ ३६ ॥

चतुर्विधमजीर्णं च मन्दानलमथारुचिम् ।

आध्मानं वातगुल्मं च शूलं चाऽऽशु नियच्छति ॥ ३७ ॥

यवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का स्निग्धस्य जन्तोर्बलिनोऽत्र काले ।

पूर्वं स शुण्ठीममयामशङ्को मुञ्जीत संप्राश्य हितं हिताशी ॥ ३८ ॥

विदह्यते यस्य नु मुक्तमात्रं दह्येत हृत्कण्ठगलोऽपि यस्य ।

व्राक्षां सितां माक्षिकसंपयुक्तां लीढ्वाऽमयां वै स सुखं लभेत ॥ ३९ ॥

अथ चित्रकादियवागूः-

चित्रकचविकानागरमागधिकाग्रन्थिकैर्यवागूः स्यात् ।

गुल्मानिलशूलहारिणी रुचिप्रदा बह्निजननी च ॥ ४० ॥

इति चित्रकादियवागूः-

अथ संजीवनी गुटिका-

लवङ्गपथ्ययोः काथः सैन्धवेनावधूलितः ।

पीतः प्रशमयत्युग्रमजीर्णं रेचयत्यपि ॥ ४१ ॥

विडङ्गं नागरं कृष्णां पथ्यावह्निविमीतकान् ।

वचां गुडूचीं मल्लानं विषं चात्र प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥

एतानि समभागानि गोमूत्रेणैव पेपयेत् ।

गुश्चामा गुटिकाः कार्या दद्यादाद्रकजै रसैः ॥ ४३ ॥

एकामजीर्णयुक्तस्य द्वे विपूच्यां प्रदापयेत् ।

तिष्ठो भुजङ्गदृष्टस्य चतस्रः संनिपातिनः ॥ ४४ ॥

गुटिका जीवनी नाम्ना-संजीवयति मानवम् ।

इति संजीवनी गुटिका ।

अथ विपूचिकाञ्जनम्—

मातुलुङ्गीजटाव्योपं निशाबीजं करञ्जकम् ॥ ४५ ॥

काञ्जिकेनाञ्जनं हन्याद्विपूचीमतिदारुणाम् ।

इति विपूचिकाञ्जनम् ।

अथाग्निमुखं चूर्णम्—

हिङ्गुमागो भवेदेको वचा च द्विगुणा मता ॥ ४६ ॥

पिप्पली त्रिगुणा वेया शृङ्गवेरं चतुर्गुणम् ।

यवानी पञ्चगुणिता षड्गुणा च हरीतकी ॥ ४७ ॥

चित्रकं सप्तगुणितं कुष्ठं चाष्टगुणं मतम् ।

एतद्वातहरं चूर्णं पीतमामप्रशान्तये ॥ ४८ ॥

पिबेद्दग्धा मस्तुना वा सुरया कोष्णवारिणा ।

सोदावर्तमजीर्णं च प्लीहानमुद्गरं तथा ॥ ४९ ॥

अङ्गानि यस्य वीर्यन्ते विषं वा येन भाक्षितम् ।

चूर्णमग्निमुखं नाम पाचनं वह्निदीपनम् ॥ ५० ॥

इत्याग्निमुखं चूर्णम् ।

अथ हिङ्गुवष्टकं चूर्णम्—

त्रिकटुकमज्जमोदा सैन्धवं जीरके द्वे

समधरणधृतानामष्टमो हिङ्गुमागः ।

प्रथमकवलमुक्ते सर्पिषा चूर्णमेत-

ज्जनयति जठराग्निं वातरोगान्निहन्ति ॥ ५१ ॥

इति हिङ्गुवष्टकं चूर्णम् ।

अथ लघुवैश्वानरं चूर्णम्—

सिन्धुत्वपथ्यमगधोद्भववह्निचूर्ण-

मुष्णाम्बुना पिबति यः खलु नष्टवह्निः ।

तस्याऽऽमिषेण सघृतेन सहान्नपानं

मस्मी भवत्यशितमात्रमपि क्षणेन ॥ ५२ ॥

इति लघुवैश्वानरं चूर्णम् ।

अथ लवणभास्करं चूर्णम्—

तालीसग्रन्थिधान्येमवरविडकणाकृष्णजीरच्छदोऽम्लं

सामुद्रं विश्वजीरोपणमथ रुचकं त्वक्नुदीदाडिमन्तैः ।

विंशत्यष्टत्रिपञ्चैकचतुरययवैर्मास्करोऽत्राथ वाऽम्लै-

गुल्माद्यर्शांश्चकासग्रहणिजठरहृत्प्रगग्ने श्लेष्मयाते ॥ ५३ ॥

इति लवणमास्करं चूर्णम् ।

अथ लवणभास्करं चूर्णम्-

पिप्पली पिप्पलीमूलं धान्यकं कृष्णजीरकम् ।

सैन्धवं च त्रिभुं चैव पत्रतालीसकेसराः ॥ ५४ ॥

एषां द्विपालिका मागा पञ्च सौधचलस्य च ।

मरिचाजाजिशुण्ठीनामेकैकस्य पलं पलम् ॥ ५५ ॥

त्वगेला चार्धमागा स्यात्सामुद्रात्कुडवद्वयम् ।

दाडिमात्कुडवं चैव द्विपलं चाम्लवेतसम् ॥ ५६ ॥

एतच्चूर्णाकृतं श्लक्ष्णं गन्धाढ्यममृतोपमम् ।

लवणं मास्करो नाम मास्क्रेण विनिर्मितम् ॥ ५७ ॥

श्लेष्मदातं घातगुल्मं शूलमन्दाग्न्यरोचकान् ।

अन्यान्पि निहन्त्याशु रोगौल्लवणमास्करम् ॥ ५८ ॥

इति लवणमास्करं चूर्णम् ।

अथ धनंजयवटी-

जीरकं चित्रकश्चट्यं ससुगन्धं घचात्वचौ ।

एलाकर्षूरहपुषाकारवीनागकेसरम् ॥ ५९ ॥

पृथक्कर्षमिता ह्येते मिसिः कर्षार्धसंमिता ।

यवानी पिप्पलीमूलं स्वर्जिका च हरीतकी ॥ ६० ॥

जातीफलं लवङ्गं च पृथक्कर्षयुगं मतम् ।

धान्यकं पत्रकं चापि कर्षत्रयमितं पृथक् ॥ ६१ ॥

कृष्णा पलप्रमाणा स्यात्पलमानं तु रोमकम् ।

मरिचात्पिष्वः सप्त त्रिवृन्नूलात्पलद्वयम् ॥ ६२ ॥

पृथग्दशाक्षं सामुद्रं सैन्धवं नागरं तथा ।

शराथसंमितं शुक्रं तदर्थं तिचिडीफलम् ॥ ६३ ॥

धनंजयवटी ह्येषा धनंजयविवर्धिनी ।

अजीर्णं जरयत्याशु शूलमुन्मूलयेद्द्रुतम् ॥ ६४ ॥

हरेद्विबन्धसंबन्धमाघमानं कर्षपत्यपि ।

ग्रहण्या निग्रहं कुर्याद्विचयेद्विमुक्तमाम् ॥ ६५ ॥

इति धनंजयवटी ।

अथ शङ्खद्रावः—

अर्कस्नुहीतिलाश्वत्थाविश्वापामार्गवद्विजम् ।
 गृहीत्वा मम्म तस्मान्तु वस्त्रपूतं जलं हरेत् ॥ ६६ ॥
 सूद्वग्निना पचेत्तत्तु यावल्लवणतां व्रजेत् ।
 तत्तुल्यावेव संग्राह्यौ द्वौ क्षारी टक्कणं तथा ॥ ६७ ॥
 सामुद्रं चापि गोदन्ता कासीसं चापि सोरकम् ।
 द्विगुणं पञ्चलवणं शङ्खद्रावरसे तु तत् ॥ ६८ ॥
 काचकूप्यां विनिक्षिप्य सप्ताहं चाम्लयोगतः ।
 साधितं सकलं चूर्णं वारुणीयन्त्रमुद्धरेत् ॥ ६९ ॥
 द्रुतं तेजोजलप्रसृधं स्वच्छं भवति तत्तदा ।
 सर्वान्धातून्द्रावयति वराटानपि शङ्खकान् ॥ ७० ॥
 अजीर्णस्याथ मन्दाग्नेः का वार्ता द्रावणे पुनः ।
 गुल्मप्लीहोदरं शूलमष्टधाऽपि विनाशयेत् ॥ ७१ ॥
 वैद्यजीवनहेतुश्च शङ्खद्रावरसो ह्ययम् ।

इति शङ्खद्रावः ।

अथामृतार्णवो रसः—

विश्वाम्बुत्थस्नुहीमुष्कापांमार्गार्कस्य मम्मतः ॥ ७२ ॥
 पृथक्समुद्धरेद्युक्त्या लवणानि मिषग्वरः ।
 टक्कणं च यवक्षारं स्वर्जिकां लवणानि च ॥ ७३ ॥
 रामठं तालकं चैव लोणारं नवसागरम् ।
 सोमक्षारं च गोदन्तां ताप्यं गन्धकजं रजः ॥ ७४ ॥
 विडं सनुद्रफेनं च सौराष्ट्रीं सोरकं विषम् ।
 शङ्खचूर्णं शङ्खनामिचूर्णं पापाणजं रजः ॥ ७५ ॥
 मनःशिलां च कासीसं सममेतत्तु कारयेत् ।
 अम्लवेतसजद्वाशैरातपे भावयेद्दिनम् ॥ ७६ ॥
 सप्तधा तद्भावे तु जम्बीराम्लेन तद्विधा ।
 अतिशुष्कमिवं काचकूपिकाजठरे क्षिपेत् ॥ ७७ ॥
 कूपीद्वयं नियोज्यान्वद्धारुणीयन्त्रमाचरेत् ।
 तत्तेजस्तु ततो ग्राह्यं मिषजा गुरुमार्गतः ॥ ७८ ॥
 काचपात्रे क्षिपेदेतद्विष्टमन्त्रामिमन्त्रितम् ।
 गुञ्जैकं पर्णस्पर्शेन गुञ्जाद्वयमथापि वा ॥ ७९ ॥

मक्षपेदथ वा देहपटाग्न्युचितमात्रया ।

कासश्वासं क्षयाजीर्णं ग्रहणीमुदराणि च ॥ ८० ॥

गुल्मारोचकमन्दाम्निं घृहीकच्छपिकाकृमीन् ।

अर्शोश्मरीमूत्रकृच्छ्रमूत्राघातांश्च पाण्डुताम् ॥ ८१ ॥

आमवातं च कुष्ठानि पक्षाघातादिकान्मादान् ।

अशीतिसंख्यान्वातोत्थाञ्जश्लेष्मोत्थान्बिंशतिं तथः ॥ ८२ ॥

शूलानि शोषान्यक्षमाणमजीर्णानि निहन्ति च ।

भुक्त्वा तु कण्ठवर्षन्तं रसं गुञ्जोन्मितं लिहेत् ॥ ८३ ॥

भस्मी भवति तद्भुक्तं पुनर्भोजनमिच्छति ।

षामार्धाद्द्रावपत्येष शशुधात्वद्मञ्जुकम् ॥ ८४ ॥

मांसे दृत्वाऽऽतपे स्थाप्यं मांसं द्रवति तत्क्षणात् ।

इत्यमृतागंधो रसः ।

अथ बृहदग्निमुखं चूर्णम्-

क्षारी जीरे मिसिनतचतुर्जातपट्टकद्विमाया-

मार्गीवार्धान्द्रव्यवहपुषासारधात्रयः पट्टनि ।

कुम्भाद्दोमानलपृथुविषार्पांकरांश्लोऽम्लिदीप्यी

पूतीपट्टपार्श्वधसट्टिवृकीवेहरीद्विद्वयेहम् ॥ ८५ ॥

शिग्रोर्मुक्के क्षुरतिलयटोर्भस्मततोऽसकृद्वा

घाःसिक्तोऽयोमल इति समैल्लङ्गमुक्ताद्रिकाम्भः ।

त्रिस्त्रिः पीतोऽग्निमुख उदराजीर्णगुल्मग्रहण्या-

नाहोन्मादश्वसनकसनाशःखुडे कुष्ठवृध्योः ॥ ८६ ॥

इति बृहदग्निमुखं चूर्णम् ।

सौवर्चलामयादीप्यशुण्ठीरुष्णाम्बुना विवेत् ।

सर्वाजीर्णविनाशाय लवङ्गं चाऽपि केवलम् ॥ ८७ ॥

अर्थकैकाहारजनितजीर्णस्यैकैकमौषधं यथा-

पनसे कदलं कदले च घृतं घृतपाकविधावपि जम्बरसः ।

तद्दुपद्रवशान्तिकरं लवणं लवणेऽपि च तण्डुलवारि वरम् ॥ ८८ ॥

घटो वेसयाराहवङ्गेन फेणी
शमं पर्यटः शिशुबीजेन याति ।

फणामूलतो लङ्घुकापूर्प*शठ्ठा-
विपाको भवेच्छकुलीमण्डयोश्च ॥ ८९ ॥

नारिकेलफलतालबीजयोः

पाचनं सपदि ताण्डुलं जलम् ।

शीरमाशु सहकारपाचनं

चारमज्जानि शिवाफलं वरम् ॥ ९० ॥

मधुकमालूरनृपादनानां परूपखजूरकपित्थकानम् ।

पाकाय पेयं पिचुमन्दबीजं घृतेऽपि तक्तेऽपि तदेव पेयम् ॥ ९१ ॥

खजूरशृङ्गाटकयोः प्रशस्तं

विश्वीपथं कुत्र च भद्रमुस्तम् ।

यज्ञाङ्गबोधिद्वफलेषु शीतं

पुक्षे तथा वार्युपितं प्रणीतम् ॥ ९२ ॥

तण्डुलेषु पयसः पयो हितं दीप्यकस्तु चिपिटैः फणायुतः ।

पट्टिको दधिजलेन जीर्यते मांसमाशु तुपवारिणा पचेत् ॥ ९३ ॥

गोधूमे कर्कटिका मापे तक्रं च मूलकं चणके ।

आमलकं किल मुद्गे दीप्यः पक्तौ तु यावनाले स्यात् ॥ ९४ ॥

खण्डं च खण्डयति मापभवं ह्यजीर्णं

तैलं कुलत्थजमिति प्रवदन्ति केचित् ।

द्राक्षामुकूलकनिकोचकसेवितं वा

घातामवृत्तफलपाककरं लवङ्गम् ॥ ९५ ॥

कङ्कगूर्यामाकनीवारकोरदूपमकुष्ठकाः ।

दध्मो जलेन जीर्यन्ते काञ्जिकेनाऽऽढकीं पचेत् ॥ ९६ ॥

पिष्टान्ने शीतलं वारि कृशरान्ने तु सैन्धवम् ।

मापेण्डयां निम्बमूलं मुद्गयूपस्तु पायसे ॥ ९७ ॥

गोधूममापहरिमन्थसतीनमुद्ग-

पाको भवेज्ज्ञादिति ःमातुलपुत्रकेण ॥ ९८ ॥

* क. शठा शठकः पानकविशेषः । + क. धनूरकलम् ।

किमत्र चित्रं बहुमत्स्यमांसमोजी सुखी काञ्चिकपानतः स्यात् ।
इत्यद्भुतं केदलवह्निपक्वमासेन मत्स्यः परिपाकमेति ॥ ९९ ॥
शाकानि सर्वाण्यपि पान्ति पाकं क्षारेण सद्यस्ति लनालजेन ।
षञ्चूकसिद्धार्थकषास्तुकानां गायत्रिसारकथनेन पाकः ॥ १०० ॥

आममास्रफलं भीने तद्धीजं पिशिते हितम् ।

कूर्ममांसं यवक्षाराच्छीघ्रं पाकमुपैति हि ॥ १ ॥

कपोतपारावतनीलकण्ठकपिञ्जलानां पिशितानि भुक्त्वा ।

कासस्य मूलं परिपीय पिष्टं सुखी मधेन्ना बहुशो हि दृष्टम् ॥ २ ॥

पटोलवंशाङ्गुकारवल्लीफलानि निम्बकथितानि जग्ध्वा ।

क्षारोदकं ब्रह्मतरोर्निपीय भोक्तुं पुनर्वाञ्छति तावदेव ॥ ३ ॥

विपच्यते सूरणको गुडेन तथाऽऽलुकं तण्डुलजोदकेन ।

पिण्डालुकं जीर्यति कोरडूपात्कसेरुपाकः खलु नागरेण ॥ ४ ॥

लवणं तण्डुलतोयात्सर्पिर्जम्बीरवारिणा च पचेत् ।

मरिचादपि तत्पाकं शीघ्रं यात्येव काञ्चिकात्तैलम् ॥ ५ ॥

क्षीरं जीर्यति तक्त्रेण तद्गुणं कोष्णमण्डतः ।

माहिषं मणिमन्थेन शङ्खचूर्णेन तद्दधि ॥ ६ ॥

रसाला जीर्यति व्योषात्खण्डं नागरभक्षणात् ।

गुडो नागरमुस्ताभ्यां तथेक्षुश्चाऽऽर्द्रकाशनात् ॥ ७ ॥

मद्यं रसालया सा च हरिमन्थेन जीर्यति ।

फलानि सकलान्याशु यवक्षारात्पचन्ति हि ॥ ८ ॥

उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्णं

जीर्णं मधेत्क्षारगणस्तथाऽम्लैः ॥

स्निग्धेषु रूक्षं च तद्व्यनेन

स्निग्धं च रूक्षेण च पाकमेति ॥ ९ ॥

तप्तं तप्तं हेम वा तारमग्नौ

तोये क्षिप्तं सप्तकृत्वस्तदग्मः ।

पीत्वाऽजीर्णं तोयजातं निहन्या-

त्तत्र क्षौद्रं* मद्रमुस्तं विशेषात् ॥ ११० ॥

इत्यजीर्णकुलकण्डनं गणं

नूनमाह मुनिरत्रिसंभवः ।

* क. 'तत्र चाम्नो' इति पाठान्तरम् ।

सम्यगेनमधिगम्य योजयन्

न क्वचित्स्खलति जातु तत्त्ववित् ॥ ११ ॥

इत्यजीर्णकण्डनो गणः ।

पलं विश्वाक्षारं पलपरिमितं पञ्चलवणं

द्वयं सम्यक्पिष्टं भवति विधिना निम्बुकरसैः ।

ततस्तप्तं तप्तं पलपरिमितं शङ्खशकलं

क्षिपेद्वारान्सद्यः प्रमथितभनेनैव विधिना ॥ १२ ॥

पलप्रमाणं कटुकत्रयं च पलार्धमानेन लवङ्गमागः ।

चिल्वं पलद्वादशभागमानं पलार्धमानं रसगन्धकं च ॥ १३ ॥

बदरास्थिप्रमाणेन वटीं कुर्याद्विधानतः ।

सर्वाजीर्णप्रशान्त्यर्थं खादेच्छङ्खवटीमिमाम् ॥

शुल्मोदरेषु शूलेषु वह्निमान्द्येषु पूजिता ॥ १४ ॥

इति शङ्खवटी ।

अथापरा शङ्खवटी—

शङ्खं सप्त दिनानि निम्बुकरसे निर्वाप्य तप्तं पल-

द्वंद्वं तिन्तिणिमूतिका पलमिता सार्धं च सौवर्चलात् ।

सिन्धूत्थाच्च पलं समुद्रलवणं काचाद्विडाच्चैकतो

गद्याणाञ्छिकटोर्नैव द्विगुणिता एतद्धिया योजयेत् ॥ १५ ॥

अष्टौ रामठगन्धयोर्मिलितयोर्गद्याणकः पारदा-

ञ्चत्वारोऽत्र विषस्य पञ्च कथिताः कोलास्थिमात्रा कृता ।

एषा शङ्खवटी निहन्ति पवनं शूलान्यजीर्णमिधं

मन्दाग्नित्वमरोचकं प्रशमयेन्मूत्रस्य कृच्छ्राण्यपि ॥ १६ ॥

इत्यपरा शङ्खवटी ।

शङ्खवटी—

विश्वाक्षारपलं पटुत्रजपलं निम्बूरसैः कल्कितं

तस्मिन्शङ्खपलं प्रतप्तमसकृन्ननिर्वाप्य शीर्णावाधि ।

हिङ्गुव्योपपलं रसामृतबेलीन्संक्षिप्य निष्कांशकान्

बध्वा शङ्खवटी क्षयग्रहणिरुगुल्माग्निमान्द्यं जयेत् ॥ १७ ॥

इति शङ्खवटी ।

अथाम्बिकुमारः-

पारदं च विषं गन्धं दङ्गुणं सममागतः ।
 मरिचान्यष्ट मागाः स्युर्द्वा द्वौ शङ्खवराटयोः ॥ १८ ॥
 पक्कजम्बीरजगटि रसैः सप्त विमाषयेत् ।
 गुञ्जाद्वयमितो देयो रसो ह्यम्बिकुमारकः ॥ १९ ॥
 समीरणसमुद्भूतमजीर्णं च विपूचिकाम् ।
 क्षणेन क्षपयत्येष कफरोगनिकृन्तनः ॥ २० ॥

इत्यम्बिकुमारः ।

अथ शङ्खवटीरसः रसार्णवतः-

विश्वाम्बुतिसुहिक्षारावपामार्गाकैतस्तथा ।
 लघणं पञ्च संगृह्य ततो लवणपञ्चकम् ॥ २१ ॥
 सैन्धवाद्यान्समादाय सर्वमेतत्पलद्वयम् ।
 कर्पं कर्पं विषं गन्धरसं दङ्गुणकं तथा ॥ २२ ॥
 द्विद्वुपिप्पलिशुण्ठीनां तथा मरिचजीरयोः ।
 द्वौ द्वौ कर्षो पृथक्कार्यौ तथा द्वौ शङ्खचूर्णतः ॥ २३ ॥
 पलत्रयाच्च कर्षकं द्विकर्षं तु लवङ्गतः ।
 एतत्सर्वं समासाद्य श्लक्ष्णचूर्णाकृतं शुभम् ॥ २४ ॥
 माषयेद्म्लयोगेन सप्तधा च प्रयत्नतः ।
 रसः शङ्खवटी नाद्या सेवितः सर्वरोगजित् ॥ २५ ॥
 गुञ्जामात्रमिदं खादेद्भवेद्दीपनपाचनम् ।
 अजीर्णं घातसंभूतं पित्तश्लेष्ममवं तथा ॥
 विपूचीं शूलमानाहं हन्यादत्र न संशयः ॥ २६ ॥

इति शङ्खवटीरसः ।

अथ बृहन्महोदधिः-

दन्तीबीजमकलमपं सदहनं शुण्ठीलवङ्गं समं
 गन्धं पारददङ्गुणं च मरिचं श्रीवृद्धदारुं विषम् ।
 खल्वे दण्डयुगं विमर्द्य विधिना दन्तीद्रवैर्भाविना
 देयाः पञ्चदशानु निम्बुकजलैस्त्रेधा त्रिधा चित्रकैः ॥ २७ ॥
 त्रेधा चाऽऽर्द्रकजै रसैः शुभधिषा सप्तैव चाऽऽवेगितः
 पश्चाच्छुष्ककलायसंमितवटी कार्या भिषक्संमता ।

शुद्धोधमकरी त्रिशूलशमनी जीर्णज्वरध्वंसिनी

कासारोचकपाण्डुतोदरगदस्तोमामरुहनाशिनी ॥ २८ ॥

पस्त्वाटोपहृतीमकागयहरी मन्दाग्निसंधीपनी

सिद्धेपं तु महोदधिप्रकटिता सर्वाभपत्री सदा ॥ २९ ॥

इति पृष्टन्महोदधिः ।

अथ कव्यादरसः—

शुद्धो रसः पलमितो द्विपलं गन्धकं मतम् ।

पठार्धं लोहमस्म स्यात्ताम्रमर्धपलं मतम् ॥ ३० ॥

सर्धं कज्जलिकां कृत्वा लोहपात्रे विनिक्षिपेत् ।

घुह्यामग्निं मुहुं दद्याद्यथा गन्धो न दह्यते ॥ ३१ ॥

गोमयस्याऽऽलयाले तु पत्रं चातारिजं क्षिपेत् ।

स्यापयेच्च रसं तत्र पत्रं चोपरि निक्षिपेत् ॥ ३२ ॥

षष्ठशुद्धं ततः कृत्वा लोहपात्रे पुनः क्षिपेत् ।

पुनस्तत्तापयेच्चुह्वणं मातुलुङ्गरसं ततः ॥ ३३ ॥

तुलामानं प्रदायाथ पञ्चकोलशृतां तुलाम् ।

शुकस्य च तुलां दद्यात् सिद्धं तच्च समुद्धरेत् ॥ ३४ ॥

एकं तद्गोलकं कृत्वा तैः समं टक्कणं क्षिपेत् ।

टक्कणार्धं विषं दद्यान्मरिचं विषतुल्यकम् ॥ ३५ ॥

मावनाश्वणकक्षारैः सप्त दद्याद्विचक्षणः ।

सिध्यत्येवं रसस्तत्तु रसं मापद्वयात्कम् ॥ ३७ ॥

सैन्धवं भाषमात्रं तु तक्केण सह पाययेत् ।

रसं क्रय्यादनामानं दद्यात्तं मोजनोपरि ॥ ३६ ॥

शीघ्रं तज्जारयेन्मुक्तं पुनर्मोजनमाचरेत् ।

अनेन क्रमयोगेण सर्वव्याधिहरो रसः ॥ ३८ ॥

इति कव्यादरसः ।

अथ मन्थानभैरवाद्बृहत्कव्यादरसः—

द्विपलं गन्धकं शुद्धं द्वावयित्वा विनिक्षिपेत् ।

पारदं पलमानं तु सूतशुल्बायसी पुनः ॥ ३९ ॥

पलमानेन संमिश्र्य पञ्चाङ्गुलदले क्षिपेत् ।

ततो विचूर्ण्य यत्नेन लोहपात्रे विनिक्षिपेत् ॥ ४० ॥

मृद्वग्निना पचेत्तं तु द्रव्यां संचालयेन्मुहुः ।
 पलमात्रं रसं सम्यग्दद्याज्जम्बीरकस्य तु ॥ ४१ ॥
 संचूर्ण्य पञ्चकोलोत्थैः कषायैः साम्लवेतसैः ।
 मावनाः किल दातव्याः पञ्चाशत्पमिताः पृथक् ॥ ४२ ॥
 भृष्टटङ्गणचूर्णं च तुल्येन सह मेलयेत् ।
 तदधं कृष्णलवणं मरिचं सर्वतुल्यकम् ॥ ४३ ॥
 सप्तधा भावयेत्पश्चाच्चणकक्षारवारिणा ।
 ततः संशोष्य संपेष्य कूप्याश्च जठरे क्षिपेत् ॥ ४४ ॥
 अत्यर्थं गुरुमांसानि गुरुमोज्यान्यनेकशः ।
 मुक्तानि कण्ठपर्यन्तं चतुर्बलमितो रसः ॥ ४५ ॥
 पद्वम्लतक्रसहितः पीतमात्रो हि पाचयेत् ।
 पुनर्मोजयति क्षिप्रं का पुनर्वह्निमन्दता ॥ ४६ ॥
 रसः क्रव्यादनामाऽयं प्रोक्तो मन्थानभैरवात् ।
 सिंहलक्षोणिपालस्य मूरिमांसप्रियस्य च ।
 पुनर्मोजनकामस्य भैरवानन्दयोगिना ॥ ४७ ॥
 कुर्याद्दीपनमुद्धतं च पवनं दुष्टामयोच्छोषणं
 तुन्दस्थौल्यनिवर्हणं गदहरः शूलार्तिमूलापहः ।
 गुल्मप्लीहविनाशनं बहुरुजां विध्वंसनं भंसनं
 वातग्रन्थिमहोद्वरापहरणं क्रव्यादनामा रसः ॥ ४८ ॥

इति बृहत्कष्यादः ।

अथ रामबाणो रसेन्द्रचिन्तामणौ-

पारदामृतलवङ्गगन्धकं भाग्युग्ममरिचेन मिश्रितम् ।
 तत्र जातिफलमर्धभागिकं तित्तिडीफलरसेन मिश्रितम् ॥ ४९ ॥
 वह्निमान्द्यदशवक्त्रनाशनो रामबाण इति विश्रुतो रसः ।
 मापमात्रमनुपानयोगतः सद्य एव जठराग्निदीपनः ॥ १५० ॥
 रामबाणममृतं रसायनं नागपत्रमरिचेन भक्षणम् ।
 संग्रहग्रहणिकुम्भकर्णकं सामवातखरदूषणं जयेत् ॥ ५१ ॥
 दीयते तु चणकानुपानतः सद्य एव जठराग्निदीपनः ।
 रोचकः कफकुलान्तकारकः श्वासकासवमिजन्तुनाशनः ॥ ५२ ॥
 इति रामबाणो रसेन्द्रचिन्तामणौ ।

अथाग्निमुखो रसः—

सूतं गन्धं विषं तुल्यं मर्दयेदाद्रिकद्रवैः ।
 अश्वत्थविश्रापामार्गक्षारः क्षारौ च टङ्कणम् ॥ ५३ ॥
 जातीफलं लवङ्गं च त्रिकटु त्रिफला समम् ।
 शङ्खक्षारं पञ्चलवणं हिङ्गुजीरं द्विमाशिकम् ॥ ५४ ॥
 मर्दयेदम्लयोगेत् गुञ्जामात्रा वटी शुभा ।
 पाचनी दीपनी सद्योऽजीर्णशूलं विपूचिकाम् ॥ १९५ ॥
 हिकां गुल्मं च मोहं च नाशयेन्नात्र संशयः ।
 रसेन्द्रसंहितायाश्च नाम्ना वह्निमुखो रसः ॥ ५६ ॥

इत्यग्निमुखो रसः ।

अथाजीर्णारी रसेन्द्रचिन्तामणौ—

शुद्धं सूतं गन्धकं च पलमानं पृथक्पृथक् ।
 हरितकी च द्विपला नागरस्त्रिपलः स्मृतः ॥ ५७ ॥
 कृष्णा च मरिचं तद्वत्सिन्धूत्थं त्रिपलं पृथक् ।
 चतुष्पला च विजया मर्दयेन्निम्बुकद्रवैः ॥ ५८ ॥
 पुटानि सप्त देशानि घर्ममध्ये पुनः पुनः ।
 अजीर्णारिरयं प्रोक्तः सद्यो दीपनपाचनः ॥ ५९ ॥
 मक्षयेद्विगुणं मक्षयं पाचयेद्वेचयेदपि ।

इत्यजीर्णारी रसेन्द्रचिन्तामणौ ।

अथ विपूच्यादिचिकित्सा—

विपूच्यामतिवृद्ध्यां पाष्ण्योर्दाहः प्रशस्यते ॥ १६० ॥
 तद्दिने लङ्घनं कार्ममाचारस्तु विरिक्तवत् ।
 जलपीतमपामार्गमूलं हन्याद्विपूचिकाम् ॥ ६१ ॥
 सतैलं कारवेलाभ्यु विधुनोति विपूचिकाम् ।
 बालमूलस्य निष्काशः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ॥ ६२ ॥
 विपूचीनाशनश्रेष्ठो जठराग्निविवर्धनः ।
 बिल्वनागरनिष्काथो हन्याच्छर्दिविपूचिकाम् ।
 बिल्वनागरकैडर्यकाथस्तदधिको गुणैः ॥ ६३ ॥

इति कैडर्यं कटुफलम् ।

अथानुभूतमिदम्-

घ्योपं करञ्जस्य फलं हरिवे

मूलं समायाप्य च मातुलुङ्ग्याः ।

छायाविशुष्का गुटिकाः कृतास्ता

हन्युर्विपूचीं नयनाञ्जनेन ॥ ६४ ॥

इत्यनुभूतमिदम् ।

अथ चुकायं तैलम्-

अपामार्गस्य पत्राणि मरिचानि समाति च ।

अश्वस्य लालया पिष्टान्यञ्जनाद्भन्ति सूचिकाम् ॥ ६५ ॥

विपूच्यामतिवृद्धायां तक्रं दधिसमं जलम् ।

नारिकेलाम्बु पेयं वा प्राणत्राणाय योजयेत् ॥ ६६ ॥

पलं चुक्रं कुष्ठं पिचुयुगमितं सैन्धवकणे

तदर्थं प्रत्येकं करतलमितं जातिफलकम् ।

कठोस्तैलं किञ्चित्कुडवमित्तमग्नावधिगृतं

तदेतच्चुकायं शमयति विपूचींश्च सगवाः ॥ ६७ ॥

इति चुकायं तैलम् ।

त्वक्पत्ररास्नागरुशिमुकुठैरम्लपिष्टैः सद्यश्चाशताह्वैः ।

उद्धर्तनं खल्लिविपूचिकामं तैलं विपकं च तदर्थकारि ॥ ६८ ॥

कुष्ठसैन्धवयोः कल्कं चुक्रं तैलं च तच्छृतम् ।

विपूच्यां मर्दनं तेन खल्लिशूलनिवारणम् ॥ ६९ ॥

पिपासायां तथोत्केशे लवङ्गस्याम्बु शस्यते ।

जातीफलस्य वा शीतं शृतं मद्रघनस्य वा ॥ १७० ॥

उत्केशलक्षणं तु-

उत्किश्यान्नं न निर्गच्छेत्प्रसेकधीवनेरितम् ।

हृदयं पीड्यते चास्य तमुत्केशं विनिर्दिशेत् ॥ ७१ ॥

सरुग्वाऽऽनद्धमुदरमम्लपिष्टैः प्रलेपयेत् ।

दारुपट्टकम्-

दारुहेमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः ॥ ७२ ॥

हेमवती श्वेतवचा ।

तत्रेण युक्तं यवचूर्णशुष्कं सक्षारमतिं जठरे निहन्त्यात् ।
स्वेदो घटैर्वा बहुवाष्पपूर्णैरुष्णैस्तथाऽन्यैरपि पाणितापैः ॥ ७३ ॥

इति विपूचीचिकित्सा ।

विलम्बिकालसकयोत्सर्वाधिः शोधनं हितम् ।
जलेन फलघृत्यां च तथा शोधनभेयजैः ॥
दण्डायलसकेऽप्युच्चैरयमेव क्रियाक्रमः ॥ ७४ ॥

अथामृता हरीतकी—

तत्रे समुत्स्वेद्य शिवाशतानि तद्बीजमुद्धृत्य च कौशलेन ।
पट्टपणं पञ्च पट्टनि हिङ्गुक्षारावजार्जामजमोदकं च ॥ ७५ ॥
पट्टपणादेस्त्रिवृद्धभागा गणस्य देयाऽम्बरगालितस्य ।
विमाद्य चुक्रेण रजांस्यमीषां क्षिपेच्छिवाबीजनिवासगर्भे ॥ ७६ ॥
समुह्य घर्मे च विशोष्य तासां हरीतकीमन्यतमां निपेवेत् ।
अजीर्णमन्दानलजाठरामयान्सगुल्मशूलग्रहणीगुदाङ्कुरान् ॥ ७७ ॥
विबन्धमानाहरुजौ जयत्यसौ तथाऽऽमवातास्त्वमृता हरीतकी ॥ ७८ ॥

इत्यमृताहरीतकी ।

अथ हुताशनः—

एकं च दिग्द्वादशभागमानं योज्यं विषं दङ्कणमूषणं च ।
हुताशनो नाम हुताशनस्य करोति वृद्धिं कफवातहन्ता ॥ ७९ ॥
इति हुताशनः ।

अथ लघुकव्यादः—

पारदाद्विगुणं गन्धं गन्धांशो मृतलोहकम् ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलमाग्निशुठीलवङ्गकम् ॥ १८० ॥
लोहसाम्यं पृथक्कुर्यादससाम्यं सुवर्चलम् ।
दङ्कणं मरिचं चापि गन्धतुल्यं प्रदापयेत् ॥ ८१ ॥
एतद्विचूर्ण्य पत्तेन भावयेत्सप्तधाऽम्लकैः ।
एतद्रसायनं मापमात्रं मुक्ते प्रदापयेत् ॥ ८२ ॥
तत्रेण केवलं वाऽपि दद्याद्भोजनपाचनम् ।
क्षिप्रं तज्जीर्यते मुक्तं क्षीपनं भवति ध्रुवम् ।
सर्वाजीर्णप्रशमनं लघुकव्यादसंज्ञकम् ॥ ८३ ॥

इति लघुकव्यादः ।

उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ।
 लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णहारस्य लक्षणम् ॥ १८४ ॥
 इति श्रीयोगतरङ्गिण्यामजीर्णनिदानचिकित्साकथनं नामैकस-
 प्ततितमस्तरङ्गः ॥ ७१ ॥

अथ द्विसप्ततितमस्तरङ्गः ।

अथ मस्मकरोगनिदानचिकित्सा-

कफे क्षीणे यदा पित्तं स्वस्थाने मारुतानुंगम् ।
 तीव्रं प्रवर्धयेद्वह्निं तदा तं मस्मकं वदेत् ॥ १ ॥

अथोपद्रवाः-

तुड्दाहश्वासमूर्च्छादीन्कृत्वैवात्यग्निसंभवात् ।
 पक्त्वाऽन्नमाशु धात्वादीन्सं क्षिप्रं नाशयेत्तनुम् ॥ २ ॥

क्रियामाह-

तं मस्मकं गुरुस्निग्धसान्द्रमण्डहिमास्थिरैः ।
 अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं पित्तघ्नेश्च विरेचनैः ॥ ३ ॥
 अत्युद्धताग्निशान्त्यै माहिपदधिदुग्धतक्रसर्पिपि ।
 सेवेत यवागूं वा समधूच्छिष्टां ससर्पिष्काम् ॥ ४ ॥
 असकृत्पित्तहरणं पायसं प्रति भोजने ।

विरेचनमाह-

श्यामात्रिवृद्धिपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ॥ ५ ॥

हितमाह-

यत्किञ्चिन्मधुरं मेध्यं श्लेष्मलं गुरु भोजनम् ।
 सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा ॥ ६ ॥

विशिष्टत्वमाह-

कफे पूर्वं जिते पित्ते मारुते चानलः समः ।
 समधातोः पचत्यन्नं पुष्ट्यायुर्वलवर्धनः ॥ ७ ॥

दोषधात्वग्निपक्वापक्वमाह-

आहारं पचति शिखी दोषान्नाहारवर्जितः पचति ।
 दोषक्षये च धातून्धातुक्षेपे तथा प्राणान् ॥ ८ ॥

सस्योपचाराः—

मुहुर्मुहुर्जीर्णोऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ।

निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ॥ ९ ॥

कोलास्थिमज्जकल्कस्तु पीतो घाऽप्युदकेन वै ।

अचिराद्विनिहन्त्येव प्रयोगो मस्मकं नृणाम् ॥ १० ॥

नारीक्षीरेण संपिष्टं पिबेद्दीदुम्बरीं त्वचम् ।

ताभ्यां वा पायसं सिद्धं पिबेदत्यग्निशान्तये ॥ ११ ॥

सिततण्डुलसितकमलं छागीक्षीरेण पायसं सिद्धम् ।

भुक्त्वा घृतेन पुरुषो द्वादश दिवसान्बुभुक्षितो न भवेत् ॥ १२ ॥

अथ विदार्यादिघृतम्—

विदारीस्वरसक्षीरे पचेदष्टगुणं घृतम् ।

माहिषं जीवनीयेन कल्केनात्यग्निनाशनम् ॥ १३ ॥

इति विदार्यादिघृतम् ।

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां मस्मकरोगनिदानचिकित्साकथनं नाम

द्विसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ ७२ ॥

अथ त्रिसप्ततितमस्तरङ्गः ।

अथ कृम्याधिकारः—

कृमिनिदानम्—

कृमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ।

अहिर्मलकफासृग्विड्जन्ममेदाश्चतुर्विधाः ॥ १ ॥

नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः ।

तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ॥ २ ॥

बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः ।

द्विधा ते कौष्ठपिडकाः कण्डूगण्डान्प्रकुर्वते ॥ ३ ॥

अजीर्णमोजी मधुराम्लनित्यो द्रवप्रियः पिष्टगुडोपमोक्ता ।

ध्यायामवर्जा च दिवाशयश्च विरुद्धमुक्त्संलमते कृमीश्च ॥ ४ ॥

कफोद्भवानाह—

माषमांसगुडक्षीरदधिसूक्तैः कफोद्भवाः ।

शोणितोद्भवानाह-

विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ॥ ५ ॥

पुरीषजानाह-

आपविष्टान्नलवणगुडशाकैः पुरीषजाः ।

अथाभ्यन्तरकृमिलक्षणम्-

ज्वरो विवर्णता शूलो हृद्दोगच्छर्दनं भ्रमः ॥ ६ ॥

मक्तद्वेषोऽतिसारश्च संजातकृमिलक्षणम् ।

कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः ॥ ७ ॥

पृथुवर्धनिमाः केचित्केचिद्गण्डूपदोपमाः ।

रूढधान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाऽणवः ॥ ८ ॥

श्वेतास्ताम्रावमासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ।

अम्ब्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महाकुहाः ॥ ९ ॥

कुरवो वर्मकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते ।

हृष्टासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम् ॥ १० ॥

भूर्छाछार्देज्वरानाहकार्यक्षवथुपीनसान् ।

रक्तवाहिशिरास्थाना रक्तजा जन्तवोऽणवः ॥ ११ ॥

अपादा वृत्तताम्राश्च सूक्ष्माः केचिददर्शनाः ।

केशादा लोमविध्वंसा रोमद्वीपा उदुम्बराः ॥ १२ ॥

पट्ट ते कुष्ठैककर्माणः सहस्रैरसमातरः ।

पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ॥ १३ ॥

वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदाऽऽमाशयोन्मुखाः ।

तदाऽऽस्योद्धारनिश्वासविद्गन्धानुविधायिनः ॥ १४ ॥

पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः ।

ते पञ्च नाम्ना कृमयः ककेरुकमकेरुकाः ॥ १५ ॥

सौसुरादाः सलूनाख्या लेलिहा जनयन्ति च ।

विद्भमेदः शूलविष्टम्भकार्यपारुष्यपाण्डुताः ।

लोहमर्षोऽग्निसदनं गुदकण्डूर्विनिर्गमात् ॥ १६ ॥

इति कृमिनिदानम् ।

अथ कृमिरोगचिकित्सा—

घाह्यास्तैलादिलेपैर्बहुमिरपहरेच्छलेष्मणामाशयोत्था-

न्सेकाद्यै रक्तकोष्ठै रुधिरसमुदितानम्लदोषघ्नकाद्यैः ।

विडजातांस्तांस्तु पक्वाशयसमुदयिनो रेचनेरौषधैश्च

प्रोक्तेरेवं समस्तान्विधियद्वपनयेज्जन्तुमाजोऽन्नजन्तून् ॥ १७ ॥

मुस्ताक्षुप्रणीफलवाशिशुक्राथः सकृष्णाकृमिशत्रुकल्कः ।

मार्गद्वयेनापि चिरप्रवृत्तान्कृमीन्निहन्ति किमिजांश्च रोगान् ॥ १८ ॥

इति योगशतान्त ।

अथ राजमार्तण्डात्—

पारसीकियवानीकाः पीताः पर्युपितवारिणा प्रातः ।

मुडपूर्वाः कृमिजालं कोष्ठगतं पातयन्त्याशु ॥ १९ ॥

पलाशबीजस्वरसं पिबेद्वा मधुसंयुतम् ।

लिह्यात्क्षौद्रेण वैडङ्गचूर्णं वा कृमिनाशनम् ॥ २० ॥

विडङ्गव्योपसंयुक्तमम्लमण्डं पिबेन्नरः ।

क्षीपनं कृमिनाशाय जठराग्निविद्वृद्धये ॥ २१ ॥

प्रत्यहं कटुकं तिक्तं भोजनं करुणाशनम् ।

कृमीणां नाशनं सेव्यमग्निसंक्षीपनं परम् ॥ २२ ॥

विडङ्गशृतपानीयं विडङ्गेनावधूलितम् ।

पीतं कृमिहरं दृढं कृमिजांश्च यदाश्रयेत् ॥ २३ ॥

लिह्याद्विडङ्गचूर्णं वा मधुना कृमिनाशनम् ।

कम्पिलचूर्णकर्पायं गुडेन सहभक्षितम् ॥ २४ ॥

नाशयेत्तत्कृमीन्सर्वानुदरस्थान्न संशयः ।

विडङ्गकौटजं बीजं तथा बीजं पलाशजम् ॥ २५ ॥

संचूर्ण्यं स्वादेत्स्वण्डेन कृमीन्नाशयितुं नरः ।

निम्बपत्रसमुद्भूतं रसं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ २६ ॥

धत्तूरपत्रजं वाऽपि कृमिनाशनमुत्तमम् ।

रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धत्तूरपत्रजः ॥ २७ ॥

ताम्बूलपत्रजो वाऽपि लेपाद्युकाविनाशनः ।

धत्तूरपत्रकल्केन तद्रसेनैव पाचितम् ॥ २८ ॥

तैलमम्यद्गन्मात्रेण यूका नाशयति क्षणात् ।

कृमीणां विट्कफोत्थानामेतदुक्तं विक्रितितम् ॥ २९ ॥

रक्तजानां तु संहारं कुर्यात्कुष्ठचिकित्सया ॥ ३० ॥

ककुमकुसुमं विडङ्गं लाङ्गुलिमहातर्कं तथोशीरम् ।

श्रीषेष्टकसर्जरसं चन्दनमथ कुष्ठमष्टमं वधात् ॥ ३१ ॥

एष सुगन्धो धूपो मशककृमीणां विनाशकः प्रोक्तः ।

शय्यासु मत्कुणानां शिरसि च गात्रेषु यूकानाम् ॥ ३२ ॥

इति राजमार्तण्ड्यात् ।

अथ विडङ्गादितैलम्-

वाटिमत्वकृतः काथस्तिलतैलेन संयुतः ।

त्रिदिनात्पातयत्येव कोष्ठतः कृमिजालकम् ॥ ३३ ॥

मण्ड्रीं पिष्ट्वाऽऽरनालेन गोमूत्रेणातिमुक्तकः ।

कुनटीकटुतैलेन योगो यूकाविनाशनः ॥ ३४ ॥

सविडङ्गं च शिलया सिद्धं सुरमीजलेन कटुतैलम् ।

निखिला नयति विनाशं लिक्षासहिता दिनैर्यूक्ताः ॥ ३५ ॥

इति विडङ्गादितैलम् ।

अथ कृमिमुद्गरो रसः-

हरीतकीं चैव तथा हरिद्रां सौवर्चलं चैव समं विचूर्णितम् ।

इन्द्रवारुणजलेन भाषितं कीटसङ्घविनिवारणं परम् ॥ ३६ ॥

निम्बोऽजमोदा जन्तुघ्नं बह्वबीजं सचोरकम् ।

सहिङ्गुकं समगुडं सद्यो जन्तुविनाशनम् ॥ ३७ ॥

विशालायाः फलं पक्वं तप्तलोहोपरि क्षिपेत् ।

तद्धूमो दन्तलग्नानां कीटानां पातनः परः ॥ ३८ ॥

क्रमेण बृद्धं रसगन्धकाजमोदाविडङ्गं विपमुष्टिका च ।

पलाशबीजं च विचूर्ण्यमस्य निष्कप्रमाणं मधुनाऽवलीढम् ॥ ३९ ॥

पिवेत्कषायं घनजं तदूर्ध्वं रसोऽयमुक्तः कृमिमुद्गराख्यः ।

कृमीन्निहन्ति कृमिजांश्च रोगान्संदीपयत्यग्निमयं त्रिरात्रात् ॥ ४० ॥

इति कृमिमुद्गरो रसो रत्नप्रदीपात् ।

क्षीराणि मांसानि घृतानि चापि

दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।

अम्लं च मिष्टं च रसं विशेषा-
त्कृमीन्जिघांसुः परिवर्जयेद्धि ॥ ४१ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां कृमिनिदानचिकित्साकथनं नाम
त्रिसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ ७३ ॥

अथ चतुःसप्ततितमस्तरङ्गः ।

अथ पाण्डुरोगनिदानम्—

पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः ।

चतुर्थः संनिपातेन पञ्चमो मक्षणान्मृदः ॥ १ ॥

व्यवायमम्लं लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णम् ।
निपेव्यमाणस्य विदूष्य रक्तं दोषास्त्वचः पाण्डुरतां नयन्ति ॥ २ ॥
त्वक्स्फोटतिष्ठीवनगात्रसादमृद्भक्षणप्रेक्षणकूटशोथाः ।
विण्मूत्रपीतत्वमथाविपाको मविध्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ ३ ॥

पाण्डुरः श्वासकासार्तः पीतत्वङ्गनखलोचनः ।

वम्यशिसादश्वयथुसहितः पाण्डुरोगवान् ॥ ४ ॥

कृष्णारुणत्वं नेत्रादेर्वातात्पित्तात्तु पीतता ।

कफेन शुक्लता पाण्डौ सर्वलक्ष्म त्रिदोषतः ॥ ५ ॥

सर्वान्नसेविनः सर्वे दुष्टा दोषास्त्रिदोषजम् ।

त्रिदोषलिङ्गं कुर्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःसहम् ॥ ६ ॥

ज्वरारोचकहृत्सासच्छर्दितृष्णाकुमान्वितः ।

पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्वाज्यः क्षीणो हतेन्द्रियः ॥ ७ ॥

सृत्तिकादनशीलस्य कुष्यत्यन्यतमो मलः ।

कपाया मारुतं पित्तमूपरा मधुरा कफम् ॥ ८ ॥

कोपयेत्सृद्रसादींश्च रूक्षाद्भुक्तं च रूक्षयेत् ।

पूरयत्यविपकैव स्रोतांसि निरुणध्यपि ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्यीजसी तथा ।

पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ १० ॥

मृज्जलक्षणमाह-

मृज्जक्षणान्द्रवेत्पाण्डुस्तन्द्रालस्यनिर्धीहितः ।
 संकासंश्वासशूलाशःसदारुचिसमन्वितः ॥ ११ ॥
 शूनाक्षिकूटगण्डभ्रूः शूनपन्नाभिमेहनः ।
 कृमिकोष्ठोऽतिसार्पेतः मलं सासृक्कफान्वितम् ॥ १२ ॥
 पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः सरीभूतो न सिध्यति ।
 कालप्रकर्षाच्छूनाङ्गो यो वा पीतानि पश्यति ॥ १३ ॥
 यद्बाल्पविट् च हरितं सकफं योऽतिसार्यते ।
 वीतः श्वेतादिदिग्धाङ्गश्छर्दिमूर्च्छातिपान्वितः ॥ १४ ॥
 स नास्त्यसृक्क्षयाद्यश्च पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ।
 पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत् ॥
 पाण्डुसंघातवर्शा च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ १५ ॥

असाध्यत्वमाह-

अम्तेषु शूनं परिहीनमध्यं म्लानं तथाऽन्तेषु च मध्यशूनम् ।
 गुदेऽथ शेफस्यथ मुष्कयोश्च शूनं प्रताम्यन्तमसंज्ञकल्पम् ॥
 विव्रर्जयेत्पाण्डुकिनं यशोर्थी तथाऽतिसारज्वरपीडितं च ॥ १६ ॥

पाण्डुरोगे कामलामाह-

पाण्डुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निपेवते ।
 तस्य पित्तमसृब्धांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते ॥ १७ ॥

कोष्ठशाखाश्रयानाह-

हारिद्रनेत्रः सुभृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः ।
 रक्तपीतशकृन्मूत्रो मेकामो दुर्बलेन्द्रियः ॥ १८ ॥
 दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्षितः ।
 कामला बहुपित्तेषां कोष्ठशाखाश्रया मता ॥ १९ ॥

अथ कुम्भकामला-

कालान्तरात्खरीभूता कृच्छ्रा स्यात्कुम्भकामला ।
 कृष्णपीतशकृन्नेत्रो भृशं शूनश्च मानवः ॥ २० ॥
 सरक्तोक्षिमुखच्छर्दिविण्मूत्रो यश्च ताम्पति ।
 दाहारुचितृडानाहतन्त्रामोहसमन्वितः ॥ २१ ॥

नद्याग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान्विपद्यते ।
छर्द्यरोचकहृत्सासज्वरकुम्भनिपीडितः ॥ २२ ॥
नश्यति श्वासकासार्तो विद्धमेदी कुम्भकामली ।

अथ हलीमकम्—

यदा तु पाण्डुवर्णः स्याद्दुरितश्यावपीतकः ॥ २३ ॥

बलोत्साहक्षयस्तन्द्रामन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः ।

स्त्रीष्वहर्पोऽङ्गमर्दश्च सावस्तुष्णाऽरुचिर्भ्रमः ॥ २४ ॥

हलीमकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः ।

पाण्डुरुक्कामला कुम्भकामला च हलीमकम् ॥ २५ ॥

इति पाण्डुरोगकामलाहलीमकनिदानम् ।

अथ चिकित्सा—

अथायोमोदकः—

साध्यं तु पाण्ड्वामयिनं समीक्ष्य स्निग्धं घृतेनोर्ध्वमधश्च शुद्धम् ।

संपादयेत्क्षौद्रघृतप्रगाढैर्हरीतकीचूर्णमयैः प्रयोगैः ॥ २६ ॥

पिबेद्घृतं वा रजनीविपकं यत्रैफलं तैल्वकमेव वाऽपि ।

विरेचन*द्रव्यकृतं पिबेद्वा योगांश्च वैरेचनिकान्घृतेन ॥ २७ ॥

विधिः स्निग्धोऽत्र वातोत्थे तिक्तशीतश्च पैत्तिके ।

श्लैष्मिके कटुरूक्षोष्णः कार्यो मिश्रस्तु मिश्रजे ॥ २८ ॥

द्विपञ्चमूलीकथितं सविश्वं कफात्मके पाण्डुगदे पिबेत्तम् ।

ज्वरेऽतिसारे श्वयथौ ग्रहण्यां कासेऽरुचौ कण्ठहृदामयेषु ॥ २९ ॥

अयस्तिलत्र्यूपणकोलमागैः सर्वैः समं माक्षिकधातुचूर्णम् ।

तेर्मोदकः क्षौद्रयुतोऽनुतक्रः पाण्ड्वामये दूरगतेऽपि शस्तः ॥ ३० ॥

इत्ययोमोदकः ।

अथ मण्डूरवटकाः—

सप्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं वाऽयसो रजः ।

पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा प्रपिबेन्नरः ॥ ३१ ॥

* अत्रेयं टिप्पणी क. पुस्तके—इन्दुलोचनेत्राणि शिबिभागं हि योजयेत् । शुद्धिप्रन्धकमु-
द्गरं घृतपुष्पा विचूर्णिता ॥ १ ॥ माषद्रव्यं गवां दुग्धैः सेवयेद्दिनपञ्चकम् । रेचयेन्मृत्तिकां शुद्धां
शिपूलां हितमौषधम् ॥ २ ॥ पिष्ट्वा गन्धर्वेशीजानि भास्त्रविट् निम्बवारिणा । नाभौ गुदे वा केपेन
क्षिप्त्वा रेचनं परम् ॥ ३ ॥

गोमूत्रसिद्धमण्डूरचूर्णं संगुडमश्वतः ।

पाण्डुरोगः क्षयं याति पक्तिशूलं च दारुणम् ॥ ३२ ॥

अयोमलं सुसंतप्तं मूयो गोमूत्रसाधितम् ।

साधुसर्पिर्युतं लीढ्वा पाण्डुरोगी सुखी भवेत् ॥ ३३ ॥

सग्रन्थिकाब्देचविकासुरदारुदावी-

माक्षीकघातुभिरिदं सविडङ्गमागैः ।

चूर्णं कटुत्रयफलत्रयचित्रकैश्च

मण्डूरकं द्विगुणमष्टगुणं च मूत्रम् ॥ ३४ ॥

पक्त्वा च लेहवदनेन कृताः प्रयुक्ता

मण्डूरकाख्यवटकास्त्वनुपानतक्राः ।

पाण्ड्वामयं श्वयथुयुक्तमपि प्रमेहं

बाधिर्यमूरुजडतां च जयन्ति जन्तोः ॥ ३५ ॥

इति मण्डूरवटकाः ।

अथ मण्डूरलवणम्-

कृत्वाऽग्निवर्णं मलमायसं तु

मूत्रे निपिश्वेद्बहुशो गवां च ।

तत्रैव सिन्धुत्थसमं विपाच्यं

निरुद्धधूमं च विमीतकाग्नी ॥ ३६ ॥

तत्रेण पीतं मधुनाऽथ वाऽपि

विमीतकाख्यं लवणं प्रयुक्तम् ।

पाण्ड्वामयिभ्यो हितमेतदस्मा-

त्पाण्ड्वामयघ्नं न हि किञ्चिदन्यत् ॥ ३७ ॥

इति मण्डूरलवणम् ।

अथ नवायसं चूर्णम्-

सङ्घृषणानि सफलत्रिकचित्रकाणि

साम्मौधराणि सविडङ्गफलानि च स्युः ।

कर्पाणि लोहरजसश्च नवेति चूर्ण-

मेतन्नवायसमिदं मधुनाऽवलीढम् ॥ ३८ ॥

न स्युः प्रमेहपिटका न च पाण्डुरोगाः

स्थोल्पं ततोः स्थविरता न च शीघ्रमेति ।

नो कुष्ठरुजठरेजा जठरस्य नैव
नाग्रपरारधमनेन नवायसेन ॥ ३९ ॥

इति नवायसं चूर्णम् ।

रेचनं कामलार्तस्य सिग्धस्याऽऽदौ प्रयोजयेत् ।
ततः प्रशमनी कार्या क्रिया वैद्येन जानता ॥ ४० ॥
फलत्रिकासृतावासातिकाभूनिम्बनिम्बजः ।
क्षौद्रयुतो हन्यात्पाण्डुरोगं सकामलम् ॥ ४१ ॥
हरिद्रात्रिफलानिम्बत्रलामधुकसाधितम् ।
सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामलापहमुत्तमम् ॥ ४२ ॥
धात्रीलोहरजोव्योषनिशाक्षौद्राज्यशर्करा-
लेहो निवारयत्याशु कामलामुद्धतामपि ॥ ४३ ॥
अश्लनं कामलार्तानां द्रोणपुष्पीरसैः शुभैः ।
हिङ्गुना द्रोणपुष्पा वा रसेनाञ्जितलोचनः ॥ ४४ ॥
अचिरात्कामलां हन्ति पाण्डुरोगं हलीमकम् ।
त्रिफलाया गुडूच्या वा दाव्या निम्बस्य वा रसः ॥ ४५ ॥
प्रातर्माक्षिकसंयुक्तः शीलितः कामलापहः ।
गुडूचीपत्रकल्कं वा पिबेत्तत्रेण कामली ॥ ४६ ॥
कुम्भाख्यकामलायां तु हितः कामलिको विधिः ।
गोमूत्रेण पिबेत्कुम्भकामलायां शिलाजतु ॥ ४७ ॥
दग्ध्वाऽक्षकाष्ठैर्मलमायसं तु गोमूत्रनिर्वापितमष्ट वारान् ।

विचूर्ण्य लीढं मधुनाऽचिरेण कुम्भाह्वयं पाण्डुगदं निहन्ति ॥ ४८ ॥

अथ हलीमकविधिः—

पाण्डुरोगक्रियां सद्यो योजयेच्च हलीमके ।
कामलायां तु या हृष्टा साऽपि कार्या भिषग्वरैः ॥ ४९ ॥
मारितस्यायसश्चूर्णं मुस्ताचूर्णेन संयुतम् ।
खदिरस्य कषायेण पिबेद्धन्ति हलीमकम् ॥ ५० ॥
सितातिकात्रलायष्टीत्रिफलारजनीयुगैः ।
लोहं लिह्यात्समध्वाज्यं हलीमकनिवृत्तये ॥ ५१ ॥

अथ त्रिफलायो लोहः-

त्रिफलायास्त्रयो भागाश्चयस्त्रिकटुकस्य च ।
 भागाश्चित्रकमूलाश्च विडङ्गानां तथैव च ॥ ५२ ॥
 पञ्चाश्मजतुनो भागास्तथा रूप्यमलस्य च ।
 माक्षिकस्य च शुद्धस्य लोहस्य रजसस्तथा ॥ ५३ ॥
 अटौ भागाः सितायास्तु तत्सर्वं मधुसंपुतम् ।
 श्लक्ष्णचूर्णं सुसंस्थाप्यमायसे भाजने शुभे ॥ ५४ ॥
 उदुम्बरसमां मात्रां ततः स्वादेद्यथाग्निना ।
 दिने दिने प्रयोक्तव्यं जीर्णं मोज्यं यथेप्सितम् ॥ ५५ ॥
 वर्जयित्वा कुलित्यांश्च काकमाचीकपोतकान् ।
 पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमज्वरम् ॥ ५६ ॥
 कुष्ठान्यजरकं मेहं श्वासं शोफमरोचकम् ।
 विशेषाद्धन्त्यपसारं कामलां गुदजानि च ॥ ५७ ॥

इति त्रिफलायो लोहः ।

अथ त्रैलोक्यनाथो रसरत्नप्रदीपात्-

पलानि चत्वारि रसस्य पञ्च
 गन्धस्य सत्त्वस्य गुडूचिकायाः ।
 व्योषस्य चूर्णस्य च तालमूल्याः
 सशाल्मलस्येह पलत्रयं स्यात् ॥ ५८ ॥

पृथक् पृथक् षड्गर्गनस्य चाष्टौ लोहस्य सर्वं त्रिफलाजलेन ।
 घृष्टं चतुःषष्टिमितं तदर्धाः स्युर्मावना मार्कवज्रद्रवस्य ॥ ५९ ॥
 शिशूत्थनीरेण च षोडशाष्टौ तथा नलोत्था गृहकन्यकायाः ।
 आर्द्रद्रवस्येति रसोऽयमुक्तः पाण्डुक्षयश्वासगदादिहर्ता ।
 क्षौद्रेण वा शर्करया घृतेन कर्पाधिमेतस्य भजेत्प्रयत्नात् ॥ ६० ॥

इति त्रैलोक्यनाथो रसरत्नप्रदीपात् ।

अथामृताखं घृतम्-

अमृतारसकल्कं प्रसाधितं तुरगद्विषः सर्पिः ।
 क्षीरचतुर्गुणभेतद्वितरेच्च हलीमकार्तेभ्यः ॥ ६१ ॥

यवगोधूमशालीनां मृदुजाङ्गलजै रसैः ।

मुद्गाढकीमसूराद्यैः पाण्डौ भोजनमिष्यते ॥ ६२ ॥

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां पाण्डुकामलाकुम्भकामलाहलीमकनिदानचिकित्सानाम्
चतुःसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ ७४ ॥

अथ षष्ठसप्ततितमस्तरङ्गः ।

अथ रक्तपित्तनिदानम्—

क्षारकद्वयम्लतीक्ष्णादिदग्धं पित्तं दृहत्यसृक् ।

तदूर्ध्वाधोनिर्लैर्याति रक्तपित्तं तदुच्यते ॥ १ ॥

रुग्निनिश्चयात् ।

घर्मव्यायामशोकाध्यव्यवायैरतिसेवितैः ।

तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लैः कट्वनिषेवणैः ॥ २ ॥

कोद्रवोद्दालकैश्चान्यैस्तद्युक्तेरतिसेवितैः ।

पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदृहत्याशु शोणितम् ॥ ३ ॥

ततः प्रवर्तते रक्तसूक्ष्मं चाधो द्विधाऽपि वा ।

ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मद्वयोनिगुदैरधः ॥ ४ ॥

कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैर्वा प्रवर्तते ।

रक्तहारिद्रहरिसवर्णता नयनादिषु ॥ ५ ॥

सदनं शीतकाञ्चित्त्वं कण्ठधूमापनं वाम्निः ।

लोहगन्धिश्च निःश्वासो मद्यत्वस्मिन्मविष्यति ॥ ६ ॥

सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलं च कफात्मकम् ।

श्यावारुणं सफेनं च तनु रूक्षं च शालिकम् ॥ ७ ॥

रक्तपित्तं कषापाशं कृष्णं गोमूत्रसंनिभम् ।

मेचकागारधूमाममश्रुनामं च पैतिकम् ॥ ८ ॥

संसृष्टलिङ्गं संसर्गं त्रिलिङ्गं सांनिपातिकम् ।

ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं मारुतानुगम् ॥ ९ ॥

द्विमागं कफराताभ्यामुमाभ्यामनुवर्तते ।

अथ साध्यासाध्यत्वमाह—

ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्भवम् ॥ १० ॥

अथ त्रिफलायो लोहः-

त्रिफलायाम्रयो मागात्रयश्चिकहुकस्य च ।
 मागाश्चिकमूलाश्च विटङ्गानां तर्धय च ॥ ५२ ॥
 पञ्चाशमजतुनो मागास्तथा रूप्यगलस्य च ।
 माक्षिकस्य च शुद्धस्य लोहस्य रजसस्तथा ॥ ५३ ॥
 अष्टौ मागाः सितापास्तु तत्सर्वं गधुसंयुतम् ।
 श्लक्ष्णचूर्णं घृतसंस्थाप्यमायसे भाजने शुभे ॥ ५४ ॥
 उदुम्बरसर्मा मात्रां ततः साक्षेद्यथाग्निना ।
 दिने दिने प्रयोक्तव्यं जीर्णं मोक्ष्यं पथेप्सितम् ॥ ५५ ॥
 वज्रं पित्वा फुलित्वाश्च फाफगापीफपोतकान् ।
 पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषगज्जरम् ॥ ५६ ॥
 कुष्ठान्पजरक्तं मेहं श्वातं शोफमरोचकम् ।
 विशेषान्द्वन्त्यपस्मारं कामलां गुद्जानि च ॥ ५७ ॥

इति त्रिफलायो लोहः ।

अथ त्रिलोक्यनाथो रसरत्नप्रदीपात्-

पलानि चत्वारि रसस्य पञ्च

गन्धस्य सस्त्रस्य गुद्गुचिकायाः ।

घ्नोपस्य चूर्णस्य च तालमूल्याः

सशाल्मलस्येह पलत्रयं स्यात् ॥ ५८ ॥

पृथक् पृथक् पङ्कगर्जनस्य चाष्टौ लोहस्य सर्वं त्रिफलाजलेन ।

घृष्टं चतुःषष्टिमितं तदर्धाः स्पुर्माविना मार्कवजद्रवस्य ॥ ५९ ॥

शिमूत्थनीरेण च षोडशाष्टौ तथा नलोत्था गृहकन्यकायाः ।

आर्द्रद्रवस्येति रसोऽयमुक्तः पाण्डुक्षयश्वासगदादिहर्ता ।

क्षौद्रेण वा शर्करया घृतेन कर्षार्धमेतस्य मजेत्प्रयत्नात् ॥ ६० ॥

इति त्रिलोक्यनाथो रसरत्नप्रदीपात् ।

अथामृताद्यं घृतम्-

अमृतारसकल्कं प्रसाधितं तुरगद्विषः सर्पिः ।

क्षीरचतुर्गुणमेतद्वितरेच्च हलीमकार्तेभ्यः ॥ ६१ ॥

यवगोधूमशालीनां मृदुजाङ्गलजै रसैः ।

मुद्गाढकीमसूराद्यैः पाण्डौ भोजनमिष्यते ॥ ६२ ॥

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां पाण्डुकामलाकुम्भकामलाहलीमकनिदानचिकित्सानाम्

षतुःसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ ७४ ॥

अथ षष्ठसप्ततितमस्तरङ्गः ।

अथ रक्तपित्तनिदानम्—

क्षारकद्वम्लतीक्ष्णादिदग्धं पित्तं दहत्यसृक् ।
तदूर्ध्वार्धो निलैर्याति रक्तपित्तं तदुच्यते ॥ १ ॥

रुग्निनिश्चयात् ।

घर्मव्यापामशोकाध्वव्याधैरतिसेवितैः ।

तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लैः कटुनिषेवणैः ॥ २ ॥

कोद्बोद्वालकैश्चान्यैस्तद्युक्तैरतिसेवितैः ।

पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम् ॥ ३ ॥

ततः प्रवर्तते रक्तमूर्ध्वं चाधो द्विधाऽपि वा ।

ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मूर्ध्वयोनिगुदैरधः ॥ ४ ॥

कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैर्वा प्रवर्तते ।

रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु ॥ ५ ॥

सदनं शीतकायित्वं कण्ठधूमायनं वामिः ।

लोहगन्धिश्च निःश्वासो भवत्वस्मिन्मविष्यति ॥ ६ ॥

सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं विच्छिन्नं च कफात्मकम् ।

श्यावारुणं सफेनं च तनु रूक्षं च बालिकम् ॥ ७ ॥

रक्तपित्तं कषायामं कृष्णं गोमूत्रसंनिभम् ।

मेचकागारधूमाभमश्रुनामं च पित्तिकम् ॥ ८ ॥

संसृष्टलिङ्गं संसर्गं घिलिङ्गं सांनिपातिकम् ।

ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं मारुतानुगम् ॥ ९ ॥

द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाम्यामनुवर्तते ।

अथ साध्यासाध्यत्वमाह—

ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं पुगुपद्भवम् ॥ १० ॥

एकमागं घलवतो नातिवेगं नवोत्थितम् ।
 रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥ ११ ॥
 एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ।
 त्रिदोषजमसाध्यं तन्मन्दाग्नेरतिवेगतः ॥

व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्नतश्च यत् ॥ १२ ॥
 दीर्घल्यं श्वासकासज्वरवमथुमदाः पाण्डुतादाहसूछां
 मुक्ते घोरो विदाहस्त्वधृतिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीडा ।
 तुष्णा कौष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूतिनिष्ठीवनत्वं
 मक्तद्वेषोऽविपाको विकृतिरपि भेदेद्रक्तपित्तोपसर्गाः ॥ १३ ॥
 मांसप्रक्षालनाभं कथितमिव च यत्कर्दमाम्भोनिभं वा
 मेदःपूयास्रकल्पं यकृदिव यदि वा पक्वजम्बूफलामम् ।
 यत्कृष्णं यच्च नीलं मृशमतिकुणपं यत्र चोक्ता विकारा-
 स्तद्दुर्गं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विमाति ॥ १४ ॥
 येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
 पश्येद्मृशं विपच्चापि तस्यासाध्यमसंशयम् ॥ १५ ॥
 लोहितं छर्दयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः ।
 लोहितोद्धारदर्शा च त्रियते रक्तपैत्तिकः ॥ १६ ॥

इति रक्तपित्तनिदानम् ।

अथ रक्तपित्तचिकित्सा-

पित्तास्रं स्तम्भयन्नादौ प्रवृत्तं बलिनोऽश्नतः ।
 हृत्पाण्डुग्रहणीरोगप्लीहगुल्मोदरादिकृत् ॥ १७ ॥
 क्षीणमांसबलं बालं वृद्धं शोषानुबन्धिनम् ।
 अवाम्पमधिरेच्यं च शमनीयैरुपाचरेत् ॥ १८ ॥
 ऊर्ध्वं प्रवृत्तदोषस्य सर्वं लोहितपित्तिनः ।
 अक्षीणबलमांसाग्नेः कर्तव्यमपतर्पणम् ॥ १९ ॥
 ऊर्ध्वगे रेचनं पूर्वमधोगे वमनं हितम् ।

अथ रेचनमाह-

आरग्वधेन धात्र्या वा त्रिवृता पथ्ययाऽथ वा ॥ २० ॥

विरेचनं प्रयोक्तव्यं सर्पिषा माक्षिकोत्तरम् ।
मुस्तेन्द्रयवयष्ट्याह्वमदनाश्च पयो मधु ॥ २१ ॥
शिशिरे वमनं योज्यं रक्तपित्तहरं परम् ।

तस्योपचारः—

शालिपण्यादिना सिद्धा पेया पूर्वमधोगमे ॥ २२ ॥
रक्तातिसारहन्ता च योज्यो विधिरशेषतः ।

तस्यान्नमाह—

शालिपष्टिकनीवारकोरदूपप्रशान्तिकाः ॥ २३ ॥
श्यामाकाश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ।

यूपार्थेऽन्नमाह—

मसूरमुद्गचणकाः समकुठाढकीफलाः ॥ २४ ॥
प्रशस्ताः सूपयूपार्थे कल्पिता रक्तपित्तिनाम् ।

अम्लदानमाह—

दाडिमामलकं विद्वानम्लार्थं चापि दापयेत् ॥ २५ ॥

दानार्थं फलान्याह—

पटोलनिम्बवेत्राग्रपृक्षवेतसपल्लवाः ।

शाकम्—

शाकार्थं शाककाम्यानां तण्डुलीयादयो हिताः ॥ २६ ॥

मांसरसदानार्थं तानाह—

पारावतकपोतांश्च लावान् रक्ताक्षवर्तकान् ।

शशान्कपिञ्जलानेणान्हरिणान्कालपुच्छकान् ॥ २७ ॥

रक्तपित्तहरान्विद्याद्रसं तेषां प्रयोजयेत् ।

हृष्यदम्लाननम्लांश्च घृतमृष्टान्तसैन्धवान् ॥ २८ ॥

कफानुगे यूपशाकं दद्याद्वातानुगे रसम् ।

पथ्यं सतीनयूपेण ससितैर्लाजसक्तुभिः ॥ २९ ॥

पक्वोदुम्बरकाश्मर्यपथ्याखर्जूरगोस्तनी ।

मैधुना हन्ति संलीढा रक्तपित्तं न संशयः ॥ ३० ॥

अथ चन्दनायं चूर्णम्-

चन्दनं नलदं लोध्रमुशीरं पद्मकेसरम् ।
 नागपुष्पं च चित्तं च मद्रमुस्तं सशर्करम् ॥ ३१ ॥
 ह्रीधेरं चैव पाठा च कुट्टजोत्पलमेव च ।
 शृङ्गचेरं सातिविषा धातकी रससाञ्जना ॥ ३२ ॥
 आम्रास्थि जम्बूसारास्थि तथा मोचरसोऽपि च ।
 नीलोत्पलं समद्गा च सूक्ष्मैला दाढिमत्वचः ॥ ३३ ॥
 चतुर्विंशतिरेतानि सममागानि फारपेत् ।
 तण्डुलोदकसंयुक्तं मधुना सह योजयेत् ॥ ३४ ॥
 योगं लोहितपित्तानामर्शां ज्वरिणां तथा ।
 मूर्छामदोपसृष्टानां तृष्णातानां प्रदापयेत् ॥ ३५ ॥
 अतीसारं तथा छर्दिं स्त्रीणां चापि रजोग्रहे ।
 प्रच्युतानां च गर्भाणां स्थापनं परमिष्यते ।
 अश्विनोः संमतो योगो रक्तपित्तनिर्बर्हणः ॥ ३६ ॥

इति चन्दनायं चूर्णम् ।

अथ राजमार्तण्डात्-

मध्वाटरूपकरसो यदि तुल्यभागो
 कृत्वा नरः पिबति पुण्यतरः प्रमाते ।
 तद्रक्तपित्तमतिदारुणमप्यवश्य-
 माशु प्रशाम्यति जलेरिव वह्निपुञ्जः ॥ ३७ ॥

इति राजमार्तण्डात् ।

अथैलादिगुटिका-

आटरूपकनिर्यूहे प्रियङ्गुं मृत्तिकाञ्जनैः ।
 विनीय लोभं सक्षौद्रं रक्तपित्तहरं पिबेत् ॥ ३८ ॥
 वासाकपायोत्पलमृत्पिप्लुं लोधाञ्जनाभोरुहकेसराणि ।
 पीत्वा सिताक्षौद्रयुतानि जह्यात्पित्तासृजो वेगमुदीर्णमाशु ॥ ३९ ॥
 वासायां विद्यमानायामाशायां जीवितस्य च ।
 रक्तपित्ती क्षयी कासी किमर्थमवसीदति ॥ ४० ॥
 पक्वोदुम्बरकाश्मर्यपथ्याखजूरगोस्तनी ।
 मधुना हन्ति संलीढा रक्तपित्तं न संशयः ॥ ४१ ॥

खदिरस्य प्रियङ्गुणां कोविदारस्य शाल्मलेः ।
 पुष्पचूर्णानि मधुना लिहन्नारोग्यमश्नुते ॥ ४२ ॥
 वासकस्वरसैः पथ्या सप्तधा परिमाविता ।
 कृष्णा वा मधुना लीढा रक्तपित्तं द्रुतं जयेत् ॥ ४३ ॥
 द्रवेण यावता द्रव्यमेकीमूयाऽऽर्द्धतां व्रजेत् ।
 तावत्प्रमाणं निर्दिष्टं भिषग्भिर्मौवनाविधौ ॥ ४४ ॥
 अमया मधुसंयुक्ता पाचनी दीपनी मता ।
 श्लेष्माणं रक्तपित्तं च हन्ति शूलातिसारजित् ॥ ४५ ॥
 लोहगन्धिनि निःश्वास उद्गारे रक्तगन्धिनि ।
 मृद्दीकोपणमात्रां तु खादेद्विगुणशर्कराम् ॥ ४६ ॥
 एलापत्रत्वचो* द्राक्षाः पिप्पल्यर्धफलं तथा ।
 सितामधुकखर्जूरमृद्दीकाश्च पलोन्मिताः ॥ ४७ ॥
 संचूर्ण्य मधुना युक्ता गुटिकाः संप्रकल्पयेत् ।
 अक्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेत्तां दिने तदा ॥ ४८ ॥
 कासश्वासं ज्वरं हिक्कां छर्दिं मूर्च्छां मदभ्रमम् ।
 रक्तनिष्ठीवनं तुष्णां पार्श्वगूलमरोचकम् ॥ ४९ ॥
 शोषं प्लीहाद्व्यवातं च स्वरभेदं क्षतक्षयम् ।
 गुटिका तर्पणी वृष्या रक्तपित्तं विनाशयेत् ॥ ५० ॥

हृत्पेलादिगुटिका ।

अथ प्रियङ्गवादिचूर्णम्—

नासाप्रवृत्तरुधिरं घृतमृष्टं श्लक्ष्णपिट्टमामलकम् ।
 सेतुरिव तोयवेगं रुणाद्धि मूर्ध्नि प्रलेपेन ॥ ५१ ॥
 घ्राणप्रवृत्ते जलमांशु देयं सशर्करं नासिकया पयो वा ।
 द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिबेद्वा सशर्करं चक्षुरसं हितं वा ॥ ५२ ॥
 नस्यं दाडिमपुष्पोत्थं रसो दूर्वामवोऽथ वा ।
 आम्रास्थितः पलाण्डोर्वा नासिकासुतरक्तजित् ॥ ५३ ॥
 वृषस्य स्वरसं कृत्वा द्रव्यैरेभिः प्रयोजयेत् ।
 प्रियङ्गुसृत्तिकालोधमश्ननं चेति चूर्णयेत् ॥ ५४ ॥

* क. पुस्तके 'चोर्वाक्षा इति पाठान्तरम् ।

तच्चूर्णं योजयेत्तत्र रसे क्षौद्रसमन्वितम् ।
 नासिकामुखपायुभ्यो योनिमेद्राच्च वेगितम् ॥ ५५ ॥
 रक्तपित्तस्रवं हन्ति सिद्ध एष प्रयोगराद् ।
 यत्र शस्त्रक्षते च रक्तं स्रवति वेगतः ॥
 तदप्यनेन चूर्णेन तिष्ठत्येवावज्ञर्णितम् ॥ ५६ ॥

इति विषङ्गवादिचूर्णम् ।

अथ दूर्वाद्यं घृतम्—

मेद्रतोऽतिप्रवृत्तेस्तु वस्तिरुत्तर इष्यते ।
 दूर्वांसोत्पलकिञ्जल्कमञ्जिष्ठा सैलवालुकम् ॥ ५७ ॥
 सूर्वा लोधमुशीरं च मुस्तं चन्दनपद्मकम् ।
 द्राक्षा मधुकपथ्या च काश्मरी चन्दनं सितम् ॥ ५८ ॥
 एतैः पिष्टं कर्षमात्रैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 अजाक्षीरं सण्डुलाभ्यु पृथक्दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥ ५९ ॥
 तत्पानं वमतो रक्तं नावनं नासिकागते ।
 कर्णाभ्यां यस्य गच्छेत्तु तस्य कर्णौ प्रपूरयेत् ॥ ६० ॥
 चक्षुःस्राविणि रक्ते च पूरयेत्तेन चक्षुषी ।
 मेद्रपायुप्रवृत्ते च तत्तत्कर्मसु तद्धितम् ॥
 रोमकूपप्रवृत्ते च तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ॥ ६१ ॥

इति दूर्वाद्यं घृतम् ।

अथ वासाद्यं घृतम्—

वासां सशाखां सदलां समूलां
 कृत्वा कपायं कुसुमानि चास्याः ।
 प्रदाय कल्कं विपचेद्घृतं च
 सक्षौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम् ॥ ६२ ॥

इति वासाद्यं घृतम् ।

शणस्य कोविदारस्य वृषस्य ककुमस्य च ।
 कल्काढ्यत्वात्प्रशंसन्ति पुष्पकल्कं चतुष्पलम् ॥ ६३ ॥

अथ शतावरीघृतम्—

शतावरीदाडिमतिच्छीकं काकोलिमेदोमधुकं विदारीम् ।

पिष्ट्वा च मूलं फलपूरकस्य पंचेद्घृतं क्षीरचतुर्गुणं तत् ॥ ६४ ॥

कासज्वरोन्मादविबन्धशूलं तद्रक्तपित्तं विविधं निहन्ति ॥ ६५ ॥

इति लघुशतावरीघृतम् ।

अथ बृहच्छतावरीघृतम्—

शतावर्यास्तु मूलानां रसं प्रस्थद्वयं मतम् ।

तत्समं च भवेत्क्षीरं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ६६ ॥

जीवकर्पमकौ मेदा महामेदा तथैव च ।

काकोली क्षीरकाकोली मृद्धीका मधुकं तथा ॥ ६७ ॥

मुद्गपर्णी भापपर्णी विदारी रक्तचन्दनम् ।

शर्करामधुसंयुक्तं सिद्धं विस्रावयेद्भिषक् ॥ ६८ ॥

रक्तपित्तविकारेषु वातरक्तगदेषु च ।

क्षीणे शुक्ले तु दातव्यं वाजीकरणमुत्तमम् ॥ ६९ ॥

अन्तर्दाहं शिरोदाहं ज्वरं पित्तसमुद्भवम् ।

योनिशूलं सदाहं च मूत्रकृच्छ्रं च पैत्तिकम् ॥ ७० ॥

एतान् रोगान्निहन्त्याशु छिन्नाभ्रमिव मारुतः ।

शतावरीसर्पिरिदं बलवर्णाश्विर्धनम् ॥ ७१ ॥

इति बृहच्छतावरीघृतम् ।

अथ कुष्माण्डावलेहः—

शतावरीघृते चास्मिञ्शर्करामधुपादिकम् ।

मध्वेव पादिकं देयं वासासर्पिपि संमतम् ॥ ७२ ॥

कुष्माण्डकात्पलशतं सुखिन्नं निष्कुलीकृतम् ।

पचेत्तत्र घृते प्रस्थे पात्रे ताम्रमये दृढे ॥ ७३ ॥

यदा मधुनिमः पाकस्तदा खण्डशतं न्यसेत् ।

पिप्पलीशृङ्गबेराम्यां द्वे पले जीरकस्य च ॥ ७४ ॥

त्वगेलापत्रमरिचधान्यकानां पलार्धकान् ।

न्यसेच्चूर्णाकृतं तत्र द्रव्यां संघट्टयेत्ततः ॥ ७५ ॥

लेहीमूते सुशीते च दद्यात्क्षौद्रं घृतार्धकम् ।
 तद्यथाऽग्निचलं खादेद्रक्तपित्ते क्षतक्षये ॥ ७३ ॥
 कासश्वासतमश्छदितृष्णाज्वरनिपीडितः ।
 घृप्यं पुनर्नमकरं पल्यणं प्रसादनम् ॥ ७४ ॥
 उरःसंधानकरणं बृंहणं स्वरपोधनम् ।
 अश्विभ्यां निर्मितं श्रेष्ठं कूष्माण्डकरसापनम् ॥ ७५ ॥

इति कूष्माण्डकाषटेहः ।

अथ खण्डकूष्माण्डः—

खण्डकामलेकाद्वाह्यो रसः प्रस्थद्वयोन्मितः ।
 खण्डकूष्माण्डके कंसः स्थिन्नकूष्माण्डकद्रवात् ॥ ७६ ॥
 अन्यत्र खण्डकूष्माण्डे संमतः सकलो रसः ।
 पञ्चाशच्च पलं स्थिन्नं कूष्माण्डात्प्रस्थमाज्यतः ॥ ७७ ॥
 पक्वं पलशतं खण्डं वासाकाथाढके पचेत् ।
 शिषा धात्री धनं मार्गी त्रिसुगन्धैश्च कार्षिकैः ॥ ७८ ॥
 ताळीसविश्वधान्याकमरिचैश्च पलांशकैः ।
 पिप्पलीकुडवं चैव मधुमार्गी प्रवापयेत् ॥ ७९ ॥
 कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां रक्तपित्तं हलीमकम् ।
 हृद्रोगमम्लपित्तं च पीनसं च व्यपोहति ॥ ८० ॥

इति खण्डकूष्माण्डः ।

अथ वासाखण्डः—

युक्तकार्षिके कूष्माण्डे पाको मन्धेन युद्धया ।
 तुन्यमादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले ॥ ८१ ॥
 तेन पादावशेषेण पाचयेदाढकं मिषक् ।
 चूर्णांशमभयानां तु खण्डाच्छतपलं तथा ॥ ८२ ॥
 द्वे पले पिप्पलीचूर्णात्सिद्धे सीते च माक्षिकात् ।
 कुडवं पलमानं च चातुर्जातं सुचूर्णितम् ॥ ८३ ॥
 क्षिप्त्वाऽबलोड्य तं खादेद्रक्तपित्ती क्षतक्षयी ।
 कासश्वासगृहीतश्च यक्ष्मणा च निपीडितः ॥ ८४ ॥

इति वासाखण्डः ।

अथ खण्डखाद्यो लेहः—

शतावरी छिन्नरुहा सिंहास्यो मुण्डिका बली ।
ताडमूली च गायत्री विफलायास्त्वचस्तथा ॥ ८८ ॥

मार्गी पुष्करमूलं च पृथक्पञ्च पलानि च ।

जलद्रोणे विपक्तव्यमहमागावशेषितम् ॥ ८९ ॥

वस्त्रपूतं च तं काथं गृहीत्वा तत्र निक्षिपेत् ।

दिव्यौषधिहतस्यापि माक्षिकेण हतस्य वा ॥ ९० ॥

पलद्वादशकं देयं रुक्मलोहस्य चूर्णितम् ।

खण्डतुल्यं घृतं देयं पलषोडशकं बुधैः ॥ ९१ ॥

पचेत्ताम्रमये पात्रे गुडपाको मतो यथा ।

प्रस्थार्धं मधुनो देयं शुभाश्मजतुकं त्वचम् ॥ ९२ ॥

गृङ्गी विडङ्गं कृष्णा च शुण्ठ्यजार्जी पलं पलम् ।

त्रिफला धान्बकं पत्रं द्यक्षं मरिचकेसरम् ॥ ९३ ॥

घूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे माण्डे निधापयेत् ।

यथाकालं प्रयुञ्जीत विडालपदकं ततः ॥ ९४ ॥

गव्यक्षीरानुपानं च सेव्यं मांसरसं पयः ।

सुरुष्ण्यान्नपानानि स्निग्धं मांसादिवृंहणम् ॥ ९५ ॥

रक्तपित्तं क्षयं कासं पाक्लिशूलं विशेषतः ।

घातरक्तं प्रमेहं च क्षीतपित्तं वमिं क्लमम् ॥ ९६ ॥

श्वयथुं पाण्डुरोगं च कुष्ठं प्लीहोदरं तथा ।

आनाहं रक्तसंस्त्रावमम्लपित्तं नियच्छति ॥ ९७ ॥

चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्धनम् ।

आरौर्यपुत्रदं भेष्टं कायाशिवलवर्धनम् ॥ ९८ ॥

श्रीकरं लाघवकरं खण्डखाद्यं प्रकीर्तितम् ।

छागं पारावतं मांसं तित्तिरिक्करास्तथा ॥ ९९ ॥

कुलिङ्गाः कृष्णसाराश्च तेषां मांसानि योजयेत् ।

वारिकेलपयःपानं सुनिषण्णकवास्तुकम् ॥ १०० ॥

शुष्कमूलकजीवाख्यं पटोलं बृहतीफतम् ।

फलं घातकपक्षांश्च खर्जूरं स्वादु दाडिमम् ॥ १०१ ॥

ककारपूर्वकं यच्च मांसं चानूपसंभवम् ।

वर्जनीयं विशेषेण खण्डखाद्यं प्रकीर्तितम् ॥ १०२ ॥

इति खण्डखाद्यो लेहः ।

लेहीमूते सुशीते च दद्यात्क्षौद्रं वृतार्धकम् ।
 तद्यथाऽग्निबलं खादेद्रक्तपित्ते क्षतक्षये ॥ ७४ ॥
 कासश्वासतमश्छादितृष्णाज्वरनिपीडितः ।
 घृष्यं पुनर्नवकरं यलवर्णमसादनम् ॥ ७५ ॥
 उरःसंधानकरणं बृंहणं स्वरयोधनम् ।
 अश्विभ्यां निर्मितं श्रेष्ठं कूष्माण्डकरसायनम् ॥ ७६ ॥

इति कूष्माण्डकाषलेहः ।

अथ खण्डकूष्माण्डः-

खण्डकामलेकाव्राह्यो रसः प्रस्थद्वयोन्मितः ।
 खण्डकूष्माण्डके कंसः स्वित्तकूष्माण्डकद्रवात् ॥ ७७ ॥
 अन्यत्र खण्डकूष्माण्डे संमतः सकलो स्तः ।
 पञ्चाशच्च पलं स्वित्तं कूष्माण्डात्प्रस्थमाज्यतः ॥ ८० ॥
 पक्वं पलशतं खण्डं वासाकाथाढके पचेत् ।
 शिवा धात्री धनं मार्गी त्रिसुगन्धैश्च कार्पिकैः ॥ ८१ ॥
 तालीसविश्वधान्याकमरिचैश्च पलांशकैः ।
 पिप्पलीकुडवं चैव मधुमानीं प्रवापयेत् ॥ ८२ ॥
 कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां रक्तपित्तं हलीमकम् ।
 हृद्दोगमम्लपित्तं च पीनसं च व्यपोहति ॥ ८३ ॥

इति खण्डकूष्माण्डः ।

अथ वासाखण्डः-

युक्तसर्पिपि कूष्माण्डे पाको मन्धेन मुद्गया ।
 तुन्यमादाय वासायाः पचेद्दृष्टगुणे जले ॥ ८४ ॥
 तेन पादावशेषेण पाचयेदाढकं मिपक् ।
 चूर्णांजामभयानां तु खण्डौच्छतपलं तथा ॥ ८५ ॥
 द्वे पले पिप्पलीचूर्णात्सिद्धे सीते च माक्षिकात् ।
 कुडवं पलमानं च चातुर्जातं सुचूर्णितम् ॥ ८६ ॥
 क्षिप्त्वाऽबलोडय तं खादेद्रक्तपित्ती क्षतक्षयी ।
 कासश्वासगृहीतश्च यक्ष्मणा च निपीडितः ॥ ८७ ॥

इति वासाखण्डः ।

अथ खण्डखाद्यो लेहः—

शतावरी छिन्नरुहा सिंहास्यो मुण्डिका बली ।
तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्त्वचस्तथा ॥ ८८ ॥

मार्गी पुष्करमूलं च पृथक्पञ्च पलानि च ।

जलद्रोणे विपक्तव्यमष्टभागावशेषितम् ॥ ८९ ॥

घस्यपूतं च तं काथे गृहीत्वा तत्र निक्षिपेत् ।

द्विव्योपधिहतस्यापि माक्षिकेण हतस्य वा ॥ ९० ॥

पलद्वादशकं देयं रुक्मलोहस्य चूर्णितम् ।

खण्डतुल्यं घृतं देयं पलषोडशकं बुधैः ॥ ९१ ॥

पचेत्ताम्रमये पात्रे गुडपाको मतो यथा ।

प्रस्थार्धं मधुनो देयं शुभाश्मजतुकं त्वचम् ॥ ९२ ॥

गृङ्गी विडङ्गं कृष्णा च शुण्ठ्यजाजी पलं पलम् ।

त्रिफला धान्बकं पत्रं द्यक्षं मरिचकेसरम् ॥ ९३ ॥

घूर्णं दत्त्वा सुमथितं स्निग्धे माण्डे विधापयेत् ।

यथाकालं प्रयुञ्जीत विडालपदकं ततः ॥ ९४ ॥

गव्यक्षीरानुपानं च सेव्यं मांसरसं पयः ।

सुरुवृष्यान्नपानानि स्निग्धं मांसादिवृंहणम् ॥ ९५ ॥

रक्तपित्तं क्षयं कासं पक्तिशूलं विशेषतः ।

वातरक्तं प्रमेहं च क्षीतपित्तं क्षमिं क्लमम् ॥ ९६ ॥

श्वयथुं पाण्डुरोगं च कुष्ठं प्लीहोदरं तथा ।

आनाहं रक्तसंभ्रावमम्लपित्तं नियच्छति ॥ ९७ ॥

चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्धनम् ।

आरोर्यपुत्रदं श्रेष्ठं कायाशिवलवर्धनम् ॥ ९८ ॥

श्रीकरं लाघवकरं खण्डखाद्यं प्रकीर्तितम् ।

छागं पारावतं मांसं तित्तिरिक्करास्तथा ॥ ९९ ॥

कुलिङ्गाः कृष्णसाराश्च तेषां मांसानि योजयेत् ।

वारिकेलपयःपानं सुनिषण्णकवास्तुकम् ॥ १०० ॥

शुष्कमूलकजीवाख्यं पटोलं बृहतीफतम् ।

फलं घातार्कपकाञ्च खजूरं स्वादु दाडिमम् ॥ १०१ ॥

ककारपूर्वकं यच्च मांसं चानूपसंभवम् ।

वर्जनीयं विशेषेण खण्डखाद्यं प्रकीर्तितम् ॥ १०२ ॥

इति खण्डखाद्यो लेहः ।

अथ खण्डामलकं च खण्डहरीतकी—

कार्पासीदलसंस्तरे ससालिले भाण्डे शिवां घाऽभयाः

संस्वेद्याथ परत्र धारिणि पुनस्तोयान्तरे ताः प्लुताः ।

विद्ध्या थंशशलाकयाऽथ विजलाः खण्डस्य पक्के शनैः

पक्त्वा भिष्टशिवाः शिषानि दधतेऽष्टकृपित्तरोगे नृणाम् ॥१०३॥

इति खण्डामलकं च खण्डहरीतकी ।

अथ रसाः—

शुद्धपारदंबलिप्रवालकं हेममाक्षिकमृजङ्गरङ्गकम् ।

भारितं सकलमेतदुत्तमं भावयेत्पृथग्ध द्रव्यैश्चिशः ॥ १०४ ॥

चन्दनस्य कमलस्य मालतीकोरकस्य वृषपल्लवस्य च ।

धान्यवारणकणाशतावरीशाल्मलीवटजटामृतस्य च ॥ १०५ ॥

रक्तपित्तकुलकण्डनाभिधो जायते रसवरोऽष्टपित्तिनाम् ।

प्राणदो मधुवृषपद्रवैरयं सेधितस्तु घसुकृष्णलाभितः ।

नास्त्यनेन सममत्र भूतले भेषजं किमपि रक्तपित्तिनाम् ॥ १०६ ॥

इति रक्तपित्तकुलकण्डनो रसो रसेन्द्रचिन्तामणेः ॥

अथ वासासूतः—

आटक्षपनवपल्लवद्रव्यं पालिकं सरसमस्मवलुकम् ।

कर्पसमितमधुप्रयोजितं प्राश्य नाशयति रक्तपित्तकम् ॥ १०७ ॥

इति वासासूतः ।

यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं बहिरन्तश्च भेषजम् ।

रक्तपित्ते हितं तच्च क्षतक्षीणे हितं च यत् ॥ १०८ ॥

इति योगतरङ्गिण्यां रक्तपित्तनिदानचिकित्साकथनं नाम पद्मसप्त-

तितमस्तरङ्गः ॥ ७५ ॥

अथ पद्मसप्ततितमस्तरङ्गः ।

अथ क्षयरोगनिदानम्—

वेगरोधात्क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् ।

त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥ १ ॥

अथ क्षयलक्षणम्—

कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ।
 अतिव्यवायिनो वाऽपि क्षीणे रेतस्यनन्तराः ॥ २ ॥
 क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ।
 अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः ॥ ३ ॥
 राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति स स्मृतः ।
 नक्षत्राणां द्विजानां च राज्ञश्चामूढयं पुरा ॥ ४ ॥
 यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः ।
 राज्ञश्चन्द्रमसो यस्माद्भूदेष किलाऽऽमयः ॥ ५ ॥
 तस्मात्तं राजयक्ष्मेति प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 देहौपधक्षयकृतेः क्षयस्तस्मान्निगद्यते ।
 रसादिशोषणाच्छोषो रोगराद् तेषु राजवान् ॥ ६ ॥

शोषलक्षणम्—

श्वासाङ्गन्सादकफसंभवतालुशोष-
 वम्यश्लिसादमर्षीनसकासनिद्राः ।
 शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
 शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥ ७ ॥

स्वप्नदृष्ट्यमाह—

स्वप्नेषु काकशुकसल्लकनीलकण्ठ-
 गृधास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च ।
 तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्ये-
 च्छुष्कांस्तरुन्पवनधूमदवादितांश्च ॥ ८ ॥

राजयक्ष्मणो लक्षणमाह—

अंसपार्श्वाभितापश्च संतापः करपादयोः ।
 ज्वरः सर्वाङ्गश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥ ९ ॥
 स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं संकोचश्चांसपार्श्वयोः ।
 ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्तोद्भक्तस्य चाऽऽगमः ॥ १० ॥
 शिरसः परिपूर्णत्वममक्तच्छन्द एव च ।
 कासः कण्ठस्य च ध्वंसो विज्ञेयः कफकोपतः ॥ ११ ॥

एकादशभिरेतैर्वा पद्भभिर्वाऽपि समन्वितम् ।
 कासातिसारपाश्वर्तिस्वरभेदारुचिज्वरैः ॥ १२ ॥
 त्रिभिर्वा पीडितैर्लिङ्गैर्ज्वरकासासृगामयैः ।
 जह्याच्छोषादितं जन्तुमिच्छन्सुविपुलं यशः ॥ १३ ॥
 सर्वैरर्धैस्त्रिभिर्वाऽपि लिङ्गैर्मांसबलक्षये ।
 उक्तो वज्र्याश्रिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥ १४ ॥
 महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिपीडितम् ।
 शूनमुष्कोदरं चैव यक्षिमणं परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥
 उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकृशं नरम् ।
 शुक्लाक्षमज्ञद्वेष्टारमूर्ध्वश्वासनिपीडितम् ॥ १६ ॥
 कृच्छ्रेण बहुमेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् ।
 व्यधायशोकवार्धक्यव्यायामाध्वप्रशोषिणम् ॥ १७ ॥
 घणोरःक्षतसंज्ञौ च शोषिणे लक्षणं गृणु ।

व्यायशोषिशोकशोषिणौ-

व्यायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः ॥ १८ ॥
 पाण्डुदेहो यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः ।
 प्रध्मात्वंशीलः सस्तांसः शोकशोष्यपि तादृशः ॥ १९ ॥

जराशोषिणमाह-

जराशोषी कृशो मन्दवीर्यबुद्धिबलेन्द्रियः ।
 कम्पतोऽरुचिमान्मिन्नकांस्यपात्रहतस्वनः ॥ २० ॥
 षीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवारुचिपीडितः ।
 संप्रसृतास्यनासाक्षः शुष्करुक्षमलच्छविः ॥ २१ ॥

व्यायामशोषिणमाह-

व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः ।
 लिङ्गैरुःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥ २२ ॥

अध्वप्रशोषिणमाह-

अध्वप्रशोषी सस्ताङ्गः समृष्टपरुषच्छविः ।
 प्रसृतास्यत्रावयवः शुष्ककृमिगलाननः ॥ २३ ॥

रक्तशोषिणमाह—

रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाऽऽहारयन्त्रणांत् ।
 घणितश्च मधेच्छोपः स चासाध्यतमो मतः ॥ २४ ॥
 उरःक्षती कफं सास्रं सूप्यं पूतिमुद्रमेत् ।
 सकासश्वासपाश्वर्तिरसाध्यो ज्वरदाहवान् ॥ २५ ॥
 परं दिनसहस्रं तु यदि जीवति मानवः ।
 सुभिषग्भिरुपक्रान्तस्तरुणः शोषपीडितः ॥ २६ ॥

इति क्षयरोगनिदानम् ।

अथ क्षयरोगचिकित्सा—

अथ पडङ्गयूपः सुश्रुतात्—

व्यवायशोषिणं क्षीररसमांसाज्यभोजनैः ।
 मुकुलैर्मधुरैर्गन्धैर्जीवनीयैरुपाचरेत् ॥ २७ ॥
 हर्षणाश्वासनैः क्षीरैः स्निग्धैर्मधुरशीतलैः ।
 दीपनैर्लघुभिश्चान्नैः शोकशोपमुपाचरेत् ॥ २८ ॥
 व्रणशोषं जयेत्स्निग्धैर्दीपनैः स्वादुशीतलैः ।
 आस्यासुखैर्दिवास्वप्नैः शीतैर्मधुरबृंहणैः ॥ २९ ॥
 तर्कमांसरसाहारैरध्वशोषिणमाचरेत् ।
 ईषदम्लैरनम्लैर्वा यूपमांसरसादिभिः ॥ ३० ॥
 व्यायामशोषिणं स्निग्धैः क्षतक्षयहितैर्हिमैः ।
 उपाचरेज्जीवनीयैर्विधिना श्लेष्मकेण तु ॥ ३१ ॥
 बलिनो बहुदोषस्य पञ्च कर्माणि कारयेत् ।
 यक्षिणः क्षीणदेहस्य यत्कृतं स्याद्विषोपमम् ॥ ३२ ॥
 मलायत्तं बलं पुंसं शुक्रायत्तं तु जीवितम् ।
 अतो विशेषात्संरक्षेद्यक्षिणो मलरेतसी ॥ ३३ ॥
 शालिपट्टिकगोधूमयवमुद्गादयः शुभाः ।
 मद्यानि जाङ्गलाः पक्षिमृगाः शस्ता विशुष्यतः ॥ ३४ ॥
 मूलकानां कुलित्यानां यूपैर्वा सूपसंस्कृतैः ।
 सपिप्पलीकं सयवं सकुलित्थं सनागरम् ॥ ३५ ॥
 दाडिमामलकोपेतं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ।
 तेन विकाराः पीनसादयः ॥ ३६ ॥

क्षेपतो द्विगुणं मांसं सर्पतोऽष्टगुणं जलम् ।

पादमथं संरुतं चाऽऽज्ये पटङ्गो घृष उच्यते ॥ ३७ ॥

इति पटङ्गरूपः सुधुनात् ।

अथ समासुतलोहम्-

धान्यकं पिप्पलीविश्वदशमुल्लानलं विदेत् ।

पाम्बुशूलज्वरश्चासपीनसादिनिघृतये ॥ ३८ ॥

अश्वगन्धामुताभीष्टदशमूली बलापृषाः ।

पीनकरातिविषे गान्ति क्षयं क्षीरसाशिनः ॥ ३९ ॥

कपिमांसं तमादाप श्लक्ष्णपूर्णं नु कारयेत् ।

तात्पिपेत्क्षीरसंयुक्तं क्षयरोगहरं परम् ॥ ४० ॥

हरिणच्छागमांसं नु श्लक्ष्णपूर्णं कृतं शुभम् ।

अजाक्षीरेण पातय्यं क्षयध्याधिनिवारणम् ॥ ४१ ॥

छागमांसं पदच्छागं छागं सर्पिः सनागरम् ।

छामोपतेवाशयनं छागमध्ये नु पक्ष्मनुत् ॥ ४२ ॥

मधुताप्यविष्टङ्गाजतुलोहपृषतामयाः ।

गान्ति पश्माणमत्युग्रं सेव्यमाना हिताशिना ॥ ४३ ॥

इति समासुतलोहम् ।

अथ दशमुलादिकाथः-

शंकरामधुसंयुक्तं नवनीतं लिहन्क्षपी ।

क्षीराशी लभते पुष्टिमतुल्ये चाऽऽज्यमाक्षिके ॥ ४४ ॥

दशमूलबलारात्रामुखाकनागरेः कथितम् ।

पेषं पाम्बुसशिरोरुक्षयकासादिशान्तये सलिलम् ॥ ४५ ॥

इति दशमूलादिकाथः ।

ककुमत्वह्नागबला धानरीचीजचूर्णितं पयसा ।

पीतं मधुघृतयुक्तं ससितं पक्ष्मादिकासहरम् ॥ ४६ ॥

अथ तालीसायं चूर्णम्-

तालीसोपणविश्वपिप्पलितुगाः कर्पाभिवृद्धास्तुटिः

कर्पाधां त्वगपि प्रकारधवला द्वात्रिंशकर्पा सिता ।

तालीसाद्यमिदं सुचूर्णमरुचावाध्मानमन्दानल-
श्वासच्छर्द्यतिसारशोपकसनप्लीहज्वरे शस्यते ॥ ४७ ॥

इति तालीसाद्यं चूर्णम् ।

अथ सितोपलायं चूर्णम्—

चूर्णं षोडशकुञ्जराब्धिनयनक्षमामागमाजः सिता
वांशीमागधिकावृष्टित्वच इह क्षौद्राज्ययुक्तं प्रगे ।
लीढं हन्ति सितोपलादिकमिदं हस्ताङ्घ्रिदाहं क्षयं
पार्श्वार्तिज्वररक्तपित्तकसनश्वासाग्निमान्द्यारुचीः ॥ ४८ ॥

इति सितोपलायं चूर्णम् ।

अथ च्यवनप्राशविभीतकावलेहौ—

द्राक्षैलाब्धदशाङ्घ्रिजी*वनबलाशृङ्गचुचटायःकणा-
पथ्याकाननसाब्जपुष्करशठीछिन्नाविदारीवृषम् ।
वर्षामूहिमाम्रकं जलघटे धात्रीशतैः पञ्चभिः
पक्त्वा व्यस्थिशिवायुतं यम+कतो द्विः पद्पले मर्जितम् ॥४९॥
सश्वेतार्धतुलां पचेन्मधुतुगाकृष्णाचतुर्जातितः
पङ्क्तिद्व्येकपलान्वितश्च्यवनकप्राशो जरामृत्युजित् ।
कासश्वासखुडज्वरक्षयतमोहन्मूत्रशुकार्तिजित्
सक्षौद्रोऽक्षशताजमूत्र*शतजः कासे कफश्वासहा ॥ ५० ॥

इति च्यवनप्राशविभीतकावलेहौ ।

अथ चतुर्दशाङ्गलोहम्—

रास्ना कर्पूरतालीसभेकपर्णा शिलाजतु ।
त्रिकटुत्रिफलामुस्ताविडङ्गदहनाः समाः ॥ ५१ ॥
चतुर्दशायसो भागास्तच्चूर्णं मधुसर्पिषा ।
लीढं कासज्वरं श्वासं राज(हन्ति)यक्ष्माणमेव च ।
बलवर्णाग्निपुष्टीनां वर्धनं दोषनाशनम् ॥ ५२ ॥

इति चतुर्दशाङ्गलोहम् ।

* क. पुस्तके—
ज्वलयं गणः ॥ १ ॥ + क.
द्वौ च योजिते । द्वे शूर्पण्यौ जीवन्ती मयुर्क
स्यां घृततैलाभ्यां यमकः । * क. पुस्तके—तुलत
६१

अथागस्त्यहरीतकी-

शङ्खाख्यादशमूलपुष्करशठीयासस्वगुप्ताबला-

पामार्गेभकणामृतौपधवृकीग्रन्थयग्निमार्गोरसाः ।

आम्नापथ्यशतं यथाढकमपां पञ्चाढकं वा यव-

स्वेदात्पाच्यमिमाः शिवाः स च रसो गौडीतुला व्यञ्जलिः ॥५३॥

कृष्णातैलघृतात्पुनः कुडविकक्षौद्रैरगस्त्यामयाः

कासाशोग्रहणीक्षयज्वरजराश्वासप्रतिश्यारुचौ ॥ ५४ ॥

इत्यगस्त्यहरीतकी ।

अथ ज्यवनप्राशाश्चिकित्साकलिकातः-

द्विपञ्चमूले जलसिद्धमाज्यं वासाघृतं वाऽप्यथ पटूपलं च ।

हितं पयश्छागलमव्यवाये प्रयुज्यते नागबलामिधानम् ॥ ५५ ॥

शृङ्गीं सामलकीं फलत्रिकवलीं छिन्नीं विदारीं शठीम्

जीवन्तीं दशमूलचन्दनघनैर्नोलोत्पलैलाचूयैः ।

मृद्धीकाष्टकवर्गपौष्करयुतैः सार्धं पृथक्पालिकै-

रब्द्रोणेन शतानि पञ्च विपचेद्भात्रीफलानामतः ॥ ५६ ॥

उद्धृत्याऽऽमलकानि तैलघृतयोः पद्ममिश्र पद्ममिः पलै-

र्मृष्टान्यर्धतुलां निधाय विधिवन्मत्स्यण्डिकायाः पचेत् ।

शीते पणमधुनः पलानि कुडवो वांश्याश्चतुर्जाततो

मुष्टिर्मागधिका पलद्वयमयं प्राशः स्मृतश्च्यावनः ॥ ५७ ॥

न शोषः साफल्यं व्रजति वपुषि क्षीणमनसो

न मूर्च्छा न छर्दिस्तृडपि च न च श्वासकसनम् ।

न चालक्ष्मीर्विघ्नं क्वचिदपि च न व्यापदमयं

प्रयोगादेतस्मान्मनसिजंधियो बिभ्रति मनः ॥ ५८ ॥

इति ज्यवनप्राशः ।

अथ खण्डपिप्यल्यवलेहः-

कृष्णाप्रस्थं पचेत्त्राऽऽढकपयसि घृतस्याञ्जलिं खण्डपात्रं

दत्त्वा लेहोपमेऽस्मिन्सुरकुसुमचतुर्जातिविश्वोपणेन्दून् ।

ग्रन्थिशीखण्डयष्टीमधुघु*सृणजलं जातिकोशं च कर्षं
 प्रत्येकं चूर्णयित्वा मधुकुडवयुतः स्याच्च कृष्णाबलेहः ॥ ५९ ॥
 आदौ मन्दाग्निकार्षे हरति सः च शिशुस्त्रीजरन्मानुषेषु
 प्रायो वृष्योऽक्षिपथ्यो विपुलबलकरो दीपनः पाचनश्च ।
 कासश्वासप्रमेहक्षयरुगतितृपाकामलापाण्डुकण्डू-
 ष्टीहाजीर्णज्वरं चानिलकफविकृतीरम्लपित्तं च हन्यात् ॥ ६० ॥
 इति खण्डपिष्यल्पवलेहः ।

अथ शिवगुटिका—

त्रीन्वारान्प्रथमं शिलाजतुजले माव्यं भवेत्त्रैफले
 निष्काथे दशमूलजेऽथ तदनु चिच्छन्नोद्भवाया रसे ।
 घाट्यालक्रथने पटोलसालिले यष्टीकपाये पुन-
 र्गोमूत्रेऽथ पयस्यथापि च गवामेषां कपाये ततः ॥ ६१ ॥
 द्राक्षामीरुविदारिकाद्वयपृथक्पर्णास्थिरापौष्करैः
 पाठाकौटजकर्कटाख्यकटुकारास्त्राम्बुदालम्बुदैः ।
 दन्तीचित्रकचव्यवारणकणावीराह्वर्गोपधै-
 रब्द्रोणे चरणस्थितैः पलमितैरेभिः पृथग्माधयेत् ॥ ६२ ॥
 धात्रीमेषविषाणिकात्रिकटुकैरेभिः पृथक्पञ्चकै-
 र्द्रव्यैश्च द्विपलोन्मितैरपि पलं चूर्णाद्विदारीभवात् ।
 तालीसात्कुडवं चतुष्पलमिह प्रक्षिप्यते सर्पिष-
 स्तैलस्य द्विपलं पलाटकमथ क्षौद्रान्द्रिषग्योजयेत् ॥ ६३ ॥
 तुल्यं पलैः षोडशभिः सितायास्त्वक्क्षीरिकापत्रककेसरैश्च ।
 विल्वांशकैस्त्वक्त्रुटिसंप्रयुक्तैरित्यक्षमात्रा गुटिकाः प्रकल्प्याः ॥
 तासामेकतमां प्रयोज्य विधिवत्प्रातः पुमान्मोजनात्
 प्राग्वा मुद्गदलाम्बु जाङ्गलरसं शीतं शृतं वा जलम् ।
 माक्षीकं मदिरामगुर्वशनमुक्पीत्वा पयो वा गवां
 प्राप्नोत्यङ्गमनङ्गवत्सुमगतासंपन्नमानन्दकृत् ॥ ६४ ॥
 शोफग्रन्थ्यधिमन्थवेपथुवमीपाण्ड्वामयश्लीपद्-
 ष्टीहार्शःप्रदूरप्रमेहपिटकाभेहाश्मरीशर्कराः ।

* स. कुक्कुमम् ।

हृद्गोर्गुद्वृद्धिपिद्मधियकृद्योन्यामयाः सानिटा

ऊरुस्तम्भमगंदरज्वररुजस्तूणीप्रतूणीतृपः ॥ ६५ ॥

घातासृक्प्रचलं प्रवृद्धमुदरं कुष्ठं किलासं कृमीन्

कासश्वाससुरःक्षतक्षयमसृक्पित्तं सपानात्ययम् ।

उन्मादं मदमप्यपस्मृतिमतिस्थौल्यं कृशत्वं तनौ

सालस्यं च हलीमकं च शमयेन्मूत्रस्य कृच्छ्राणि च ॥ ६६ ॥

मघति जरया सर्वश्वेतैरकालजराकृतै-

र्वृतमलिकुलाकारैरेभिः शिरःसु शिरोरुहैः ।

प्रसरति घलाव्यस्तातङ्कं वपुश्च समुद्रहन्

प्रभवति शतं स्त्रीणां गन्तुं जनो जनवल्लभः ॥ ६७ ॥

स्तिमितमतिरप्यज्ञानान्धः सदस्यपटुः पुमान्

सकृदपि यथा ज्ञानोपेतः श्रुतिस्मृतिमान्मवेत् ।

व्रजति च यथा युक्तो योगी शिवस्य समीपतां

शिवगुटिकया कस्तामेतां करोति न मानुषः ॥ ६८ ॥

इति शिवगुटिका ।

अथ लघुशिवगुटिका-

कौटजं त्रिफलानिम्बपटोलघननागरैः ।

भावितानि वशाहानि रसैर्द्वित्रिगुणानि च ॥ ६९ ॥

शिलाजतुपलान्यष्टौ तावती सितशर्करा ।

त्वक्क्षीरीपिप्पलीधात्रीकर्कटाख्यान्पलोन्मितान् ॥ ७० ॥

निदिग्धिफलमूलाभ्यां पलं युक्त्याञ्जिजातकान् ।

मधु त्रिफलसंयुक्तं कुर्यादक्षसमान्गुडान् ॥ ७१ ॥

दाडिमाम्लपयःक्षीररससूपसुरासवान् ।

तान्मक्षयित्वाऽनु पिबेन्निरन्नो हितमक्षयमाकू ॥ ७२ ॥

पाण्डुकुष्ठज्वरप्लीहृतमकाशोमगंदरान् ।

नाशयेन्मूत्रकृच्छ्राणि मूत्रस्थानविवन्धनात् ॥ ७३ ॥

यद्यत्र बीजतोयेन कान्तलोहं तथाऽभ्रकम् ।

पलं पलं च मिलितं तदा स्यात्किमतः परम् ॥ ७४ ॥

तीव्रदुःस्रप्रदं पाण्डुं प्रमेहं सपरिग्रहम् ।

राजरोगं च व्याधिं च जयेदिति किमन्दुतम् ॥ ७५ ॥

इति लघुशिवगुटिका ।

अथ चरकात्—

फलत्रिकक्वाथविशुद्धमादी
 शुद्धं गुडूच्या दशमूलशुद्धम् ।
 स्थिरादिकाकोलियुगादिसिद्धं
 शिलाजतु स्यात्क्षयिषु प्रशस्तम् ॥ ७६ ॥

इति चरकात् ।

अथ यवान्यायं चूर्णम्—

पवानी तित्तिडीकं च नागरं चाम्लवेतसम् ।
 दाडिमं बादरं चाम्लं कार्पिकाण्युपकल्पयेत् ॥ ७७ ॥
 धान्यसौवर्चलाजाजीवराङ्गं चार्धकार्पिकम् ।
 पिप्पलीनां शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य तु ॥ ७८ ॥
 शर्करायाश्च चत्वारि पलान्येकत्र चूर्णयेत् ।
 जिह्वासंशोधनं हृद्यं तच्चूर्णं भक्ष्यरोचनम् ॥ ७९ ॥
 हितं पार्श्वार्तिशूलघ्नं विबन्धानाहनाशनम् ।
 कासश्वासहरं ग्राहि ग्रहण्यर्शोविबन्धनुत् ॥ ८० ॥

इति यवान्यायं चूर्णम् ।

अथ द्विपञ्चमूलायं घृतम्—

द्विपञ्चमूलस्य पचेत्कपाये प्रस्थद्वये मांसरसस्य चैकम् ।
 कल्कं बलायाः सुनियोज्य गर्भे सिद्धं पयः प्रस्थयुतं घृतं च ।
 सर्वाभिघातोत्थितयक्ष्मशूलक्षतक्षयोत्कासहरं प्रदिष्टम् ॥ ८१ ॥

अथ बलायं घृतम्—

बलां श्वदंष्ट्रां बृहतीं कलशीं धावनीं स्थिराम् ।
 निम्बपपैटकं मुस्तं त्रायमाणां दुरालमाम् ॥ ८२ ॥
 कृत्वा कपायं पेप्याथ दघात्तामलकीं सटीम् ।
 द्राक्षां पुष्करमूलं च मेदामामलकानि च ॥ ८३ ॥
 घृतं पयश्च तत्सिद्धं सर्पिर्ज्वरहरं परम् ।
 क्षयकासप्रशमनं शिरःपार्श्वरुजापहम् ॥ ८४ ॥

अथ द्राक्षासवः-

सुर्वाकायास्तुलाधं तु द्विदोणेऽपि विपाचयेत् ।
 पादशेषे कपाये च पूते शीते प्रदापयेत् ॥ ८५ ॥
 गुडस्य द्वितुलां मानीं धातक्या घृतमाजने ।
 विडङ्गं फलिनीं कृष्णां त्वगेलापत्रकेसरम् ॥ ८६ ॥
 सरिचं च मिपक्वणं सम्यक्कृत्वा विचक्षणः ।
 क्षिपेच्च पलिकैर्मागैः स्थापयेच्च कियद्दिनम् ॥ ८७ ॥
 ततो यथाबलं पीत्वा कासश्वासात्प्रमुच्यते ।
 हन्ति यक्ष्माणमत्युग्रसुरःसंधिं करोति च ॥ ८८ ॥
 चतुर्थमार्गं द्राक्षाया धातकीमत्र केचन ।
 प्रयच्छन्ति ततो वीर्यमेतस्योच्चैः प्रजायते ॥ ८९ ॥

अथ पिप्पल्यायुरिष्टः-

पिप्पलीलोध्रमरिचपाठाधाऽपेलवालुकैः ।
 चव्यचित्रकजन्तुघ्नक*मुकोशीरचन्दनैः ॥ ९० ॥
 मुस्तमिपङ्गुलवलीहरिद्रामिशिपेलवैः ।
 पत्रत्वक्कुठतंगरैर्नागकेसरसंयुतैः ॥ ९१ ॥
 मागैः स्यादर्धपलिकैर्द्राक्षां पाष्टिपलां क्षिपेत् ।
 पलानि दश धातक्या गुडस्य च शतत्रयम् ॥ ९२ ॥
 तोयार्मणद्वये सिद्धं मद्येतत्सुखावहम् ।
 ग्रहणीपाण्डुरोगार्शःकासगुल्मोदरापहम् ॥ ९३ ॥
 पिप्पल्यादिररिष्टोऽयं क्षयक्षयकरः परः ।

अथ छागलादिघृतम्-

छागमांसतुलां सम्यक्पाचयेदर्मणेऽम्मसि ॥ ९४ ॥
 पादशेषेण तेनैव सर्पिः प्रस्थं विपाचयेत् ।
 ऋद्धिर्धृद्धिश्च मेदे द्वे तथा जीवककर्पमौ ॥ ९५ ॥
 काकोलीक्षीरकाकोल्या कल्कैरेमिः पलोन्मितैः ।
 सम्यक्सिद्धेऽवतार्याथ शीते तस्मिन्प्रदापयेत् ॥ ९६ ॥
 शर्करायाः पलान्यष्टौ मधुनः कुडवं क्षिपेत् ।
 पलं पलं पिबेत्प्रातर्यक्ष्माणं हन्ति दुस्तरम् ॥ ९७ ॥
 बल्यं स्थौल्यकरं वृष्यं दीपनं मन्दवाह्निजित् ।

अथ चन्दनादितैलम्—

चन्दनाम्बुनखं वाप्यं यष्टीशैलेयपद्मकम् ॥ ९८ ॥
 मञ्जिष्ठा सरलं दारु सव्येलापूतिकेसरम् ।
 पत्रं बिल्वमुशीरं च कङ्कोलं च नताम्बुदम् ॥ ९९ ॥
 हरिद्रे सारिबे तिक्ता लवङ्गागुरुकुङ्कुमम् ।
 त्वग्नेणुनालिका चैमिस्तैलं मस्तु चतुर्गुणम् ॥ १०० ॥
 लाक्षारससमं सिद्धं ग्रहघ्नं बलवर्णकृत् ।
 अपस्मारज्वरोन्मादकृत्यालक्ष्मीविनाशनम् ॥ १०१ ॥
 आयुःपुष्टिकरं चैव वशीकरणमुत्तमम् ।
 विशेषात्क्षयरोगघ्नं रक्तपित्तहरं परम् ॥ १०२ ॥

अन्यच्च—

श्रीखण्डाम्बुनखाब्दरात्रिसरलस्त्रीपूतिमांसीचतु-
 र्जातोय्रागरुयाष्टिपद्मकमुराशैलेयबिल्वामरैः ।
 गोप्यंसाण्डलवङ्गरेणुशठिरुग्भाण्डयेणजामिश्रतु-
 मस्तु स्यात्समलाक्षवारितिलजं सिद्धं क्षयादौ हितम् ॥ १०३ ॥

इति चन्दनादितैलम् ।

अथ बृहन्नवायसम्—

त्रिकटुत्रिफलैलामिर्जातीफललवङ्गकैः ।
 जवमागीन्मितैरेतैः समं तीक्ष्णं मृतं मवेत् ॥ १०४ ॥
 संचूर्ण्य लोडयेत्क्षौद्रैर्नित्यं मक्षति मानवः ।
 कासं श्वासं क्षयं मेहं पाण्डुरोगं भगंदरम् ॥
 ज्वरं मन्दानलं शोथं संमोहं ग्रहणीं जयेत् ॥ १०५ ॥

इति बृहन्नवायसम् ।

अथ लाक्षादितैलम्—

तैलं प्रस्थमितं चतुर्गुणजतुक्ताथं चतुर्मस्तुरु-
 ग्यष्टीदारुनिशाब्दमूर्चकटुकामिश्रश्च कौन्ती हिमैः ।
 राम्नाद्यैः पित्तुसंमितैः कृतमिदं शस्तं तु जीर्णं ज्वरे
 सर्वास्मिन्विषमेऽपि यक्ष्मणि शिशौ वृद्धे सगर्भासु च ॥ १०६ ॥

अथ महालाक्षादितैलम्-

तैलं तुल्यजतूदकं दशजटाकाधेन तुल्यं सरा-
 वाट्यालकथनेन चापि पयसा दध्नाश्च धान्याम्बुना ।
 चातुर्जातलवङ्गकुन्दुरुमुरागोपीतिरीटामया-
 श्यामांसत्रिघनाम्बुदारुसरलाराघानसोशीरकैः ॥ १०७ ॥
 कालीयागुरुरक्तचन्दनरसामांसीतुरुष्काण्डिका
 कर्चुरैस्तगरेणजामिशिहिमैः शैलेयमूर्वानलैः ।
 पट्टीपद्मकरेणुकापटुकटुव्योपैश्च मण्डीपुत्रैः
 संपिष्टैश्चतुरम्युमिश्च विधिवन्मन्दाग्निपक्वं क्रमात् ॥ १०८ ॥
 यक्षमाणं क्षयमङ्गसादमनिलघ्वाधिं च जीर्णज्वरं
 कण्डूपाण्डुमुदरमण्डलमसृक्पित्तं च रौक्ष्यं जयेत् ।
 सूत्यां राजानि बालके च तरुणे वृद्धे सगर्मस्त्रियां
 मूर्धातीं पलितेऽपि शूलिनि महालाक्षादितैलं हितम् ॥ १०९ ॥

अथ रसाः-

अथ रत्नगर्भपोटलीरसः-

रसं घञ्जं हेम तारं नागं लोहं तथाऽभ्रकम् ।
 तुल्यांशं मारितं योज्यं मुक्तामाक्षिकविद्रुमम् ॥ ११० ॥
 राजावतं च वैक्रान्तं गोमेदं पुष्परागकम् ।
 शङ्खं च तुल्यतुल्यांशं सप्ताहं चित्रकद्रवैः ॥ १११ ॥
 मर्दयित्वा विचूष्योथ तेनाऽऽपूर्य घराटकान् ।
 टङ्कणं रविदुग्धेन पिष्ट्वा तन्मुद्रणं चरेत् ॥ ११२ ॥
 मृद्गाण्डे तान्सुसंयन्त्रय सम्यग्गजपुटे पचेत् ।
 आदाय चूर्णयेत्सम्यङ्निर्गुण्ड्याः सप्त मावताः ॥ ११३ ॥
 आर्द्रकस्य रसैः सप्त चित्रकस्यैकविंशतिः ।
 द्रवैर्माव्यं ततः शुष्कं देयं गुञ्जाचतुष्टयम् ॥ ११४ ॥
 क्षयरोगं निहन्त्याशु सत्यं शिव इवान्धकम् ।
 योजयेत्पिप्पलीक्षौद्रैः सघृतैर्मरिचैश्च वा ॥ ११५ ॥
 पोटलीरत्नगर्भोऽयं सर्वरोगहरो मतः ॥ ११६ ॥

इति रत्नगर्भपोटलीरसः ।

अथ कुमुदेश्वरो रसो रसार्णवात्—
 पारदं शोधितं गन्धमभ्रकं च समं समम् ।
 तदर्धं दरदं दद्यात्तदर्धां च मनःशिलाम् ॥ ११७ ॥
 सर्वाधिं मृतलोहं च खल्वमध्ये विनिक्षिपेत् ।
 द्विःसप्त भावना देयाः शतावर्षा रसेन च ॥ ११८ ॥
 ततः सिद्धो भवत्येष कुमुदेश्वरसंज्ञकः ।
 सितया मरिचेनाथ गुञ्जाद्वित्रप्रमाणतः ॥ ११९ ॥
 भक्षयेत्प्रातरुत्थाय पूजयित्वेष्टदेवताम् ।
 यक्षमाणमुग्रं हन्त्येव वातपित्तकफामयान् ॥ १२० ॥
 ज्वरादीनखिलान् रोगान्यथा दैत्याञ्जनार्दनः ।
 सतताभ्यासयोगेन वलीपलितनाशनः ॥ १२१ ॥

इति कुमुदेश्वरो रसः ।

अथ पञ्चामृतारव्यो रसः—

भस्मीमृतसुवर्णतारदिनकृत्सूताभ्रसत्त्वैः क्रमा-
 संवृद्धैश्चितयं त्रयः किमिहराम्भोर्वैर्युतः कदफलैः ।
 निर्गुण्डीदशमूलवह्निरजनीव्योपार्दकैर्मावितो
 गोलीकृत्य विशेषतो निगदितः पञ्चामृतारव्यो रसः ॥ १२२ ॥
 नानेन सहशः कोऽपि रसोऽस्ति भुवनत्रये ।
 निहन्ति सकलान् रोगान्मवरोगमिवाच्युतः ॥ १२३ ॥
 सर्वरोगहरः सूतस्तत्तद्गोदानुपानतः ।
 अयं पञ्चामृतो नृणां त्रिदशानामिवामृतम् ॥ १२४ ॥

इति पञ्चामृतो रसः सारसंग्रहात् ।

अथ राजमृगाङ्कः—

रसमस्म त्रयो भागाः स्वर्णमस्मैकमागिकम् ।
 मृतताम्रस्पैकमागः शिलागन्धकतालकम् ॥ १२५ ॥
 यथाभागद्वयं शुद्धं मेलयित्वा विचूर्णयेत् ।
 वराटीः पूरयेत्तेन अजाक्षीरेण दह्णम् ॥ १२६ ॥
 पिष्ट्वा तेन मुखं रुद्ध्वा मृद्धाण्डे तं निरोधयेत् ।
 शुष्कं गजपुटे पक्त्वा चूर्णयेत्स्वाङ्गशीतलम् ॥ १२७ ॥

अथ महालाक्षादितैलम्-

तैलं तुल्यजतूदकं दशजटाकाधेन तुल्यं सरा-
 वाटचालक्यनेन चापि पयसा दधध्व धान्याम्बुना ।
 चातुजांतलवङ्गकुन्दुरुगुरागोपीतिरीट्टामया-
 श्यामांसत्रिघनाम्बुदारुसरलाराशानसोशीरकैः ॥ १०७ ॥
 फालीयागुरुरक्तचन्दनरसामांसीतुरुष्काण्डिका
 कर्चुरेस्तगरेणजामिशिहिमैः शैलेयमूर्धानलैः ।
 पट्टीपद्मकरेणुकापटुकटुध्योपैश्च मण्ठीयुतैः
 संपिष्टैश्चतुरम्बुभिश्च विधिवन्मन्दाग्निपक्वं कृमात् ॥ १०८ ॥
 पक्ष्माणं क्षयमद्गन्सादमनिलव्पाधिं च जीर्णज्वरं
 कण्डूपाण्डुमुद्वेगमण्डलमसृक्पित्तं च रौक्ष्यं जपेत् ।
 सूत्यां राजानि घालके च तरुणे घृद्धे सगर्मस्त्रियां
 मूर्धातीं पलितेऽपि शूलिनि महालाक्षादितैलं हितम् ॥ १०९ ॥

अथ रसाः-

अथ रत्नगर्भपोटलीरसः-

रसं घञं हेम तारं नागं लोहं तथाऽम्रकम् ।
 तुल्यांशं मारितं योज्यं मुक्तामाक्षिकविट्ठमम् ॥ ११० ॥
 राजावतं च वैक्रान्तं गोमेदं पुष्परामकम् ।
 शङ्खं च तुल्यतुल्यांशं सप्ताहं चित्रकद्रवैः ॥ १११ ॥
 मर्दयित्वा विचूण्याथ तेनाऽऽपूर्य धराटकान् ।
 टङ्कणं रविदुग्धेन पिष्ट्वा तन्मुद्रणं चरेत् ॥ ११२ ॥
 मृद्भाण्डे तान्मुसंयन्त्रय सम्यग्गजपुटे पचेत् ।
 आदाय चूर्णयेत्सम्यक्निर्गुण्ड्याः सप्त माघनाः ॥ ११३ ॥
 आर्द्रकस्य रसैः सप्त चित्रकस्यैकविंशतिः ।
 द्रवैर्माद्वयं ततः शुष्कं देयं गुञ्जाचतुष्टयम् ॥ ११४ ॥
 क्षयरोगं निहन्त्याशु सत्यं शिव इवान्धकम् ।
 योजयेत्पिप्पलीक्षौद्रैः सघृतैर्मरिचैश्च वा ॥ ११५ ॥
 पोटलीरत्नगर्भाऽयं सर्वरोगहरो मतः ॥ ११६ ॥

इति रत्नगर्भपोटलीरसः ।

अथ कुमुदेश्वरो रसो रसार्णवात्—

पारदं शोधितं गन्धमभ्रकं च समं समम् ।
 तदर्थं दरदं दद्यात्तदधां च मनःशिलाम् ॥ ११७ ॥
 सर्वाधं मृतलोहं च खल्वमध्ये विनिक्षिपेत् ।
 द्विःसप्त भावना देयाः शतावर्षा रसेन च ॥ ११८ ॥
 ततः सिद्धो भवत्येष कुमुदेश्वरसंज्ञकः ।
 सितया मरिचेनाथ गुञ्जाद्वित्रप्रमाणतः ॥ ११९ ॥
 मक्षयेत्प्रातरुत्थाय पूजयित्वेष्टदेवताम् ।
 पक्षमाणमुग्रं हन्त्येव वातपित्तकफामयान् ॥ १२० ॥
 ज्वरादीनिखिलान् रोगान्यथा वैत्याश्रनार्दनः ।
 सतताभ्यासयोगेन वलीपलितनाशनः ॥ १२१ ॥

इति कुमुदेश्वरो रसः ।

अथ पञ्चामृतारव्यो रसः—

मस्मीमूतसुवर्णतारदिनकृत्सूताभ्रसत्त्वैः क्रमा-
 त्संवृद्धैश्चितयं त्रयः किमिहराम्भोद्विद्युतः कदफलैः ।
 निर्गुण्डीदशमूलवह्निरजनीव्योषार्द्रकैर्माषितो
 गोलीकृत्य विशेषतो निगदितः पञ्चामृतारव्यो रसः ॥ १२२ ॥
 नानेन सद्दशः कोऽपि रसोऽस्ति सुवनत्रये ।
 निहन्ति सकलान् रोगान्मवरोगमिवाच्युतः ॥ १२३ ॥
 सर्वरोगहरः सूतस्तत्तद्गोपानुपानतः ।
 अयं पञ्चामृतो नृणां त्रिदशानामिवामृतम् ॥ १२४ ॥

इति पञ्चामृतो रसः सारसंग्रहात् ।

अथ राजमृगाङ्कः—

रसमस्म त्रयो भागाः स्वर्णमस्मैकमागिकम् ।
 मृतसाम्रस्यैकभागः शिलागन्धकतालकम् ॥ १२५ ॥
 यथाभागद्वयं शुद्धं मेलयित्वा विचूर्णयेत् ।
 वराटीः पूरयेत्तेन अजाक्षीरेण टङ्कणम् ॥ १२६ ॥
 पिष्ट्वा तेन मुखं रुद्ध्वा मुद्गाण्डे तं निरोधयेत् ।
 शुष्कं गजपुटे पक्त्वा चूर्णयेत्स्वाङ्गशीतलम् ॥ १२७ ॥

रसो राजसृगाङ्कोऽयं पञ्चगुञ्जः क्षयापहः ।
 दशपिप्पलिकाक्षौद्रैर्मरिचैकोनविंशतिः ।
 सघृतं दापयेत्पथ्यं राजरोगप्रशान्तये ॥ ३ ॥

अथ मृगाङ्कः-

रसेन तुल्यं कनकं तयोस्तु साम्येन युञ्ज्यान्नवमौक्तिकानि ।
 सूतप्रमाणो बलिरङ्गधिमागः क्षीरस्य सर्वं तुपवारिणा तु ॥१२८॥
 संमर्द्य वस्त्रे सुनिधाय गोलं दिनं पचेत्तं लवणेन पूर्णं ।
 माण्डे मृगाङ्कोऽयमतिप्रगल्भः क्षयाग्निमान्द्यग्रहणीगदेषु ॥१२९॥
 साज्योपणाभिर्मधुपिप्पलीमिर्वल्लोऽस्य देयो न ततोऽधिकस्तु ।
 पथ्यं हितं शीतलमेव योज्यं त्याज्यं सदा पित्तकरं विदाहि ॥१३०॥
 इति रसरत्नप्रदीपात् ।

अथ कनकसुन्दरो रसः-

रसः कनकमागिकः कनकमाक्षिकस्तालकः
 शिलारसकगन्धकौ रससमाः सतुत्या इमे ॥ १३१ ॥
 विमर्द्य पयसा रवेः सकलमेतदस्योपरि
 द्रवैः प्रतिदिनं पृथक् तदिति मावयेद्बुद्धिमात् ॥ १३२ ॥
 जयामुनिकलिपियादहनमृङ्गवासोद्भवै-
 विमाव्य च रसैस्ततः सुदृढगोलकं स्वेदयेत् ।
 मृगाङ्कवदथाऽऽर्द्रकद्रवभरेण तं सप्तधा
 विमर्द्य च कटुत्रयाम्बुभिरयं क्षयस्यान्तकृत् ॥ १३३ ॥
 रसः कनकसुन्दरो भवति संनिपातेऽप्ययं
 सहाऽऽर्द्रकरसैस्तथा पवनगुल्मगूलादिहत् ।
 सविश्वघृतयोजितः सकलमत्र पथ्यं हितं
 मृगाङ्कवदथापरं किमपि नैव योज्यं क्वचित् ॥ १३४ ॥

अथ सुवर्णपर्पटीरसः-

शुद्धं सुवर्णदलमष्टगुणेन शुद्ध-
 सूतेन पिण्डितमथो वसुमागमाजम् ।
 गन्धं हुते बदरवंह्निषु लोहपात्रे
 दत्त्वा विलोड्य लघुलोहशलाकया तत् ॥ १३५ ॥

मन्दं निरस्य सुरमीमलमण्डलस्थं
 रम्मादले तदुपरि प्रणिधाय चान्यत् ।
 रम्मादलं लघु नियन्त्रय तदाददीत
 शीतं सुवर्णरसपर्वटकाभिधानम् ॥ १३६ ॥
 पित्तोल्बणे ससितया तुगयाऽथ वाते
 श्लेष्मोल्बणे किल तुगामधुपिष्पलीभिः ।
 क्षीणे विरेकिणि च शोषिणि मन्दवह्नी
 पाण्डौ प्रमेहिणि चिरज्वरिणि ग्रहण्याम् ।
 घृन्त्रे शिशौ सुखिनि राक्षि नरे च नार्यां
 भैषज्यमेतदुदितं हितमामयघ्नम् ॥ १३७ ॥

अथ प्राणप्रदा पर्पटी—

सूताभ्रायोहिषङ्गोषणविषमखिलांशेन गन्धेन लौह्यां
 कोलायी विद्रुतेन क्षणमथ मिलितं ढालितं गोमयस्थे ।
 रम्मापत्रेऽमुनाऽन्वेन च हृद्यपिहितं प्राणदा पर्पटी स्या-
 द्धाण्डौ रेके ग्रहण्यां ज्वररुजि कसन्ते यक्ष्ममेहाग्निमान्द्ये ॥ १३८ ॥
 प्राणदा पर्पटी सैषा भाषिता शंभुना स्वयम् ।
 तप्तद्रोगानुपानेन सर्वरोगविनाशिनी ॥ १३९ ॥

अथ लोकेश्वररसः—

पलं कपर्दिचूर्णस्य पलं पारदगन्धयोः ।
 माषट्कूणकस्यैकं जम्बीराद्भिर्विमर्दयेत् ॥ १४० ॥
 पुटेलोकेश्वरो नाम्ना लोकनाथोऽयमुत्तमः ।
 क्रते कुष्ठं रक्तपित्तमन्यरोगान्क्षयं जपेत् ॥ १४१ ॥
 पुष्टिवीर्यप्रसादीजःकान्तिलावण्यदः परः ।
 कोऽस्ति लोकेश्वरादन्यो नृणां शंभुमुखोद्भृतात् ॥ १४२ ॥

अथ लोकेश्वरपोटलीरसः—

रसस्य मस्मना हेम पादांशेन प्रकल्पयेत् ।
 द्विगुणं गन्धकं दत्त्वा मर्दयेच्चित्रकाम्बुना ॥ १४३ ॥
 वराटकांश्च संपूर्य ट्कूणेन निरुध्य च ।
 भाण्डे चूर्णप्रलितेऽथ क्षिप्त्वा रुन्धीत मृन्मये ॥ १४४ ॥

शोपयित्वा पुटेद्रुते रत्निमात्रेऽपराह्लके ।
 स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य चूर्णयित्वाऽथ विन्यसेत् ॥ १४५ ॥
 एष लोकेश्वरो नाम धीर्यपुष्टिविबर्धनः ।
 गुक्ताचतुष्टयं चास्य पिप्पलीमधुसंयुतम् ॥ १४६ ॥
 खादयेत्परया मक्त्या लोकेशः सर्वदर्शनः ।
 अङ्गकार्श्येऽग्निमान्द्ये च कासे पित्ते रसक्षये ॥ १४७ ॥
 मरिचैर्घृतसंयुक्तैः प्रदातव्यो दिनत्रयम् ।
 लवणं धर्जयेत्तत्र साज्यं क्षुधि च योजयेत् ॥ १४८ ॥
 एकविंशद्दिनं यावन्मरिचं सघृतं पिबेत् ।
 पथ्यं मृगाङ्गुवज्जेयं शयीतोत्तानपादतः ॥ १४९ ॥

ये शुष्का विषमाशनैः क्षयरुजा व्याप्ताश्च ये कुष्ठिनो
 ये पाण्डुत्वहताः कुष्ठैश्चविधिना ये शोषिणो दुर्मगाः ।
 ये तप्ता विविधैर्ज्वरेभ्रममदोन्मादैः प्रमादं गता-
 स्ते सर्वे विगतामया हि परया स्युः पोटलीसेवया ॥ १५० ॥

इति लोकेश्वरपोटलीरसः ।

अथ द्वितीयो राजमृगाङ्कः-

रसमस्म त्रयो भागा मागैकं हेममस्मकम् ।
 मृतताम्रस्य मागैकं शिलागन्धकतालकम् ॥ १५१ ॥
 प्रतिभागद्वयं सिद्धमेकीकृत्य विचूर्णयेत् ।
 घराटान्पूरयेत्तेन अजाक्षीरेण टङ्कणम् ॥ १५२ ॥
 पिष्ट्वा तेन मुखं रुद्ध्वा मृद्गाण्डे तांश्च धारयेत् ।
 शुष्कं गजपुटे पाच्यं चूर्णयेत्स्वाङ्गशीतलम् ॥ १५३ ॥
 रसो राजमृगाङ्कोऽयं चतुर्गुञ्जः क्षयापहः ।
 दशभिः पिप्पलीक्षौद्रैर्मरिचैकोनविंशतिः ।
 सघृतैर्दापियेद्वाऽथ चातश्लेष्मोद्भवे क्षये ॥ १५४ ॥

इति राजमृगाङ्कः ।

अथ शिलाजत्वादिलौहम्-

शिलाजतुयुतं लोहबलं तु विधिमारितम् ।

पथ्याग्नी भेषते गन्धे च मृगाङ्गुवज्जेयं चतुर्गुञ्जः ॥ १५५ ॥

अथ वसन्तकुसुमाकरः—

प्रवालरसमौक्तिकाम्बरमिदं चतुर्भागभाक्
 पृथक्पृथग्गथो मृते रजतहेमनी द्योशके ।
 अयोमुजगवङ्गकं त्रिलवकं विमद्यांखिलं
 शुभेऽहनि विभावयेद्भिपगिदं धिया सप्तशः ॥ १५६ ॥
 द्रवैर्दृपनिशेक्षुजैः कमलमालतीपुष्पजैः
 पयःकदलिकन्दजैर्मृगजचन्दनादुद्भवैः ।
 वसन्तकुसुमाकरो रसपतिर्द्विवह्रोऽशितः
 समस्तगदहृद्भवेत्किल निजानुपानैरयम् ॥ १५७ ॥
 क्षिणोत्यनु मधुषणैः क्षयगदेषु सर्वेष्वपि
 प्रमेहरुजि रात्रिभिः समधुशर्कराभिः सह ।
 सितामलयजद्रवैर्महति रक्तपित्तेऽथ वा
 सितामधुसमन्वितैर्दृपमपलवानां द्रवैः ॥ १५८ ॥
 त्रिजातगजचन्दनैरपि च तुष्टिपुष्टिप्रदो
 मनोभवकरः परो वमिषु शङ्खपुष्पीरसैः ।
 अमीरुरसशर्करामधुभिरम्लपित्तामये
 परेषु तु यथोचितं ननु गदेष्वमुं सेवयेत् ॥ १५९ ॥

इति वसन्तकुसुमाकरः ।

अथ त्रैलोक्यचिन्तामणिः—

सूताभ्रस्वर्णतारारुणभिदुरशिलाताप्यगन्धप्रवाला-
 योमुक्ताशङ्खतालं धरामिदमनलक्काथतः सप्तभाव्यम् ।
 निर्गुण्डीसूरणाम्भःपविरविपयसा त्रिः पृथग्भावयित्वा
 तेनाऽऽपूर्यान्वरादानथ मिहिरपयदङ्कणालितवक्त्रान् ॥१६०॥
 कृत्वा माण्डे च रुद्ध्वा गजपुटजठरे युक्तितस्तांस्तु पक्त्वो-
 ष्णृत्यैतान्मर्दयित्वा तदखिलतुलितं सूतमस्भात्र दद्यात् ।
 धैक्रान्तं सूततुर्यांशकमथ मिलितं सप्तशः शिशुमूल-
 त्वङ्गीरैश्चित्रमूलोद्भवसलिलकृता भावनास्त्वेकविंशत् ॥१६१॥
 आर्द्रैर्जम्बीरनीरैः पृथग्गथ विजयालुङ्गतोयैश्च सप्त-
 भाव्यं शुष्कं च कृत्वाऽप्यथ सकलचतुर्थांशकं दङ्कणं च ।

टङ्गात्पादं विषं तत्सममरिचमथो नागरं देवपुष्पं
 पथ्याजाती *फलाख्यं पृथगथ मिलितं पावभागं विपस्य ॥ १६२ ॥
 पश्चाल्लुङ्गान्दनीरैरपि मृगमदया मायवेत्तद्य सर्वं
 गोलं कृत्वा सुलभे विधिवदथ मजेद्राजपोष्यो रसेन्द्रः ।
 एष त्रैलोक्यचिन्तामणिरसिलगदध्यान्तविष्यंसहस-
 स्तत्तद्रोगानुपानादुपसि कवलितः सार्धग्रह्यपमाणः ॥ १६३ ॥
 वातव्याध्यामवातज्वरजठरकृमिश्वासशूलास्रयाता-
 सृक्पित्तक्षेप्यकासक्षयकफजगदोरःक्षताजीर्णमेहे ।
 कुष्ठातीसारपाण्डुग्रहणिमुखमकोष्ठेघणार्शःप्रकष्टे
 स्वाश्रे खञ्जाढ्यवातश्रुतिमगजगदे सर्वथैष प्रशस्तः ॥ १६४ ॥
 इति त्रैलोक्यचिन्तामणिरसः ।

अथ सूर्यप्रभा गुटिका—

वार्धोव्योपविडङ्गचित्रकवचापीताकरश्नामृता-
 वेवाह्वाऽतिविषा त्रिवृत्सकटुका कुस्तुम्बरः कारवी ।
 शौ क्षारौ लवणत्रयं गजकणा चव्यं तथाऽरुष्करं
 तालीसं कणमूलपुष्करजटामूनिम्बसंज्ञैयुंतम् ॥ १६५ ॥
 मार्गीपद्मकजीरकोशकुटजं वृन्ती वचा मद्रकं
 सर्वं कर्षसमांशकं सुमिषजा सूक्ष्मं च संचूर्णितम् ।
 तद्वत्पञ्चपलं परं गिरिजतु स्यात्पञ्चमुष्टिः पुरो-
 लोहस्य द्विपलं पलद्वयमथो ताप्यस्य संमिश्रितम् ॥ १६६ ॥
 क्षिप्त्वा पञ्च पलानि शुभ्रसिकतां वांशीपलं योजितं
 चैकैकं त्रिसुगान्धिवस्तु पलिकं क्षौद्रैर्घृतैर्लेहवत् ।
 एकीकृत्य समांशमेव गुटिका कार्या सुवर्णोन्मिता
 सा च ब्रह्ममुखाभ्युजप्रकटिता सूर्यप्रभा नामतः ॥ १६६ ॥
 शोषं कासमुरःक्षतं सतमकं पाण्ड्वामयं कामलां
 गुल्मं विद्रधिपार्श्वशूलमुदरं स्त्रीषु क्षयं च क्रिमीन् ।
 कुष्ठाशोविषमज्वरग्रहणिकामूत्रग्रहं नाशये-
 त्कुक्कुटैकां गुटिकां प्रहृष्टमनसा योज्यं यथेष्टाशनम् ॥ १६८ ॥

नास्त्येतत्सममौषधं त्रिजगतीचक्रे हितं प्राणिना-

मुद्गामममदामदद्विपदरादसिंही तु सूर्यप्रमा ॥ १६९ ॥

इति सूर्यप्रमा गुटिका ।

ज्वराणां शमने यो यः पूर्वमुक्तः क्रियाविधिः ।

याक्षिमाणां ज्वरदाहेषु ससर्पिष्कः प्रशस्यते ॥ १७० ॥

नित्यं स्वदेवपूजा भक्तने भैषज्यदेवतागुरुषु ।

छागलमांसपयोऽश्वत्थीवति यक्ष्मी चिरं धृतिमान् ॥ १७१ ॥

उपद्रवान्सस्वरधैकृतादीश्रयेद्यथास्वं प्रसमीक्ष्य शास्त्रम् ।

स्यजेत्कुवैद्यप्रतिपादितानि बुधो विरुद्धानि च भेषजानि ॥ १७२ ॥

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यां क्षयरोगनिदानचिकित्साकथनं नाम

पदसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ ७६ ॥

अथ सप्तसप्ततितमस्तरङ्गः ।

अथोरःक्षतनिदानचिकित्सा-

धनुरायस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्धहतो गुरुम् ।

युध्यमानस्य बलिभिः पततो विपमोच्चतः ॥ १ ॥

चूपं हयं वा धावन्तं दम्भं चान्यं निगृह्यतः ।

शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान्क्षिपतो निघ्नतः परान् ॥ २ ॥

अधीपानस्य वाऽत्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो हृतम् ।

महानदीं वा तरतो हयैर्वा सह धावतः ॥ ३ ॥

सहस्रोत्पततो दूरं तूर्णं वा विप्रनृत्यतः ।

तथाऽन्यैः कर्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा ॥ ४ ॥

विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान्समुदीर्यते ।

स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः ॥ ५ ॥

उरो विरुज्यतेऽत्यर्थं स्विद्यतेऽथ विभज्यते ।

संपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ॥ ६ ॥

क्रमाद्दीप्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते ।

ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विद्भेदोऽग्निवधस्तथा ॥ ७ ॥

दुष्टः शावः सद्गुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहुः ।

कात्तमानस्य वाऽमीक्षणं कफः सास्रः प्रवर्तते ॥ ८ ॥

सक्षतः क्षीयतेऽप्यथं तथा शुक्लीजसोः क्षयात् ।
 अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥ ९ ॥
 उरोरुक्शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते ।
 क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः ॥ १० ॥
 अल्पलिङ्गस्य वीसाग्नेः साध्यो बलवतो नवः ।
 परिसंबत्सरो याप्यः सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत् ॥ ११ ॥
 भक्तद्वेषो ज्वरः श्वासः कासः शोणितदर्शनम् ।
 स्वरमेदश्च जायेत पद्भूरूपे राजयक्ष्माणि ॥ १२ ॥

इत्युरःक्षतनिदानम् ।

अथोरःक्षतचिकित्सा-

उरोमन्थी क्षती लाजान्पयसां मधुसंयुतान् ।
 सद्य एव पिवेर्जीर्णं पयसाऽद्यात्सर्शकरम् ॥ १३ ॥
 पार्श्ववस्तिरुजि स्वल्पपित्ताग्निस्तान्सुरायुतान् ।
 चित्रपक्षा समुस्ताऽतिविषा पाठा सवत्सिका ॥ १४ ॥
 घलाऽश्वगन्धा श्रीपर्णी बहुपुत्री पुनर्नवा ।
 पयसा नित्यमभ्यस्ताः शमयन्ति उरःक्षतम् ॥ १५ ॥
 शर्करामधुसंयुक्तं जीवकर्पमकी मधु ।
 लिह्यात्क्षीरानुपानं वा लिह्यात्क्षीणतरः कृशः ॥ १६ ॥
 नीलिकातिविषाग्रन्थिपद्मकेसरचन्दनैः ।
 शृतं पयो मधुयुतं संधानार्थं पिवेत्क्षती ॥ १७ ॥
 लाक्षाचूर्णं सुकृतं क्षौद्राज्येनान्वितं सकृल्लीढम् ।
 शमयति शोषोद्भूतं वमनं रक्तस्य सिद्धमिव ॥ १८ ॥
 एलापत्रत्वचोऽद्वाक्षां पिपत्यर्धफलं तथा ।
 सितामधुकखजूरमृद्धीकाश्च पलोन्मिताः ॥ १९ ॥
 संचूर्ण्य मधुना युक्ता गुटिकाः संप्रकल्पयेत् ।
 अक्षमात्रां ततश्चैकां मक्षयेच्च दिने दिने ॥ २० ॥
 कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां छर्दिं मूर्च्छां मदं भ्रमम् ।
 रक्तनिष्ठीघ्नं तृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ २१ ॥

शोषणीहाढ्यवातांश्च स्वरमेदं क्षतक्षयम् ।
गुटिका तर्पणी वृष्या रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥ २२ ॥

इत्येलादिगुटिका ।

अथ यष्ट्याहार्यं घृतम्—

यष्ट्याह्वनागबलयोः काथे क्षीरसमं घृतम् ।
पयस्यापिप्पलीवांशीकल्कसिद्धं क्षते हितम् ॥ २३ ॥

इति यष्ट्याहार्यं घृतम् ।

अथ बलायं घृतम्—

घृतं बलानागबलार्जुनाम्बुसिद्धं सयष्टीमधुकल्कपादम् ।
हृद्भोगशूलक्षतरक्तपित्तकासानिलान्संशमयत्युदीर्णान् ॥ २४ ॥

इति बलायं घृतम् ।

अथ श्वदंष्ट्रायं घृतम्—

श्वदंष्ट्रोशीरमस्त्रिष्ठाबलाकाश्मर्यकचृणम् ।
दर्भमूलं पृथक्पर्णी बला सर्पपका स्थिरा ॥ २५ ॥
पालिकान्साधयेत्तेपां रसे क्षीरे चतुर्गुणे ।
कल्कः स्वगुप्तवर्षामूमेदाजीवन्तिजीवकैः ॥ २६ ॥
शतावर्यादिमुद्गीकाशर्कराश्रावणीवृषैः ।
प्रस्थः सिद्धो घृताद्घातपित्तहृद्भोगगुल्मनुत् ॥ २७ ॥
मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःकासशोषक्षयापहः ।
धनुस्तम्भाद्यमाराध्वक्षीणानां बलमांसदः ॥ २८ ॥

इति श्वदंष्ट्रायं घृतम् ।

अथ कल्याणघृतम्—

तालीसत्रिफलैलवालफलिनीसौम्यापृथक्पर्णिनी-
दन्तीदाडिमदारुचन्दननिशादावींविशालोत्पलैः ।
जातीपुष्पहरेणुपद्मकयुतैर्जन्तुघ्नमस्त्रिष्ठिका-
रुक्सिंहीतृटिसारिवाह्वयनतैर्नागेन्द्रपुष्पान्वितैः ॥ २९ ॥
अष्टाविंशतिभिश्चतुर्गुणजले कल्याणभेमिः शृतं
हन्त्येतन्निचतुर्थकं ज्वरमुरःकम्पं सबन्ध्यामयम् ।

सापस्मारगदोदराः सपवनोन्मादाः सजीर्णज्वरा

जायन्ते न पुनः कृतेन हविषा कल्याणकेनासुना ॥ ३० ॥

इति कल्याणघृतम् ।

अथ द्राक्षादिघृतम्-

द्राक्षायाः संमतं प्रस्थं मधुकस्य पलायकम् ।

पचेत्तोयाढके सिद्धे पादशेषेण तेन तु ॥ ३१ ॥

पलिके मधुकद्राक्षे पिष्टे कृष्णापलद्वयम् ।

प्रदाय सर्पिषः प्रस्थं पचेत्क्षीरे चतुर्गुणे ॥ ३२ ॥

सिद्धे शीते पलान्यष्टौ शर्करायाः प्रदापयेत् ।

एतद्द्राक्षाघृतं सिद्धं क्षीणक्षतहितं परम् ॥ ३३ ॥

चातपित्तज्वरश्वासविस्फोटकहलीमकान् ।

प्रदरं रक्तपित्तं च हन्यान्मांसयलप्रदम् ॥ ३४ ॥

इति द्राक्षादिघृतम् ।

अथामृतप्राशावलेहः-

क्षीरे धात्रीविदारीक्षुक्षीरिणां च तथा रसे ।

पचेत्समं घृतं प्रस्थं *मधुकैरिक्षुकान्वितैः ॥ ३५ ॥

द्राक्षादिचन्दनोशीरशर्करोत्पलपद्मकैः ।

मधुककुसुमानन्ताकाश्मरीतुणसंज्ञकैः ॥ ३६ ॥

प्रस्थार्धं मधुनः शीते शर्करायास्तुलां तथा ।

पलाधिकांश्च संचूर्ण्य त्वगेलापत्रकेसरान् ॥ ३७ ॥

विनीय तस्य संलिह्यान्मात्रां नित्यं सुधन्वितः ।

अमृतप्राश इत्येतदश्विभ्यां परिकीर्तितः ॥ ३८ ॥

क्षीरमांसाशिनो हन्ति रक्तपित्तं क्षतक्षयम् ।

तृष्णारुचिश्वासकासच्छर्दिहिक्वाप्रमर्दनः ।

मूत्रकृच्छ्रज्वरघ्नश्च बल्यः स्त्रीरतिवर्धनः ॥ ३९ ॥

इत्यमृतप्राशावलेहः ।

अथ रसराजः-

मुक्ताप्रवालरसहेमसिताभ्रकान्त-

पङ्कं मृतं सकलमेतद्दहो विभाव्यम् ।

छिन्नारसेन च धरीसलिलेन सप्त-

वारं ततो मधुहविर्मरिचेन साकम् ॥

लिह्यादुरःक्षतहरं रसराजकाख्यं

माषप्रमाणमतनूद्भवहेतुमेनम् ॥ ४० ॥

इति रसराजः ।

अथामृतेश्वरो रसः—

रसमस्मामृतासस्वं लोहं मधुघृतान्वितम् ।

अमृतेश्वरनामाऽयं पद्मगुञ्जो राजप्रक्षमणि ॥ ४१ ॥

इत्यमृतेश्वरो रसः ।

अथ राजमृगाङ्को रसो रसेन्द्रचिन्तामणौ—

घयोऽशा मारितात्सूतादेकोऽशो हेममस्मतः ।

एकोऽशो मृतताम्रस्य शिलागन्धश्च तालकम् ॥ ४२ ॥

प्रत्येकं मामयुग्मं स्यादेतत्सयं विचूर्णयेत् ।

धराटीः पूरयेत्तेन च्छागीक्षीरेण टक्कुणम् ॥ ४३ ॥

पिष्ट्वा तेन मुखं रुद्ध्वा मृन्दाण्डे तांश्च धारयेत् ।

ततो गजपुटे पक्त्वा चूर्णयेत्स्वाङ्गशीतिलम् ॥ ४४ ॥

रसो राजमृगाङ्कोऽयं चतुर्गुञ्जः क्षयापहः ।

मरिचैरुनाविंशत्या कणाभिर्दशभिस्तथा ॥ ४५ ॥

मधुना सर्पिषश्चापि दद्यादेतं रसं मिषक् ।

अनेन नश्यति क्षिप्रं घातश्लेष्मभवक्षयः ॥ ४६ ॥

उरःक्षतादिकासानां नाशनः परमः स्मृतः ।

इति राजमृगाङ्को रसो रसेन्द्रचिन्तामणौ ।

अथाग्निरसः शार्ङ्गधरात्—

शुद्धमूतं द्विधागन्धं कुर्यात्खल्वेन कज्जलिम् ॥ ४७ ॥

तयोः समं तीक्ष्णचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाद्रवैः ।

द्वियाममातपे गोलं ताम्रपात्रे निधापयेत् ॥ ४८ ॥

आच्छाद्यैरण्डपत्रैश्च स्यादुष्णं यामयुग्मतः ।

धान्यराशौ न्यसेत्पश्चाद्दृष्टान्नात्तदुद्धरेत् ॥ ४९ ॥

संचूर्ण्य गालयेद्दध्नेः सत्यं वारितरं भवेत् ।
 त्रिकटुत्रिफलैलामिर्जातीफललवङ्गकैः ॥ ५० ॥
 नवभागोन्मितैरेतैः सम एष रसो भवेत् ।
 निष्कद्वयमिदं नित्यं मधुना सह लेहयेत् ॥ ५१ ॥
 अयमग्निरसो नाग्ना कासक्षयहरः परः ।

इत्यग्निरसः शार्ङ्गधरात् ।

यद्यच्च तर्पणं शीतमधिवाहि हितं लघु ॥ ५२ ॥
 अन्नपानं निषेव्यं स्यात्क्षतक्षीणैः सुस्वार्थिमिः ।
 हितमत्र विशेषेण खण्डकूपमाण्डसंज्ञितम् ॥ ५३ ॥

उपद्रवांश्च स्वरथैकृतादीञ्जयेद्यथास्वं प्रसमीक्ष्य शास्त्रम् ।
 शोके स्त्रियः क्रोधमसूयनं च त्यजेद्दुदारान्विजयान्भजेत् ॥
 गुरुद्विजातींश्चिदशांश्च पूजयेत्कथाः सुपुण्याः शृणुवाद्द्विजैस्वयः ॥ ५४ ॥

सुहृदां दर्शनं गीतं वादित्रोत्सवसंश्रुतिः ।
 वस्तयः क्षीरसर्पापि हृद्यमद्यं सुशीलता ॥ ५५ ॥
 घृहणं दीपनं चाग्नेः स्रोतसां च विशोधनम् ।
 व्यत्यासात्क्षयकासिम्यो बल्यं पूर्वं प्रशस्यते ॥ ५६ ॥
 व्यायामं च व्यवयं च शोकं क्रोधमसूयनम् ।
 धातुक्षयकरं यच्च तत्सर्वं वर्जयेत्क्षयी ॥ ५७ ॥

इति श्रीयोगतरङ्गिण्यासुरःक्षतनिदानत्रिकित्साकथनं नाम सप्तस-
 प्ततितमस्तरङ्गः ॥ ७७ ॥

अथाष्टसप्ततितमस्तरङ्गः ।

अथ कासनिदानम्—

धूमोपघाताद्भ्रजसस्तथैव द्वायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च ।
 विमार्गगत्वादतिमोजनस्य वेगावरोधात्क्षयथोस्तथैव ॥ १ ॥
 प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः संभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः ।
 निरेति वक्त्रात्सहसा सदोषो मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः ॥ २ ॥

पञ्च प्रकारानाह—

पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः ।

क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनशोत्तरोत्तरम् ॥ ३ ॥

पूर्वरूपमाह—

पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्थताः ।

कण्ठे कण्ठूश्च मोज्यानामवरोधश्च जायते ॥ ४ ॥

वातजमाह—

हृच्छङ्खमूर्धोदरपार्श्वशूली क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः ।

प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव ॥ ५ ॥

पित्तजमाह—

उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यादितस्तिक्तमुखस्तृपातः ।

पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि कासेत्सपाण्डुः परिवह्यमानः ॥ ६ ॥

कफजमाह—

प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदञ्जिशरोरुजातः कफपूर्णदेहः ।

अमक्तरुग्गौरवकण्डुयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन ॥ ७ ॥

अतिव्यवायमाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः ।

रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥ ८ ॥

स पूर्वं कासते शुष्कं ततः षीधेच्च शोणितम् ।

कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विभुग्नेनैव चोरसा ॥ ९ ॥

सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।

दुःखस्पर्शेन शूलेन मेदपीडाभितापिना ॥ १० ॥

पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णाधैस्वर्यपीडितः ।

पारावत इवाऽऽकूजन्कासवेगात्क्षतोद्भवात् ॥ ११ ॥

क्षयजमाह—

विपमासात्प्रमोज्यातिव्यवायाद्वेगानिग्रहात् ।

घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः ॥ १२ ॥

कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम् ।

सगान्नाशूलज्वरदाहसोहान्प्राणक्षयं चोपलभेत कासी ॥ १३ ॥

शुष्कं विनिष्ठीवति दुर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम् ।

तं सर्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति ॥ १४ ॥

इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
 साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः ॥ १५ ॥
 नवौ कदाचित्सिध्धेतामपि पादगुणान्वितौ ।
 स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः ॥ १६ ॥
 श्रीन्पूर्वान्साधयेत्साध्यान्पथ्यैर्घाप्यांस्तु पाययेत् ।
 पूयाममरुणे श्यावं हरितं पीतनीलकम् ॥ १७ ॥
 निष्ठीवन्श्वासकासार्तो न जीवति हतस्वरः ।
 कासाच्छ्वासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः ॥ १८ ॥
 सवन्त्युपेक्षया यस्मात्तस्मात् त्वरया जयेत् ।

इति कासनिदानम् ।

अथ कासचिकित्सा-

रूक्षस्थानिलजं कासमादौ स्नेहेरुपाचरेत् ॥
 सर्पिर्भिर्वास्तिमिः पेयं क्षीरं यूपरसादिभिः ॥ १९ ॥

पथ्यमाह-

शाम्यानूपोदकैः शालियवयोधूमपट्टिकान् ।
 रसैर्मापात्मगुप्तानां यूपैर्वा भोजयेद्धितान् ॥ २० ॥

तस्योपचारः-

दशमूली शृता श्वासकासहिकारुजापहा ।
 यवागूर्दीपनी वृष्या वातरोगविनाशिनी ॥ २१ ॥
 पञ्चमूलीकृतः काथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
 रसान्नमश्नतो नित्यं वातकासमुदस्यति ॥ २२ ॥
 रसं कर्कोटकानां च घृतमृष्टं सनागरम् ।
 वातकासप्रशमनं शृङ्गीमत्स्यस्य वा पुनः ॥ २३ ॥

अथापराजितो लेहः-

शठीशृङ्गीकणामार्गीशुद्धवारिदयासकैः ।
 सतैर्वातकासघ्नो लेहोऽयमपराजितः ॥ २४ ॥

इत्यपराजितो लेहः ।

अथ भाग्यायिलेहः-

मार्गीद्राक्षामृताशृङ्गीपिप्पलीविश्वमेपजम् ।
 गुडतैलयुतो लेहो हितो मारुतकासिनाम् ॥ २५ ॥

इति भाग्यायिलेहः ।

अथ विश्वादिलेहः

विश्वमार्गीकणाशसोमयल्कद्राक्षाः शठीं सिताम् ।

लीढ्वा तैलेन घातोत्थं कासं जयति दुस्तरंम् ॥ २६ ॥

इति विश्वादिलेहः ।

अथ दशमूलादिघृतम्—

दशमूलीकपायेण मार्गीकल्कं घृतं पचेत् ।

दक्षतित्तिरनिर्यूहे तत्परं वातकासजित् ॥ २७ ॥

इति दशमूलादिघृतम् ।

अथ कण्टकारीलेहः—

चित्रकं पिप्पलीमूलं व्योषं मुस्तं दुरालमाम् ।

शठीपुष्करमूलं च श्रेयसीं सुरसां वचाम् ॥ २८ ॥

मार्गीं छिन्नरुहां राम्नां कर्कटाख्यां च कर्पिकाम् ।

कल्कान्निदिग्धिद्वितुलाकपाये पलविंशतिम् ॥ २९ ॥

मत्स्याण्डिकाया दत्त्वाऽनु सर्पिपः कुडवं पचेत् ।

सिद्धशीतिं पृथक्क्षौद्रे पिप्पलीकुडवान्वितम् ॥ ३० ॥

चतुष्पलं तुगाक्षीर्याश्चूर्णितं तत्र दापयेत् ।

लेहयेत्कासहृद्रोगश्वासगुल्मनिवारणम् ॥ ३१ ॥

इति कण्टकारीलेहः । इति वातकासचिकित्सा ।

अथ बलादिकाथः—

बलाद्विवृहतीद्राक्षावासाभिः कथितं जलम् ।

पित्तकासापहं पेर्यं शर्करामधुसंयुतम् ॥ ३२ ॥

इति बलादिकाथः ।

अथ शठ्यादिकाथः—

शठीह्रीविरवृहतीशर्कराविश्वमेपजम् ।

एतत्क्राथं पिबेत्पूतं सघृतं पित्तकासनुत् ॥ ३३ ॥

इति शठ्यादिकाथः ।

* क. विद्वदिरः ।

१ ग. 'दिग्धिर्भु' ।

इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।
 साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोपस्थितः ॥ १५ ॥
 नवौ कदाचित्सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ ।
 स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः ॥ १६ ॥
 ग्रीन्पूर्वान्साधयेत्साध्यान्पथ्यैर्याप्यांस्तु पाययेत् ।
 पूयाममरुणं श्यावं हरितं पीतनीलकम् ॥ १७ ॥
 निष्ठीवद्भ्र्वासकासार्तो न जीवति हतस्वरः ।
 कासाच्छ्वासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः ॥ १८ ॥
 यवन्त्युपेक्षया यस्मात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ।

इति कासनिदानम् ।

अथ कासचिकित्सा-

रुक्षस्थानिलजं कासमादौ स्नेहेरुपाचरेत् ।
 सर्पिर्भिर्बस्तिभिः पेयं क्षीरं यूपरसादिभिः ॥ १९ ॥
 पश्यमाह-

शाम्यान्पोदकैः शालियवयोधूमपष्टिकान् ।
 रसैर्मापात्मगुप्तानां यूपैर्वा भोजयेद्धितान् ॥ २० ॥
 तस्योपचारः-

दशमूली शृता श्वासकासहिकारजापहा ।
 यथागूर्दीपनी वृष्या वातरोगविनाशिनी ॥ २१ ॥
 पञ्चमूलीकृतः काथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
 रसान्नमश्रतो नित्यं वातकासमुदस्यति ॥ २२ ॥
 रसं कर्कोटकानां च घृतमृष्टं सनागरम् ।
 वातकासप्रशमनं शृङ्गीमत्स्यस्य वा पुनः ॥ २३ ॥

अथापराजितो लेहः-

शठीशृङ्गीकणामार्गीमुद्गवारिदयासकैः ।
 सतैर्लैर्वातकासघ्नो लेहोऽयमपराजितः ॥ २४ ॥

इत्यपराजितो लेहः ।

अथ मार्ग्यायवलेहः-

मार्गीद्राक्षामृताशृङ्गीपिप्पलीयिम्बभेषजम् ।
 गुटतेलयुतो लेहो हितो मारुतकासिनाम् ॥ २५ ॥

इति मार्ग्यायवलेहः ।

अथ विश्वादिलेहः

विश्वमार्गीकणा*सोमवल्कद्राक्षाः शठीं सिताम् ।
लीह्वा तैलेन घातोत्थं कासं जयति द्रुस्तरंमे ॥ २६ ॥
इति विश्वादिलेहः ।

अथ दशमूलादिघृतम्—

दशमूलैकपायेण मार्गीकल्कं घृतं पचेत् ।
दक्षतित्तिरनिर्यूहे तत्परं वातकासजित् ॥ २७ ॥
इति दशमूलादिघृतम् ।

अथ कण्टकारीलेहः—

चित्रकं पिप्पलीमूलं व्योषं मुस्तं दुरालमाम् ।
शठीपुष्करमूलं च श्रेयसीं सुरसां वचाम् ॥ २८ ॥
मार्गीं छिन्नरुहां राम्नां कर्कटाख्यां च कर्पिकाम् ।
कल्कान्निदिग्धिद्वितुलाकपाये पलविंशतिम् ॥ २९ ॥
मत्स्याण्डिकाया दत्त्वाऽनु सर्पिपः कुडवं पचेत् ।
सिद्धशीते पृथक्क्षौद्रे पिप्पलीकुडवान्वितम् ॥ ३० ॥
चतुष्पलं तुगाक्षीर्पाश्चूर्णितं तत्र दापयेत् ।
लेहयेत्कासहृद्भोगश्वासगुल्मनिवारणम् ॥ ३१ ॥
इति कण्टकारीलेहः । इति वातकासचिकित्सा ।

अथ बलादिकाथः—

बलाद्विबृहतीद्राक्षावासाभिः कथितं जलम् ।
पित्तकासापहं पेयं शर्करामधुसंयुतम् ॥ ३२ ॥
इति बलादिकाथः ।

अथ शठ्यादिकाथः—

शठीह्वीबेरबृहतीशर्कराविश्वभेषजम् ।
एतत्काथं पिबेत्पूतं सघृतं पित्तकासनुत् ॥ ३३ ॥
इति शठ्यादिकाथः ।

* क. विद्वदिरः ।

अथ खर्जुरादिलेहः-

शेरादिपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राक्षयोस्तथा ।

कषायेण शृतं क्षीरं पिथेत्समधुशर्करम् ॥ ३४ ॥

खर्जूरं पिप्पलीद्राक्षासितालाजाः समांशकाः ।

मधुसर्पिर्युतो लेहः पित्तकासहरः परः ॥ ३५ ॥

इति खर्जुरादिलेहः ।

अथ क्षीरामलघृतम्-

माहिष्यजाविगोक्षीरधात्रीफलरसैः समैः ।

सर्पिः प्रस्थं पचेद्युक्त्या पित्तकासनिवर्हणम् ॥ ३६ ॥

इति क्षीरामलघृतम् । इति पित्तकासचिकित्सा ।

अथ नवाङ्गयूपः-

कफजे घमनं कार्यं कासे लङ्घनमेव च ।

शस्ता यधान्नविकृतियूपाश्च कटुतिक्तकाः ॥ ३७ ॥

युद्धामलाभ्यां यवदाटिमाभ्यां कर्कन्धुना मूलकशुण्ठकेन ।

शुण्ठीकणाभ्यां सकुलित्थकेन यूपो नवाङ्गः कफकासहन्ता ॥ ३८ ॥

इति नवाङ्गयूपः ।

अथ शठ्याद्यवलेहः-

शठी सातिविषा मुस्तं शृङ्गी कर्कटकस्य च ।

अमया शृङ्गवेरं च समान्द्रूपदि पेपयेत् ॥ ३९ ॥

हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं तक्रोदकपरिप्लुतम् ।

श्लेष्मकासी लिहेद्वेतमयलेहं मुहुर्मुहुः ॥ ४० ॥

इति शठ्याद्यवलेहः ।

अथ व्योपाद्यं घृतम्-

व्योपाजमोदचित्रकजीरकपद्मग्रन्थिचव्यकल्कितं सर्पिः ।

कफकासश्वासहरं वासकरससाधितं समधु ॥ ४१ ॥

इति व्योपाद्यं घृतम् । इति श्लेष्मकासः ।

अथ द्वन्द्वजकासचिकित्सा-

अथ कट्फलादिः-

कट्फलं कसृणं मार्गी मुस्तं धान्यं वचाऽमया ।

शुण्ठी पर्पटकः शृङ्गी सुराहं च जले शृतम् ॥ ४२ ॥

मधुहिङ्गुयुतं पेयं कासे वातकफान्धिते ।

कण्ठरोगे मुखे शूले हिकाश्वासज्वरेषु च ॥ ४३ ॥

इति कट्फलान्धितः ।

सिंहास्यामृतसिंहीनां काथं मधुसगायुतम् ।

पिबेत्सपित्तकफजे कासे श्वासे क्षये ज्वरे ॥ ४४ ॥

वासकस्वरसः पेयो मधुयुक्तो हिताशिना ।

पित्तश्लेष्मकृते कासे तालीसाद्यं च योजयेत् ॥ ४५ ॥

अथ क्षतकासचिकित्सा—

कासे तु क्षतजे बल्पैर्जीवनेर्बृहणैरपि ।

शमनं पित्तकासघ्नैरन्यैश्च मधुरौषधैः ॥ ४६ ॥

यवागुं वा पिबेत्सिद्धां क्षतोरस्कः सुशीतलाम् ।

इक्षिबक्षुवालिकापद्ममृणालोत्पलचन्दनैः ॥ ४७ ॥

मधुकं पिप्पली द्राक्षा शृङ्गी चैव शतावरी ।

द्विगुणा च तुगा क्षीरी सिता सर्वैश्चतुर्गुणा ।

लिह्यात्तं मधुसर्पिर्म्यां क्षतकासनिवृत्तये ॥ ४८ ॥

इतीक्ष्वाद्यवलेहः ।

मञ्जिष्ठमूर्धान्तवाह्निपाठां कृष्णां हरिद्रां विलिहेद्विचूर्ण्य ।

क्षौब्रेण कासेऽवलिहेत्क्षतोत्थे पिबेद्घृतं चक्षुरसे विपकम् ॥ ४९ ॥

इक्षिबक्षुवालिकापद्ममृणालोत्पलचन्दनैः ।

शृतं पेयो मधुयुतं संधानार्थं पिबेत्क्षती ॥ ५० ॥

इति क्षतकासः ।

अथ क्षयकासचिकित्सा—

अथ पिप्पल्यवलेहः—

पिप्पलीपद्मकं त्रैक्षु सुपक्वबृहतीफलम् ।

घृतक्षौद्रयुतो लेहः क्षयकासनिवर्हणः ॥ ५१ ॥

इति पिप्पल्यवलेहः ।

अथ काकुभचूर्णम्—

चूर्णं काकुभंपिष्टं वासकरसमावितं बहून्यारान् ।

मधुघृतासितोपलामिलेह्यं क्षयकासरक्तपित्तहरम् ॥ ५२ ॥

इति काकुभचूर्णम् ।

अथ पिप्पल्यादिघृतम्-

पिप्पलीगुडसंसिद्धं छागक्षीरयुतं घृतम् ।

एतदाग्निविवृद्धचर्थं सर्पिश्च क्षयकासिनाम् ॥ ५३ ॥

इति पिप्पल्यादिघृतम् ।

अथ पिप्पल्याद्यवलेहः-

पिप्पलीमधुकं पिष्टं कार्पिकं ससितोपलम् ।

प्रास्थिकं गव्यमाज्यं च क्षीरमिक्षुरसं तथा ॥ ५४ ॥

यवगोधूममृद्धीकाचूर्णमामलकाद्रसम् ।

तैलं च प्रसृतांशानि तत्सर्वं मृदुनाऽग्निना ॥ ५५ ॥

पचेच्छेहं घृतक्षौद्रयुक्तं स श्वासकासनुत् ।

क्षयहृद्रोगकासघ्नो हितो वृद्धाल्परेतसाम् ॥ ५६ ॥

इति पिप्पल्याद्यवलेहः ।

संनिपातमवो ह्येष क्षयकासः सुदारुणः ।

संनिपातहितं तस्मात्कार्यमन्न चिकित्सितम् ॥ ५७ ॥

इति क्षयकासः ।

अथ कासश्वासः-

अथामृतादिकाथः-

अमृतानागरफञ्जीव्याघ्रीपर्णीसुसाधितः काथः ।

पीतः सकणाचूर्णः कासश्वासौ जयत्याशु ॥ ५८ ॥

इत्यमृतादिकाथः ।

अथ मार्ग्यादिकाथः-

मार्गी सनागरां सिंहीं कुलित्थं मूलकं तथा ।

पिबेत्पिप्पलिचूर्णेन कासश्वासौ ह्यपोहति ॥ ५९ ॥

इति मार्ग्यादिकाथः ।

अथ पथ्यादिगुटिका-

स्वरसं शृङ्गवेरस्य माक्षिकेण समन्वितम् ।

पाययेच्छ्वासकासघ्नं प्रतिश्यायकफापहम् ॥ ६० ॥

पथ्याशुण्ठीघनगुडैर्गुटिकां धारयेन्मुखे ।

सर्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा विभीतकम् ॥ ६१ ॥

इति पथ्यादिगुटिका ।

नागरेणामया तद्वत्कासमाशु व्यपोहति ॥ ६२ ॥

इति कासश्वासचिकित्सा ।

अथ सर्वकासः—

सपिप्पलीपुष्करमूलपथ्याशुण्ठीशठीमूलकसूक्ष्मचूर्णैः ।

गुडेन युक्ता गुटिका प्रयोज्या श्वासेषु कासेषु च वर्धितेषु ॥ ६३ ॥

लघुभृष्टकण्टकारीस्वरसं चपलारजोमिश्रम् ।

यं पिबेति तस्य कासाः सश्वासा नाशमुपयान्ति ॥ ६४ ॥

नास्यमानस्य कासेन नासास्रावे स्वरे जडे ।

क्षवथौ गन्धनाशे च धूमपानं प्रयोजयेत् ॥ ६५ ॥

मनःशिलेन मरिचं मांसीमुस्तेङ्गुद्वैः पिबेत् ।

धूमं तस्यानु च पयः सुखोष्णं सगुडं पिबेत् ॥ ६६ ॥

एष कासक्षयहृद्दसर्वदोषसमुत्थितान् ।

शतैरपि प्रयोगाणां साधयेदप्रसाधितान् ॥ ६७ ॥

मनःशिलालिसदलं बदर्या घर्मशोपितम् ।

सक्षीरं धूमपानं तु महाकासनिवारणम् ॥ ६८ ॥

पीत्वा त्रिपुण्ड्रधत्तूरमूलव्योपमनःशिलाः ।

तेन प्रक्षिप्य वसनं धूमवर्तिं प्रकल्पयेत् ॥ ६९ ॥

धूमं तस्याः पिबेद्यस्तु त्रिदिनाः कासमस्यति ।

जातीपत्रजटामांसीशिलालैर्गुग्गुलुः समः ॥ ७० ॥

अजामूत्रेण पिष्टोऽयं धूमः कासहरः परः ।

कुनटीसैन्धवं व्योपविडङ्गामरहिङ्गुभिः ।

लेहः साज्यमधुः कासाहिक्काश्वासनिवारणः ॥ ७१ ॥

इति कुनट्यादिलेहः ।

अथ हरीतक्याद्यो मोदकः—

हरीतकी कणा शुण्ठी मरिचं गुडसंयुतम् ।

कासघ्नो मोदकः प्रोक्तः परं चानलदीपनः ॥ ७२ ॥

इति हरीतक्याद्यो मोदकः ।

* क. 'नारकसर्प हरेत्' इति पाठान्तरम् ।

१ ग. 'ठीमुस्तक' । २ क. 'शिलालं म' ।

अथ शर्करासमं चूर्णम्-

शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगेलं

चूर्णाकृतं क्रमविवर्धितमूर्ध्वमन्त्यात् ।

खादेदिदं समसितं गुदजाग्निमान्द्य-

गुल्मारुचिश्चसनकण्ठहृदामयेषु ॥ ७३ ॥

इति शर्करासमं चूर्णम् ।

अथ कर्पूराद्यं चूर्णम्-

कर्पूरबालकङ्कोलजातीफलदलं समम् ।

लवङ्गनागमरिचकृष्णाशुण्ठ्यो विवर्धिताः ॥ ७४ ॥

चूर्णं सितासमं ग्राह्यं रोचनं क्षयकासजित् ।

वैस्वर्यश्वासकासघ्नं छर्दिकण्ठामयापहम् ।

प्रयुक्तं चान्नपातेषु भेषजं द्विगुणं हितम् ॥ ७५ ॥

इति कर्पूराद्यं चूर्णम् ।

अथ मरिचाद्यं चूर्णम्-

कर्पः कर्पाशपलं पलद्वयं स्यात्ततोऽर्धकर्पश्च ।

मरिचस्य पिप्पलीनां दाडिमगुडयावशूकानाम् ॥ ७६ ॥

सर्वौषधैरसाध्या ये कासाः सर्वत्रैद्यनिर्मुक्ताः ।

अपि पुयं छर्दयतां तेषामिदमौषधं पथ्यम् ॥ ७७ ॥

अत्र कर्पाशो द्विकर्पमेव । इति मरिचाद्यं चूर्णम् ।

अथ कण्टकारीघृतम्-

कण्टकार्यास्तुलां क्षुण्णां कृत्वा द्रोणेऽम्भसः पचेत् ।

तेनाऽऽहकेन काथस्य घृतप्रस्थं पिचून्मितैः ॥ ७८ ॥

राम्नादुस्पर्शपद्मग्रन्थापिप्पलीद्वयचित्रकैः ।

सौवर्चलयवक्षारकृष्णामूलैश्च तज्जयेत् ।

कासश्वासकफठीविहिध्मारोचकपीनसान् ॥ ७९ ॥

इति कण्टकारीघृतम् ।

अथ व्याघ्रीहरीतकी-

समूलपुष्पच्छदकण्टकार्या तुलां जलद्रोणपरिप्लुतां च ।

हरीतकीनां च शतं निदध्यादेतत्त पक्त्वा चरणावशेषम् ॥ ८० ॥

गुठस्य दत्त्वा शतमेतदग्नौ विषकमुत्तार्य ततः सुशीते ।

कटुत्रिकं च त्रिपलप्रमाणं फलानि पद पुष्परसस्य चापि ॥ ८१ ॥

क्षिपेच्चतुर्जातपलं यथाग्निं प्रयुज्यमानो विधिनाऽवलेहः ।

घातात्मकं पित्तकफोद्भवं च द्विदोषकासानपि सत्रिदोषान् ॥ ८२ ॥

क्षतोद्भयं च क्षयजं च हन्यात्सर्पिनसश्वाससुराक्षतं च ।

यक्ष्माणमेकादशरूपमुग्रं मृगूपदिष्टं हि रसायनं स्यात् ॥ ८३ ॥

इति घ्याघ्नीहरीतकी ।

अथ कासकण्डनोऽवलेहः—

अजामूत्रं शतपलं मन्दाम्नी गुडपाकवत् ।

पक्त्वा धैमीतकं चूर्णं पलद्वयमितं क्षिपेत् ॥ ८४ ॥

पलं पिप्पलिचूर्णं च पलमात्रं मृतायसम् ।

कण्टकारीफलरजो दद्यादत्र पलद्वयम् ॥ ८५ ॥

ततो मापद्वयं स्वादेष्टुं कर्पमथापि वा ।

क्षौद्रेणोष्णाम्बुना वाऽपि सर्वकासाग्रमुच्यते ॥ ८६ ॥

असाध्या भिषजा त्यक्ताश्चिरजाः पथ्यवर्जिताः ।

ये क्वासास्तेऽप्यनेनाऽऽशु प्रणश्यन्ति न संशयः ॥ ८७ ॥

कासकण्डनत्नामाऽयं योग आत्रेयमापितः ।

इति कासकण्डनोऽवलेहः ।

अथ पारदादिचूर्णं योगरत्नालितः—

पारदं गन्धकं शुद्धं मृतं लोहं च दृङ्गणम् ॥ ८८ ॥

राग्रां विठङ्गं त्रिफलां देवदारु कटुत्रयम् ।

अमृतां पद्मकं क्षौद्रं पिचुतुल्यानि चूर्णयेत् ॥ ८९ ॥

त्रिगुञ्जः सर्वकासघ्नो ज्वरारोचकमेहनृत् ।

इति पारदादिचूर्णं योगरत्नालितः ।

अथ कासकर्तरी गुटिका—

रङ्गं कृष्णामयाक्षारं रूपभार्गी क्रमोत्तरा ॥ ९० ॥

तत्समं साविरं सारं बज्जूलकाथमावितम् ।

एकविंशतिवारांश्च मधुनाऽक्षमिता गुटी ॥

कासं श्वासं क्षयं हिक्कां हन्येपा कासकर्तरी ॥ ९१ ॥

इति कासकर्तरी गुटिका ।

निषेधः-

मैष्ठुर्न स्निग्धमधुरं दिवास्वापं पयोः दधिः ।
पिष्टान्नं पायसादीनि कासी धूमं च धर्जयेत् ॥ ९२ ॥

इति श्रीयोगतन्त्रिणां कासनिदानचिकित्साकप्रनं नाम-
ष्टसप्ततितमस्तवः ॥ ७८ ॥

